

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

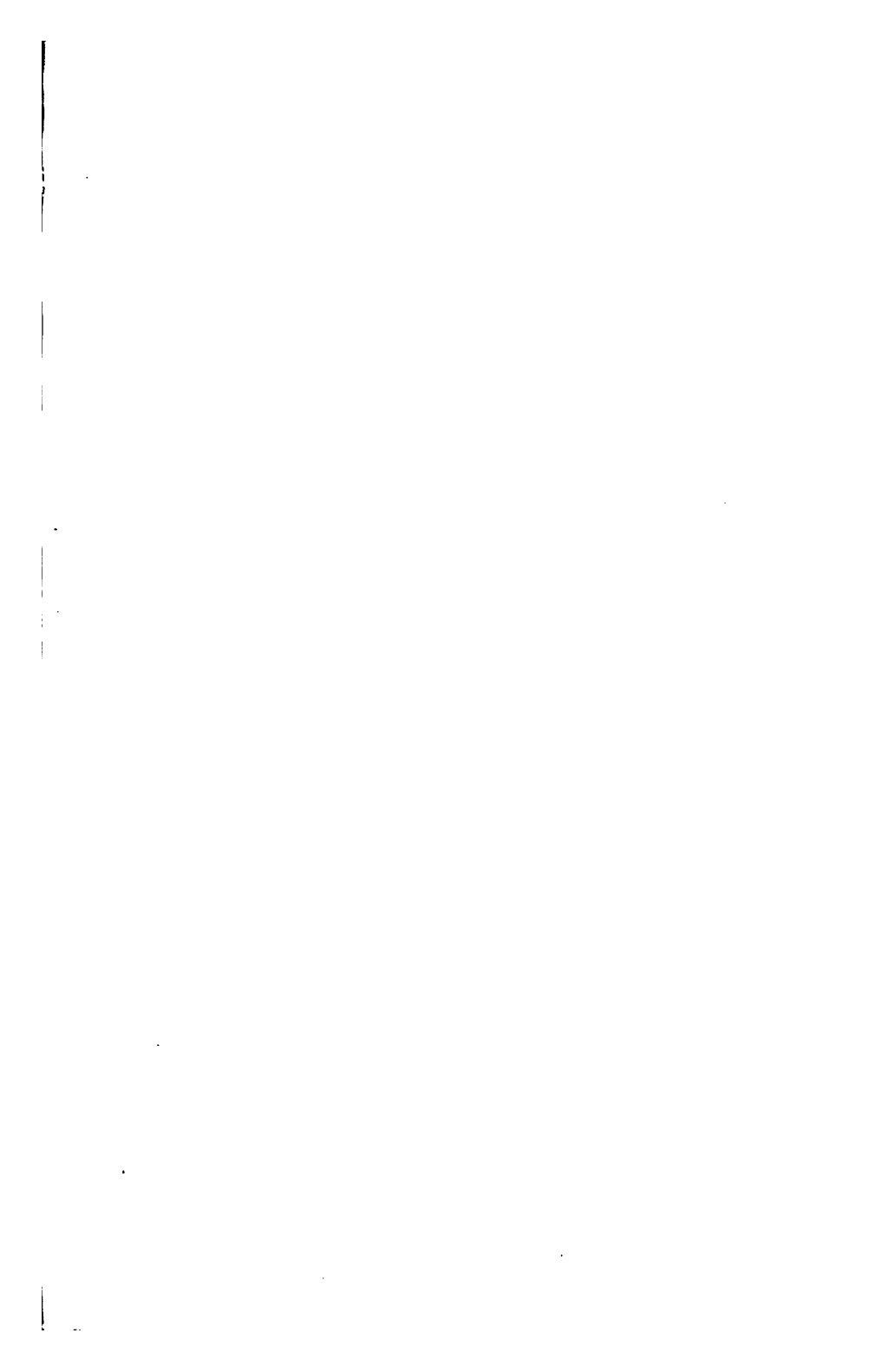
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

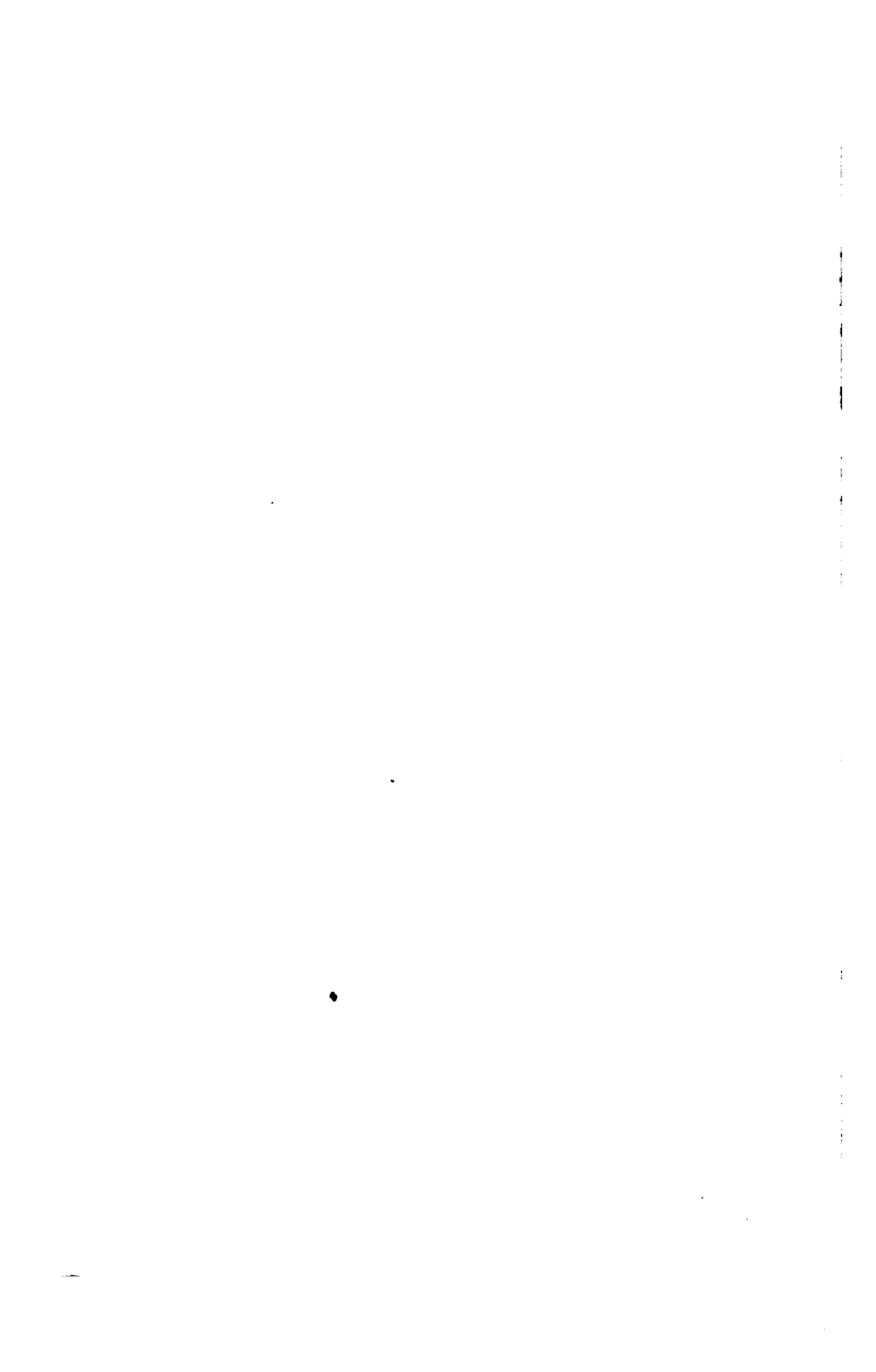
S12V 3220.859.5

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Вид 4

У К Р А І Н А
У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ
та
ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV.

Нов. = Дес
НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ

1907.

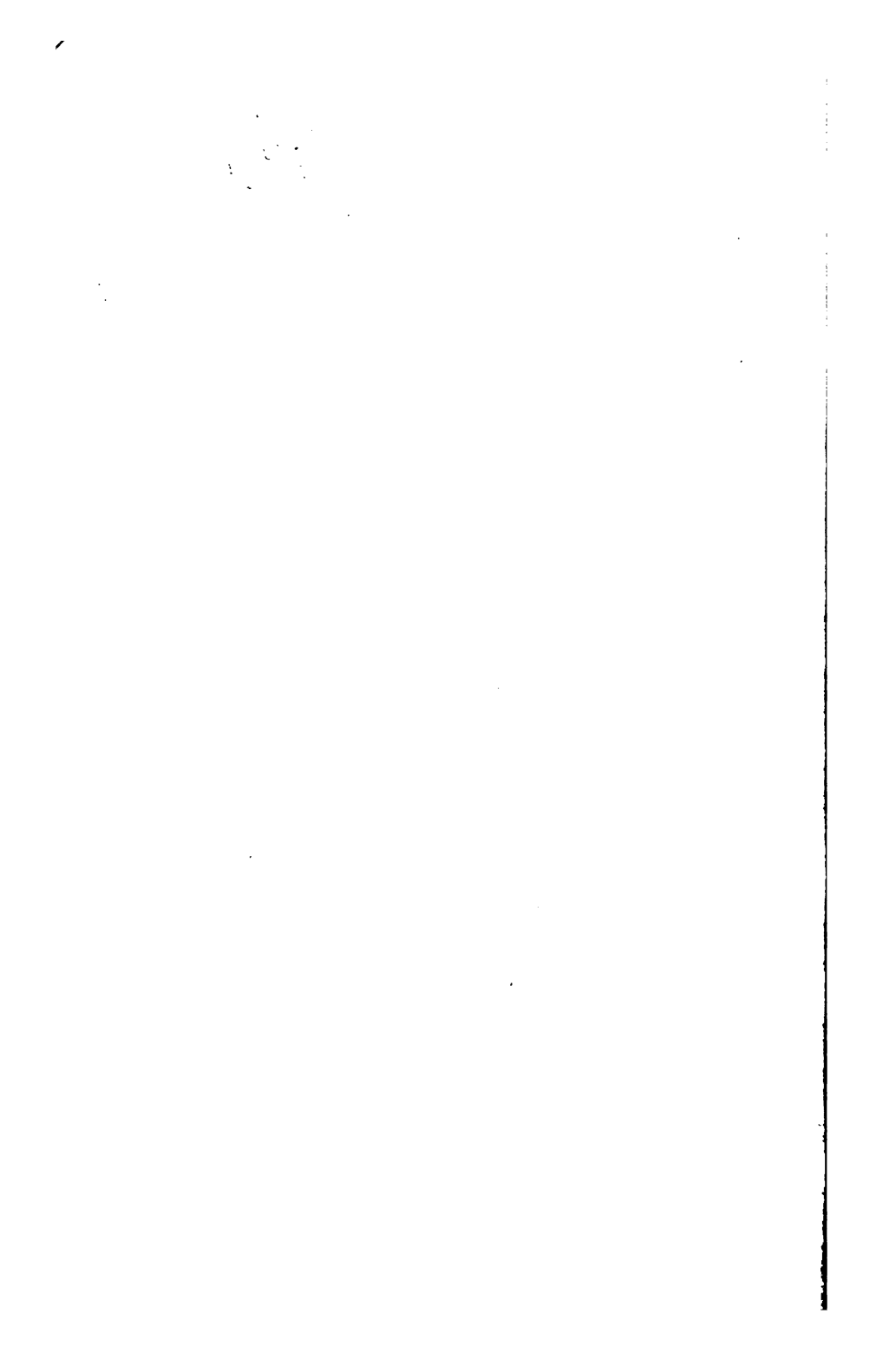
1001

3477

= 54 - 2

У КИЇВІ.

1907.

Книж
4

„УКРАЇНА“

виходить в 1907 р. коло 15 дня кожного місяці книжками в 10—12 аркушів. В міру потреби додаються портрети та малюнки.

ПЕРЕДПЛАТА ДЛ «УКРАЇНУ» В 1907 РОЦІ:

за 12 книжок з доставкою—7 карб., а без доставки—6 карб.,
за границю—9 карб.

Адреса редакції: КИЇВ, ТРОЦЬК. ПЛОЩ. НАРОДНИЙ ДОМ.

Редакція бере на себе відповідальність за акуратну доставку журналу тільки перед особами, що передплатили його в редакції або в книжковому магазині «Кіевской Старини» (Безаковская, 8).

Як що передплатник котроїсь книжки журналу не одержить, то повинен зараз же, як одержить дальню книжку, повідомити редакцію про те, що не одержав, попередньою додавши посвідчення місцевої поштової контори

В 1907 р. редакція «України» видає: «Словарь українського язика», зібраний редакцією журналу «Кіевская Старина». Цей «Словарь», під редакцією Б. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Російської Академії Наук. Весь «Словарь» буде уміщатись на 150 друкованих аркушах середнього октава. Поділений він буде на 4 томи. Ціна за всі томи—7 карб., а для передплатників журналу «Україна» — 5 карб., коли гроші ці будуть вислані разом з передплатою на журнал. Кожен том вислатиметься передплатникам зараз після виходу його з друку.

В редакції продаються комплекти «Кіевской Старини» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905 і 1906 по 6 карб. за 12 книжок, а з пересилкою—7 карб. Коли купуватиметься за всі роки 30% скидається. Окремі книжки журналу по 1 карб.

Редактор-видавець В. Науменко.

У К Р А І Н А .

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV.

НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ

1907.

У КНІВІ.
1907.

D

Slaw 32 22. 859.5 (4)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY
Jan '63
MRHPfd.

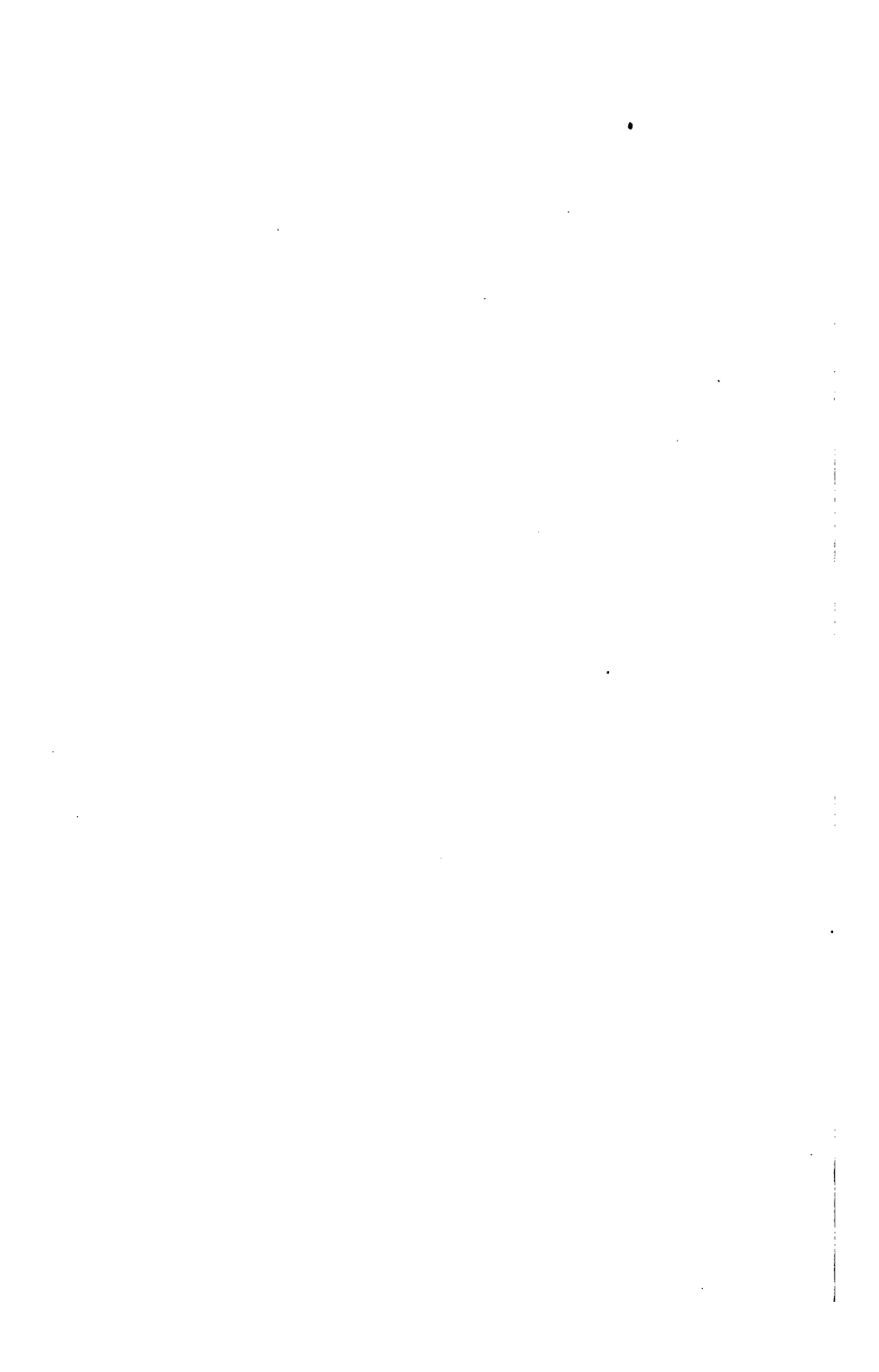
Зміст.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеводіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. до 1905 р.	145—180
II. Сящ. В. Радецький. Київська духовна семінарія в першій половині XIX ст. (Воспоминання). (Києць)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Книгам книгари Щербака про книгарню й записки для дальшої послуги).	222—224
IV. Володимир Данилов. Матеріали для біографії П. П. Костомарова.	225—274
V. М. Фр. Павловський. <i>Ніз прошлою Подлавіцины.</i> а) Комітет о земскихъ повинностяхъ; б) Взносы приказовъ общественнаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. А. М. Якъ царь Олександр ослобонивъ кріпаків (З народніхъ уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять п'ять років українського театру. (Спогади та думки) (Києць).	280—316
VIII. Викторъ Барвинскій. <i>Очерки нз історіи общественнаго быта старої Малороссіи.</i> I. Выборы сотника въ м. Носовкѣ; II. Ніз історіи одной ревизіи въ сотнѣ Новгородской; III. Сущность полковничьей власти.	347—368
IX. І. Стошенио. Історія української драми. Розділ V. (Києць).	369—435
X. Бібліографія: а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д—ко</i> ; б) Календарь «Просвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Петлюра</i> ; в) Нѣкоторыя данныя Подольской губерніи на земляхъ частновладельческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предіриятіяхъ, собранныя Подольскимъ обществомъ сельскаго хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. <i>М. Порш</i>	436—446
XI. По журналахъ	447—456
XII. Нові книжки	457—461

ЧАСТИНА II.

I. А. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки.	17—34
II. С. Петлюра. До юбілея М. К. Заньковецької	34—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на постановку пам'ятника Т. Шевченку	85

Друкарня П. Т. Корчак-Новицького у Києві, Меринговська. 6.

Од редакції.

Як ми казали вже в попередній книжці (див. № 10-й), редакція «України» цим помером поки-що кінчає видання Журнала, сподіваючись на те, що діло видавництва наукового українського органа тепер візьме на себе спеціальна наукова інституція — Київське наукове українське товариство. Ми не помилились в своїй думці, бо в часописіх була вже подана звістка про те, що це Товариство на загальних зборах постановило розпочати як мога швидче видання свого наукового органа. Од щирого серця бажаємо йому найбільшого успіху в його праці і віримо, що згуртовані наукові українські сили поставлять свій орган на ту височину, яка зробить його принаймні рівнозначним по вартості з іншими науковими органами других націй.

Редакція «України» (раніш «Київская Старина») не зачинає поки-що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити розпочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома вислається на днях, а 3-й і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплатував в 1907 році журнал «Україну», мав право получить усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів; хто передплатив тільки «Словаря» без журналу, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

IV

Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року: після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можно вислати на адресу: Київ, редакція журналу «Україна».

В редакції «України» можно покупати комплекти журналу «Кіевская Старина» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904 і 1906, а також журнал „Україну“ за 1907 р. по 5 рублів за рік, а з пересл.кою — 6 рублів. При покупці за всі роки — скидається 25%. Окремі книжки журналу по 1 руб.

Зміст четвертого тома.

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ 1907 Р.

Перша книжка—октябрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	1—III
I. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ V. (даль)	1—19
II. Володимир Данилов. Къ характеристикѣ Н. Г. Кузніискаго и его литературной дѣятельности. . .	20—48
III. Л. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років українського театра. (Спогади та думки).	44—95
IV. Свящ. В. Радецький. Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія).	96—115
V. Д. Дорошенко. Иван Тобілевич (Карпенко-Карий). . .	116—128
VI. Бібліографія: а) Українці на Кубані. Написав Н. Канельгородській. С. Петлюра; б) Труды полтавской ученой архивной комисіи. Выпускъ четвертый. Полтава. 1907. Д. Д.	129—131
VII. По журналах.	135—144

ЧАСТИНА II.

С. Петлюра. З життя Австрійської України.	1—16
---	------

Друга і третя книжка—ноябрь-декабрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеводіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.	145—180
II. Свят. В. Радецький. Київская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія). (Києць)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Князем книгари Щербака про книгарню її запросни для дальньої послуги).	222—224
IV. Владмиръ Даниловъ. Матеріали для біографіи П. П. Костомарова.	225—274
V. И. Фр. Павловскій. <i>Изъ промѣло Полтавщины</i> . а) Комитетъ о земскихъ повинностяхъ; б) Вносы приказовъ общественаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. Л. М. Як царь Александръ ослобонилъ кріпаків (Звародніх уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять п'ять років українського театру. (Спогади та думки) (Києць).	280—316
VIII. Виторъ Барвинскій. <i>Очерки изъ истории общественаго быта старой Малороссіи</i> . I. Выборы сотника въ м. Песовкѣ; II. Изъ истории одной ревизіи въ сотнѣ Повгородекѣ; III. Сущность полковничьей власти.	347—368
IX. І. Стещенко. Історія української драми. Розділ V. (Києць).	669—135
X. <i>Бібліографія</i> : а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д—ко</i> ; б) Календарь «Пресвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Нешторъ</i> ; в) Нѣкоторія данія Подольской губерніи на земляхъ частновладельческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предпріятіяхъ, собранія Подольскимъ	

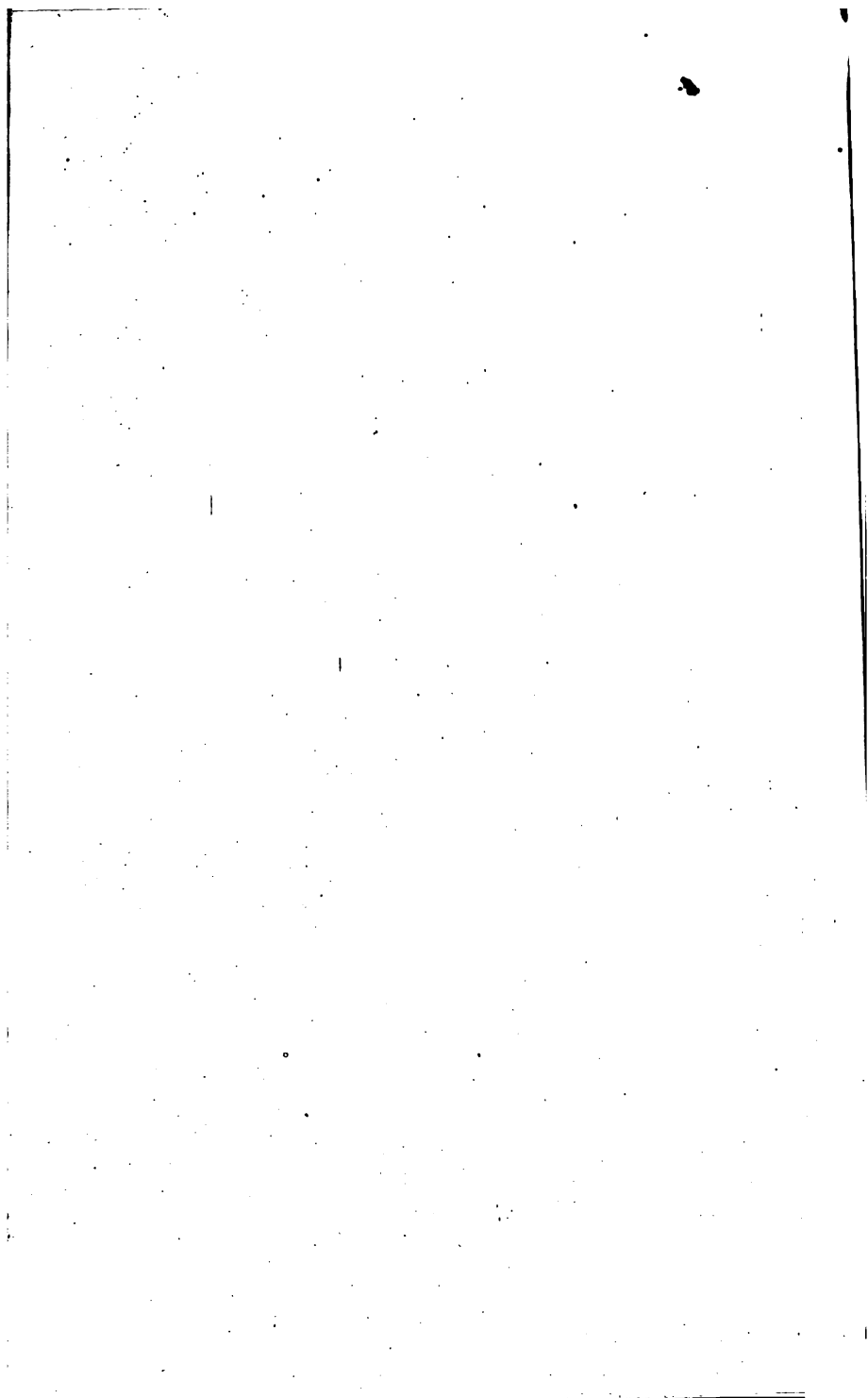
VII

обществомъ сельскаго хозяйства и сельско- хозяйственной промышленности. <i>М. Порт</i> . . .	136—146
XI. По журналах	147—156
XII. Нові книжки	157—161

ЧАСТИНА II.

I. Д. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки.	17—34
II. С. Петлюра. До юбілея М. К. Заньковецької	31—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на постановку пам'ятника Т. Шевченку	85

Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.

Центральне, найнекуче питання сучасної історичної доби, аграрне питання, все це дожидає свого раціонального розв'язання. Народжене цілим рядом соціально-економічних і політичних причин, більш-менш однакових на протязі мало не всієї безмежної «імперії народів», земельне питання, конкретно, носить і більш-менш індивідуальний характер в поодиноких краях, серед окремих народів Росії. Отже, і характер розв'язання земельного питання, розв'язання, хоч би і опертого на одних і тих же принципіальних основах, буде різнитися в різних місцевостях Росії, в залежності від економічних різниць районів. Але для такої індивідуалізації розв'язання земельної справи досі бракувало свіжих наукових матеріалів, які б характеризували земельні відносини в поодиноких краях російської держави за останні часи. Безперечно, це стояло в залежності од того, що статистика в Росії — наука порівнюючи молода, а головне од того, що імперська статистика перебувала в руках російської бюрократії.

Та ось земельне питання встало і перед російським правительством у весь свій велетенський зріст. Примушене ходом історичних подій взятися до земельних реформ, бажаючи поставити їх на ґрунт реальних відносин, правительство, натуральна річ, ні в яким разі не могло для цього користуватися цифрами ста-

ноябрь. 1907.

статистичного досліджу 1877 р. Минув вже досить довгий час—28 років—і в земельних відносинах мусили наступити доволі значні зміни. Тим більше, що капіталістичний розвиток Росії в новіші часи характеризувався незвичайно швидким темпом.

І от в кінці 1905 р. Центральний Статистичний Комітет приступає до праці, а в цьому році випускає II під титулом: «Статистика землеклядіння 1905 г. Сводъ данныхъ по 50 губ. Европейской Россіи».

Не спиняючися тут на загально відомих хибях імперської статистики, які не минули і цієї нової праці Цен. Ст. К., ми спробуємо на основі II схарактеризувати сучасні земельні відносини і мобілізацію земельної власності на Україні¹⁾ від часів 1877 р.

Вся земельна площа України, по відомостям Центрального Статистичного Комітету, в 1905 року містила в собі 38.818.018 десятин супроти 37.160.633 дес. в 1877 р.: отже в 1905 р. на 1.387.385 дес. більше.

По трех основних групах володінців ця земельна площа поділялася так: 1) *приватної* власності було 17.838.779 дес., або 45,9% всієї зем. площі, супроти 17.952.886 дес., або 47,9% в 1877 р. 2) *падільної* землі 18.169.922 дес., або 46,7% вс. пл. супроти 16.762.066 дес., або 44,8% вс. пл. в 1877 р. 3) *земель казни, уділів, церков, монастирів, міст і інституцій*—2.839.317 дес., або 7,4% супроти 2.745.681 дес., або 7,3% в 1877 р.

Таке % відношення між трьома вище зазначеними групами володінців неоднакове по 3-х районах України:

	Приватн. власн.		Паділ. зем.		Земель держ. і инш. івстг.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
в Правоб. Україні	46,5	48,0	43,8	43,0	9,7	9,0
» Лівобер. »	40,7	47,5	55,0	47,9	4,3	4,6
» Степовій »	51,0	52,8	41,2	39,3	7,8	7,9

¹⁾ Не маючи спроможности зробити це для всієї української національної території, ми беремо для нашої статті тільки 8 українських губерній, проміж яких немає ні одної, де 6 % української людности спускався нижче 50.

Ще більші різнинці ми зустрінемо, коли візьмемо не районн. а окремі губернії. Так, в Херсонщині *приватна* земельна власність займає тепер 51,5%, в Катеринославщині 50,5% всієї земельної площі губернії; найменше приватних земель в Чернігівщині 41,7% і в Харківщині 35,8% всієї площі. *Надільні* землі складають найбільший відсоток в Харківщині 59,2%, в Чернігівщині 53,1% і Полтавщині 52,3%, а найменший в Херсонщині 37,3%, і на Волині 39,8%. Землі *державні, церков і інституцій* займають найбільшу площу на Волині 11,3% і в Херсонщині 11,2%, найменшу в Катеринославщині 4,2% та в Полтавщині 2,6%.

Коли ми порівнюємо поділ земельної власності між основними групами володінців в 1905 і в 1877 рр., то ми побачимо, що на Україні зменшилася приватна власність, а дві останніх груп — надільні землі і землі всяких інституцій зросли.

Переходимо до розгляду кожної групи окремо.

Вся приватна земельна власність на Україні розділяється на особисту власність, якої маємо 15.219.640 дес., або 85,3% всієї приватної власності, та на власність громад (обществ) і товариств, яка доходить до 2.619.139 д., або 14,7% всієї прив. власності.

Порівняння поділу приватної земельної власності в 1877 і 1905 рр.

	Особиста власн.		Власність громад і товариств.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
Півнобережна Україна	5.828.952	6.348.952	709.232	96.747
Лівобережна	4.498.907	5.285.322	826.822	41.011
Степова	4.891.781	6.119.927	1.083.085	60.927
Разом	15.219.640	17.754.201	2.619.139	198.685

показує нам, що колективна власність товариств і громад стала грати досить велику роль в земельних відносинах на Україні тільки за останній час, бо ще в 1877 р. вона складала абсолютно, а ще більше відносно (1,1% всієї прив. вл.) дуже мало помітну величину.

Але все ж таки ще й тежор особиста власність займає домінуюче становище в приватній земельній власності на Україні.

Вся особиста власність так поділялася між окремими соціальними:

	в 1905 р.		в 1877 р.		в 1905 р. відн.- числ. + змєн.	
	дєс.	%	дєс.	%		
Дворянам	9.985.409	65,6	15.174.167	85,5	—	5.188.758
Духовенству	98.865	0,7	96.435	0,5	+	2.430
Купцям і по- чєтним гр.	1.332.610	8,8	1.172.360	6,6	+	160.250
Міщанам	870.234	5,7	315.775	2,0	+	524.459
Селянам	2.314.968	15,2	739.146	4,2	+	1.575.822
Нашим	527.030	3,4	75.632	0,4	+	451.398
Чужоземцям	90.524	0,6	150.686	0,8	—	60.162
Разом	15.219.610	100,0	17.751.201	100,0	---	2.534.561

Таке % відношення між особистою власністю різних соціальних змінюється — і часами дуже значно — по окремих районах України:

	Двори- не	Селя- не	Куп- ці	Міща- не	Духо- вні	Ни- щі	Чужо- земці
Правобережна Україна	83,8	5,8	5,0	3,7	0,3	0,6	0,8
Лівобережна	59,5	22,2	8,9	5,9	1,6	1,6	0,2
Степова	49,6	20,0	12,9	8,0	0,2	8,6	0,7

Таким чином, мало не в усіх трьох районах дворянська земельна власність складає більше $\frac{1}{2}$ всієї особистої земельної власності, при чому в Правобережній Україні вона досягає навіть сльше $\frac{3}{4}$ всього особистого землеволодіння. Селянська особиста власність найбільш розповсюджена в Лів. Україні, де вона складає більше $\frac{1}{5}$ особ. власності, та в Україні Степовій, де її рівно $\frac{1}{5}$ особ. вл. Власність купців займає найбільшу частину в Степовій Україні, в якій теж найбільшу частину всієї особистої власності складає і власність міщан. Що ж торкається всіх інших соціальних, то вони, за де якими винятками, поділені більш менш рівномірно по всіх районах України.

Натуральна річ, що такої загальної характеристики земельної власності окремих сословій занадто мало для того, щоб уявити собі економічну роль їх в нашому сільському господарстві окремих районів і губерній. Потрібна більш детальна характеристика, до якої ми і переходимо.

Як ми знаємо із попереднього, дворянам належало в 1905 р. 9.985.409 дес., або 65,6% особ. власності, 56,0% приватної власності і 25,7% всієї земельної площі України. Але це пересічне % відношення дуже не однакове по окремих районах. Дворянської землі було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році змін. чи + збізн. в дес.
	десятин.	% прив. влас.	десятин.	% прив. влас.	
в Правобереж. Україні	4.881.619	71,7	5.823.512	94,5	— 941.893
» Лівобережній Україні	2.677.866	50,2	1.422.699	69,9	— 1.744.803
» Степовій Україні	2.425.924	40,6	4.926.986	79,7	— 2.501.062

Таким чином дворянська земельна власність складає найбільший відсоток приватної земельної власності в Правобережній Україні, де, до речі сказати, сконцентрована мало не половина (48,9%) усіх дворянських земель України. В Лівобережній Україні вона спускається вже до $\frac{1}{2}$ (50,2%) всієї приватної власності, а в Степовій навіть до $\frac{2}{5}$.

Ще більш хитання стрінаємо ми в окремих губерніях України. Так, на Поділля дворянам належить 80,5% вс. приватної власності, а особистої навіть 90,7%, в Київщині 73,1% прив. власн., а особистої 84,9. на Волині 72,5% прив. власн., особистої ж 79,1%. Найменше ж належить їм в Катеринославщині, де дворянські володіння складали 12,2% прив. власн., або 35,6% особ. власн., та в Херсонщині, де дворянські землі складали тільки 39,2% прив. власн., або 11,9% особ. власності.

Друге місце після дворян по кількості особистої земельної власності займають *селяне*. землі належить 2.314.968 дес., с. т.

15,2% особистої власності, 12,9% прів. вл. і 6,0% всієї земельної площі. По окремих же районах селянської власності було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році зменш. чи + збільш. дес.
	десятина.	% прів. вл.	десятина.	% прів. вл.	
в Правобереж. Україні	366.620	5,7	86.896	1,2	+ 249.724
» Лівобережній Україні	1.001.513	18,8	281.180	4,4	+ 720.363
» Степовій Ук- раїні	976.805	16,3	371.070	6,0	+ 605.735

Таким чином, і абсолютно, і відносно Лівобережна Україна по розмірам селянської особистої земельної власності займає перше місце, а на останньому місці з цього погляду стоїть найбільш густо залюднена селянами Правобережна Україна, де селянам належить на правах особистої власності тільки біля $\frac{1}{20}$ всієї приватної земельної власності. Зазначені нами характерні різниці виступають ще більш яскраво, коли ми візьмемо поодинокі губернії наших районів. Так, в Чернігівщині селянам на правах особистої власності належить 21,7% всієї приватної власності, всієї особистої ж навіть 27,0%, в Катеринославщині— 17,2% прів. власн., або 22,7% всієї особист. власності.—тим часом, коли на Поділлі селянська особиста земельна власність складає тільки 3,9% вс. прів. зем. власності, або 4,4% всієї особ. зем. вл.

За селянами йдуть *князі і почетні громадяне*, що мають на Україні особистої власності 1.332.610 десятин, с. с. 8,8% всієї особ. власності, 7,4% вс. прів. власн. та 3,4% всієї зем. площі.

В поодиноких районах їм належало на правах особистої власності:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році +збільш. —змен. в дес.
	десятина.	% прів. вл.	десятина.	% прів. вл.	
в Україні Прав.	289.937	1,4	204.613	3,1	+ 85.324
» » Лівоб.	404.992	7,6	362.169	5,6	+ 42.723
» » Степ.	637.781	10,6	605.578	9,7	+ 32.203

З цієї таблиці ми бачимо купецьке землеволодіння найбільш розвинене в Степовій Україні, де кунцям належить трохи більше $\frac{1}{10}$ всієї приватної земельної власності району, найменшим же обсягом землі володіють кунці на правах особистої власності в Правобережній Україні—менше $\frac{1}{8}$ вс. прив. влас. Знову, як і вщє, по губерніях хитання в $\%$ відношенні купецької земельної власності до приватної і особистої власності ще більші, ніж по окремих районах. Найбільший відсоток і вс. приватної (12,7%) і всієї особистої зем. влас. (14,6%) складала особиста власність кунців в 1905 р. в Херсонщині, найменший і приватної (2,5%) і особистої (2,9%)—на Поділлі.

Після кунців найбільш видатною групою по розмірам свого землеволодіння являються *міщани*, яким у нас належить 870.234 д. с. т. 5,7% вс. особ. власн. 1,8% вс. прив. влас. та 2 2% вс. зем. площі. По районах їхня власність поділялася так:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році + збільш. — змен. в десят.
	десятин.	% прив. вл.	десятин.	% прив. вл.	
в Правобережн. Україні	218.108	3,3	91.124	1,1	+ 126.984
» Лівобережній Україні	264.369	1,9	127.487	2,0	+ 136.882
» Степовій Ук- раїні	387.757	6,4	127.164	2,0	+ 260.593

Таким чином, міщанам, які порівнюючі мають мало особистої земельної власності, належать землі найбільше в Степовій Україні, а найменше в Лівобережній. Із окремих губерній міщанам найбільше належить в Херсонщині, де сконцентровано більше $\frac{1}{3}$ (317.074 дес. або 36,4%) всієї їхньої особ. зем. власності, і де міщанські землі складають навіть 10,0% всієї приватної і 11,5% всієї особ. власності губернії, найменше ж мають міщане особ. влас. на Поділлі — 1,2% вс. прив. і 1,3% вс. особ. зем. власн.

За міщанам йдуть *инші* власники, яких місцеві органи не зарахували ні до якого сословія. Їм належить 527.030 дес., с. с.

3,4% особ. влас., 2,9% прив. кл. і 1,1% вс. зем. площі. Служе $\frac{1}{5}$ (118.899 дес., або 79,1%) особистої власності «нищих» сконцентровано в Степовій Україні, і, навпаки, служе не мають особ. власності ниши на Поділлі (202 дес.)

Останнє місце по кількості особистої земельної власності належить *духовенству і чужоземцям*. Перше володіє 98.865 д. або 0,7% всієї приватної власн., а другий належить 90.524 дес., або 0,6% вс. прив. зем. власн. Власність духовних особ займає найбільшу площу (70.212 дес.) в Лівобережній Україні, а найменшу в Степовій (7.715 дес.), а в окремих губерніях — найбільшу на Подільщині (41.438 дес.) та в Чернігівщині (20.981), а найменшу в Катеринославщині (2.794 дес.). Що ж торкається чужоземців, то служе $\frac{1}{2}$ всієї їхньої особистої власності сконцентрована в Правобережній Україні (44.217 дес.), власне кажучи на Волині (40.358 дес.), і трохи більше одної третини (36.870 д.) в Степовій Україні, при чому найбільше припадає тут на Херсонщину (26.166 д.); найменше ж серед усіх губерній приходить на власність чужоземців в Харківщині (1.293 д.).

Так поділялася в 1905 р. особиста земельна власність між окремими сословіями на цій Україні і по окремих районах та губерніях її.

Коли ми порівняємо між собою дані 1905 і 1877 р.р., то ми побачимо, що на протязі 28 років відбулися поважні зміни в поділ особистої земельної власності між поодинокими сословіями; найперша і найголовна серед цих змін — це величезне зменшення земельної власності дворянства, на користь якого або гатіли землею служе всі інші сословія, крім чужоземців.

В той час, коли в 1877 році по всіх 8 губерніях дворяне володіли 15.171.167 дес., в 1905 р. їм належить вже тільки 9.985.109 дес. Отже за 28 років дворяне втратили на Україні 34,1% своєї колишньої особистої земельної власності. Але придивляючись до окремих районів, ми спостерегаємо, що найбільш цинко держаться своєї земельної власності дворянство правобережне, власність якого зменшилася тільки на 16,1%; втрати ж лівобережного дворянства за цей час доходять вже до 39,4%, а

дворянства Степової України аж до 51,9% їхньої особистої земельної власності. Але зменшення дворянської земельної власності саме тепер вступас в фазу особливо інтенсивного розвитку. На протязі 1906 р. «Крестьянским Земельным Банком», якому Височайший указ 3 полюбря 1905 р. надав видатну роль в розв'язанні земельного питання, продано, або ж заявлено йому до продажу, на Україні всього 1.153.377 д., із числа яких 1.288.671 д. приходить на дворянське землеволодіння. Коли виключити і цю площу, тоді у дворян зостається тільки 8.796.738 дес. До релі, треба зазначити, що і в 1906 р. найбільші втрати припадають на дворянство лівобережне (490.955 дес.). Із окремих губерній найбільше втратили за 29 рр. губернії Херсонська (1.587 тис. д.) та Катеринославська (1.275 т. д.), найменше Київська (136 т. д.) і Подільська (362 т. д.).

Коли дворянські землі дуже зменшилися за 29 рр., то особиста власність селян за цей же час незвичайно розширилася. З 739.116 дес. вона зросла до 2.311.968 дес., с. с., збільшилася більше, ніж в 3 рази, або на 1.575.822 дес., при чому найбільший приріст ми бачимо в Лівобережній (720.363 д.) та в Степовій (605.735 дес.) Україні. По окремих же губерніях найдужче збільшилася особиста земельна власність селян в Чернігівщині (314 тис.), Херсонщині (317 тис.), Катеринославщині (289 тис.) і Полтавщині (228 тис.), найменшій же зріст був в Київщині (63 тис.) та на Поділлі (17 тис.).

Менш значний зріст земельної власності спостерегаємо ми у купців—на 160.250 дес., або на 13,9%. Із окремих районів найдужче зросла власність купців в Правобережній (на 85.324 д.) і в Лівобережній (42.723 д.) Україні, а з поодиноких губерній на Волині (55.767 дес.) і в Катеринославщині (57.983 дес.); в Чернігівщині ж та в Херсонщині власність купців навіть зменшилася: в першій на 10.822 д., а в другій на 25.780 д. В 1906 р. купцями продано або заявлено до продажу через «Крестьянский Земельный Банк» 141.277 дес., так що, можливо, у купців лишилося к 1907 р. особистої власності тільки 1.188.333 д., с. т. тільки трохи більше, ніж було у їх в 1877 році.

Далеко більший прирост особистої зем. власн. маємо ми у міщан. За 28 р. землеволодіння міщан зросло на 521.459 дес., або більше, ніж у 2 рази. Із окремих губерній максимальне збільшення було в Херсонщині (217 тис. дес.) сільс в 3 рази, найменше на Поділлі (11 т. д.).

Ледве чи не найбільше зросла земельна власність «паних»: з 75.632 дес. в 1877 р. вона досягла 527.030 дес. в 1905 р., с. с. збільшилася на 451.398 дес., або сільс в шестеро; із подільних губ. найдужче в херсонщині (274 тис. дес.).

Поміняючи духовенство, прирост земельної власності якого являється сільс непомітним (2 т. д.), у чужоземців ми спостерегаємо зменшення особ. зем. вл. трохи більше ніж на 60 т. д., при чому мало не все воно принадає на Херсонщину (49 т. д.) та на Поділля (11 т. д.).

Вся вирахована нами площа особ. зем. власн. на Україні в 1905 р. поділялася між 192.201 володінням. Із них належало:

	Володіннь	в %
Селянам	119.583	62,2
Дворянам	31.031	16,1
Міщанам	27.648	14,4
Духовенству	5.593	2,9
Купцям	4.280	2,2
Іншим	3.875	2,0
Чужоземцям	191	0,1

Ці 192.201 особ. вол. окремих сословії були дуже нерівномірно поділені між районами:

	Двор.	Сел.	Міщ.	Купц.	Дух.	Чуж.	Інші.	Разом.
П. Україна	8.013	19.790	7.681	650	423	41	233	36.856
Л. Україна	19.709	92.317	16.780	2.821	5.087	54	2.381	139.149
С. Україна	3.309	7.476	3.187	804	83	96	1.241	16.196

Із цієї таблиці видно, що селянських особ. володіннь найбільше мається в Лівобережній Україні (66,3%), а найменше в Степовій (46,1%); а із губерній найбільше в Чернігівщині

(70,7%) і Харківщині (68,6%), найменше ж в Херсонщині (35,8%). Особисті вол. дворян складають найбільший % в Правобережній (21,7%), найменший в Лів. Україні (14,1%), хоч в останній і було сконцентровано сливе 64% дворянських володінь всієї України: із поодиноких же губерній найбільший % двор. вол. був на Поділлі (34,6%) і в Кієвщині (23,2%), найменший в Чернігівщині (12,1%). Особ. вол. міщан найбільший % був в Правобережній Україні (21,3%), найменший в Лівобережній (12,0%), хоч знову в останній було $\frac{2}{3}$ (60,0%) міщанських особ. володінь всієї України, а із окремих губерній найбільший %—в Херсонщині (31,8%) і на Волині (29,3%) найменший в Катеринославщині (5,3%). Особ. володінь купців ми спостерегаємо найбільший % в Степовій (4,9%), а найменший в Правобережній Україні (1,7%), із поодиноких же губерній найбільший в Херсонщині (5,3%) і в Катеринославщині (4,6%) найменший в Полтавщині (1,6%) і на Волині (1,0%). Особ. вол. духовенства сконцентровано в Лівобережній Україні (91% всіх ос. вол. духов.), найбільший %, маємо в Полтавщині (5,4%) і Чернігівщині (2,5%), найменший—в Катеринославщині (0,1%). „Нищим“ належить найбільший % особ. вол. в Катеринославщині (10,3%), найменший на Поллі (0,1%) і на Поділлі (0,1%). Що ж торкається чужоземців, то їхні володіння складають незвичайно малий %.

Таким чином, при 192.201 особ. вол. і при 15.219.640 дес. особ. зем. власн., середній розмір кожного з них по Україні ми маємо в 78 дес. По окремих же районах він буде вже инший: в Прав. Україні 157 дес., в Лівобережній 32 дес. і в Степовій 302 дес. Ще більші різниці по губерніях. Найбільший середній розмір володіння маємо в Херсонщині 331 дес. і Катеринославщині 271 д., найменший в Полтавщині 29 дес. і Чернігівщині 23 дес.

По окремих категоріях хазяйств особисті володіння і особ. зем. власність в 1905 р. поділялися так:

Розмір хазайства	Число вол. в тисячах	Число дес. у них.	Вол. в процентах	Землі
до 10 дес.	123,5	412,1	64,3	2,7
11—50 »	41,3	933,2	21,5	6,2
51—100 »	8,7	626,3	1,5	4,1
<i>Всього до 100 »</i>	<i>173,5</i>	<i>1.972,0</i>	<i>90,3</i>	<i>13,0</i>
101—500 »	12,1	2.831,0	6,3	18,6
501—1.000 »	3,4	2.421,6	1,8	15,9
<i>Всього до 1.000 »</i>	<i>15,6</i>	<i>5.255,6</i>	<i>8,1</i>	<i>34,5</i>
1.001—5.000 »	2,8	5.253,5	1,5	31,5
5.001—10.000 »	0,1	1.183,1	0,0	7,8
більш. 10.000 »	0,0	1.535,1	0,0	10,2
<i>Всього більш. 1.000 »</i>	<i>3,0</i>	<i>7.992,0</i>	<i>1,6</i>	<i>52,5</i>

Коли прийняти, як це зроблено в «Статистикъ земельнація за 1905», володіння до 100 дес. за дрібні володіння, од 101 до 1000 д. за середні, і більше 1000 д. за великі, тоді ми побачимо, що мало не вся особиста земельна власність (87%) сконцентрована в руках середніх і великих власників, які разом складають тільки 3,1% всіх особистих власників України. Тим часом, дрібним земельним власникам, яких на Україні мається 90,3% всіх особистих власників, належить тільки трохи більше $\frac{1}{8}$ (13,0%) всієї особ. зем. власности. Коли ж ми для наших відносин рахуватимемо, як це робило Полтавське Статистичне Бюро, дрібні володіння до 50 дес., середні од 50 до 500 дес., тоді концентрація особистої земельної власности виступить ще яскравіше. Тоді на дрібні володіння припадатиме: власників 85,8%, землі—8,9%; на середні: власників 10,8%, землі 22,7% і на великі: власників 3,1%, землі 68,4%.

Таке % відношення власників і особистої власности в різних економічних групах дуже змінюється по окремих губерніях. Для того, щоб перед нами яскравіше виступили різниці

	до 10 д.		11 -- 100 д.		101 -- 500 д.		501 -- 1.000 д.		1.001 -- 5.000 д.		більш 10.000 д.			
	всього	в %	всього	в %	всього	в %	всього	в %	всього	в %	всього	в %		
Харківська	55,7	2,1	32,1	12,1	8,1	22,2	1,9	15,3	1,5	31,2	0,1	8,0	0,0	5,5
Полтавська	71,0	7,2	22,0	22,6	3,2	21,3	0,5	13,0	0,3	21,1	0,0	1,9	0,0	6,9
Чернігівська	75,9	11,2	21,0	25,0	2,1	21,9	0,5	13,1	0,2	20,7	0,0	3,8	0,0	1,3
Київська	61,3	1,1	24,3	5,1	7,0	11,9	3,7	18,1	3,6	12,6	0,0	3,6	0,1	17,0
Волинська	16,3	1,6	41,3	7,9	6,9	11,3	2,7	12,6	2,3	30,0	0,3	13,2	0,2	24,2
Подільська	56,1	0,9	20,6	3,7	11,6	15,3	6,3	23,1	5,1	50,3	0,1	1,5	0,2	1,9
Херсонська	11,6	0,2	11,0	5,1	28,6	20,8	8,2	17,3	6,9	39,0	0,6	10,5	0,1	6,7
Катеринославська	17,3	0,2	14,1	7,9	27,2	23,1	6,0	15,9	4,9	31,9	0,4	10,3	0,1	7,5

УДК 62.01:62.02:62.03:62.04:62.05:62.06:62.07:62.08:62.09:62.10:62.11:62.12:62.13:62.14:62.15:62.16:62.17:62.18:62.19:62.20:62.21:62.22:62.23:62.24:62.25:62.26:62.27:62.28:62.29:62.30:62.31:62.32:62.33:62.34:62.35:62.36:62.37:62.38:62.39:62.40:62.41:62.42:62.43:62.44:62.45:62.46:62.47:62.48:62.49:62.50:62.51:62.52:62.53:62.54:62.55:62.56:62.57:62.58:62.59:62.60:62.61:62.62:62.63:62.64:62.65:62.66:62.67:62.68:62.69:62.70:62.71:62.72:62.73:62.74:62.75:62.76:62.77:62.78:62.79:62.80:62.81:62.82:62.83:62.84:62.85:62.86:62.87:62.88:62.89:62.90:62.91:62.92:62.93:62.94:62.95:62.96:62.97:62.98:62.99

поодиноких губерній, ми подаємо більш детальну таблицю¹⁾ особливих власників і їхньої земельної власности в кожній економічній групі по окремих губерніях в $\%$ відношенні до всіх особливих власників і всієї особистої власности кожної губернії. (Див. стор. 157).

Із цієї таблиці ми бачимо, що дрібні володіння (до 10 дес. і од 10 до 100 д.) займають видатне місце в усіх губерніях Лівобережної і Правобережної України, тоді коли в степових на їх припадає найменша частина. Особливо багато (більш $\frac{1}{5}$) дрібних власників і їхньої земельної власности в Чернігівщині і навпаки, найменше (біля $\frac{1}{25}$) припадає володіннь дрібних власників на Херсонщину, а на їхньої власности на Поділлі. Що торкається до середніх володінь, то вони по всіх губерніях трьох районів поділяються більш менш рівномірно, крім Волині, де їхньої власности найменше (23,9%). Великі ж володіння займають по всіх степових і правобережних губерніях більше $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности цих губерній, при чому найбільше великоземельної власности на Волині (67,5%). Зовсім протилежне що до великої власности уявляє тепер Лівобережна Україна, де великі володіння займають ледве $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности, при чому найменший відсоток земель великих власників припадає на чернігівщину (28,6%).

Ще більше різниць ми спостерегаємо в середньому розмірі володінь поодиноких селян. Із тих таблиць, які нами були наведені вище, видно, що середній розмір володінь був:

у чужоземців	471 дес.
» дворин	322 »
» кунців	312 »
» інших	126 »
» міщан	31 »

¹⁾ Ця таблиця складена нам так само, як і таблиця для 77 р. уміщена в «Україні» (юль-август) в нашій статті «Із статистики України».

у селян	19 дес.
» дух. особ	18 »

а по розмірам хазяйства особиста земельна власність у селівній поділялася так (в %):

	дрібні волод. землі.		середні волод. землі.		великі волод. землі.	
у кунців	66,4	3,7	24,8	32,0	8,8	64,3
» дворян	65,6	4,4	27,0	31,5	7,4	64,1
» чужоземців	64,5	4,9	26,1	18,7	9,4	76,4
» інших	80,4	11,1	17,2	38,8	2,4	50,1
» міщан	93,8	34,1	5,9	50,4	0,3	15,5
» селян	96,8	45,7	3,1	42,5	0,1	11,8
» духовні особ	97,4	66,2	2,6	30,9	0,0	2,9

Таким чином, серед усіх селівній дрібні володіння складають більше $\frac{3}{5}$ усіх володінь; навіть кунці, дворяне і чужоземці, здебільшого, дрібні власники. Але, коли поглянути на те, як поділена земельна площа особистої власності між окремими економічними групами, то ми прийдемо до того висновку, що дворяне, кунці і чужоземці, без сумніву, у нас — великі земельні власники. Бо великі володіння серед їх займають більше $\frac{1}{2}$ земельної площі — у кунців і дворян більше $\frac{3}{5}$, у чужоземців навіть більше $\frac{3}{4}$. Зовсім інше ми бачимо серед селян і духовенства, де $\frac{3}{5}$ і дрібних власників (96,8% у сел. і 97,4% у дух.) і земельної площі під їхніми володіннями (45,7% і 66,2%) найвищі. Нарешті міщане, хоч і серед них дрібна земельна власність досить розповсюджена (34,1% площі), являються у нас, безперечно, представниками середнього землеволодіння (50,4% площі).

Натуральна річ, і вирахований нами середній розмір володінь кожного селівній, і групування їх по категоріям хазяйства ріжкі в ріжких губерніях і районах України.

Середній розмір володінь дворян в Степовій Україні 733 дес., в Правобережній 609 дес. і в Лівобережній 136 дес. Ще

більші хитання ми бачимо по губерніях: на Волні 790 дес. і в Катеринославщині 748 дес., а в Полтавщині 111 дес. та в Чернігівщині 101 д.

Що ж торкається окремих груп хазяйства, то і тут ми бачимо не менші різниці. *Дрібні* дворянські володіння найбільш розвинені в лівобережних губерніях. В Чернігівщині дворян дрібних земельних власників 84,3% всіх дворян-власників губернії, а під їхніми володіннями 15,7% всієї дворянської власности: в Полтавщині дрібні дворянські володіння складають 83,2% всіх двор. вол. і займають 11,1% двор. зем. площі. *Середні* володіння дворян складають найбільший % в Херсонщині—52,3% двор. вол., де під ними 29,2% двор. зем. площі, та в Катеринославщині 51,7% двор. вол. з 26,7% двор. землі під ними: в Чернігівщині ж і Полтавщині, хоч число дворян середніх земельних власників не велике, про те земельної площі дворян вони займають в Чернігівщині 41,7%, а в Полтавщині 41,2%. *Великі* дворянських маєтків найбільше в Херсонщині 17,7% з 69,2% зем. площі, в Катеринославщині 17,5% з 71,5% зем. пл. і на Волні 16,1% з 71,2% зем. пл. дворян.

Середній розмір володінь кушків в Степовій Україні 793 д. в Правобережній 413 д. і в Лівобережній 144 д. Із поодиноких губерній найбільший в Херсонщині 915 д., на Волні 830 д. і в Катеринославщині 646 д., найменший в Полтавщині 116 дес. і в Чернігівщині 97 д.

Із окремих груп володінь *дрібні* складають найбільший % в Чернігівщині—85,8% всіх пл. кушків і 12,3% їхньої зем. власн. та в Полтавщині—81,1% всіх власн. і 11,5% зем. пл. кушків. *Середні* кушечьких володінь найбільше в Катеринославщині—50,1% вол. з 36,9% зем. пл., а найбільшу земельну площу вони займають на Поділлі—60,1% куп. зем. пл. та в Чернігівщині—43,9% зем. пл. Що ж торкається великих, то їх найбільше в Херсонщині 32,7% куп. вол. з 77,2% зем. пл. під ними.

Середній розмір володінь міщан в Степовій Україні 122 дес., в Правобережній 28 дес. і в Лівобережній 16 дес. В гу-

берніях: найвищий в Херсонщині 131 дес. та в Катеринославщині 120 д., а найнищий в Чернигівщині 15 дес. та в Полтавщині 10 дес. *Дрібні* володіння міщан найбільш розповсюджені в Полтавщині—98,6% вол. з 66,1% зем. пл., в Чернигівщині—97,6% з 46,5% зем. пл., на Волині — 96,5% з 48,9% зем. пл. та в Київщині—96,1% з 48,8% зем. пл. *Середні* володіння міщан складають найбільший % в Херсонщині—28,8% вол. з 65,4% зем. пл. міщ. та в Катеринославщині 33,1% вол. з 71,5% зем. пл. міщан. *Велика* ж власність міщан займає найбільшу площу на Волині 24,9% та в Харківщині 21,7% зем. площі міщан.

Середній розмір володінь духовних осіб в Степовій Україні 93 дес., в Правобережній 49 дес. і в Лівобережній 14 дес.; із губерній найвищий в Херсонщині 103 дес., найнищий в Чернигівщині 13 дес. *Дрібні* володіння духовних осіб складають найбільший % площі в Полтавщині (81,2%) та в Чернигівщині, *середні* в Херсонщині (81,2%) та в Катеринославщині (70,8%), *на решті великі* на Волині (27,9%).

Середній розмір володінь селян в Степовій Україні 131 дес. в Правобережній 32 д. і в Лівобережній 11 дес., а із губерній найбільший в Херсонщині 165 дес. найменший в Чернигівщині 9 дес. Що ж торкається окремих категорій володінь, то *дрібні* володіння займають найбільший % площі в Чернигівщині (79,8%), на Волині 70,1% і в Полтавщині 68,8%; *середні* в Херсонщині 62,3% і Катеринославщині 58,8%, а *великі* в Херсонщині 24,3% і в Катеринославщині 18,4%.

Середній розмір володінь чужоземців в Правобережній Україні 1.078 дес., в Степовій 384 дес. і в Лівобережній 175 дес.; із окремих губерній, найвищий на Волині 2.883 дес. найнищий в Харківщині 86 дес.

Порівнюючи середній розмір володінь в 1905 р. з середнім розміром їх в 1887 р. ¹⁾, ми находимо, що середній розмір во-

¹⁾ 1887 року, а не 1877 через те, що в 1877. об'єктом дослідж. були володіння а не власники.
ноябрь. 1907.

людинів всіх сословій, крім міщан, понизився. Середній розмір дворян понизився найбільше в Київщині і Катеринославщині в 1,7 раза в кожній; підвищився в Харківщині і на Волині в 1.1 раза. Середній розмір володіннів купців зменьшився найбільше на Поділлі в 2,8 раза та в Київщині в 2 рази. Особливо зменьшився середній розмір селян в Полтавщині в 3.3 раза, в Катеринославщині в 2,9 раза і на Поділлі в 2.6 раза. Що ж торкається міщан, то, взагалі кажучи, середній розмір їхніх володіннів трохи збільшився, хоч і не в кожній окремій губернії: так зменьшився середн. розм., найбільше в Київщині в 2,3 раза, на Поділлі в 1.8 раза; збільшився ж найдуше в Харківщині в 2,1 раза.

Переходимо тепер до другого виду приватної власності—до *колективної* приватної власності. До неї відносять володіння громад і товариств, яким належить 2.619.139 дес., с. с. 6,7%, всієї земельної площі або 11,7%, всієї приватної земельної власності. Вся колективна власність поділяється між товариствами, яким належить 2.120.102 дес., або 81,1%, і громадами, що мають 499.027 дес., або 18,9%. По районах власність громад і товариств поділялася так:

	В 1905 р.		В 1877 р.		В 1905 р.	
	громад.	товар.	громад.	товар.	+збіл.	-зменш.
в Прав. Україні	112.436	596.796	3.977	93.770	+	611.485
» Лівобер. »	204.416	622.376	18.953	22.056	+	785.813
» Степов. »	181.055	902.030	13.832	17.097	+	1.022.156

Всі громади—власники поділяються на громади *селянські і міські*. Із володіннів громад, можна сказати, розвинені лише тільки селянські: їм належить 415.623 дес., с. с. 2,3%, всієї приватн. власн., або 15,8% колективної власн. В районах ми знаходимо такий поділ земельної власності селянських громад:

	в 1905 р.		в 1877 р.		в 1905 р.	
	дес.	с. с.	дес.	с. с.	+збіл.	-зменш.
в Правос. Україні	42.887		3.977		+	38.910
» Лівоб. »	191.681		18.953		+	172.728
» Степов. »	181.055		13.832		+	167.223

Із поодиноких губерній найбільше належить селянським громадам в Катеринославщині 168 тис. дес. та в Чернігівщині 143 тис. дес.

Що ж торкається володіннів «пшних» громад, то, крім Волині, де їм належить 68 тис. дес., їх славе ніде немає.

Із товариств знову найбільш розвинені *товариства селянські*, які володіють 1.781.482 дес. с. с. 9,9% всієї прив. власн., або 68,0% всієї колект. власности. Їхні володіння поділені по районах більш рівномірно ніж володіння громад: в Правобережній Україні їм належить 445.155 дес., в Лівобережній 551.045 д., в Степовій 785.312 дес. Із поодиноких губерній найбільше селянської товариської власности припадає на Катеринославщину 394 тис. дес., Херсонщину 391 тис. дес. та Харківщину 229 тис. дес.

За товариствами селми йдуть *товариства торгово-промислові*, яким належить 221.666 дес., с. с. 8,4% колект. власн. Їхня власність по районах поділена також більш менш рівномірно:

	в 1905 р. десятин.	в 1877 р. десятин.	в 1905 р. + збіл. — змен. десятин.
в Прав. Україні	69.124	92.770	— 23.646
» Лів. »	65.822	22.056	+ 43.766
» Степ. »	86.720	47.097	+ 29.623

Із губерній найбільше було їхньої власности в Катеринославщині 86.720 д. та в Чернігівщині 39.382 дес.

Всі ці товариства різногосподні, міщанські і мішані розвинені на Україні дуже слабо.

Переглядаючи всі вищенаведені таблиці, ми приходимо до того висновку, що колективна власність розвинулася лише за останні 28 років. В 1877 році селянські громади володіли тільки 36.762 дес., тепер же їхня власність дійшла до 415.623 дес., збільшившись на 378.861 дес., або більше ніж в 10 разів. Торговопромислові товариства мають тепер 221.666 дес. супроти

161.923 дес. 1877 р. Крім того, вирости слівце невідомі в 1877 р. селянські товариства з їхніми 1.781.482 дес.

На жаль в новій праці Центр. Ст. Комітета нема ніяких відомостей про особистий склад громад і товариств, що мають земельну власність, і через це неможливо визначити їхню роль в сільському хазайстві в цифрах земельної площі на кожного члена громад і особливо товариств.

Другою головною групою володінців являються *надільні*¹⁾ землі селян. В 1905 р. надільної землі було 18.169.922 дес., або 46,7% всієї земельної площі. Всіх же дворів, яким належить ця площа, було 2.878.120 дв. Отже середній наділ на 1 двір містив в собі 6,3 дес. По окремих районах відношення дворів і надільної площі було:

	над. землі десятини.	дворів.	на 1 двір десятин
в Правобереж. Укр.	6.159.829	1.134.654	5,4
» Лівобережній »	7.187.809	1.178.345	6,8
» Стеновій »	4.822.281	565.121	8,5

Із губерній найбільший середній наділ на 1 двір ми бачимо в Катеринославщині 9,3 дес., найменший на Поділлі 3,8 дес.

У різних же категоріях селянства ми спостерегаємо такий поділ:

¹⁾ Ця група володінців являється особливо важкою, а тим часом ледве чи не самі невпевні — та ще й дуже — в праці Центр. Ст. Комітета відомості про надільне землеволодіння. Дуже важко, напр., точно установити число дворів. А тим часом, з певністю можна сказати, що число надільних селянських дворів в праці зовсім невірне. Так для 1905 р. показано дворів по Київщині 383.503 (в таблиці № 1 показано 362.953 дв.). Тим часом, по рахункам агрономичного відділу київської губернської земської управи їх було, при величині двора в 5,3 душ. 519.273 дв., а по більш точним відомостям київської губернської управи в 1905 р. було в Київщині дворів 588.493, із числа яких селянських дворів було 558.226. Помилка, як бачимо, колосальна (и 1,6 раз). Очевидно, і всі записані на невірному підрахуванні дворів висловки і міркування, які маємо в «Статистиці», будуть невірні.

	над. землі десятків.	дворів.	на 1 двор десятків.
У державних	8.616.005	1.136.983	7,5
» поміщицьких	8.166.894	1.617.240	5,0
» удільних	23.590	5.059	4,6
» чиншовиків	109.690	40.952	2,6
» колонистів	1.245.896	77.886	15,9
Разом	18.162.075¹⁾	2.878.120	6,3

¹⁾ Не рознесено по дворах в Лівобережній Укр. 7.847 дес. Теж саме і в другій таблиці на цій стор.

Таким чином, головна маса селянства України складається із бувших поміщицьких і бувших державних. Поміщицькі, хоч во числу дворів і складають 56,2% всіх надільних дворів, проте мають 44,9% всієї надільної землі. Державні ж селяне, навпаки, складаючи 39,0% всіх селянських надільних дворів, надільної землі мають 47,9%.

Ще менше рівномірний поділ і дворів і надільної землі по окремих районах:

	ПРАВОБЕРЕЖНА ¹⁾		ЛІВБЕРЕЖНА ¹⁾		СТЕПОВА.				
	дворів.	землі на 1 дв.	дворів.	землі на 1 дв.	дворів.	землі на 1 дв.			
Поміщицьких	865.141	4.584.992	5,1	509.073	2.343.808	4,6	223.026	1.238.304	5,5
Державних	204.562	1.444.597	7,0	668.212	4.833.324	7,1	264.209	2.338.084	9,2
Колонистів	—	—	—	—	—	—	77.886	1.215.896	15,9
Чиншовиків	40.952	109.690	2,6	—	—	—	—	—	—
Удільних	3.999	20.560	5,1	1.060	3.030	2,9	—	—	—

Отже, найменше забезпечені землею являються чиновники, середній наділ яких 2,6 дес., та удільні Лівоб. України — 2,8 дес. на один двір; із б. поміщицьких найбільш забезпечені суть селяне Степової України з 5,25 д. на двір., а найменш а Лівобережній Україні з наділом в 1,6 дес. Що ж торкається б. державних, то найбільший середній наділ вони мають в Степови України 9,2 д., найменший в Правобережній 7,0 дес. Найбільший же наділ з поміж усіх селян мають колоністи Степової України 15,9 дес. Це більш різноманітні середні наділи по окремих губерніях. Для поміщицьких селян найбільший середній наділ ми маємо на Волині 7,3 дес., найменший на Поділлі і в Полтавщині 3,7 дес. Для державних знову найбільший на Волині 10,3 дес., а також в Катеринославщині 9,7 дес., а найменший на тому ж Поділлі 1,7 дес. Удільні селяне мають найбільший середній наділ в Київщині 5,1 дес., а найменший на Чернігівщині 1,7 дес. Найменше ж забезпечені землею чиновники мають найбільший середній наділ на Волині 10,2 дес., найменший на Поділлі 2,2 дес. Що ж торкається колоністів, то найбільший наділ їм належить в Катеринославщині — 27,5 дес., найменший в Херсонщині. Середній же наділ всіх селян найбільший в Катеринославщині 9,3 дес., найменший на Поділлі 3,8 д.

Всією надільною землею селяне на Україні володіють почасти на «общинном» праві, почасти на подворному:

	дворів.	землі дес.
на общинному праві	1.191.643	8.831.438 ¹⁾
» подворному	» 1.686.477	9.327.637

Звідси ми бачимо, що більша половина дворів володіє більшою половиною надільних земель на основі подворного права, а що до решти, яка володіє ніби то на общинному праві можна сказати те, що ми казали в першому місці: це те общинне землеволодіння, а «общее».

¹⁾ Не рознесено по дворах 1.105 д. в Чернігівщині і 3.742 д. в Полтавщині.

Коли ж ми візьмемо групування дворів і надільної землі по окремих районах:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
в Правобережній Укр.	1.091.857	5.935.014	39.797	224.815
» Лівобережній »	569.617	3.093.725	608.698	1.086.237
» Степовій »	21.973	298.898	543.148	4.523.386

то ми побачимо, що подворне землеводіння стиве цілком напуре в Правобережній Україні, так само, як, навпаки, общинне в Степовій Україні; що ж до Лівобережної, то тут трохи більше $\frac{1}{2}$ припадає і дворів і землі на общинне землеводіння. В окремих губерніях подворне володіння займає найбільше дворів і найбільшу площу на Поділлі 99,6% дв. і 99,5% над. зем., на Волині 98,2% дв. і 97,3% над. зем., та в Київщині 91,0% дв. і 92,5% над. зем., на общинне ж володіння припадає найбільший % дворів і площі в Катеринославщині 99,2% дв. і 99,5% над. зем. та в Херсонщині 93,3% дв. і 87,5% зем. В Чернігівщині ж надільна земельна площа поділена більш менш рівномірно між общинним і подворним землеводінням: на общинне припадає 51,5% дв. і 53,6% над. зем.

Зовсім иншин малюнок стане перед нами, коли ми розглянемо, як поділені двори і земля общинного і подворного землеводіння (в %) між окремими категоріями селянства:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
у поміщицьких	70,0	68,2	30,0	31,8
» державних	13,7	39,3	56,3	60,7
» колонистів	16,1	20,0	85,9	80,0
» удільних	100,0	100,0	—	—
» чиншовиків	100,0	100,0	—	—

Таким чином, на основі подворного права володіють наділами всі удільні і чиншовики: серед поміщицьких мають подворне землеводіння 70% дворів, серед державних вже менше половини і, паренті, найменьше—меньше $\frac{1}{3}$ —серед колонистів. Навпаки,

общиного землеволодіння зовсім немає на Україні серед удільних і члшниковів, меньше $\frac{1}{2}$ його є серед поміщицьких, більше $\frac{1}{2}$ серед державних і більше $\frac{4}{5}$ серед колоністів.

Розглядаючи групування дворів по розмірам наділу, ми бачимо:

	Дворів		Землі	
	абс. число	в %	десят.	в %
1 дес. і менше	81.691	3,0	39.074	0,2
1—2 »	132.104	4,6	208.387	1,1
2—3 »	326.087	11,5	841.617	4,7
3—4 »	376.607	13,2	1.318.852	7,3
4—5 »	383.667	13,1	1.731.693	9,5
5—10 »	1.155.667	40,5	8.269.232	45,7
10—50 »	397.174	13,9	5.592.864	30,9
50—100 »	1.378	0,0	82.373	0,4
біл. 100 »	195	0,0	30.428	0,2
Разом	2.857.570	100,0	18.114.620 ¹⁾	100,0

Отже, ця таблиця показує нам, що надільна земля, як і приватна земельна власність, поділена дуже нерівномірно. Коли ми поб'ємо всі двори по величині наділу на дрібні до 5 дес., середні од 5 до 10 д. і, нарешті, великі в 10 д. і більше, тоді маємо, що дрібні двори, яких трохи меньше $\frac{1}{2}$ всіх дворів (45,6%), мають землі меньше $\frac{1}{4}$ (22,8%), середні двори, яких біля $\frac{2}{3}$ (40,5%), володіють меньше, ніж $\frac{1}{2}$ надільної землі і великі, яких маємо меньше, $\frac{1}{7}$, сконцентрували в своїх руках мало не $\frac{1}{2}$ (31,5%) всієї над. зем. власности. Що ж торкається середнього розміру наділу на 1 двір в кожній групі, то в групі дворів з дрібним наділом на 1 двір припадає 3,1 дес., з середнім наділом 7,1 дес., з великим 14,3 дес.

Поділ (в %) дворів і земельної надільної власности по розмірам наділу в районах розкрис перед нами характерні ріжніи поодиноких районів:

¹⁾ Не рознесені по дворах: на Волині 1.227 дес., по Київщині 43.228 дес., по Чернігівщині 4.105 д., по Полтавщині 3.712 дес., разом 55.302 дес.

	до 5 дес.		5 - 10 дес.		більше 10 дес.	
	двор.	землі	двор.	землі	двор.	землі
в Правобер. Україні	57,6	33,8	32,9	11,1	9,5	25,1
» Лівобер. »	44,8	22,8	43,1	50,8	12,1	26,4
» Степовій »	24,0	9,2	50,0	13,7	26,0	47,1

Таким чином, як видно із тільки що наведеної таблиці, двори з дрібним земельним наділом складають більшу половину всіх дворів в Правобережній Україні, а на їхню долю там приходиться $\frac{1}{3}$ всієї надільної землі. Дуже близько до Правобережної України з цього погляду стоїть Лівобережна, де на двори з дрібним земельним наділом припадає біля $\frac{1}{2}$ всіх дворів, а надільної землі трохи менше $\frac{1}{4}$. Повною протилежністю їм обом є Степова Україна, в якій дрібні двори складають тільки $\frac{1}{4}$ всіх дворів, а їхня надільна земля менше $\frac{1}{10}$ всієї над. землі цілого степового району. Що ж торкається дворів з великим середнім наділом, то найбільше їх в Степовій Україні (більше $\frac{1}{4}$), з надільною площею під ними біля $\frac{1}{2}$ вс. над. землі, в Україні Правобережній і Лівобережній їх тільки біля $\frac{1}{10}$ вс. дв. з земельною площею під ними біля $\frac{1}{4}$ вс. над. землі. Двори ж з середнім наділом поділені більш менш рівномірно по всіх трьох районах України (од 32,9% до 50,0%).

Ще більш різниці виступають, коли взяти окремі губернії. Так найбільше дрібних наділів мають Поділля 78,6%, Полтавщина 56,1% і Київщина 55,5%; середніх—найбільше Херсонщина 52,2%, Чернігівщина 50,8% і Волинь—50,6%, великих—найбільше Катеринославщина 33,3%, Харківщина—22,7% і Волинь 22,2%.

Серед всіх трьох груп наділів, безперечно, перна (цеб то дрібні наділи) мають при сучасних відносинах Росії дуже велике значіння. Двори з дрібним наділом складають з себе саме категорію селянства, обхопленого земельним голодом, втілення, так мовити, земельного питання в Росії. Ось через що ця група зазнала особливої уваги Центрального Статистичного Комітету—в цьому ми між иншим побачаємо практичну підоснову нової праці його,—ось через що найдокладніше висленено скільки є в

ної надільної землі, скільки не стає до норми, яку директор Ц. С. К-ту визначає в 5 дес. на двір, треба думати, в 5 дун.

Вище наведені таблиці показують, що дрібні наділи на Україні мають 1.303.156 дворів, (по Спр. Росії 2.856.950 двор.), а їхня власність доходить до 1.139.723 дес. (по С. Р. 9.027.813 дес.). Отже, коли пристати на норму директора, д. Золотарьова, то при 3,4 дес. (по С. Р. 3,2 дес.) на кожний двір цієї групи, по всій Україні земельний голод определяється в 2.375.957 дес. (по С. Р. 5.256.937 дес.), а саме:

	с у групи	недостача
в Правобережній Україні	2.063.385 дес.	1.089.583 дес.
„ Лівобережній	1.635.619 „	1.002.386 „
„ Степовій	110.719 „	291.978 „

Із окремих губерній найбільше дворів цієї групи в абсолютних числах маєтся: на Поділлі 360.471 дв., на Полтавщині 250.819 дв., в Київщині 201.456 дв., в Чернігівщині 114.502 дв. і в Харківщині 132.270 дв.

Опреділивши розмір недостачі, д. Золотарьов робить спробу вказати ті фонди земельці, з яких можна цю недостачу поповнити. До них належать запас Земельного Банку 1905 р., ті маєтки, які запропоновано йому було в ті часи до продажу, казенні оброчні статті і оброчні удільні статті. За поміччю їх на думку директора можна цілком задовольнити земельний голод в Росії. Погляньмо, чи можливо це зробити на Україні. Всього землі, яка могла бути к кінцю 1906 р. у «Крестьянського Поземельного Банку, по 8 губ. України маємо 1.557,2 тис. дес., Оброчних казенних статтів 402,4 т. дес. та удільних 190,3 т. дес. Отже разом 2.151,1 дес.

Таким чином, навіть коли б вся ця земля могла перейти до рук голодного селянства, коли б і вся вона була б здатна для хліборобства, то і тоді б на Україні нею не можна було задовольнити земельного голоду нашого селянства—в розмірах вирахованих д. Золотарьовим,—і довелося б заціпити ще 221,8 тис. дес. землі великих власників. Але всі ці рахування

д. Золотарьова не мають під собою слівце ніяких підстав. Ми вище зазначили, що число всіх надільних дворів на Україні далеко більше ніж показано в праці Ц. С. К-та, отже і розмір недостачі далеко більший ніж наведений нами вище. Далі, коли за норму вважати на двір 5 дес. *удобної* землі, то треба було б д. Золотарьову определити число десятин *неудобної* надільної землі; тоді недостача зросла б ще більше. Не менш дивним в рахуваннях д. директора є і те, що такого ж поділу на *удобну* і *неудобну* для хліборобства землю не зроблено в земельному, фонді призначеному ним на задоволення земельного голода селянства. Натуральна річ, коли б це все було зроблено, тоді б виявилось, що значну частину землі для розв'язання земельної справи довелося б так чи інакше взяти з земельної власності великих поміщиків.

Нам лишилося ще розглянути мобілізацію надільної земельної власності.

Порівняння кількості дворів і надільної землі в 1905 і 1877 р.

	дворів		землі у них		на 1 двір, дес.	
	1905	1877 р.	1905	1877	1905 р.	1877 р.
П. Укр.	1.131.654	689.439	6.159.829	5.787.274	5,4	8,4
Лівоб.	1.178.345	821.133	7.187.809	6.374.174	6,8	7,7
Степова.	565.121	310.329	4.822.281	1.609.618	8,5	11,1
Разом	2.878.120	1.851.201	18.169.922	16.872.066	6,3	9,1

показує нам, що за 28 років число дворів зросло на 1.026.919 тоді коли надільні землі збільшилися тільки на 1.297.856 дес. Найбільший зрост числа дворів із окремих районів ми бачимо в Правобережній Україні в 1,7 раза а найменший в Лівобережній—в 1,4 раза. Що ж торкається поодиноких губерній, то найбільший зрост числа дворів мається на Поділлі в 1,86 раза, в Херсонщині в 1,74 раза, на Волині в 1,68 р., найменший же в Харківщині в 1,4 р.

Цілком протилежне, ми бачимо, що до зросту надільної земельної власності. Найбільший прирост надільних земель ми

маємо в Лів. Україні 813 635 дес., найменший в Степовій — 221.666 дес., а із губерній найбільший в Чернігівщині 446.172 дес., і в Полтавщині—274.659 дес., найменший же на Поділлі на 87.523 дес., та в Катеринославщині 87.504 дес.

В залежності од того, що за 28 років число дворів зросло далеко швидче, ніж кількість надільної землі, середній розмір наділу по всій Україні значно поминьшав, спустившись з 9,1 дес. до 6,3 д. при чому із окремих губерній найбільше пониньшился на Поділлі в 1,79 раза, в Херсонщині 1,64 р. на Волині в 1,58 р. та в Катеринославщині в 1,51 р., найменше в Полтавщині в 1,24 р. та Чернігівщині в 1,20 р.¹⁾

Переходимо до останньої групи володінців—до *земель держави, церков, монастирів і всяких установ*. Цій групі належало в 1905 р. на Україні 2.839.317 дес., або % всієї земельної площі.

Серед цих володінців по кількості землі перше місце належить *казенним* володінням, що займали площу в 1.437.241 дес. Мало не вся ця земля сконцентрована на Волині 480.495 дес., в Херсонщині 279.398 д. та Київщині 196.451 д. Коли взяти на увагу, що з Высочайшого Повеління 402.4 т. д. поступили в земельний фонд для продажу через землеустротельні комісії селянам, то володіння казни, певне, лишиться на Україні 1035,3 тис. дес.

За володіннями казни йде власність *міст*— 524.318 дес., при чому більша половина її в Херсонщині (268 т. дес.). Трохи менші розміри має власність *церков*, якій належить 429.580 дес.; більша $\frac{1}{2}$ (242 тис. дес.) її скучена в Правобережній Україні, а саме на Волині 92 тис. дес., на Поділлі 81 т. д. та в Київщині 66 т. д. Ще менше землі належить у нас *убілам*—

¹⁾ Натуральна річ, це зменшення в дійності далеко більше, бо, як ми вже зауважили число дворів в дійності далеко більше. Так напр. по Київщині при 383.503 двор. Центр. Ст. К-та в 1905 р., середній маємо 5,5 д., менше проти 1877 р. на 1,7 дес. При 588 т двор. Київської губ. управи середн. наділ маємо в 3,7 дес., менше в порівнянню з 1877 р. на 3,5 дес., або сливе у двое.

272.515 дес., із яких найбільше припадає на Київщину (94 т. д.), Поділля (65 т. д.) та на Волинь (53 т. д.). Всяким *інституціям* належить земельної власності—103.388, при чому мало не вся вона в Степовій Україні—в Херсонщині 54 т. д., в Катеринославищині 28 т. д. Парості, монастирі мають у нас земельної власності 72.275 дес. із числа яких на саму Херсонщину припадає 27 т. д.

Так на підставі нової праці Центрального Статистичного Комітету маюється нам поділ земельної власності між трьома основними групами землеводіння, як в цілій Україні, так і в окремих її районах і губерніях.

Маючи на увазі, що знищення викупних ставить надільні землі в групу приватної власності, спробуємо, зєднавши в одне ціле наділи і приватні землі, малювати тепер становище всієї приватної власності на Україні в 1905 р.

Обидві тільки що зазначені нами основні групи володіння в 1905 р. містили в собі разом 36.008.701 дес., які по своїх складовим елементам так поділялися в 1905 в окремих районах:

	Наділи	Особ. власн.	Землі гр. і товарн.	Разом прив. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	6.159.829	5.828.952	709.232	12.698.013
» Лівобережній	7.187.809	4.498.907	826.822	12.513.538
» Степовій	4.822.284	4.891.781	1.083.085	10.797.150
по Україні	18.169.922	15.219.640	2.619.139	36.008.701

Таким чином, надільні землі в цілій Україні складають біля $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власності, трохи більше $\frac{2}{3}$ припадає на особисту власність і тільки $\frac{1}{12}$ на власність ріжних громад і товариств. Трохи инше ми бачимо в районах: наділи складають більше половини тільки в Лівобережній Україні, в Правобережній же і Степовій менше $\frac{1}{2}$; тим часом особиста власність доходить лише до $\frac{1}{2}$ в Степовій, в Лівобережній

спускається мало не до $\frac{1}{13}$; по ж торкається колективної власності то в Стеновій П трохи більше $\frac{1}{6}$, в Лівобережній менше $\frac{1}{13}$, а в Правобережній тільки $\frac{1}{17}$. Із губерній найперше місце по кількості надільних земель займає Харківщина (62,3% всієї прив. влас.), по кількості особистої власності Херсонщина (50,6%) і Волинь (50,5%), колективної — Катеринославщина (12,7%).

Коли порівняємо дані 1905 р. і 1877 р. то ми побачимо.

В 1877 р. було	Наділь	Особ. власн.	Земель гр. і товариств.	Разом прив. вл.
д е с я т и н.				
в Правоб. Укр.	5.787.274	6.348.952	96.747	12.232.973
» Лівобережній	6.374.174	5.285.322	41.011	11.700.507
» Стеновій	4.600.618	6.119.927	60.927	10.781.472
Разом	16.762.066	17.754.201	198.685	34.211.952

що, вважати кажучи, по всій Україні за 28 років зростає кількість надільної землі і земель громад і товариств, тим часом коли особиста власність зменшилася.

Вся вище наведена площа приватної власності по характеру користування землею поділялася так:

1. в особистій власності	15.219.640 дес.
2. „ подворному володінні наділь	9.331.379 „
3. „ общинному „ „	8.838.543 „
4. „ товариській і громадській власності	2.619.139 „

Отже, коли поділимо ці чотири групи на *особисту* і *колективну* власність, — приєднавши до першої групи подворну надільну власність, а до четвертої общинну надільну землю, матимемо:

особистої власності	24.551.019 дес. або 68,2%
колективної „	11.457.682 „ „ 31,8 „

Із окремих районів Правобережна Україна має особистої власності більш 90% всієї прив. влас., Лівобережна особистої

біля 60% вс. пр. вл. і Степова трохи менше 50%. Що ж до окремих губерній, то особ. вл. найбільше на Поділлі (94,3%) і на Волині (94,2), колективної в Харківщині (65,1%), і Катеринославщині (59,8).

Порівняння даних 1905 р. про особисту і колективну власність з даними 1877 р., коли особистої власності було 25.645.410 д. (75,0%), а колективної 9.069.542 д. (25,0%). показує нам, що за 28 р. відбувся і відносний, і абсолютний зрост колективної власності при абсолютному відношенні особистої власності.

Натурально, що тепер, коли ми приєднали надільні землі до приватної власності, поділ II по сословіях буде вже зовсім вищий. Для того, щоб змалювати цей поділ, ми приєднаємо до надільної селянської власності землі селянських громад і товариств, як селянських, так і мішаних міщансько-селянських та особисту власність селян, до особистої власності міщан прилучимо землі міщанських товариств, до особистих володінь кунців землі торгово-промислових товариств, а до особистої земельної власності «вищих» землі різносословних товариств. Тоді вся площа приватної земельної власності поділиться так між сословіями:

Селянам належить	22.706.447 дес.	або 63,0%
дворянам	9.985.409	" " 27,7
кунцям	1.554.276	" " 4,3
міщанам	890.709	" " 2,5
вищим	682.471	" " 1,9
духовним	98.865	" " 0,3
чужоземцям	90.521	" " 0,3
Разом	36.008.701	" " 100,0

Отже 90,7% всієї приватної земельної власності належить дворянам і селянам, при чому із окремих губерній дворянам найбільше належить на Волині (39,9%), на Поділлі (38,7%) і в Київщині (36,4%), селянам в Харківщині (74,3%) і Чернігівщині (72,9%).

Котиж ми візьмемо саму тільки селянську земельну власність в її складових елементах:

Надільної землі	18.169.922 дес.	або 80,0%
Особистої власности	2.314.968 „ „	10,2 „
Землі сел. громад	1.781.482 „ „	7,9 „
Землі сел. товар.	115.623 „ „	1,8 „
Землі змішаних товар.	24.452 „ „	0,1 „
	22.706.447 „	100,0 „

то ми побачимо, що надільні землі складають $\frac{4}{5}$ всієї земельної власности селян, а придбана—тільки $\frac{1}{5}$. Отже, в 1905 р. придбана земля грає вже досить велике значіння в приватній власности селян і в середньому на 1 двір їй припадає біля 1,6 дес. Із всєю придбаною землі приходилося на Степову Україну 1.957.632 д. на Лівобережжю 1.747.233 д. і на Правобережжю тільки 831.660 д. Із окремих губерній найбільше придбаною землею належало селянам в Катеринославщині—1.059 т. дес., найменше—на Поділлі 225.993 д. В середньому на 1 двір приходилося придбаною землею найбільше в Катеринославщині 3,9 дес., найменше на Поділлі 0,5 дес.

Порівнюючи земельну власність селянства в 1905 р. і 1877 р., ми бачимо що:

	Надільн.	Придбан.	Разом
в 1877 р. належало сел.	16.672.066	775.908	17.447.974
„ 1905 „ „ „	18.169.922	4.536.525	22.706.447
в 1905 р. більше на	+1.497.856	+3.760.617	+5.258.473

найдужче збільшилося землеволодіння селянства в Чернігівщині на 1.090 тис. дес. або в 1,56 раз., Катеринославщині на 952 т. д. або 1,36 раз. і Херсонщині на 842 д., або в 1,36 р.

Коли ж взяти на увагу, що тепер земельна власність селянства повинна збільшитися на кошт запаса Банка, казенних і удільних оброчних статтів на 2.151.1 тис. дес., то вся селянська

приватна земельна власність дійде до 24.857,5 тис. дес., а сама тільки придбана до 6.687,6 тис. дес. (27,0% вс. пр. вл. сел.).

Не менші зміни од прислання надільних земель до приватної власності знайдемо ми і в події земельної площі і володіння по розмірам хазяйства. Коли ми і особисті володіння і надлі розміром до 50 дес. вважатимемо за дрібні володіння, од 50 до 500 д. за середні, а в 500 дес. і більше за великі, тоді будемо мати:

	володіннів	%	землі десят.	%
до 50 дес.	3.020.875	99,1	19.347.519	58,0
од 50—500 »	22.401	0,7	3.573.133	10,8
500 і біл.	6.495	0,2	10.413.608	31,2
Разом	3.049.771	100,0	33.334.260	100,0

Звідсі ми бачимо, що мало не всі земельні власники (99,1%) володіють трохи більше ніж $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власности, тим часом коли $\frac{1}{100}$ всіх земельних власників володіє трохи менше ніж $\frac{1}{2}$ вс. приват. зем. влас. Це якразини виступе основний—дрібний—характер земельної власности на Україні коли ми побьємо першу категорію на дрібні групи:

	володіннів	%	землі	%
до 3 дес.	542.892	17,5	1.089.078	3,2
од 3 до 10 »	2.039.474	63,6	11.732.316	35,2
» 10 » 50 »	438.519	18,0	7.526.125	19,0

Отже 81% всіх володіннів мають тільки 38,4% вс. особ. зем. власности, при чому 17,5% із них, володіючи тільки 3,2% всієї приватн. зем. вл., являються по своїому становищу, власне кажучи, пролетарями, бо життєвий рівень їхній далеко нижчий, ніж у звичайного пролетаря¹⁾, і живуть вони здебільшого від

1) Див. Ильинъ: Развитие капитализма въ Россіи. ноябрь. 1907.

продажу—прямого, чи замаскованого—своєї робочої сили капіталові. Число цих квазі-власників пролетарів повинно бути далеко вище, бо, як ми вже зауважили раніш, число дворів в праці Центр. Статистичного Комітета, можна думати, значно зменшено проти дійсного.

Паренті, в «Статистичні землеволодіння» зроблена спроба определити, на скільки кожне сословіє забезпечено землею.

Маючи данні перепису 1897 р. що до поділу людности по сословіям і припускаючи розмір кожної сім'ї в 5 душ, ми можемо хоч приблизно уявити собі цю забезпеченість кожного—принаймні із більших—сословія. На кожних 100 дворянських сімей маємо володіннів найбільше в Чернігівщині (119), і в Полтавщині (101), найменше в Київщині (20) та Херсонщині (15). На 100 купецьких сімей найбільше володіннів припадає в Чернігівщині (39) та в Полтавщині (20), найменше на Поділлі (5) та в Київщині (6). На 100 сімей міщан приходить найбільше володіннів в Полтавщині (14) та в Київщині (12), найменше на Поділлі (менше 1) та в Катеринославщині. Що торкається селян, то на 100 селянських сімей приходить володіннів найбільше в Чернігівщині (88) і в Полтавщині (84), найменше на Волині (58) та в Київщині (57). Таким чином, найбільш забезпеченими із всіх сословія являються дворяне і селяне; серед них найменше безземельних.

Питання про те, скільки безземельних селян є на Україні, являється безперечно дуже цікавим. На жаль установити точно число їх являється неможливим. Річ в тому, що перепис 1897 р. не містить в собі ніяких прямих даних про число селян, зайятих в сільському хазайстві. Отже определити число безземельних селян можна тільки приблизно, шляхом посередніх рахувань. Метод, яким користувався д. Золотарьов для определення числа безземельних, такий. По $\frac{1}{100}$ числа особ., зайятих в сільському хазайстві в 1897 р., і по величині і персональному складу хазайства определено число особ. зайятих в сіль. хаз. в 1905 р. Одкладаємо звідси число поселенських сільських хазайств: порів-

ємо результат з числом селянських володінь 1905 р., до яких прилічуємо і дворп. і, таким чином, маємо фіктивну цифру безземельних селян.

Коли зробити ці всі рахунки, то виходить, що число всіх селянських хазяйств на Україні доходять до 3.655,6 тис., число ж селянських володінь складає 2.977,2 тис. Отже, звідси виходить, що безземельних селян у нас в 1905 р. було біля 678,4 тис. сімей, с. е. коли рахувати склад хазяйства в 5,3 душ. 3.595,5 тис. душ, або 19% всього селянства, зайнятого в сільському хазяйстві на Україні в 1905 р.

Зовсім инше відношення бачимо ми по окремих районах України:

	Число мешк. зайтих в с. х.	Число всіх сіль. хазяйств.	Число селян. хазяйств.	Число селян. волод. разом з дворпач.	Відношення числа селян. волод. до чис. сіль. селян. хаз.
	в т и с я ч а х				
в Правобер. Укр.	8.157,4	1.614,5	1.597,5	1.133,9	70
» Лівобереж. »	7.080,2	1.326,9	1.280,1	1.270,7	99
» Степовій »	4.068,7	786,6	778,0	572,6	73
По Україні	19.406,3	33.727,9	3.655,6	2.977,2	81

Таким чином, найвищий % безземельного селянства ми маємо в Правобережній Україні, до якої з цього погляду дуже близько стоїть Степова. Тим часом в Лівобережній Україні, в цьому краю дрібної земельної власності, % безземельних (1%) зовсім позначний. Тут, очевидно, сільський пролетаріат існує в замаскованій формі під покрівлю власника цевельничого класника землі.

Далекі більші хитання в % безземельних селян, зайятих в сільському хазяйстві спостерегаємо ми в окремих губерніях. Із всіх губерній наших в одній тільки Чернігівщині ми не тільки не маємо зовсім безземельних, а ще, навпаки, спостерегаємо, що

де-які селяне володіють де-кількома наділами особ. які покпиули село, або мають, крім надільної, ще й особисту власність. В Харківщині вже ми бачимо 4% безземельних, в Полтавщині 5%, на Поділлі 15%, в Катеринославщині 22%, в Київщині 36%, і, нарешті, на Волині 37%.

Так малюються нам сучасні земельні відносини на Україні на основі нової праці Центрального Статистичного Комітету.

М. Порш.

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія¹⁾).

Въ ректорство Смарагда, въ послѣдствіи архіепископа рязанскаго, профессоромъ философіи былъ Лелявскій—прегорскій пѣвица, не бывавшій въ классѣ педѣль по двѣ и болѣе, а когда—послѣ своей болѣзни—бывало прійдетъ въ классъ, то никогда ничего толково не расскажетъ, а только на всѣхъ сердится и спрашиваетъ урокъ, котораго раньше не задавалъ. Во время заняя Лелявскаго перѣдко замѣняли или самъ ректоръ Смарагдъ, или профессоры нѣмецкаго и греческаго языковъ Карповъ, которыхъ лекціи для слушателей были истиннымъ удовольствіемъ,—такъ они оба увлекательно и просто преподавали, а особенно Карповъ, который, какъ выдающійся наставникъ, былъ вскорѣ назначенъ профессоромъ въ кіевскую академію, затѣмъ произведенъ въ чинъ дѣйств. ст. совѣтника, что по тогдашнимъ временамъ и порядкамъ было неслыханною рѣдкостью. При всѣхъ своихъ выдающихся умственныхъ дарованіяхъ, Карповъ не отличался однако гуманностію и добросердечіемъ по отношенію къ своимъ питомцамъ, которыхъ перѣдко колодили за незнаніе уроковъ или неумѣніе отвѣтить на какой-либо вопросъ: такъ, однажды онъ спросилъ ученика Спичковича: какъ по нѣмецки *косить*? и когда тотъ отвѣтилъ: «я косить по нѣмецки не умѣю»,—Карповъ до крови набилъ ему лицо». Гражданскую исторію въ это же время недурно читалъ Иларій Новицкій, о которомъ преданіе сохранило только то, что онъ имѣлъ шесть пальцевъ на рукѣ и приходился роднымъ

¹⁾ Див. № 9.

братомъ известному профессору кievскаго университета Оресту Новицкому.

Не меньшими слабостями, чѣмъ Дедивскій и Веледичскій отличался и современный имъ профессоръ латинскаго языка, подъ конецъ службы, Бойковъ:—красавецъ собою и обладавшій громадною физическою силою, онъ почему то боялся крысъ, а еще болѣе женщинъ, при встрѣчѣ съ коими на улицѣ старался переходить на противоположную сторону. Зная въ совершенствѣ латинскій языкъ и имѣя превосходную память, онъ пашивался, какъ говорится, до чертиковъ и умеръ отъ облой горячки; при этомъ онъ былъ еще близорукъ и нюхалъ табачокъ. Подходя къ семинарской калиткѣ, онъ снималъ картузь и держалъ его въ рукѣ, раскланивался со всѣми встрѣчными, а также и съ торговками имѣвшими здѣсь, подъ семинарской оградой, свои рундуки, перенесенные въ шестидесять годахъ на торговую площадь около Льва. Пришедши въ классъ, Бойковъ обыкновенно шипмалъ изъ кармана и закладывалъ между пальца носовой платокъ, табакерку, списокъ учениковъ и карандашъ; а по окончаніи урока, какъ только послышится звонокъ, онъ немедленно оставилъ аудиторію и поспѣшно уходилъ *задомъ* изъ класса, раскланиваясь съ своими слушателями на обѣ стороны, чрезъ каковую свою поспѣшность, соединенную съ близорукостью, онъ однажды захватилъ со стола, въѣтъ съ табакеркой и платкомъ, и чернильницу, которую опрокинулъ въ шанку и тѣмъ премного расстроилъ учениковъ. Степень познанія учениковъ онъ опредѣлялъ довольно оригинальнымъ способомъ, отмѣчая въ спискѣ противъ каждаго ихъ отвѣты или рядомъ единицъ съ плюсомъ, — самая лучшая отмѣтка того времени, или рядомъ нулей. Бывало спросить такой-то! Ученикъ выходитъ на среднюю класса, приближе къ столу, за которымъ сидитъ или стоитъ профессоръ; Бойковъ приближается къ нему, осматриваетъ кругомъ; но что одѣтъ, какъ стоитъ и, всматриваясь въ лицо, спрашиваетъ: «это не родственникъ тебѣ такой-то, что учился у меня тогда-то?» — «Да, родственникъ!»—отвѣчаетъ робко спрошенный». — «Ну, хорошо; ступай на мѣсто; онъ у меня былъ эминентъ и ты будешь эминентъ».

и ставить ему ни за что ни про что рядъ единиц съ плюсомъ. Другому же, на подобный отвѣтъ, говорить: «ступай, дуракъ, на мѣсто: и онъ (знакомый или родственникъ сиромашаго) у меня будетъ въ 3-мъ разрядѣ, и ты будешь въ 3-мъ разрядѣ», и ставить ему въ списокъ рядъ нулей. Эти единицы и нули оставались, большею частію, до конца года и по нимъ составлялся разрядной списокъ. При столь своеобразномъ способѣ отбѣки ученическихъ познаній, стоявшихъ въ тѣсной связи съ доброю или дурною памятью профессора къ предкамъ ученика, выходило къ заключенію то, что очень прилежные ученики перѣдко попадали въ 3-й разрядъ, а лѣньвые и бездарные въ 1-й, что всегда почти и обнаруживалось на экзаменахъ. Ректоръ бывало въ недоумѣніи спрашивать Бойкова о причинахъ, почему такой то записанъ въ 3-мъ разрядѣ, когда отвѣчать на экзаменѣ не хуже перворазрядныхъ? Въ разрѣшеніе недоумѣнія Бойковъ по обыкновенію подходитъ къ ученику, осматриваетъ его кругомъ съ головы до ногъ и затѣмъ, поворотившись къ ректору, говорить съ видомъ удивленія: «не понимаю, какъ это онъ попалъ въ 3-й разрядъ: онъ у меня эминентъ. Ваше Высоченіе!» Между учениками Бойкова было не мало такихъ, которые отлично знали латинскій языкъ и перѣдко указывали на погрѣбности товарищей при отвѣтахъ профессору, вниманіе котораго было ослаблено или потемнено состояніемъ невѣжливости: въ числѣ такихъ особенною наблюдательностію отличался ученикъ Березинскій, почему Бойковъ всегда имѣлъ его виду, и если замѣчалъ, что Березинскій покачиваетъ головой, то сейчасъ сердился на него и кричалъ: «ты чего качаешь головой? Думаешь, я не знаю, что онъ вретъ! Давай мнѣ Цицерона, давай Тита Ливія, давай... давай... самого чорта давай, такъ не проведешь меня!

Для упражненій въ переводѣ съ латинскаго языка на русскій и обратно Бойковымъ практиковались не только древніе классики, но и современные русскіе писатели-баснописцы, начинавшие уже завоевывать себѣ въ духовной школѣ почтенное мѣсто послѣ Езона и Лафонтена. Переводы однажды басню Крылова: Волкъ и журавль, ученикъ Василій Марковскій (священ.)

сдѣлать такой перифразъ: «когда уже онъ (волкъ) не могъ дышать, то стать журавля приглашать»... а Бойковъ написалъ ему на поляхъ тетради: «Какъ же онъ могъ приглашать, когда не могъ дышать? — Бойковъ обладалъ звучнымъ и приятнымъ голосомъ—басомъ и всегда выражалъ свое особое благоволеніе въ классѣ тѣмъ ученикамъ, кои вторили ему басомъ же, въ своихъ отвѣтахъ, или могли взять тономъ ниже его: охотно игралъ съ ними въ швайку и даже боролся съ В. Марковскимъ, который считался силачомъ; если же хотѣлъ кого ругнуть, то любимыми эпитетами его были: балбесъ и повѣса. Общительность и простота въ обращеніи Бойкова съ воспитанниками доходили до того, что, когда онъ былъ экономомъ въ семинаріи, нѣкоторые изъ казеннокоштныхъ учениковъ заходили къ нему ради выпивки стаканчика чайку или рюмочки водки, за которую онъ ихъ и посылалъ. Любителей дарового угощенія набралось немало: нѣкоторые же охотники до выпивки подождали ему до того, что, при всей своей снисходительности и добродушіи, онъ долженъ былъ имъ отказывать, за что обиженные продолжали ему разные пакости. Такъ, ученикъ Александръ Дейнекинъ, рассердившись на Бойкова за то, что онъ отказалъ ему въ выпивкѣ, и зная трусливую его натуру, отомстилъ ему за это такимъ образомъ: однажды вечеромъ Бойковъ по какой-то надобности вышелъ изъ своей квартиры, забывъ запереть ее на замокъ; Дейнекинъ, подкарауливавшій его, моментально вошелъ въ спальню Бойкова и улегся подъ его кроватью: чрезъ нѣсколько минутъ Бойковъ воротился и, ничего не подозревая, легъ спать. Не успѣлъ онъ вздремнуть, какъ почувствовалъ что его кровать, вмѣстѣ съ нимъ, поднимается вверхъ; испугавшись, Бойковъ вскочилъ съ постели и убѣжалъ на дворъ въ чѣмъ былъ, надѣлавши шуму; встѣдъ за нимъ, незамѣтно въ потьмахъ, вышелъ Дейнекинъ и скрылся. Когда объ этомъ приключеніи узнали поутру семинаристы, то нѣкоторые изъ нихъ пришли провѣдать и распространить Бойкова о случившемся: постѣ ихъ пришелъ и Дейнекинъ съ выраженіемъ удивленія и сказалъ: «это вѣдь Богъ хотѣлъ наказати за то, что вы отказали мнѣ какъ-то въ рюмочкѣ»

водки,—помните.—Дайте же хотя теперь, выньте за ваше здоровье» — и вышли!

Учитель нѣмецкаго языка и церковной исторіи Михайлъ Михайловъ — человѣкъ желчный и болѣзненный, у котораго нижняя губа гнила отъ рака, вслѣдствіе чего онъ постоянно появлялся платкомъ; лицомъ онъ былъ довольно безобразенъ, и нелюбовь къ себѣ учениковъ увеличивалъ еще болѣе излишней требовательностью въ знаніи нѣмецкаго языка. Семинаристы прозвали его шулеромъ по слѣдующему случаю: однажды, когда онъ шелъ на урокъ, одинъ изъ учениковъ вбѣжалъ въ классъ и вмѣсто того, чтобъ сказать по нѣмецки: Lehrer (учитель) идетъ, ошибся и закричалъ: Schuler (ученикъ) идетъ; съ этой поры его иначе не называли какъ только шулеромъ.

Учитель Егоръ Семеновичъ Горскій преподавалъ первоначально библейскую, а затѣмъ церковную исторію въ 1-мъ отдѣленіи философскаго класса и нѣмецкій языкъ. Семинаристы прозвали и его шулеромъ, какъ потому, что онъ по безобразію своему иногда приходилъ на предметника своего Михайлова, котораго такъ дразнили, такъ и потому еще, что первый разъ по приходѣ своемъ на урокъ нѣмецкаго языка, онъ сказалъ вступительную рѣчь, въ заключеніе которой просилъ своихъ слушателей оказывать ему такую же расположенность, какъ и его предметнику; а какъ предметникъ не пользовался ихъ любовью, о чемъ Горскому не было извѣстно, то по окончаніи урока, не успѣвъ онъ перешагнуть порогъ, какъ вслѣдъ ему весь классъ закричалъ: шулеръ, шулеръ!.. По безобразію своему Горскій приходилъ болѣе на обезьяну, чѣмъ на человѣка, страдать слюнотеченіемъ и сильно занкался чѣмъ поселятъ всеобщее отвращеніе къ своей персонѣ. Это однако не мѣшало ему питать самыя нѣжныя симпатіи къ красавицѣ дочери своего квартирнаго хозяина, и когда она однажды пришла въ семинарскую церковь съ своими родителями и докторомъ, внослѣдствіи женившимся на ней, то Горскій не замедлилъ подойти къ ней съ почтеніемъ и привѣтомъ, отъ коихъ она тутъ-же впала въ обморокъ. Несмотря на свои естественные недостатки и космо-

лячи, сильно мѣшавшее ему въ преподаваніи. Горскій былъ очень выскателемъ къ ученикамъ и, требуя съ нихъ буквального знанія урока по тетрадѣ, спрашивать всегда по билетамъ, на концѣ написаны были имена и фамилии учениковъ, вследствие чего иному приходилось отвѣчать урокъ почти каждый день, а другому—одинъ разъ въ цѣлую треть года за пропускъ, при отсутствіи урока, какого нибудь слова или союза—и, по, и т. д.—сидѣвали язвительные укоры, неудовлетворительныя отмѣтки и посылка на колѣна къ *печкѣ* (т. е. печкѣ). Заслуженное наказаніе переносилось безропотно, но незаслуженное всегда возбуждало шумъ, ропотъ и раздражало учениковъ до того, что иные не могли безобидно снести публичнаго посярмленія, и въ качествѣ безсильнаго возмездія бывало напиковать ему въ каловніи, забрасовать всякаго сора въ шляпу или пришьють къ шинели нѣсколько грязныхъ доскутьевъ и т. под. Временно Горскій преподавалъ и естественную исторію, на уроки козій приносили картинки нѣкоторыхъ животныхъ, и когда однажды показать ученикамъ картинку дикобраза, то ученики закричали: это шулеръ!.. Жилъ Горскій въ домѣ Чеснока по Флоровской улицѣ, въ квартирѣ, выходившей окнами на улицу противъ семинарской церкви. Нѣтъ-ль здѣсь (между Флоровскимъ монастыремъ и семинарской церковью) скопился-ль масса богомольцевъ, и вотъ одинъ изъ семинаристовъ, шатавшій за что-то злобу противъ Горскаго (Александръ Бордычевскій), устроилъ ему слѣдующую сцену: подзвѣдши къ одной кучкѣ богомольцевъ, онъ спросилъ ихъ: «Люде добрі, чи бачили ви коли ману, чи ні? Як не бачили, то ідіть подивіться. — он вона сидить у вікні; а як хочете, щоб вона з вами заговорила, то махайте руками і кажіть: акии, акии!»—то вона встане і буде з вами говорити, бо вона вчена». А Горскій въ это время дѣйствительно сидѣлъ у открытаго на улицу окна и смотрѣлъ на прохожихъ. Богомольцы подошли гурьбой къ окну и начали всматриваться Горскому въ лицо: онъ сталъ сердиться и, заикаясь, кричалъ, чтобы отошли прочь. «І..! сердце, дивись, дивись, ще й сердиться бісова тварь!» — «А зовсімъ положе на чоловіка». — отозвалась другая изъ бабъ! А Бордычевскій съ комъ-

нашею себѣ похожихъ смотреть нѣтъ угла, да за бока берется отъ смѣха, что вполне удалась злая шутка. Уволилися Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не понравилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на каедру: судили, редили и всё сговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподаетъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекцій онъ постоянно читаетъ ее по какой то старинной снѣгъ тетрадѣ. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому обяснить ученикамъ урокъ, изъясній быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое заѣбанство, что рѣшительно ничего не могъ разказать толкомъ, а только плевать на свою заѣбаную тетрадку и усленно заикаясь, произносить какіе то безсмысленные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ: при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенести такого конфуза, некорѣ подать прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, впоследствии архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *дусикъ*, потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридорѣ. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Іустинъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), впоследствии епископъ костромской, былъ очень добрый человекъ, снисходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левницкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровицъ. Когда объ этомъ дѣдѣствіи было до-
несено ректору Іустиниу, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участ-
никовъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и
представить къ нему: въ помѣщѣ артистовъ между прочими участво-
вать и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была
разбѣшена конятомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было
говорить, то онъ прежде стискивалъ ее рукой, а затѣмъ уже гово-
рилъ. Этотъ то Куземка собственноручно и притащилъ Кустов-
скаго и Бобровица предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ.
Когда вышелъ къ нимъ Іустинъ, то не узнавъ своихъ питомцевъ
и спросилъ Куземку: «Ты затѣмъ привелъ сюда этихъ шлюхъ?»—
Это Максимъ Кустовскій и Бобровицъ, Ваше Высокопрепо-
добіе, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ
строгий выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Іустинъ
прогналъ ихъ вонъ и пригрозилъ исключеніемъ, если они или кто-
либо другой изъ семинаристовъ вадумають повторить что-либо
подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою *Іустиня*,
семинаристы безбожественно посѣщали не только театръ, который
былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостиница, но и часто от-
правлялись на прогулки и кутежи за Дибирь — на лодкахъ. Та-
кому своеволію быть положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло
однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Іустинъ
былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ
въ епископскій санъ.

Послѣ Іустиня ректоромъ былъ Іеремія Соловьевъ, человекъ
довольно ограниченныхъ способностей, недалъновидный началь-
никъ и плохой наставникъ. Ученики его не долубливали и про-
зывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ
юридическихъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристамъ пройдохъ и шар-
латановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а пре-
подавалъ въ классѣ катехизисъ Петра Могилы; желая слышать что
либо новое и интересное отъ преподавателя богословеской науки,
вмѣстѣ которой имъ только надѣждали упражненіемъ въ заучи-
ваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда вы-

нашею себѣ похожихъ смотреть нѣ-за угла, да за бока берутся отъ смѣха, что волюнѣ удалась злая шутка. Уволилися Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не понравилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на кафедре: судили, радили и всѣ съговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподаетъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекцій онъ постоянно читаетъ ее по какой то старинной списей тетрадкѣ. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому объединить ученикамъ урокъ, имѣющій быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое зачѣпательство, что рѣшительно ничего не могъ рассказать толкомъ, а только плевать на свою зачѣпную тетрадку и усиленно заикаясь, произносить какіе то безсмысленные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ: при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенести такого конфуза, вскорѣ подать прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, впоследствии архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *цескѣ*, потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридорю. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Іустинъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), впоследствии епископъ костромской, былъ очень добрый человекъ, снисходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левицкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровицъ. Когда объ этомъ дѣйствіи было донесено ректору Іустину, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участниковъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и представить къ нему: въ поимкѣ артистовъ между прочими участвовали и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была разбита конятомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было говорить, то онъ прежде стискивалъ ее рукой, а затѣмъ уже говорилъ. Этотъ то Куземка собственноручно и притащилъ Кустовскаго и Бобровица предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ. Когда вышелъ къ нимъ Іустинъ, то не узнавъ своихъ питомцевъ и спросилъ Куземку: «Ты затѣмъ привелъ сюда этихъ шлюхъ?»— Это Максимъ Кустовскій и Бобровицъ, Ваше Высокопреподобіе, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ строгій выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Іустинъ прогналъ ихъ вонъ и пригрозилъ исключеніемъ, если они или кто-либо другой изъ семинаристовъ вздумаютъ повторить что-либо подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою *Іустина*, семинаристы безбожашенно посѣщали не только театр, который былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостиница, но и часто отправлялись на прогулки и кутежи за Дибирь — на лодкахъ. Такому своеволію быть положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Іустинъ былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ въ епископскій санъ.

Послѣ Іустина ректоромъ былъ Іеремія Соловьевъ, человекъ довольно ограниченныхъ способностей, недалековидный начальникъ и плохой наставникъ. Ученики его не долюбливали и прозывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ юродивыхъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристамъ пройдохъ и шарлатановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а преподавалъ въ классѣ сатехизисъ Петра Могилы; желая слышать что либо новое и интересное отъ преподавателя богословской науки, взамѣстъ которой нѣтъ только надеждамъ упражненіемъ въ заучиваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда вы-

гались дѣлать Іереміа возраженія, за которыя и были прозванны въ дураки. Такъ, однажды ученикъ Терентій Гриципскій спросилъ Іеремію: что Богъ дѣлалъ до сотворенія міра? Тотъ отвѣчалъ ему по малороссійски: батоги плів на такихъ дурнів, як ти. На экзаменахъ заставлялъ богословцевъ писать на доскѣ Символь вѣры и молитву Господню, и бѣда бывало тому, кто напишетъ малую букву тамъ, гдѣ слѣдуетъ быть большой!—«Ты еретикъ, ты вольнодумецъ, это грѣхъ» и т. д. Захотѣлъ еще Іеремія ввести въ Семинарской церкви такой порядокъ, чтобы ученики богословія исполняли пономарскія обязанности: разводили огонь, подавали кадило, выходили со свѣчой и т. п., а потому въ классѣ и сдѣлалъ о семъ предложеніе постриженнымъ въ стихарь богословцамъ; но они почитали себя кандидатами священства, находили униженіемъ для своего достоинства пономарскую службу и потому отвѣтили ректору отказомъ, а одинъ изъ учениковъ—Филиппъ Помазанскій, по выходѣ Іереміа изъ класса, заявилъ во всеуслышаніе, что тотъ будетъ высеченъ розгами, кто согласится быть въ пономарской роли. Іеремія, огорченный непослушаніемъ богословцевъ, сдѣлалъ предтаженіе преосвященному Нипокентію Борису о постриженіи въ стихарь избранныхъ имъ для сей надобности словесниковъ, помышляя между прочимъ и о способѣ привлеченія когда нибудь къ исполненію сей обязанности богословцевъ. И вотъ однажды на вечернемъ богослуженіи, когда приближалось время выхода со свѣчой, онъ, призванный въ олтарь ученика Александра Мацькевича, велѣлъ ему облачатся въ стихарь и идти со свѣчой. Ошеломленный такимъ неожиданнымъ приказаніемъ ректора, съ которымъ почиталъ неумѣстнымъ объясняться въ олтарѣ и дѣлать остановку въ богослуженіи, Мацькевичъ рѣшился пойти противъ воли товарищей—одѣлся въ стихарь и вышелъ со свѣчой. Увидѣвши Мацькевича въ чицѣ священосца, товарищи сильно вознегодовали на него и свою угрозу высечь розгами привели въ исполненіе такимъ образомъ: 16 марта 1839 г. послѣдній урокъ былъ профессора исторіи церкви Михайлова; не успѣлъ онъ по окончаніи урока переступить порогъ, какъ товарищи набросились на него

на Мацькевича, бывшего въ шинели, накинули ему на голову воротникъ шинели и, чтобъ никого не видѣть, завязали на шеѣ платкомъ, повалили на полъ, отдули розгами и ушли, оставивъ его еле живого. Когда о семь происшествіи Дмитрій Буткевичъ, родомъ полянець, далъ знать Іереміи, то онъ немедленно распорядился отправить Мацькевича въ больницу, а о виновныхъ сдѣлать розыскъ: въ тотъ же день Іеремія лично сообщилъ о семъ приключеніи съ Мацькевичемъ пресвященному Инокентію, котораго ѣздить приглашать къ служенію на 17 марта, по случаю храмоваго праздника въ теплой семинарской церкви. За литургіей Инокентій произнесъ, по этому поводу, сильную обличительную рѣчь семинаристамъ. Главные виновники съкуцій Терентій Грицинскій, Григорій Совицкій, Левъ Александровичъ и другіе были немедленно уволены изъ семинаріи, а Мацькевичъ, за такое поношеніе, былъ назначенъ въ Академію, предпочтительно предъ другими лучшими товарищами. Впоследствии времени, когда Мацькевичъ былъ уже священникомъ и благочиннымъ, а Совицкій столоначальникомъ консисторіи, то при встрѣчѣ, по дѣламъ службы, Совицкій шутя сѣловалъ Мацькевича въ голову, приговаривая: «зрацствуй, сынъ мой!» Мацькевичъ, скрывая подъ улыбною досадою, старался всегда поскорѣе отдѣлаться отъ своего съкутора, который назойливо приставалъ къ нему съ разными разспросами и воспоминаніями о прошедшемъ и настоящемъ и при разставаніи, пожимая руку, твердилъ ему: «Не забывай меня, сынъ мой, я-жъ тебя крестить—мворостить, не водою—а довою». Выѣзвъ съ съкуторами Мацькевича подверглись исключенію: Василій Бордычевскій, за то, что, на другой день послѣ оказіи съ Мацькевичемъ, побилъ окна въ квартирѣ Іереміи, и Александръ Мужаловскій, за то, что въ пьяномъ видѣ отправился въ Фроловскій монастырь съ шарманщикомъ, заставилъ его играть предъ квартирою игуменни, а самъ, сбросивъ свертукъ и сапоги, началъ танцовать и продѣлывать разныя штуки. Наклонностию къ пьянству и буфету отличались также и пѣвчіе, а особливо басы, митрополитскаго хора, изъ коихъ ученикъ богословія Константинъ Троицкій, приходившій однажды въ классъ въ пьяномъ

видъ, повстрѣчался въ корридорѣ съ Іереміей, наговорить ему грубостей съ угрозами, за что ректоръ приказалъ связать его служителямъ и спешить въ карцеры:—дорогой онъ во всю стютеву ревьтъ прость: «безумное велѣніе злочестиваго мучителя люди поколеба!»...

При Іереміи въ семинаріи была учреждена еще должность благочиннаго, возложенная имъ на ученика богословія Пикету Данкевича: онъ долженъ былъ смотрѣть не только за поведеніемъ учениковъ при перемѣнѣ уроковъ, но и за своевременнымъ приходомъ наставниковъ въ классъ; если же кого нибудь изъ наставниковъ почему либо не было въ классѣ, то Данкевичъ обязанъ былъ занимать учениковъ чтеніемъ какой нибудь книги. Эта должность упразднена была съ выходомъ Іереміи изъ семинаріи. Будучи чрезвычайъ взыскательнымъ, Іеремія назначилъ однажды къ исключенію изъ семинаріи 18 учениковъ за то, что они, во главѣ со своимъ старшимъ, Михаиломъ Плънецкимъ, вмѣсто *рощи*, отправились гулять за Дибарь, гдѣ ихъ застала страшная буря съ дождемъ, и они вынуждены были, перевернувши лодки вверхъ дномъ, просидѣть подъ ними въ голодѣ и холодѣ три дня, чѣмъ привели семинарское начальство въ большой переполохъ и излишнія хлопоты по ихъ розысканію; но митрополитъ Евгений, принявъ во вниманіе находчивость и благоразумную распорядительность юношей въ несчастномъ случаѣ, не согласился на увольненіе ихъ и сказалъ ректору: «я собираю, а ты хочешь расточать?» А что Евгений дѣйствительно заботился о томъ, чтобы привлечь въ школы побольше не только дѣтей духовенства, но и дѣтей свѣтскихъ лицъ, можно заключить изъ того, что почти на каждомъ публичномъ экзаменѣ передъ ваканціями вышала семинаристамъ, отправлявшимся домой, приглашать и заохочивать къ поступленію въ духовныя училища дѣтей не только причетническихъ, но и свѣтскаго званія; причетниковъ же, упростиовавшихъ въ нежеланіи отдавать своихъ дѣтей въ училища, переводить на худшія мѣста. Но какъ въ интересахъ дисциплины нельзя было оставить безъ всякаго наказанія вышеозначенныхъ 18 семинаристовъ, то

исключеніе виновнымъ было замѣнено: для учениковъ богословія трехдневнымъ стояніемъ на погахъ у порога въ классѣ; для учениковъ философіи — трехдневнымъ стояніемъ на погахъ у порога въ столовой во время обѣда, а ученикамъ словесности — трехдневнымъ стояніемъ въ столовой на котельняхъ. Провинившіеся отирались и отъ этого наказанія по разнымъ причинамъ, а особенно потому, что въ столовой всегда обѣдали и мальчишки-пѣвчіе, которые могли насмѣхаться надъ ними; по этой просьбѣ привели инспектора въ такой гнѣвъ, что онъ началъ обзывать ихъ «мятежниками» и «шлюхами» и посадилъ всѣхъ за голодный столъ. Такимъ образомъ голодавшие три дня подлѣ лодки вынуждены были сидѣть еще три дня за голоднымъ столомъ въ семинарской столовой.

Прислуги себѣ Іеремія не считалъ, и келейникомъ у него былъ ученикъ Онуфій Рыбальскій, впоследствии игуменъ Оптиной пустыни, — человекъ бездарный и неучившійся, но весьма швакопклонный, за что Іеремія его любилъ и переводилъ изъ класса въ классъ не по заслугамъ, а по окончаніи курса пострѣлъ его въ монахи. Письмоводителями обязанности несли сами ученики, владѣвшие хорошимъ почеркомъ, за что пользовались льготами и снисхожденіемъ семинарскаго начальства, при переводѣ изъ класса въ классъ, хотя уроки они посѣщали весьма рѣдко. Письмоводителямъ этимъ часто сходили съ рукъ такіе малости и проказы, за которыя рядовой ученикъ могъ бы подвергнуться весьма строгому наказанію. Такъ, нѣкто изъ нихъ, Романъ Попомаревскій, сыгралъ съ Іереміемъ такую комедію: предъ великопостными заговинами, желая возвеселиться со други своими, онъ пакунулъ разной живности, въ томъ числѣ и поросенка, котораго предполагалось ночью, какъ уснетъ начальство, заколотъ и зажарить на кухнѣ и который поэтому былъ до поры до времени спешенъ и завертъ въ семинарской затѣ, подлѣ которой впазу какъ разъ приходилась молитвенная комната Іеремія. Читая молитвы на сонъ грядущій, Іеремія былъ приведенъ въ смущеніе шумомъ и стукомъ, раздававшимся надъ его головой отъ бѣготни поросенка. Но зная, въ чемъ дѣло, онъ послалъ своего

келейника узнать, что тамъ толчется: тотъ, подошедши къ двери, стать прислушиваться, но все казалось тихо. потому что поросенокъ, заслышавши стукъ въ корридоръ и что-то приближеніе къ двери, инстинктивно притихъ. Не успѣвъ келейникъ сойти внизъ и доложить Іеремію, что въ залѣ ничего не слышно, какъ поросенокъ приницъ опять бѣгать и шумѣть, пока его не взяли оттуда на закланіе. Іеремія же, заподозривъ въ этомъ шумѣ дѣйствиіе нечистой силы, на другой день окропилъ залъ святой водой.

При Іереміи для помѣщенія казеннокоштныхъ учениковъ занимался домъ кіевского войта Кисилевскаго, въ которомъ и произошелъ слѣдующій несчастный случай. Ученикъ философіи Филиппъ Ченурковскій поссорился за обѣдомъ съ однимъ изъ своихъ товарищей А. Таргоніемъ и, въ пылу гнѣва, бросилъ въ него пожемъ такъ мѣтко, что попалъ прямо въ сердце, и Таргоній ту же умеръ, а Ченурковскаго немедленно исключили изъ семинаріи. При Іереміи, по ходатайству предъ митрополитомъ, практиковалось зачисленіе за воспитанниками всѣхъ 3-хъ классовъ праздныхъ священническихъ и причетническихъ мѣстъ въ епархію; такъ, ученику словесности Петру Случевскому, нынѣ священнику села Миньковецъ, предоставлено было въ приходѣ его отца діаконское мѣсто, числившееся за нимъ до окончанія семинарскаго курса, но коему онъ получалъ всѣ доходы на свое содержаніе въ семинарію. При ректорѣ Іереміи инспекторомъ при немъ былъ іеромонахъ Владиміръ, человекъ болѣзненный, желчный, придирчивый и потому непопулярный любовью воспитанниковъ. Какъ раньше, такъ и при немъ, нѣкоторые квартирные богословцы вели знакомство съ дѣвками съ которыми они ходили гулять, въ воскресные и праздничные дни, по холмамъ и дебрямъ незаселенной тогда мѣстности, тянувшейся отъ Покровской церкви по Андреевскому надгорью до Михайловскаго монастыря, откуда открываются и нынѣ живописные виды на Дибирь, Подоль, Фболонь и задѣпровскія слободы; эти мѣста почитались семинаристами за самыя удобныя для такихъ прогулокъ, такъ какъ они наиболѣе удалены были отъ взора и

вниманія инспекціи. Но бдительный глаз инспектора Владиміра проникъ и сюда, при пособіи полевой зрительной трубы, о чемъ по секрету сообщать семинаристамъ бывший его келейникъ Петръ. Предательская зрительная труба была украдена подкупленнымъ келейникомъ и передала тѣмъ, кои не разъ уже несли, благодаря ея услугамъ, позорное наказаніе. Умеръ Владиміръ отъ чахотки и погребенъ у сѣверной стороны теплой семинарской церкви, гдѣ находится бібліотека. Послѣ него инспекторомъ былъ іеромонахъ Анастасій, имѣвшій обыкновеніе держать всегда голову вверхъ, за что семинаристы прозывали его «Фантазією». Акбилъ онъ иногда покутить, но свое дѣло знать и толково преподавать Свящ. писаніе.

Философію, по Баумейстеру, преподавалъ профессоръ Нилъ Гибевъ—человѣкъ весьма способный, но имѣвшій слабость приходить въ классъ подъ хмелькомъ, а потому на урокъ всегда благодушествовалъ, много смѣялся и потѣшалъ своихъ слушателей разными остротами и шутками: ученики его весьма любили какъ за веселый нравъ, такъ и за прямоту души, соединенную съ гуманною обращеніемъ. Словесность, по Бургію, весьма толково преподавали: Платонъ Троицкій, о коемъ рѣчь будетъ ниже, и Иванъ Максимовичъ, бывший въѣздъ и секретаремъ правленія, а затѣмъ переведенный профессоромъ въ Кіевскую академію. Физіку, алгебру и геометрію преподавалъ Василій Каменскій. впослѣдствіи протоіерей: предметы эти считались второстепенными и преподавались весьма неудовлетворительно, а потому и познанія по нимъ ученики имѣли самыя ограниченныя. Никакихъ физическихъ опытовъ въ классѣ не производилось; съ физическими приборами ученики знакомились по рисункамъ на доскѣ, да и то не всегда можно было видѣть отчетливо эти рисунки за шпателью Каменскаго, всегда носившаго ее наопахъ и закрывавшаго собою всю доску, такъ что ученики сдѣлали ему однажды такое замѣчаніе: «вы говорите, что свѣтъ сквозь темное тѣло не проникаетъ, какъ же мы можемъ видѣть, что вы рисуете на доскѣ, когда ваша шпатель мѣшаетъ проникнуть туда нашему зрѣнію?» Когда объяснялись какіе либо физическіе законы и

явленія такъ туманно, что ихъ нельзя было понять, то ученики нерѣдко дѣлали Каменскому возраженія, между коими попадалась иногда такая чепуха, отъ которой весь классъ хохоталъ: такъ, однажды ученикъ Гр. Варгулевичъ, бывшій головою въише всѣхъ въ классѣ и говорившій октавою, далъ Каменскому такой вопросъ: какое вліяніе имѣетъ угрызеніе овода на тѣлесный организмъ вола, когда онъ гезкается?» — «Дуракъ!» — былъ отвѣтъ учителя.

Учителемъ французскаго языка былъ іеромонахъ Евменъ, — человекъ добрый, обходительный, умный и весьма любимый учениками, но, къ несчастію, имѣвшій слабость предаваться пьянству. Въ семинаріи съ нимъ часто повторялись такіа сцены: придетъ бывало въ классъ выпившии и уснетъ за столомъ, сиди на стулѣ; ученики сидятъ до звонка безъ всякаго дѣла, а послѣ звонка уходятъ изъ класса потише, чтобъ не разбудить Евмена, который и остается въ классѣ спящимъ. Въ такомъ блаженномъ усненіи за столомъ въ классѣ не разъ заставлялъ его ректоръ Іеремія, и такъ какъ замѣчанія его не имѣли исправительнаго воздѣйствія на слабую волю Евмена, то онъ и вынужденъ былъ сдѣлать представленіе по начальству объ удаленіи его изъ семинаріи.

Ректоръ семинаріи Евсевій, впоследствии архіерископъ тверской, былъ однимъ изъ наиболее гуманныхъ и любимыхъ начальниковъ своего времени (съ 1840—45 г.г.), что со всею силою сказалось при прощаніи съ нимъ, по случаю отъѣзда его въ 1845 году въ Литовскую д. семинарію, куда онъ былъ переведенъ для водворенія русскаго духа. Въ назначенный день наставники и ученики собрались въ столовую, какъ наиболее просторную комнату въ то время, куда не замедлило прибыть и Евсевій: послѣ пропѣтой всѣми молитвы ко св. Духу и обычныхъ привѣтствій, Евсевій, видимо взволнованный торжественностью минуты, объявилъ присутствующимъ о томъ, что, получивъ неожиданное назначеніе въ Литву, онъ съ грустью разстается съ дорогимъ для него Кіевомъ и близкими его сердцу наставниками и воспитанниками кіевской семинаріи, коихъ любить всею полнотою своѣй

души и взаимно пользовался ихъ симпатіями и благорасположеніемъ. Когда окончить Евсеію свою грустную для всѣхъ рѣчь, къ нему приблизился первый ученикъ богословскаго класса Владиміръ Булиничій и, съ лица товарищей, сказалъ уминую рѣчь, въ которой, очертивъ благотворную дѣятельность и сибѣтую личность Евсеія, какъ ректора, наставника и челоѣвка, просили вмѣсть ихъ всегда въ памяти и въ любнеобильномъ сердцѣ своемъ и, преподавъ имъ послѣднее свое благословеніе, поминалъ ихъ въ своихъ отеческихъ молитвахъ. За нимъ вышелъ любимецъ Евсеія, ученикъ богословія Иванъ Стояновскій, и экспромтомъ произнесъ приблизительно слѣдующую рѣчь: ты проведь насъ чрезъ весь почти семинарскій курсъ, воздѣлывая наши душевныя нивы и насаждая въ сердцахъ нашихъ сѣмена св. вѣры, благочестія, любви и доброй правдивости, наиболѣе потребныя для насъ, какъ будущихъ пастырей словесныхъ овецъ стада Христова; особенно усиленный трудъ, пельностью и съ истинно-отеческою любовью, прилагай ты къ намъ — богословамъ въ теченіе послѣднихъ двухъ лѣтъ и ноть останея не болѣе трехъ мѣсяцевъ (а пронаіе было въ мартѣ 1845 г.), чтобы похвалиться намъ твоимъ дѣланіемъ и пожать тебѣ лавры трудовъ твоихъ, какъ вдругъ ты насъ оставляешь, добрѣйшій о. ректоръ и любимѣйшій наставникъ, а кто нибудь другой, недостойный тебѣ, увидеть въ твой праведный трудъ, въ твой любимый вертоградъ и похвалится твоимъ дѣланіемъ. Намъ жаль, до глубины души жаль, расставаться съ тобою, безцѣнно духовное сокровище наше, всеобщій любимецъ нашъ, и свидѣтель Богъ, что я не лгу!.. У Евсеія покатились по лицу слезы, и онъ, не давъ оратору окончить рѣчь, заключилъ его въ свои отеческія объятія и началъ цѣловать; за снмъ, переклюовавшись со всѣми наставниками и учениками, вышелъ изъ столовой, сопровождаемый самыми искренними благопожеланіями, при иѣнии многотѣтія. Насколько Евсеію былъ добръ и снисходителенъ къ слабостямъ и шалостямъ воспитанниковъ, можно судить по слѣдующимъ примѣрамъ. Въ семинаріи былъ Петръ Черныкъ, ученикъ очень способный, но и большой проказникъ, весьма часто попадавшійся въ разныхъ шалос-

тяхъ инспектору Антонію, человѣку весьма строгому, възыскательному и любившему обо всемъ случившемся въ семинаріи доводить немедленно до свѣдѣнія ректора. Евсевій, удивившій людей способныхъ, часто прощаль Черныку его шалость, но одержки разсердился не на шутку и началъ расекать Черныка, что называется на всѣ лады, угрожая ему даже исключеніемъ ежели не исправится. Черныкъ, выслушавъ нотацию до конца, подошелъ близко къ Евсею, ухватъ предъ нимъ на колѣни и такъ жалобно сталъ смотрѣть ему въ глаза, не говоря ни слова, что тотъ наконецъ разсѣбался, и понулъ и сказалъ: «ты не Черныкъ, а Чертыкъ! Ступай вонъ и впредь не попадайся!» Другой подобный случай былъ съ Стояновскимъ, любимцемъ Евсея. По переводѣ въ богословскій классъ, съ перваго же года начинаюсъ обыкновенно постриженіе учениковъ во стихарь: торжество это, по установленному обычаю, всегда сопровождалось приличной выпивкой и закуской для друзей-товарищей со стороны новопосвящаемаго чтеца; и вотъ на такую то дружескую вышивку былъ приглашенъ казенкошникъ Стояновскій къ одному изъ своихъ стипендиальныхъ товарищей въ квартиру, гдѣ и засѣлся до поздней поры. Возвратившись въ корпусъ въ полночь, въ слѣпкомъ веселомъ расположеніи духа, и не обращая должнаго вниманія на близкое сосѣдство къ форлкѣ инспекторской квартиры, онъ началъ крѣпко стучаться въ фортку и кричать на сторожа (потому что въ тѣ времена еще не употребляли въ семинаріи электрическихъ и иныхъ звонковъ), чтобъ отворить; Антоній, имѣвшій своихъ фискаловъ, былъ извѣщенъ объ отлучкѣ Стояновскаго, а потому приказалъ сторожу задержать Стояновскаго, когда будетъ стучаться въ фортку. Не успѣлъ сторожь отворить фортку и впустить Стояновскаго, какъ навстрѣчу ему, съ дежурнымъ старшимъ, вышелъ Антоній и увидѣвши его въ хмельномъ состояніи, приказалъ дежурному немедленно представить его о. ректору. Вышелъ Евсевій, когда ему было доложено, посмотрѣлъ на Стояновскаго, покачалъ головой и спросилъ: «Стояновскій, ты пьянъ»-- «Виновать, ваше высокопреподобіе! выпилъ немножко у одного изъ товарищей по случаю постриженія его во стихарь: но про-

стите великодушно, — больше этого не будет!» Чистосердечнаго этого сознанія было достаточно для Евсевія, чтобы въ душѣ своей прѣстить провинившагося любимца: но чтобы явно не потворствовать развитію въ учащихся дурныхъ наклонностей и не дискредитировать инспекторскаго надзора, Евсевій началъ читать Стояновскому внушительную нотацию, выставляя на видъ соблазны для другихъ и крайнее неприличіе такого поступка со стороны ученика, котораго онъ почиталъ доселѣ однимъ изъ лучшихъ. Выслушавъ нотацию, Стояновскій подошелъ къ Евсевію и, коснувшись рукой его плеча, произнесъ: «эх, братіку, братіку! кто и не пь?» Евсевій разсмѣялся добродушно и прогналъ Стояновскаго съ глазъ. Не любилъ Евсевій и строго преслѣдовать тѣхъ учениковъ, кои, пропуская уроки, выдумывали для своего оправданія лживыя причины. Прибѣдетъ бывало въ классъ, посмотритъ въ журналъ и спрашиваетъ записанныхъ въ немъ: такой то, почему позавчера не былъ въ классѣ? — «Вздилъ съ тетинькой въ лавру помолиться угодникамъ». — Евсевій покачаетъ головой и говоритъ: «послушай, я тебѣ розкажу исторію о ворѣ, который молился св. Николаю о томъ, чтобы онъ помогъ ему украсть лошадей, за что обѣщаль поставить большую свѣчу. Лошади украдены и угнаны уже далеко, далеко! Почитая себя вѣдь опасності, воръ сталъ раскаиваться въ данномъ обѣщаніи и порѣшилъ наконецъ не ставить уже свѣчи: какъ вдругъ слышитъ, за нимъ погоня! Воръ опять взмолился къ св. Николаю, который и заговорилъ къ нему: бросай лошадей, да прячься поскорѣй вонъ въ скелеть подошедшей скотнины. Воръ соскочилъ съ лошадей, отогналъ ихъ прочь, а самъ и улегся въ скелеть: но какъ отъ падали несло страшнымъ зловоніемъ, котораго нельзя было стерпеть, то воръ и говоритъ: «ухъ! какъ же тутъ смердеть!», — а св. Николай ему въ отвѣтъ: «такъ мнѣ и твою свѣчу смердеть!» — Такова и твоя молитва!» — закончилъ Евсевій; ты ученикъ и долженъ быть въ классѣ, когда учатся всѣ, а для молитвы есть свое время. Стой на ногахъ!» — Снисходя слабостямъ и шалостямъ учениковъ, до предѣловъ возможности, Евсевій однако уступать иногда настойчивости инспектора Антонія и за неисправление въ столь

предосудительныхъ поступкахъ, какъ пьянство, трубочурство и грубости наставникамъ, исключать изъ семинаріи иногда и очень способныхъ людей. Такой печальной участи подвергся за пьянство и первый ученикъ словесности Савва Садовскій, коего сочиненія читались въ классѣ наставниками публично, какъ образцовыя. При Евсевіѣ имѣть жето еще слѣдующій, рѣдкій по тому времени случай: первый ученикъ богословскаго класса Романъ Вишнискій уволился изъ семинаріи для поступленія въ университетъ, но, не выдержавъ экзамена по исторіи литературы, которая въ семинаріи не преподавалась, долженъ былъ избирать родъ жизни или проситься обратно въ духовное званіе. Вишнискій предпочелъ послѣднее и подалъ прошеніе о принятіи его обратно въ семинарію, въ которую хотя и былъ принятъ, но за оказанное пренебреженіе къ духовному званію и воспитанію обязанъ былъ подпиской прослужить два года на духовно-училищной службѣ и выпущенъ едва послѣднимъ ученикомъ въ первомъ разрядѣ. Какъ наставникъ, Евсевій былъ очень взыскателенъ и требовалъ отъ учениковъ буквального знанія, урока по запискамъ, кон выдавались имъ на каждый день, а если кто не знаетъ урока, то долженъ былъ, по приходѣ Евсевія въ классъ, стоять на погахъ—день, два и болѣе, пока не отвѣтитъ ему удовлетворительно всего пройденнаго. Казеннокоштныхъ учениковъ очень жалѣлъ, хорошо кормилъ и прилично одѣвалъ. Учениковъ богословія никогда не унижалъ предъ младшими классами и не посылалъ ихъ въ столовую на стонки у порога въ наказаніе, какъ это практиковалось до и послѣ него. Такъ однажды инспекторъ Антоній, за манкированіе уроками однимъ изъ учениковъ богословія написать въ классномъ журналѣ слѣдующую резолюцію: «стоять ему у порога во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ». Евсевій отмѣнилъ это наказаніе и написать тамъ же: «Приличнѣе будетъ для кандидата священства отбыть наказаніе въ классѣ у порога или за скамьей». Облагораживая наказанія и внушая воспитанникамъ беречь честь и достоинство какъ свое, такъ и другихъ, Евсевій всемѣрно заботился объ искорененія въ нихъ дурныхъ привычекъ и наклонностей: особенно строго пре-

сѣдоваль онъ трубокуреніе, которое начинало тогда входить въ моду и которымъ особенно соблазнялся оставленный на второй курсъ въ философскомъ классѣ Захарія Крыжановскій-Комакъ. Товарищи иначе не называли его, какъ «блуждающей кометою», потому что, липившись за дѣшность и трубокуреніе казеннаго содержанія, онъ не имѣлъ гдѣ главы приклонить и шляется изъ одной квартиры на другую, проводя гдѣ день, гдѣ ночь, и питаясь отъ крупницъ, которыя отпускались ему сострадательными содержателями ученическихъ квартиръ. Одѣвался онъ въ какую-то спанчу безъ рукавовъ, спитую изъ простаго сукна и похожую на женскую ротонду, подъ которою и скрывалъ свою трубку: папирсы же тогда еще не были въ употребленіи. Помощникъ инспектора Пилигѣвъ, посѣщая квартиры, засталъ однажды Крыжановскаго съ трубкой въ рукахъ, которую, отобравъ, представилъ инспектору Антонію въ качествѣ подличнаго, а Антоній немедленно отразортовалъ объ этомъ ректору. На другой день Евсевій уже шелъ въ классъ съ намѣреніемъ распечь Крыжановскаго и передумывать, чѣмъ-то онъ будетъ отговариваться, при столь явной уликѣ, какъ вдругъ въ корридорѣ на встрѣчу ему попадется самъ виновный. Евсевій остановить его и спросилъ: «Крыжановскій, ты куришь трубку?»—«Курю, ваше высокопреподобіе», преспокойно отвѣчалъ Комакъ. Евсевій, знавшій Крыжановскаго какъ плута и не ожидавшій отъ него искренняго признанія, былъ такъ обезкураженъ его отвѣтомъ, что только стучалъ о полъ палкою, смотрѣлъ на него, какъ говорится, во всё глаза и имѣлъ отъ волненія: пришедши же нѣсколько въ себя, пригрозилъ виновному палкой и сказалъ: «Ну, адекая душа, будешь ты помнить эту трубку!» Крыжановскій ожидать со дня на день исключенія изъ семинаріи, но Евсевій, изъ состраданія къ его сѣдственному положенію, замѣнилъ ему исключеніе, на которомъ настаивалъ Антоній, заключеніемъ въ карцеръ. Съ другими учонкомъ, Владиміромъ Малицкимъ, Евсевій, за непочтительность къ себѣ, продѣлалъ презабавную сцену. Малицкій, состоя на полуказенномъ содержаніи, не имѣлъ права на полученіе казенной одежды, собственная же у него состояла изъ одиѣхъ

заплатъ; а между тѣмъ онъ не чуждъ былъ франтовства и ухаживанія за прекраснымъ поломъ, для какой цѣли одолжался болѣе приличной одеждою у своихъ квартирныхъ товарищей. Нарадившись однажды въ какой-то высочайшій цилиндръ, въ чужую одежду и съ чужимъ зонтикомъ въ рукахъ, онъ отправился въ Братскій монастырь для свиданія съ знакомками. Возвращаясь изъ Братства съ двумя мѣщаночками. Малицкій завидѣвъ, что на встрѣчу ему ѣдетъ ректоръ; не желая уронить себя въ глазахъ слушницъ, Малицкій не снявъ шляпы, поровнявшись съ Евсевиємъ, показывая видъ, будто не узнавъ его. Евсевій, подозревая Малицкаго къ князю и продолжая тихо ѣду, началъ ему чинить выговоръ за грубое и непочтительное отношеніе къ своему начальству. Разговаривая такимъ образомъ, Евсевій проведъ Малицкаго чрезъ двѣ улицы, съ шляпою въ рукахъ, и какъ была грязь, то Малицкій совсѣмъ выначкалъ чужую одежду, каковой, послѣ этого, никто ему уже не сталъ одолжать; Малицкому же стыдно было показаться и на глаза тѣмъ мѣщаночкамъ послѣ такой конфузій. Чрезъ нѣсколько дней послѣ этого Евсевій пришелъ на урокъ греческаго языка, вызывать Малицкаго на средину класса, встѣлъ ему снять съ себя засаленную шинель, въ которой онъ постоянно ходилъ за неизвѣстнѣмъ приличнаго сюртука и брюкъ, и сказалъ: «Видите, какой оборванецъ и голышъ, а за мѣщанками таскается по грязи въ чужой одеждѣ и при встрѣчѣ съ начальствомъ конфузится отдавать должное почтеніе и привѣтъ! И нарочито пришелъ сюда, съ намѣреніемъ обличить публично неблаговоспитанность и неблагопристойность вашу въ лицѣ Малицкаго и тѣмъ предостеречь васъ отъ подобныхъ предосудительныхъ поступковъ». Послѣ этой сцены Малицкому и прохода не было отъ насмѣшекъ товарищей.

Не менѣе забавныя сцены предѣлывалъ Евсевій и въ другихъ случаяхъ: такъ, послѣ экзаменовъ, когда переписывались на бѣло списки, онъ воспрещать письюводителямъ семинарскимъ впускать въ канцелярію кого-либо изъ учениковъ, интересовавшихся преждевременно знать, кто переводится и кто остается на повторительный курсъ или исключается изъ семинаріи, и пе-

рѣдко за это дававших посулы: а чтобъ канцеляристы подъ разными благовидными предлогами и сами не выходили изъ канцеляріи, пока не окончатъ списковъ и не сдадутъ ихъ въ правленіе, Евсеѣй обыкновенно присылать имъ въ достаткѣ все необходимое: чай, сахаръ, булки, хлѣбъ и квасъ. Контролировавъ же онъ ихъ такимъ образомъ: часовъ въ 10 или 11 ночи подходитъ къ канцеляріи, стучится тихою въ дверь и, измѣнивши голосъ, говоритъ самъ, или заставляетъ говорить перваго попавшагося ученика: «братіку, братіку, одчини!» Канцелярскіе молчатъ. Черезъ нѣсколько минутъ опять стучится: «братіку, братіку, одчини, куплю козирокъ Жукова» (что означало $\frac{1}{4}$ ф. табаку Жукова). — «Иди собі до чортового батька з своїмъ табакомъ: прийде ректор, то буде несчастья: а табаку у нас і свого є ще цілого півхушта», — отвѣчаетъ какой-нибудь канцеляристъ. Обождавши еще минутъ десять, Евсеѣй опять стучится: «братіку, братіку, одчини, півштофа горілки принесу!» Противъ столь сильнаго искушенія, бывало, не устоить писемоводитель Романъ Пономаревскій и отвѣтитъ: «Черне принеси, тоді нуцу». Пошетъ Евсеѣй, наполнивъ бутылку водою, возвратился къ затвореннымъ дверямъ канцеляріи и, стуча смѣтле прежняго, говоритъ: «братіку, братіку, одчини, — вже приніє горілку» и, въ доказательство истинности своего обѣщанія, начинаетъ щелкать пальцами по бутылкѣ. Заслышавши знакомый звонъ стекла, Пономаревскій идетъ отворить просителю таинственную дверь, въ которой, вмѣсто мнимаго «братіка» съ полуштофомъ, подклмается Евсеѣй съ вопросомъ: «а что у васъ списки готовы уже?» — «Нѣтъ еще, ваше высокопреподобіе», отвѣчаетъ оробѣвшій и удивленный писемоводитель! — «А кто это къ вамъ сейчасъ предо мною стучался?» — «Не знаемъ, ваше высокопреподобіе! Евсеѣй усмѣхается, киваетъ головой и уходитъ съ новымъ напомнаніемъ никого не впускать и поскорѣе работу кончатъ. За такія и подобныя выходки Евсеѣй прозванъ семинаристы «полковникомъ», что вполне шло къ его статной и осанистой фигурѣ.

При Евсеѣй еще дозволялось ученикамъ собираться на нѣкоторыхъ квартирахъ и въ корнусахъ на литературные вечера, въ

конхъ принимали участіе даже нѣкоторые изъ студентовъ академіи и университета. Злоупотребляя этимъ правомъ, любители легкихъ удовольствій вздумали заводить вечера музыкальные и танцевальныя, а чтобъ сія зятѣя не сдѣлалась извѣстною инспекціи, рѣшено было не принимать въ сію благопристойную комнату, съ прекраснымъ поломъ составляемую, лицъ склонныхъ къ пьянству, тѣмъ обыкновенно отличались пѣвчіе, и не умѣющихъ вообще держать себя вполне безукоризненно въ обществѣ дѣвицъ; но какъ нѣкоторые голосистые пѣвчіе, обладавшіе богатымъ репертуаромъ пѣсенъ и романсовъ, могли доставить наилучшее развлеченіе по вкусамъ того времени и общества, то одному изъ пѣвчихъ, басу Евтропію Трезвинскому, дозволено было товарищами посѣщать эти вечера: онъ же, пришедши однажды въ собраніе подъ хмелькомъ, подиалъ такую бучу, что его вынуждены были вывести вонъ, какового поношенія онъ не стерпѣлъ, разсердился и донесъ обо всемъ Евсевию, который подвергъ виновныхъ строгому наказанію и пригрозилъ исключеніемъ изъ семинаріи за подобныя недовольствительныя развлеченія. Богословцамъ Евсевию позволять, въ дни высокотожественныя и праздничныя, а особенно въ недѣлю Православія, посѣщать архіерейскія служенія, и если полиція ихъ не пускала, то онъ нерѣдко самъ ихъ проводилъ въ соборъ, гдѣ весьма часто служилъ съ митрополитомъ.

Какъ внимательный начальникъ, Евсевию положительно внимать во все самъ, а особенно въ хозяйственную часть, изъ которой обыкновенно наживались у насъ эконома и комисары. Подмѣтивши небрежное и недобросовѣтное отношеніе къ своимъ обязанностямъ эконома Войкова, онъ замѣнилъ его сельскимъ священникомъ Андреемъ Болсуновскимъ, который оказался весьма добросовѣтнымъ экономомъ, внимательнымъ къ нуждамъ казенно-коштныхъ воспитанниковъ: онъ чистенько ихъ одѣвалъ, сытно и въ достаткѣ кормилъ. Свободія въ семинаріи и распущенности правовъ не было при Евсевию; строгость у него всегда соединялась съ благородіемъ и умѣиємъ держать въ рукахъ всѣхъ, не исключая и инспектора Антонія, который былъ тоже не малой

персоной. въ силу родства своего съ митрополитомъ Филаретомъ. При Евсеіи и весь персоналъ наличныхъ наставниковъ были замѣчательно хороши; такъ, Пифонтъ Вонновъ увлекательно преподавалъ священное писаніе и въ совершенствѣ зналъ языкъ; іеромонахъ Михаилъ Монастыревъ еще увлекательнѣе и сердечнѣе преподавалъ тотъ же предметъ въ параллельномъ отдѣленіи философскаго класса. За свою доброту, благородство въ обращеніи, свѣтлый умъ, религіозность и ясное изложеніе преподаваемаго имъ предмета, онъ былъ глубоко чтимъ и искренно любимъ своими слушателями; но Господь не судилъ ему долгихъ дней. Словесность, логику и психологію преподавалъ Платонъ Троицкій, коего за рационалистическое направленіе и пристрастіе къ философской терминологіи, затруднявшей учениковъ, нерѣдко журить на публичныхъ экзаменахъ митрополитъ Филаретъ. Преподаватель греческаго языка Стратоникъ Кирилловъ былъ человекъ добрый и разумный, но съ либеральнымъ направленіемъ и большою врагъ монашества, надъ которымъ трунилъ при всякомъ удобномъ случаѣ, не стѣняясь никѣмъ и ничѣмъ, за что и былъ удаленъ изъ семинаріи. Преподавателемъ словесности въ параллельномъ отдѣленіи былъ Савачовъ, который свой предметъ читалъ недурно, а вышивалъ въ совершенствѣ.

Ректоръ Антоій, вносѣдствіи архіепископъ казанскій¹⁾, заступившій мѣсто Евсеія, былъ совсемъ иного права человекъ. Строгий исполнитель монашескаго обѣта, бодрый духомъ, слабый и желчный тѣломъ, онъ не могъ переносить спокойно ученическихъ шалостей, щегольства и нѣкоторой свѣтскости во внѣшнихъ манерахъ, вмѣсто коня онъ желалъ видѣть въ семинаристахъ и принять имъ духъ монашества, безусловную скромность, смиреніе и низкопоклонство,—добродѣтели, менѣе всего возможные въ нынѣшномъ юношескомъ возрастѣ. Вѣдѣствіе этого нещадно подвергался изгнанію изъ употребленія; маляжки и воротнички, выставившіеся на показъ, короткіе и незастегивав-

¹⁾ См. воспом. о немъ въ №№ 47 и 49 Кіев. свирх. вѣдом. за 1879 и № 12—23 за 1880 г.

шіеся на всѣ пуговцы сюртуки, пошеиѣ тросточекъ, калонѣ, часонѣ съ цѣпочками, модная въ то время стрижка волосъ «на-рпкомъ» и «въ польку» и т. под. свѣтскости, которымъ не прочь были подражать сынки достаточныхъ родителей и иннословные ученики. За стрижку волосъ «полькою» Антоній особенно преслѣдовалъ учениковъ Кустовскихъ, прекрасно учившихся, и одного изъ нихъ, въ наказаніе, какъ медвѣдя, водить по всѣмъ тремъ классамъ низшаго отдѣленія семинаріи и въ каждомъ ставить на колѣни, а другихъ учениковъ словесности, за подобныя нарушенія благопристойности, посылать на колѣни даже въ кіево-подольскую бурсу. Для виновныхъ у него не было пощады, равно какъ не было границъ и благоволеній къ тѣмъ, кто себя благопристойно велъ и прилежно учился. Къ чести Антонія нужно сказать, что онъ умѣлъ заставить учиться способныхъ, по лѣнивыхъ учениковъ; по природный недостатокъ языка (косноязычіе) мѣшало ему быть хорошимъ преподавателемъ, при всемъ его усердіи, знаніи своего предмета и аккуратномъ посѣщеніи классовъ. Какъ начальникъ семинаріи, онъ омрачить свою славу тѣмъ, что ввелъ въ употребленіе, такъ называемую современниками, «правленскую баню», т. е. сѣченіе въ правленіи розгами учениковъ низшаго отдѣленія семинаріи за трубкуреніе, пропускъ уроковъ и церковныхъ службъ. Не затруднялся Антоній часто исключать изъ семинаріи, и притомъ не только въ концѣ года, но и среди учебной трети, особенно тѣхъ, кои ему просто по-чему-либо не нравились; такъ напр., ученику Іустину Шереженскому онъ сказалъ публично въ классѣ: «миѣ твой фізіономіа не правится,—увольняйся!»—и исключать среди трети. По такой-же причинѣ онъ два исключалъ изъ семинаріи ученика Павла Соколовскаго, по такъ какъ онъ состоялъ въ хорѣ митрополита Филарета, то послѣдній опять принималъ его въ семинарію по прошенію. Свою жестокость къ предназначеннымъ къ исключенію или къ внесенію въ третій разрядъ онъ оправдывалъ слѣдующимъ страннымъ убѣжденіемъ, которое перѣдко высказывалъ предъ учениками въ классѣ: «Перомъ и рукою начальника владѣеть самъ Богъ», и при этомъ, замуривъ глаза, опу-

скалъ карандашъ на списокъ, и на чью фамилію онъ понадалъ, тотъ заносился въ 3-й разрядъ или былъ исключаемъ, смотря по тому, что требовалось въ данномъ случаѣ. Одному изъ исключенныхъ, поступившему юнкеромъ въ кавказскую армію и пришедшему къ Антонію объясниться по поводу безвпннаго исключенія изъ семинаріи, онъ, прогоняя его вонъ изъ пріемной, сказалъ: «Ступай вонъ, дегодій: чтобъ тебя первая пуля чеченца не минула», что и сбылось.

При Антоніи въ семинаріи былъ великолѣпный хоръ, привлекавшій къ церковнымъ службамъ всегда массу молящихся. Рѣдкая свадьба или погребеніе въ городѣ обходились безъ участія семинарскаго хора, которому киевляне платили не малые деньги, служившія источникомъ ихъ содержанія. Генералъ-губернаторъ Бибиковъ, — знатокъ и любитель церковнаго пѣнія, — часто любовался хоромъ Антонія и иногда дѣлалъ денежные подарки особенно выдававшимся солистамъ. Такъ однажды въ покровской церкви, постѣ вѣчанья дочери кунца Балабухи, на коемъ присутствовалъ и Бибиковъ, — поклонникъ невѣсты, басъ Берестовскій получилъ отъ него 50 рублей за артистическое прочтеніе аностола повобращаемъ. Этого Берестовскаго, за его чрезвычайно пріятный и сильный голосъ, отъ котораго дрожали оконныя стекла, и за артистическое исполненіе пѣсней: «Шуми, шуми послушное вѣтрילו»... чрезвычайно любили кунцы, приказчики и масники киевскіе, ничего не жалѣвшие для его угощенія: ихъ слухъ Берестовскій, въ компаніи съ другими охотниками пѣнія, часто по вечерамъ усаждалъ съ высотъ флоровскихъ, куда къ нему собиралось много любителей гортанобѣсія изъ мѣщанъ и приказчиковъ, песенникъ туда, съ репертуаромъ веселыхъ и модныхъ пѣсней, всякаго рода выпивку и закуску для всеобщаго любимица и его компаніи. Регентомъ семинарскаго хора былъ въ то время ученикъ Стефанъ Петровскій. Не уступалъ въ достоинствѣ и силѣ голосовыхъ средствъ семинарскому хору и хоръ митрополита Филарета, управлявшійся тоже семинаристомъ Накломъ Соколовскимъ, который, будучи еще мальчикомъ, превосходно пѣлъ дискантомъ, а потомъ баритономъ. Митрополитъ настолько любилъ

Соколовскаго и тенора Самуила Чернецкаго, впоследствии пугмона Голосѣвской пустыни Серафима, что возилъ ихъ съ собою въ каретѣ, когда уѣзжалъ въ Петербургъ для присутствованія въ Синодѣ; а затѣмъ, когда потребовались солидные люди и голоса для нашей посольской церкви въ Константинополь, то Филаретъ рекомендовалъ министру иностранныхъ дѣлъ тенора Чернецкаго и баса Геннадія Крыжановскаго, впоследствии наместника киево-братскаго монастыря, и они были отправлены въ Константинополь, гдѣ и пробыли до 1848 года. Когда Крыжановскій возвратился въ Кіевъ и принялъ монашество, то на его мѣсто по рекомендаціи Антонія, былъ отправленъ въ Константинополь басъ семинарскаго хора Симеонъ Шеремецинскій, возвратившійся оттуда въ 1853 году и нынѣ священствующій въ селѣ Нлиховой, бердичѣвскаго уѣзда.

Профессоръ Даниилъ Макаровичъ Смолодовичъ, протоіерей,¹⁾ преподавалъ обрядословіе и библейскую исторію въ богословскомъ классѣ, а также исторію російской церкви и общую церковную. Простота рѣчи, ясность и сердечность въ изложеніи предмета были отличительными чертами его преподаванія; онъ не только училъ, но и воспитывалъ, плѣняя сердца нашихъ добротой, любовью ко всѣмъ и чисто-отеческимъ обращеніемъ. Всегда ласковый, прямодушный, привѣтливый, незлобивый, участливый къ горю ближняго, онъ былъ не только всеобщимъ любимцемъ семинаристовъ; но и искренно уважаемымъ человекомъ среди всѣхъ его знавшихъ или имѣвшихъ къ нему какое либо отношеніе. Изъ его устъ никогда никто не слышалъ грубаго, желчнаго или извѣстнаго слова. «Этакіе младенцы, этакіе рыбари, этакіе богословцы, этакіе женихи, этакіе бездѣльники, этакіе дошаки» и въ крайнемъ случаѣ «этакіе дурачки» — вотъ эпитеты, кои обыкновенно употреблялись о. Данииломъ въ тѣхъ случаяхъ, когда кто либо не знаетъ урока, или не во время приметъ въ классѣ, или вошедши не перекрестился какъ слѣдуетъ, или ша-

¹⁾ См. о немъ Кіев. Еп. в. за 1882 г. № 9, 14 и 20 и за 1883 г. № 8.

лялъ и разговаривалъ на урокъ, или бѣгалъ по корридору и т. п. Благодушная улыбка, сердечное и удобопонятное изложеніе предмета были неизмѣнными спутниками его уроковъ, кои съ наслажденіемъ проходили или, вѣрнѣе—пролетали, для его юныхъ слушателей. Эти достохвальныя качества ума и сердца о. Данила не ускользали, между прочимъ, никогда и отъ вниманія ревизоровъ семинаріи, о чемъ не разъ засвидѣтельствовано и въ отчетахъ ихъ. Злоупотребляя добросердечіемъ о. Данила и его снисходительностію, нѣкоторые изъ товарищей дозволяли себѣ неуважительныя шутки и насмѣшки надъ Смоленвичемъ, употребляя излюбленные имъ жесты и выраженія. Такъ однажды ученикъ Песторъ Сарчинскій, усѣвшись на профессорскомъ стулѣ, началъ копировать, жестикулируя, о. Данила; вокругъ него собралась толпа товарищей и неистово хохотала; въ это время какъ-разъ вошелъ о. Данилъ и, увидѣвши лицедѣйство Сарчинскаго, пропался: «этакой пехороній Сарчинскій, этакой папца! Ступай на свое мѣсто». Скопфуженный Сарчинскій убѣжать на самую заднюю скамью въ томъ предположеніи, что сидящіе поближе къ профессору товарищи займутъ его вниманіе чѣмъ либо другимъ. Но по прочтеніи молитвы, о. Данилъ первымъ спросилъ Сарчинскаго и, какъ былъ урокъ еврейскаго языка, то заставилъ его переводить: Сарчинскій не только перевести, но и прочитать урокъ правильно по книгѣ не умѣлъ, а потому, закрывъ лице книгою и показывая видъ, будто что-то разбираетъ по ней, ожидать, пока ему подскажутъ знающіе: наконецъ по классу пронесся легкій шопотъ, и послѣ нѣкотораго усилія Сарчинскій произнесъ протяжно первое слово: «берешить»; затѣмъ послѣ долгой паузы: «бара», затѣмъ: «элогимъ» и т. д. Но въ это время о. Данилъ замѣтилъ на рукѣ у Сарчинскаго кольцо, которое, какъ всѣмъ было извѣстно въ семинаріи, онъ получилъ въ подарокъ отъ купеческой дочери Евфиміи Мамютиной, и спросилъ: «А что это у тебя за кольцо на рукѣ?»—«Отъ св. великомученицы Варвары». смѣшавшись произнесъ Сарчинскій. Весь классъ, во главѣ съ профессоромъ, расхохотался, а Сарчинскому дѣлалось то жарко, то холодно! «А какъ же эта твоя Варвара зовется?»—переспро-

силъ Сарчинскаго о. Даниль, благодушно улыбаясь.—«Химушка, Химушка!»—закричали всѣ товарищи, а у бѣднаго Сарчинскаго задрѣлись щеки и рѣсницы подернулись слезами отъ такой неожиданной бани и публичнаго обнаруженія тайны его сердца. «Этакой дурачокъ Сарчинскій! этакой женихъ! и лекція чрезъ Химушку не выучилъ, бѣдный!» Въ другой разъ, по призывѣ долгой неявики о. Данила на урокъ, чрезвычайно комично представлена была сцена изъ жизни сельскаго священника, въ коей роль священника играть Димитрій Моретовъ или, какъ его прозвали товарищи «кацапъ», роль мужика Осодоръ Крыжановскій, смуглый лицомъ и рябой, а роль вдовы, у которой померъ ребенокъ и за погребеніе коего она торговалась съ причтомъ и старостой какимъ-то искливымъ и слезнымъ голосомъ съ разными причитаіями,—Соббатовскій: на эту то сцену какъ разъ пошатъ о. Димитрій и, останавливая убѣганнаго Крыжановскаго, спросилъ: «Ты куда, этакой лошаць, бѣжишь?»—«Иду къ Митьѣ табачку понюхать».—«Этакой дурачокъ Крыжановскій, этакой... этакой староста церковный!» и съ той поры товарищи иначе не называли Крыжановскаго, какъ «старостою церковнымъ». Въ другое время, желая возбудить ослабѣвшее вниманіе къ уроку, о. Даниль прибѣгалъ перѣдко и самъ къ шуточкамъ и каламбурамъ, отъ которыхъ весь классъ приходилъ въ оживленіе и веселое настроеніе духа. Посмотритъ, наиримѣръ, въ списокъ и спрашиваетъ: «а какой это у насъ есть Митя Месхенъ?» Тотъ поднимается изъ-за скамьи, и весь классъ хохочетъ, потому что этотъ Митя, — грузинъ родомъ, плечистый 36-лѣтній мужчина, съ черными усами, орлинымъ носомъ и тщательно выбритой бородой, былъ въсю голову выше всѣхъ товарищей и ему менѣе всего шло къ лицу уменьшительное имя. Или вдругъ спрашиваетъ: «А кто это у насъ Фока... Фока Винявскій?» Тотъ поднимается, а о. Даниль смотритъ на него съ благодушной улыбкой и, перебирая свою съдую бороду, переспрашиваетъ: «А это не братъ твой Стефанъ Синявскій?» Опять всеобщій хохотъ до слезъ отъ такого созвучнаго родства. Или: «Петръ Шнаковскій, скажи, что такое значить купина?» Тотъ смѣшался и молчитъ: «Ну, кто скажетъ на задней

парті? (я на задніх стам'ях розсаживалпсь у насъ худшіе ученики, лучшіе же на передніх скам'яхъ). Кто-то отвѣтилъ: кустъ. «Хорошо! а кто это тебѣ сказать?» Опять смѣхъ... После такого оживленія о. Даниль приказываетъ замолчать и не смѣяться, потому что ему нужно спросить еще кого нибудь. Всѣ притихли и сдѣять за движеніемъ руки о. Данила по списку, на кого надеть жребій отвѣчать. «Ваня... Ваня Безсоновъ, скажи намъ урокъ?» Тотъ поднимается и чистымъ великороссійскимъ акцентомъ читаетъ заданный урокъ; всѣ слушаютъ съ напряженнымъ вниманіемъ, и самъ о. Даниль, видимо довольный прекраснымъ чтеніемъ урока, вперить въ Ваню свои добродушные глаза и только шевелить пальцами то по бородѣ, то по полуоткрытымъ губамъ своимъ, собираясь что-то сказать въ похвалу бойкому чтецу. Окончивъ Ваня урокъ, и о. Даниль, поставивши ему въ спискѣ очень хорошую отмѣтку, говорить: «хорошо, Ваня Безсоновъ, очень хорошо! Ты не изъ кацанін?» Всѣ ученики за боки берутся отъ смѣха и кричатъ: «Изъ кацанін, изъ кацанін!» А Безсоновъ дѣйствительно родомъ былъ великороссъ и пошелъ въ Кіевскую семинарію потому, что отецъ его поступилъ въ Михайловскій монастырь іеромонахомъ. Для прекращенія шума о. Даниль опять поведъ рукой по списку, и всѣ притихли въ ожиданіи новаго сюрриза: «Стефанъ Чижскій! скажите намъ урокъ». Чижскій, сидѣвшій почти у самой входной двери и не обращавшій вниманія на шутки о. Данила и веселій хохотъ товарищей, всецѣло былъ погруженъ въ свою библейскую исторію и, заткнувши пальцами уши, долбилъ урокъ, который ему никакъ не давался. Сосѣдъ толкнулъ рукой Чижскаго и говорить: «у тебя о. Даниль спрашиваетъ урокъ, читай». Какъ ошаренный вскочилъ Чижскій съ своего мѣста и до того растерялся, что забылъ даже, какъ начинается урокъ; метался то направо, то налѣво, пока кто-то изъ товарищей шепнулъ ему нѣсколько начальныхъ словъ, и Чижскій пошелъ работать какъ вѣтряная мельница. По такой отвѣтъ видимо не по вкусу приходился профессору, который, желая успокоить взволнованный духъ Чижскаго, замѣтилъ ему: «ты, малый, такъ не торонись, не торонись;

читай спокойно!» По этой остановке было достаточно, чтобы Чижевскій не сказать дальѣ ни слова, или нужно было начинать отвѣтъ съ начала. Товарищи, зная въ чемъ дѣло, стали кричать: «Чижевскій испугался, испугался!» — «Что жъ ты, малый, боишься меня, а? Чего жъ ты испугался? Не бойся!» А у Чижекаго отъ досады и конфуза покатались по лицу слезы горести. Замѣтивъ слезы, о. Даниль продолжалъ: «Ты бурсачекъ, а? бурсачекъ?» — «Казенкоштный, казенкоштный!» — прокричали товарищи. «Бѣдный Чижевскій, бѣдный бурсачекъ! Ну, сиди—да не пугайся!» А между тѣмъ нужно знать, что этотъ Чижевскій былъ дѣйствительно однимъ изъ самыхъ прилежныхъ, трудолюбивыхъ и скромныхъ учениковъ: никакія игры и шалости его никогда не занимали, съ книгой въ рукахъ онъ буквально засыпалъ и вставалъ: съ книгой его всегда бывало встрѣтишь и въ саду, и въ корридорѣ, и гдѣ нибудь въ сажняхъ дровъ: училъ онъ урокъ съ разсвѣта и до прихода въ классъ наставника, училъ и въ самомъ классѣ, во время урока, заткнувши уши, но наука никакъ ему не давалась! Бывало слово въ слово прочтеть мнѣ урокъ, ложась спать, а утромъ встанешь и ничего не помнишь и снова начинается долбить. Но причинѣ такой бездарности онъ въ каждомъ классѣ былъ оставляемъ на повторительный курсъ (т. е. на 4 года), и только изъ милосердія и снисхожденія къ его египетскому труду, при мѣрной строгости и весьма почтительнымъ лѣтамъ (не менѣе 36) семинарское начальство дало ему возможность окончить курсъ.

Добрый, отеческія отношенія о. Данила къ своимъ питомцамъ не прекращались и по выходѣ ихъ изъ семинаріи. Будучи членомъ консисторіи и пользуясь вліяніемъ у кіевскихъ архипастырей, онъ перѣдко оказывалъ своимъ Ванямъ, Митямъ и Петямъ многоразличныя услуги—кому добрымъ совѣтомъ, кому снисхожденіемъ, а кому законною защитою и ходатайствомъ предъ архипастырями, такъ какъ въ жизни сельскаго пастыря рѣдкому изъ насъ не приходится состоять подъ слѣдствіемъ или судомъ, по причинѣ неопытности, слабостей, промаховъ, несправностей по службѣ и особенно наивтовъ людскихъ. Перѣдко можно было получить у него и помощь матеріальную, въ случаяхъ критическихъ

и экстренных: такъ, напр., лично мнѣ о. Данилъ оказать слѣдующую услугу по окончаніи курса: будучи сиротой и женившись на бѣдной сиротѣ, я отправился въ Кіевъ къ рукоположенію всего съ 40 рублями, израсходовавъ около 30 рублей на покупку необходимой священнической одежды и рублей 6 на дорожныя издержки (железной дороги тогда, въ 1864 г., не было), и остался всего съ 4 рублями, на коихъ нужно было прокормиться и прожить въ Кіевѣ около двухъ недѣль, купить неотложно правильникъ, служебникъ и нанять подводника домой (110 верстъ). Что дѣлать? къ кому обратиться? Знакомыхъ и родныхъ въ Кіевѣ я не имѣлъ, и вотъ, придумывая все способы къ выходу изъ столь затруднительнаго положенія, я вспомнилъ о всеобщемъ благодѣлѣ сиротъ, отцѣ Данилѣ Макенмовичѣ, расположеніемъ коего пользовался въ семинаріи; пошелъ къ нему и рассказываю про свои критическія обстоятельства. Выслушавъ меня и утѣшивъ надеждою, что «за сиротою Богъ съ калиткою», о. Данилъ вынулъ изъ своей сокровищницы 30 рублей и, вручая мнѣ, сказалъ: «этакой бѣдный цезорь!»¹⁾ Ну, а какъ разживешься, тогда отдашь; да смотри и самъ въ жизни поддерживай сиротъ, ибо изъ нихъ выходятъ лучшіе люди, и за благодѣланіе имъ въ день лютея набавитъ тея Господь! Подѣловавши нѣсколько разъ благодѣющею десницею о. Данила, я радостно ушелъ на свою квартиру, рассчитался съ хозяевами и уѣхалъ домой, а по полученіи въ свое время 30 рублей одновременнаго пособія, выдаваемого обыкновенно всемъ поворученнымъ священникамъ, съ благодарностію возвратилъ ихъ незабвенному о. Данилу Макенмовичу.

Много благодѣній оказывалъ о. Данилъ также духовнымъ сиротамъ двушамъ, коимъ, въ качествѣ пѣвѣсть, иногда давалъ

¹⁾ Какъ цезорь, или классный записчикъ, я остался памятею о. Данилу еще тѣмъ, что, по его порученію, продалъ болѣе 50 экз. его книги «Итургики», за что и получилъ отъ него въ подарокъ 1 экземпляръ.

пріюти у себя предъ окончаніемъ семинарскаго курса и сосватывать съ ними окончивающихъ богословцовъ. Преимущественными же заботами и любовью его пользовались близкіе и дальніе родные, о чемъ можно читать въ воспоминаніяхъ облагодѣтельствованныхъ имъ лицъ, помѣщенныхъ въ Епархіальныхъ вѣдомостяхъ за 1882 и 83 года. Будучи еще въ свѣтскомъ званіи (съ 1833 по 48 годъ), Даниль Максимовичъ по росту, фигурѣ и чертамъ лица своего чрезвычайно былъ похожъ на семинарскаго синожника Тимофея Ковбу, вследствие чего семинаристы навсегда и усвоили о. Данилу прозвище «Ковбы», которое перѣдко писали на классныхъ стѣнахъ, на доскѣ, на каюдрѣ, на книгахъ, а иногда проносили во всеуслышаніе предъ его приходомъ въ классъ: «Ковба идетъ!» Но о. Даниль не обращалъ на эти пошлыя ребяческія шалости никакого вниманія: мало того, одинъ ученикъ изъ сербовъ, Милотинъ-Микичъ, слыша, какъ товарищи въ разговорахъ между собой постоянно зовутъ о. Данила Ковбой, думать, что это его родовая фамилія, а потому, когда однажды случилось Микичу объясняться съ о. Даниломъ по поводу неясности урока, онъ, при выходѣ изъ класса, сказалъ: «отецъ Ковба! зѣчьмъ ви мѣгъ не хорошь баль поставилн?» Не только всѣ товарищи разсмѣались, но и самъ о. Даниль, который въ отвѣтъ сказалъ Микичу: «За гѣмъ, что ты, такой иностранный дурачокъ, урока не выучилъ и объясняешься по-турецки!» Дай Богъ побольше нашимъ духовнымъ разсадникамъ такихъ ищущихъ духомъ, чистыхъ сердцемъ и свѣтлыхъ умомъ наставниковъ и воспитателей!

Ректоръ архимандритъ Петръ Троицкій¹⁾, поступившій въ 1835 г. въ кіевскую семинарію профессоромъ словесности, логики и затѣмъ догматическаго богословія и посвятившій ей свои лучшія силы и многіе годы (съ 1835 по 58 г.), былъ выдающимся изъ ряда преподавателей своего времени, не стѣснявшійся и не стѣснявшій своихъ питомцевъ рутинною дремлей школы. Это

¹⁾ Смотр. К. Еп. вѣд. за 1885 г. № 15 и 16.

былъ глубокий философ и строгий мыслитель, привлекавший въ семинарскія аудиторіи даже студентовъ мѣстной академіи, за что и получили отъ воспитанниковъ кличку: «Кіевскаго философа Платона». Парушенный видъ его, съ возвышеннымъ челою, орлинымъ взоромъ, при завитыхъ вверхъ черныхъ усахъ, — былъ величественный и поразяющій, такъ что провинившіеся въ чемъ-либо ученики буквально дрожали, какъ осиновый листъ, подъ его взглядомъ, а особенно когда онъ еще крикнетъ: «что? куриная голова!» хотя въ сущности страхъ этотъ оказывался совершенно напраснымъ, ибо Петръ былъ въ душѣ своей чрезвычайно добръ и надъ чувствомъ гнѣва у него бесспорно властвовать умъ, почему къ мелочамъ онъ не придирался, а къ шалостямъ учащихся относился философски — снисходительно, почитая ихъ ребячествомъ, неизбежно присущимъ юношескому возрасту, всегда пылкому, страстному и многимъ, безъ достаточнаго разсужденія, увлекающемуся. Вотъ тому примѣры: ученикъ словесности Вл. Козакевичъ укралъ двѣ пачки табаку у своего товарища Вл. Бернацкаго и ученика философіи Оома Бутовскаго; послѣдній заявилъ о воровствѣ старшему номера Якову Кудреничу, а сей отрепортовалъ ректору Петру, съ представлениемъ и подлиннаго, отобраннаго у Козакевича. Такъ какъ трубкакуреніе почиталось преступленіемъ важнымъ, влекущимъ за собою изгнаніе изъ корпуса и даже исключеніе изъ семинаріи, если кто попадался въ немъ нѣсколько разъ, то всѣ три ученика съ каждымъ наступавшимъ утромъ ожидали самыхъ дурныхъ для себя послѣдствій, а особенно Бернацкій, который только за недѣлю двѣ предъ симъ принятъ былъ на казенное содержаніе, по случаю смерти отца. Но проходили дни и недѣли тяжкаго душевнаго томленія, а резолюціи никакой: наконецъ спустя мѣсяць или полтора Петръ призываетъ Кудренича и говоритъ ему: «Скажи Козакевичу, что онъ, какъ воръ, будетъ наказанъ; а тѣмъ мальчишкамъ (Бернацкому и Бутовскому) скажи, что деньги на табачнику у нихъ есть, а на замочнику?!...» Этими дѣломъ для трубкакуровъ и окончилось. Бернацкій далъ зарокъ себѣ никогда болѣе не курить, а Козакевичъ попалъ въ такъ называемую «шорную книгу» и былъ

прочитанъ на конференціи въ числѣ ученыхъ, замѣченныхъ въ дурное поведеніе. Этотъ Козакеничъ былъ дѣйствительно выдающийся бездѣльникъ: курить трубку, пьянствовать и не учился, и хотя ему это отчасти прощались во вниманіе къ его прекрѣпному голосу (басу), благодаря которому онъ достигъ только до филологскаго класса, но затѣмъ онъ былъ исключенъ за дурное поведеніе и буйный нравъ. Поступивши въ митрополитчій хоръ, онъ побѣжалъ съ владыкой въ Петербургъ, откуда не пожелалъ уже возвратиться въ Кіевъ, а опредѣлился въ Неаполитанскій хоръ: но года черезъ два простудился и досталъ чахотку, отъ которой и умеръ на родинѣ, въ м. Бѣлшовкѣ, бердичевского уѣзда. Вспомнивши судьбу и прѣдѣки одного изъ бывшихъ товарищей, мнѣ несколько хочется разказать еще о слѣдующей безразумной, но уже коллективной выходкѣ казеннокоштныхъ воспитанниковъ, служившей, такъ сказать, примѣломъ протеста противъ злоупотребленій тогдашняго семинарскаго эконома Еразма Волошкенича, кормившаго насъ чрезвычайно худо даже въ такіе дни, въ кои, по особому благоволенію ректора Петра, семинарская столовая должна была пахнать «Подіелемъ», т. е. имѣть третье блюдо въ родѣ жаркого изъ рыбы или мяса, смотря по времени, и пестрѣть конфектными булками житнебазарнаго приготовленія. Для такихъ счастливыхъ дней у казеннокоштныхъ имѣлась слѣдующая примѣта. Коль скоро въ семинарской церкви во время богослуженія зажигаютъ паникадилю, значить на обѣдъ будутъ булка и третье кушанье. Помнится, было 24 іюня: въ церкви зажгли паникадилю — значить быть булкамъ и третьему блюду. — Умозаключали молитвенно бѣдные бурсаки съ тощими желудками. Отстояли обѣдню; приходимъ въ столовую, ѣдимъ безмясные борщи и кашу, съ сладкой надеждой на кусочекъ какой-нибудь соленой или свѣжезатхлой рыбки, и увы! подается отвратительная воднистая «картонка въ муцидрахъ», съ прогорѣлой олеей. Поднялся говоръ, стукъ и шумъ въ столовой: кто-то изъ учениковъ, отъ голодной ли досады, или просто по неосторожности, уронилъ со стола тарелку и разбилъ. Этого ничтожнаго повода было достаточно для того, чтобы вызвать бессмысленное

подражаніе, и многіе изъ недовольныхъ обѣдомъ принялись бить тарелки и ломать деревянныя ложки, уходя съ шумомъ и бранью изъ столовой. Экономъ, присутствовавшій при обѣдахъ учениковъ почти во всѣ воскресныя и праздничныя дни, испугался и убѣжалъ къ ректору съ доносомъ о бунтѣ толпыхъ желудковъ. Петръ приказалъ старшему дежурному Захарію Шереметинскому представить немедленно списокъ дерзкихъ нарушителей порядка и тишины при трапезѣ и причинившихъ при томъ неслыханный ущербъ семинарскому бюджету. Когда злополучный списокъ одулся у ректора, кто-то распустилъ слухъ, будто начальство рѣшило наказать виновныхъ такъ: пятого по счету лишить казеннаго содержанія, а десятого -- отдать въ солдаты. Страхъ и ужасъ объялъ всѣхъ казеннокоштиниковъ, а особенно безвинныхъ, съ каждымъ днемъ ожидавшихъ лишенія казеннаго хлѣба или солдатской шинели, а потому старались доставить инспекціи самыя точныя свѣдѣнія о действительныхъ виновникахъ печальнаго происшествія, дабы тѣмъ избавить безвинныхъ отъ столь тяжелой кары. А между тѣмъ время шло и съ собою приносило все больше точныхъ свѣдѣній въ разъясненію истинной причины уничтоженія столь рѣдкою, но разнокалиберности своей, посуды, которую, по истинѣ сказать, давно бы уже слѣдовало изъ гигиенической предосторожности замѣнить болѣе новой, чистой и однообразной. Когда такимъ естественнымъ путемъ дѣло вполне разъяснилось и оказался главнымъ причиною крушенія посуды и безпорядка самъ экономъ, который кормилъ воспитанниковъ невыносимо грязно и скудно, а отпускаясь на рыбу, мясо и посуду казенныя деньги на половину пряталъ въ свой карманъ и добывалъ откуда-то посуду со шерстинками, битую и грязную до такой степени, что въ нее, изъ опасенія заразиться, протинно бѣлю класть пищу, -- то ректоръ, пошатнувшись въ дуиѣ своей, оставилъ дѣло голодавшихъ бунтовщиковъ безъ всякихъ серьезныхъ послѣдствій, хотя для порядка и острастки все-таки чело-вѣкъ съ десяткомъ заплатились стоимѣемъ у порога въ столовой на колѣнахъ, -- а потому списокъ буйныхъ желудковъ такъ провалялся у него, въ числѣ ненужныхъ бумагъ, на письменномъ

столъ до тѣхъ поръ, пока келейникъ Симеонъ Владышевскій или «логическій», какъ прозывали его семинаристы¹⁾, не выметъ его вонъ съ разнымъ соромъ. А между тѣмъ сколько душевныхъ мукъ и страховъ пережили воспитанники. дѣйствительно чувствованіе себя въ семь дѣлъ наиболѣе виновными? Вотъ добрый урокъ пылѣншему времени, предпочитающему исключенія, а не исправленія.—быструю гибель, а не медлительное спасеніе. Было у насъ меньше приставниковъ, и тѣ спасали насъ, а теперь приставниковъ много, хотя учащихся меньше на половину въ каждомъ классѣ, и эти приставники едятъ насъ. Помнится еще одинъ случай, въ которомъ Петръ явилъ свое истинно-философское великодушіе и пониманіе требованій жизни и возраста конюшняго. Дѣло было на мастиницѣ: казеннокоштные ученики: Кустовскій Григорій, Тарнавичъ Иванъ, Леонтовичъ и другіе весельчаки, узнавши, что ректора Петра нѣтъ дома, задумали устроить въ одномъ номерѣ танца съ музыкой и выпивкой. Задумали—сдѣлано, и веселіе въ полномъ ходу. Часовъ въ 11 или 12 ректоръ воротился изъ гостей и, услышавши въ корпусѣ музыку и танца, что у насъ строго воспрещалось, направился прямо въ номеръ, который одинъ изъ всѣхъ и былъ освѣщенъ, и отворивши настежь дверь, остановился на порогѣ. Увидѣвши ректора, который почти никогда не посѣщалъ номеровъ, ученики съ переполоху, разбѣжались въ разные закоулки, оставивъ въ безпорядкѣ все, что было на столѣ: табакъ, выпивку и закуску. Покачивая головой, Петръ заревѣлъ своимъ значимымъ басомъ:

1) Петръ часто журилъ этого Симеона за то, что, подметая кабинетъ, онъ убралъ съ соромъ разныя необходимыя записки въ ключахъ бумаги, падая иногда со стола на полъ, и иредко говаривалъ ему: «послушай Симеонъ! ну, разсуди ты *логически*, что здѣсь мѣшаютъ тебѣ эти бумажные клочки, которые ты прежде временно отсюда уносишь? Вѣдь согласенъ, что между ними есть очень нужная для меня». Кто-то передалъ этотъ разговоръ семинаристамъ, и они стали звать келейника не иначе какъ «Симеонъ логическій», чѣмъ онъ очень гордился.

«танцевать. выходи!» Все замерло: «танцевать, выходи!» — повторил Петръ; но ни гласа, ни послушанія не послѣдовало: «танцевать, — а такимъ почитался Тарюничъ, — выходи!» — закричалъ Петръ въ третій разъ, и произнесши гнѣвно: «звѣ мерзавцы!» захлопнуть дверь и ушелъ. По уходѣ грознаго начальника померъ веселія мгновенно превратился во юдоль всеобщаго унынія: со стола все было немедленно прибрано; музыканты и танцоры на цыпочкахъ и съ оградкой удалялись каждый по-своему: форки въ окнахъ и вьюшка были раскрыты на всю ночь для удаленія изъ комнаты водочнаго и трубочнаго запаха; смущенные дожились хлопцы наши спать въ расчетъ встрѣтить самое плачевное утро. Но Петръ, понимая, какого страха нагналъ онъ провинившимся «мерзавцамъ» своимъ внезапнымъ посѣщеніемъ, не только не сообщилъ о случившемся инспекціи, но даже не нашелъ нужнымъ потребовать объясненія отъ помершаго старшаго, зачѣмъ онъ допустилъ у себя, въ неподозрѣнное время, запрещенныя удовольствія и кто въ нихъ участвовалъ? Хотя послѣдній и въ мысли не допускалъ, чтобы это могло пройти ему даромъ, и со дня на день долгое время ожидать, что вѣсть его позвонитъ, если не къ ректору, то къ инспектору или въ правленіе семинаріи для объясненій.

Такъ кратко насъ исправили, и ей не дуго, что мы поддѣски боялись своихъ добрыхъ начальниковъ и наставниковъ, въ простотѣ сердца своего любили ихъ и исправлялись!

Приходя въ классъ на урокъ Петръ всегда опаздывалъ, иногда на полчаса, а потому наставнику слѣдующаго урока приходилось всегда дожидаться, въ корридорѣ или въ правленіи, пока ректоръ освободитъ ему аудиторію. Выходя же изъ урока въ такую пору, когда другіе наставники занимались уже въ классѣ, Петръ нерѣдко въ корридорѣ наталкивался на учениковъ, кои уходили домой украдкой или не желая сидѣть на урокъъ, безцѣльно швырлись по разнымъ закоулкамъ до звонка, и между прочимъ однажды наткнулся на ученика философіи Аонасіа Недѣльскаго, уходившаго отъ урока приснопамятнаго о. Данила Смолюдовича. Остановивъ его, Петръ спросилъ: «ты куда?»—

«Иду воды пить паверхъ». Петръ взявъ его за рукавъ, отворилъ дверь и, вталкивая въ классъ, произнесъ: «иди, пей воду живу; экая животность!» А о. Даниль, по уходѣ ректора, замѣтилъ Недѣльскому, улыбаясь: «этакій дурачокъ Аонасій: говоритъ тебѣ: не бѣгай,—не послушать, вотъ и попался о. ректору, а теперь и стыдно!» Живю припоминается еще вступительная рѣчь Петра, сказанная экспромтомъ ученикамъ богословскаго класса въ 1857 году. Пришедши на первый свой урокъ, Петръ, послѣ обычной молитвы, вдругъ обратился къ бывшимъ философамъ съ вопросомъ, котораго они менѣе всего могли ожидать: «Вы зачѣмъ здѣсь? Это классъ не вашъ, это классъ богословскій! Чего вы сюда пришли?» повитно, всѣ недоумѣвали молча. «Вы молчите? Такъ я буду отвѣчать за васъ на мой вопросъ: васъ привелъ сюда вашъ разумъ, индукцій Богопознанія. Бѣдный разуминко, затерявшись въ заблужденіяхъ, искалъ по всей землѣ совершеннаго добра, совершенной красоты и нигдѣ не находилъ ихъ,—ни въ системахъ философскихъ, ни въ языческой религіи, и наконецъ, въ отчаяніи, поставилъ въ Аонасахъ жертвенникъ неизвѣстному Богу, какъ бы такъ говори: дайте мнѣ, ради Бога, совершенное добро, совершенную истину. И вотъ милосердный Господь, призрѣвъ на его томленіе, сошелъ съ неба и далъ ему свѣтъ истинный и вѣру истинную: — па, дескать, наслаждайся! Человѣкъ отвѣдалъ и говоритъ: прекрасно, превосходно!» и т. д. Въ дальнѣйшемъ развитіи общая мысль относительно философскихъ наукъ была такова, что онѣ суть лѣса или подмостки для восхожденія на высоту богопознанія. Преподавая догматическое богословіе, Петръ упражнялъ учениковъ и въ изясненіи священнаго писанія ветхаго и новаго завета, которое принято было за неизмѣнное правило читать и на урокахъ остальныхъ наставниковъ, при входѣ ихъ въ классъ, послѣ молитвы къ св. Духу, при чемъ чтець, очередной, долженъ былъ разсказать содержаніе и смыслъ прочитаннаго. На урокѣ Петра случилось прочесть ученику Ао. Недѣльскому притчу о Богатомъ и Лазарѣ; по окончаніи чтенія Петръ спросилъ: «О чемъ?» — «О богатѣ», — отвѣталь чтець. «О чемъ?» переспросилъ Петръ. — «О богатѣ», — повторилъ

Недѣльскій. «О дурак!» произнесъ сердито Петръ и самъ начать изъяснять смыслъ и содержаніе притчи столь сердечно и глубокомысленно, что у юныхъ слушателей исторгались слезы умиленія. Вообще же, какъ наставникъ, Петръ отличался оригинальностью изложенія своихъ лекцій, выражался замѣчательно точно и логично, чего при отвѣтахъ требовать и отъ учениковъ. Онъ искренно желалъ, чтобы его питомцы разсуждали здраво, работали головой или, по его выраженію, «шевельли мозгами», а не зубрили только заданный урокъ, и потому тѣхъ, кои не въ состояніи были толково и связно отвѣчать на его возраженія или припомнить, что нужно было, изъ сказаннаго имъ когда-либо раньше, называлъ обыкновенно: «курная голова!» Неудивительно поэтому, что у Петра первые перѣдко бывали послѣдними, а послѣдніе первыми.

Профессоръ Даниль Степановичъ *Пономаревъ* преподавалъ въ низшемъ отдѣленіи алгебру и геометрію (на кои часто сходилось два отдѣленія 1-е и 3-е) но такъ отвлеченно и малоопытно, что рѣшительно никто ничего не зналъ, да и знать не могъ, по причинѣ крайне ограниченныхъ познаній въ ариметикѣ, съ какими мы переходили въ семинарію; поэтому Пономаревъ на урокахъ болѣе сердился, чѣмъ объяснялъ, и за незнаніе, шалости и подсказываніе изъ книги весьма усердно награждалъ своихъ слушателей тяжеловѣсными пощечинами: такъ однажды же-стокою оплеуху онъ далъ ученику Ивану Шулькевичу за то, что онъ, насмѣхаясь надъ своимъ товарищемъ Иваномъ Жаловскимъ, шепталъ ему: «мекеке», вслѣдъ за тѣмъ, какъ Пономаревъ удалялся отъ стола къ доскѣ: принявъ это на свой счетъ и думая, что Шулькевичъ говоритъ *мекеке* (звукъ козли, выражающей насмѣшку хохлокъ надъ великоросами, изъ коихъ былъ Пономаревъ), онъ и далъ Шулькевичу оплеуху, произнесши съ сердцемъ: «вотъ тебѣ су... слышь мекеке!» Кромѣ профессорской должности, Пономаревъ исполнялъ еще должность бібліотекаря семинаріи. Приводя въ порядокъ книги, онъ перѣдко приглашалъ въ помощь себя учениковъ для переноски книгъ изъ нижняго яруса въ верхній и обратно. Въ верхнемъ этажѣ былъ физиче-

скій кабинетъ. куда допускались ученики философскаго класса для знакомства съ разными физическими приборами и инструментами, приносившимися перѣдко и въ классъ на урокъ физики, которую Пономаревъ преподавалъ въ философскомъ классѣ.

Преподаватель греческаго языка Никита Дубинскій, впоследствии протоіерей, хорошо знаетъ свой предметъ, но былъ мужиковать въ обращеніи съ учениками и въ разговорной рѣчи употребляетъ всегда малорусскій языкъ. Изъ семинаріи Дубинскій назначенъ былъ уѣзднымъ протоіереемъ и смотрителемъ бурсы въ Черкассы, гдѣ впервые завелъ такой порядокъ, чтобъ ему звонили во все колокола, когда онъ идетъ въ соборъ: изъ Кіева по этому поводу ему писали: «выши черкасскіе колокола слышны у насъ въ Кіевѣ». Бурса же по поводу такого нововведенія смастерила ему слѣдующую штуку: однажды темнымъ осеннимъ вечеромъ встали на колокольню козла и привязавши веревки отъ колоколовъ къ рогамъ и ногамъ, ушла, а козель началъ во все стороны метаться и звонить. Дубинскій послать узнать, что за окказія? Ему доложили бурсаки, что «сортъ звонить»; пошли съ фонаремъ и дѣло объяснилось. Изъ Черкассъ Дубинскій былъ переведенъ смотрителемъ въ Кіево-софійскую бурсу, а отсюда настоятелемъ Пригиско-николаевской церкви, гдѣ проказникъ діаконъ, изъ-за какого-то неудовольствія, однажды на литіи, надѣвая ему камлавку, насунулъ на самый носъ и при этомъ произнесъ ему на ухо: «а ку-ку, Микито!» Любилъ Дубинскій говорить импровизаціи и однажды, изъясняя евангельское сказаніе о ловитвѣ рыбъ, остановился слишкомъ долго надъ разрѣшеніемъ вопроса: почему апостолы вытянули именно 153 рыбы, а не болѣе или менѣе? Почему не 100, не 90, не 80, не 70 и т. д. Заинтересованные слушатели сосредоточили все свое вниманіе, ожидая, какъ разрѣшитъ столь мудреный вопросъ проповѣдникъ, и вдругъ слышатъ отвѣтъ: «потому, что столько угодно было Богу!»

Свящ. В. Радещій.

До історії „Тарасової книгарні“.

(Разроби Киянам книжаря Щербака про книжарню й запросяни для дальшої поспри; ноябрь 1867 года).

Як умер Тарас Шевченко та продавалось його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила собі на свій кошт Тарасові книжки (що мав він од знайомих то що), малюнки його й таке инше. Тоді я став казати в громаді, що добре б було завести громаді *Тарасівську громадську книжарню* або й музеум наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків наші подаровані та куплені громадою книжки то що, то колись може б мали ми отакий «Национальный Музей» і «Публичну Библиотеку», як от у чехів (тоді були у наших громади такі думки¹⁾).

Що до книжок, то я казав у громаді, що дарую громаді які були тоді в мене свої книжки (чимало таки) і берусь до того

¹⁾ Казали тоді й так, що щирим людям треба б так робити: що от у кожного є сякі-такі книжки, що йому ніколи їх треба, а инди й зовсім не треба, то віддати б їх до гургу до громадської книгарні у схованку; коли треба якої книжки, то брати для своєї користі, а не треба—то й нехай вона буде для користі инших. Хто ж дуже кохався у книжках, як от учені у книжках по своїй науці, або у кого такі книжки, що йому їх кожного часу треба, шо ті дадуть їх до громадської книгарні описати, хоч би після смерті, хоч і в тестаменті про те записнуть. Як би була воля та можно, та ще як би й чоловік такий був сталий на місці та ще й щирий, то було б це добре й геть-то.

щоб приймати усякі книжки до гурту, стерепти їх, як громадське вже добро і турбуватися про те, щоб на користь громаді та Тарасова громадська книгарня росла та ширилась. У Петербурзі здались на те, щоб я був бібліотекар громадський, і почали давати книжок. До тих, що були мої, то куповані мною, то подаровані мені перше земляками видавцями та писателями (Кулішем, Костомарою і иншими), подав перш усього до моїх рук П. О. Куліш де-які книжки, що друковались у його друкарні, і другі від себе, а потім стали потрошки давати й инші: В. М. Білозерський, М. Т. Помпе, В. П. Коховський, Лебедінець, Д. С. Каменецький (свої видання й инші) і другі люди громадські. Найбільш потім книжок друкованих і писаних прийшло до моїх рук від В. М. Білозерського, з редакції Основи.

Написав я був план устану Тарасівської громадської книгарні, та тільки прочитав те де-яким громадянам, бо громадою братися так за це діло не вільно. Один я, як книжчий, робив і роблю по тому плану й думці: збирав і збираю усяку бумагу писану і друковану, давав де-кому читати громадські книжки за гроши (по 10 шагів за прочитання і користування кожною книжкою), та у Петербурзі є багато книжок і книгарень, що б дурно можно кожному читати, то грошей за це зібрано дуже трохи (щоб купувати за ті гроші инші потрібні книжки, переплітати їх то що).

Як послано мене в кінці 1864 року до Іскова, то з відома громади книгарем на той час став Данило Семенович Каменецький; перейшов жити у мої кімнати, де лежать книжки, та й писав список їх то що, поки його самого послано до Пермї на службу. Як був я у Іскові, то зібрав я й там скільки книжок, а переїзжаючи торік до Київка, одслав і ті до гурту, умовившись із Каменецьким, за порадою громадською, щоб усі зібрані до громадської книгарні книжки згодом перевезені були сюди до Київка. Одже Каменецького й досі не пускають назад у Петербург. Тим часом торік і цього року до моїх рук прийшло ще книжок чимало, бо окрім тих, що купив я на свій кошт, дано до гурту частину громадських київських книжок і подаровано де-якими людьми, а то чимало хоч і не дуже важних книжок і книжечок

старих єсть у мене від Євгенія Васильовича Судовщикова, що посланий до Кострома¹⁾. Поїхавши оце у тім місяці до Петербурга, щоб забрати відтіля за порадою й тутешньої громади книжки до Києва, і не заставши ще там Каменецького (без його ж це діло гаразд зробити не приходиться), я узяв тільки частину книжок, яку зміг, та прикупив на 25 карбованців (за укупорочні матеріали дав 5 р., за пересилку сюди 13 худ. по 1 руб. 40 коп. треба заплатити 18 р. 20 к.: за страховання 3 р.) та привіз ще й ті, що подарував тепер В. М. Білозерський з нісотної. Затративши ото тепер на ці книжки карбованців з 50, думаю, що усі останні переслани будуть сюди по весні на той рік. А ті Тарасові книжки й малюнки, що з їх почалась у Петербурзі громадська книгарня, окреме заховані у надежних руках²⁾.

---

¹⁾ Радилсь ми з ним так, щоб за ті книжки, що він, як вибір непотрібний йому покинув у мене, я купив йому на свій кошт карбованців на 20 інших, яких йому треба; але потім, хоч я й писав йому, чи не скаже краще прислати йому гринми, він і досі нічого про те аві пише, аві каже до мене.

²⁾ Цю випись взято нами з архива Музею української давнини В. В. Тарновського в Чернигові (ч. 92 Шевченківських паперів). Цікаво було б почути од старіших людей київських, громадян, з тих часів, коли приїхав до Києва М. Щербак, — де зараз і в якому стані перша (незаконна, як на ті часи) «Тарасова книгарня», а так само до кого перейшли книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка, що їх заховано було «в надежних руках», бо в Музеї Тарновського їх немає.

В. Доманицький.

Матеріалы для біографіи Ж. Х. Костомарова.

І. Письма Н. И. Костомарова къ М. А. Максимовичу.

Знакомство Костомарова съ Максимовичемъ относится къ 1844 году, какъ свидѣтельствуєтъ самъ Костомаровъ въ «Автобіографіи»,¹⁾ и продолжалось очень долго. Но вѣщныя сношенія между двумя украинскими историками были незначительны. У насъ найдется всего только четыре письма Костомарова къ Максимовичу, періодъ написанія которыхъ обнимаетъ собою семнадцать лѣтъ. 1847—1859—1864 вотъ тѣ годы, къ которымъ относятся письма Костомарова. Какъ видно, сношенія между нимъ и Максимовичемъ носили случайный характеръ.

Первое письмо Костомарова особенно цѣнно въ біографическомъ отношеніи. Оно писано незадолго до ареста Костомарова, когда онъ уже былъ обрученъ со своею невѣстою Алинною Леонтьевною Крагельской, на которой женился однако только въ 1875 году, т. е. черезъ 28 лѣтъ, по смерти ея перваго мужа. Въ своемъ письмѣ къ Максимовичу Костомаровъ, полный надеждъ и не знающій о приближающейся грозѣ, разбившей его жизнь, приглашаетъ своего стараго товарища по наукѣ на свадьбу. Но судьба сыграла съ Костомаровымъ злую шутку...

Второе письмо отъ 2 августа 1859 года носитъ исключительно научный характеръ и касается монографіи Костомарова:

¹⁾ «Литературное наслѣдіе», стр. 47.
ноявр.-дек. 1907.

«Богданъ Хмельницькій». Къ сожалѣнію, мы не можемъ представить этого письма во всей цѣлости, такъ какъ почеркъ письма до того неразборчивъ, что, при всемъ нашемъ желаніи уразумѣть письмо, мы не могли этого сдѣлать. Костомаровъ вообще отличался удивительно неразборчивымъ почеркомъ, и чтеніе его писемъ иной разъ равносильно рѣшенію труднаго ребуса.

Третье письмо отъ 8 сентября 1864 года является отзвукомъ одного эпизода изъ жизни петербургской громады 60-ыхъ годовъ. Героями этого эпизода были простая сельская дѣвушка Маруся изъ каневского уѣзда и нѣкто Григорій Ч—скій. Последний, провозжая тѣло Шевченка на Украину, познакомился тамъ съ Марусею и, покоривъ ея сердце своею культурною на видъ любовью, уговорилъ ѣхать въ Петербургъ и обвѣнчаться тамъ съ нимъ. Родители не отпускали Марусю, прежде чѣмъ она не будетъ обручена съ Ч—скимъ, и потому обрядъ обрученія надъ ними былъ совершёнъ. Маруся уѣхала съ Ч—скимъ въ Петербургъ и вскорѣ попала въ украинскіе круги, выдѣлилась среди стурговъ мужниги и платьевъ дамъ своимъ національнымъ костюмомъ, украшеннымъ лентами. Всѣ обращали вниманіе на милую деревенскую дѣвушку, но мало кто задумывался надъ тѣмъ, насколько хорошо это выставленіе на показъ крестьянской дѣвушки среди чуждаго ей по разницѣ общества. Возмущался этимъ одинъ только Костомаровъ.

Маруся была безгранично предана своему возлюбленному и жестоко поплатилась въ концѣ концовъ за свою необдуманную любовь. Ч—скій доказалъ на своемъ примѣрѣ, какъ мало имѣютъ значенія и теоретическія идейныя построенія, и національныя стремленія, и общественное мнѣніе, если человѣкъ не развилъ въ себѣ личныя устои нравственности, не достигъ личнаго нравственнаго совершенства. Ничто не помѣшало Ч—скому сдѣлать дурное дѣло: ни то, что онъ провозжалъ на Украину останки Шевченка, гордость украинскаго народа, ни то, что онъ, конечно, знаетъ и, можетъ быть, гдѣ либо въ кружкѣ съ чувствомъ читалъ Шевченкову «Катерину». Какъ должно бы было содрогнуться въ могилѣ надъ дѣвочьимъ тѣломъ славнаго поэта, если бы онъ узналъ, что надъ его гробомъ совершено то преступленіе, по поводу ко-

торого такъ поговорила его страдающая муза, если бы онъ зналъ, что его проводи на Украину создадутъ въ украинскомъ селѣ еще одну покрытку!

Черезъ нѣкоторое время Ч—скій статья относит.ся къ Марусѣ очень грубо и даже жестоко, и потому Маруся становится предметомъ вниманія петербургскихъ украинцевъ. О грубомъ отношеніи Ч—скаго къ Марусѣ прежде всего узнаеть Н. А. Бѣлозерская, которая въ своихъ воспоминаніяхъ о Костомаровѣ оставила свидѣнія обо всей этой исторіи, подтверждаемая документами. ¹⁾ Въ Марусѣ принимаютъ участіе, а Костомаровъ жертвуетъ въ ея пользу одну свою статью. Рѣшили отправить Марусю на родину. Но Ч—скій, очевидно, боясь дальнейшей огласки дѣла, постыжись помириться съ Марусею, однако, какъ и слѣдовало быть, не надолго. Вскорѣ непріятности возобновились, и Маруся должна была искать пріюта у Бѣлозерской, въ семьѣ которой приняла на себя обязанности няньки.

Наконецъ Ч—скій самъ рѣшилъ отвезти Марусю на родину. Это возволновало Костомарова: «А что—нишеть онъ Бѣлозерской,—если онъ ее на дорогѣ отправить на тотъ свѣтъ. Тотъ, кто способенъ такъ безцеремонно обращаться съ честию женщины, способенъ и на душегубство. Примите это къ свидѣнію. Не напишеть ли къ роднымъ Маруси всю подготовку, и просить отвѣта: согласны ли они ее принять? А между тѣмъ насѣсть на Ч—скаго. Онъ долженъ жениться». Однако, изъ послѣдняго ничего не могло выйти: Ч—скій былъ уже женатъ и, когда обольщать крестьянскую дѣвушку, не имѣлъ впереди никакой благой дѣли.

Хлюпоты по поводу возвращенія Маруси на родину протянулись до 1864 года; въ нихъ приняли участіе Н. А. Бѣлозерская, Н. П. Костомаровъ и Н. А. Кулншъ. Постѣдніе прилеккаркъ этому дѣлу жишиаго тогда въ своемъ полтавскомъ имѣніи на Дѣбѣрѣ, возлѣ Прохоровки, М. А. Максимовича. Въ мартѣ 1864

¹⁾ «Русская Старина», 1886 г., мартъ: Н. П. Костомаровъ въ 1857—1875 гг. Воспоминанія Н. А. Бѣлозерской».

года Кулишъ обратился съ письмомъ къ Максимовичу и просилъ его переговорить съ матерью Маруси относительно того, можетъ ли она принять къ себѣ свою несчастную дочь или нѣтъ: «Землячка наша Маруся—писала Кулишъ къ Максимовичу, — дочь підгірнього каневскаго рыбака, ошпблася въ своихъ мечтахъ о счастливой жизни. Оказалось, что ея возлюбленный женатъ и потому не можетъ поставить ее въ незазорное положеніе. Она рѣшилася вернуться къ матери, но боится погнѣть очей. Передаю ея покорѣннѣйшую просьбу переговорить съ ея матерью, которая у васъ бываетъ, и уведомить меня, можетъ ли эта сестра Шевченковой Катерины вернуться въ родную хату. Дѣтей у ней нѣтъ, и она все еще похожа на прежнюю Марусю. Можетъ быть, на берегахъ Дѣбира-Славути она найдетъ себѣ жениха; а здѣсь ей придется погибать сиротою. Маруся не недостойна вашего участія. Кромя ея несчастной ошибки, которая, вѣроятно, повела ее къ излишней близости съ обманщикомъ, я ничего предосудительнаго за ней не знаю».

При этомъ, очевидно, подъ вліяніемъ Кулиша или Бѣлозерской, Маруся сама обратилась съ письмомъ къ Максимовичу. Дрожавшею, непривычною рукою дѣвушка сочинила посланіе къ Максимовичу, котораго она, повидимому, знала еще на родинѣ. Письмо было исправлено, вѣроятно, Кулишемъ, такъ какъ въ немъ выдержано введенное имъ правописаніе, и затѣмъ переписано Марусею начисто, поскольку она могла сдѣлать это. — «Будте ласкаві, щирій козаче, добродію — такъ писала Маруся Максимовичу — я васъ дуже прошу приговорити зматірю замене чи приймуть вони мене, якъ я приїду сама, чи ні, бо мабуть Грицько инпоїде, то будьте ласкаві скажіть матирі пшай порадиця збратами, чи луче якъ я приїду, чи щобъ тутъ була, якъ вони скажуть, то я такъ зроблю. Маруся Українка».

Грицько—это Ч—скій, самъ сначала желавшій проводить обманутую имъ дѣвushку на родину.

Въ сентябрѣ 1864 года Маруся наконецъ поѣхала на родину. Можно думать, что Костомаровъ черезъ нее лично передалъ Максимовичу печатное ниже письмо къ нему; за это говорить

как бы рекомендательный тонъ письма. Погодование Костомарова по поводу поступка Ч—скаго было велико. Но не только моральная сторона дѣла возмущала Костомарова. — онъ боялся неблагоприятныхъ идейныхъ послѣдствій, могущихъ произойти отъ подобныхъ этому случаевъ. Костомаровъ предвидѣлъ, что такія безправственныя дѣйствія, какое совершилъ Ч—скій, подрываютъ довѣріе народа къ интеллигенціи и породятъ къ ней въ народной средѣ подозрительное отношеніе. Поэтому онъ предлагать рѣшительную нравственную мѣру для предупрежденія повторенія такихъ поступковъ, какой позволилъ себѣ Ч—скій: Костомаровъ считалъ необходимымъ предать дѣло гласности.

Маруся поѣхала на родину, но въ Петербургѣ ничего не знали объ ней. Это тревожило всю громаду, и потому по общей просьбѣ Кулишъ снова обратился къ Максимовичу: «Петербургская громада безпокоится о неизвестности положенія каневской Маруси и просила меня осведомиться у васъ, достигла ли она предѣловъ своей убогой родины. Кстати сообщу вамъ, что въ громадской радѣ, собраннейся 11-го октября, Ч—скій лишенъ общими приговоромъ званія гражданина и признанъ недостойнымъ общенія съ честными людьми. Просимъ васъ, при случаѣ, сообщить объ этомъ кому слѣдуетъ, чтобы не считали насъ равнодушными къ такимъ подлостямъ и тиранству, какія дозволяетъ себѣ Ч—скій относительно Маруси.»

На этомъ письмѣ обрываются точныя свѣдѣнія о Марусѣ. Что было съ нею потомъ? Приняла ли ее родная мать или нѣтъ? На эти вопросы, вѣроятно, мы нашли бы отвѣтъ въ письмѣ Максимовича къ Кулишу, которое конечно, было имъ написано по поводу послѣдняго письма Кулиша. Но если вѣрить слухамъ, ходившимъ въ петербургской громадѣ, судьба Маруси была печальна. Объ этомъ глухо говорить Н. А. Вкюзерская, не ручающаяся, впрочемъ, за достовѣрность сообщаемого ею извѣстія. Жизнь Маруси согласно съ этими слухами, направилась въ сторону наименьшаго сопротивленія: дѣвушка, лишенная чести, легко ужъ поддавалась соблазнамъ со стороны другихъ лицъ и въ концѣ концовъ . . . стала жить этимъ. Но повторяемъ, Н. А. Вкюзерская

оговаривается, передавая петербургскіе слухи, что она их не проверяла.

Послѣднее письмо Костомарова къ Максимовичу, какъ и второе, посвящено исторіи Богдана Хмельницкаго. Въ этомъ письмѣ нами не разобрано два слова.

I

Кіевъ, Ст. гор.
 18 = III д. Мовькина — 47.
 18 близъ п. Андрей — 47.
 Первозв.

Почтеннѣйшій Михаилъ Александровичъ!

Очень жалѣю, что не могъ извѣстить вамъ своей благодарности съ тѣмъ самымъ послымъ, который привезъ мнѣ драгоценности для исторіи Украины, Симоновскій, хотя источникъ поздній, однако все-таки заключаетъ кое-что новое, а мнѣ каждая кроха драгоценна при разработкѣ моей Хмельницины. Сто разъ въ восхищеніи благодарю васъ и совѣтую посѣлнать съ пѣснями, ибо Кулешъ, проѣзжая черезъ Кіевъ, извѣтилъ меня что онъ отдалъ свои пѣсни вмѣстѣ съ частію монахъ Бодискому, который хочетъ ихъ напечатать въ «Чтеніяхъ». Ради Бога, посѣлните: употребимъ общія успія, чтобы не допустить гордой Москвѣ выиснуться надъ престарѣлымъ нашимъ Кіевомъ. На нашей сторонѣ Шевченко, который къ сожалѣнію, гдѣ-то пронадесть, но скоро явится: мы его засадимъ малевать для сборника. Несмотря на измѣну Кулеша, отдавагоса подъ протекцію московскую, мы еще можемъ одержать первенство быстротою¹⁾. Зная, что вы открыли подписку и имѣете уже часть суммы, я спѣшу васъ просить. Что до меня лично, желаю только, чтобы изданы были

¹⁾ П. А. Кулишъ отдалъ Московскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ, секретаремъ котораго былъ въ то время проф. О. М. Бодянский, свои этнографическіе матеріалы. Впоследствии эти матеріалы вошли въ «Записки о Южной Руси».

пѣсни: желаю этого, какъ любитель Украины: а какъ преданный вамъ, желаю, чтобъ дѣло совершенно было именно вами. Пусть кто началъ, тотъ и кончаетъ¹⁾. Кудеснѣ уѣхалъ назадъ тому недѣли двѣ и жилъ здѣсь только два дни. Съ нимъ и женою его поѣхалъ и Бѣлозерскій.

И бы пріѣхалъ къ вамъ въ Прохоровку, по запятъ важнымъ дѣломъ, именно я женюсь, и желать бы видѣть васъ при такомъ многозначительномъ событіи моей частной жизни. и между тѣмъ, принося вамъ самое искреннее, самое душевное поздравленіе съ наступающими праздниками Воскресенія Христова, съ чувствомъ привязанности, признательности, любви и уваженія пребываю навсегда вашимъ искреннимъ доброжелателемъ и готовымъ на все, чѣмъ могу оправдать ваше ко мнѣ вниманіе, вашъ преданный Николай Костомаровъ.

II

Сиб. августа 2. 1859.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ,

Благодарю васъ за честь, сдѣланную мнѣ разборомъ «Хмельницкаго»: вы удостоиваете меня визитомъ на поединокъ²⁾. Я слишкомъ уважаю васъ и знаю, что нелегко мнѣ будетъ состязаться съ вашими знаніями въ южнорусской старинѣ, однако первые удары ваши я отпарировалъ въ № 132 «Сиб. Вѣдомостей». Вы обѣщаетесь вывести гнилую болотную воду, найденную вами

1) Имѣется въ виду подготовлявшійся тогда Максимовичемъ «Сборникъ украинскихъ пѣсень», вышедшій въ 1849 г. въ Кіевѣ.

2) Разбору монографіи Костомарова Максимовичъ посвящалъ слѣдующія статьи: «Письмо о Богданѣ Хмельницкомъ», «Украинецъ», 1859, 117—174; «О пріѣздѣ Богдана Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья», «Русская Бесѣда», 1859, кн. VI. На статью Костомарова въ «Сиб. Вѣдомостяхъ» Максимовичъ отвѣчалъ тамъ же въ № 8-омъ 1860 года.

въ выпискѣ изъ Коховскаго, на чистую воду Дибировскую. Вы сдѣлаете большую услугу исторіи. Но въ такомъ случаѣ я васъ попрошу о слѣдующемъ:

1) Не приписывайте моему личному взгляду свидѣтельства современниковъ. Взглядъ Коховскаго, какъ поляка, не можетъ быть правильнъ, какъ и взглядъ его современника южнорусса, и я привожу ихъ только для того, чтобы показать, каковы были Хмельницкій для своихъ современниковъ.

2) Не давайте значенія исторической дѣйствительности тому, что имѣетъ характеръ возможности -- не болѣе. Такимъ образомъ вы обвинили меня за неясность въ опредѣленіи срока плѣна Хмельницкаго и составили свое предположеніе, которому дали характеръ . . . исторической истины, а между тѣмъ открывается, что, если я виноватъ, то не за то, что не означилъ этого срока, а за то, что принялъ свидѣтельство Сѣркова письма: на дѣлѣ же, по соображенію событій, въ немъ и ошибка . . .

Нѣкоторые, основываясь на вашихъ указаціяхъ, обвиняютъ меня въ томъ, будто бы я пользовался польскими источниками безъ всякой критики. Эта мысль была выражена въ « . . . Обзорѣннѣ » недавно съ ссылкой на васъ. Пользоваться безъ критики источниками -- значить принимать ихъ на вѣру безъ размышленія. Но если я не высказываю своихъ понятій о томъ, какъ понимать или изображать такіа-то событія такой-то и другой источникъ, то изъ этого не слѣдуетъ, что я пользовался ими безъ критики. Критика осталась у меня въ портфель, ибо я не хотѣлъ издавать критическихъ изслѣдованій. Меня можно обвинять въ томъ, что я не такъ понялъ такой-то источникъ, не такъ смотрѣлъ на него -- правда, но никто не можетъ прямо сказать, что я вовсе пользовался ими безъ критики, и вы, вѣроятно, этого не скажете, и доказали это вашимъ разборомъ, гдѣ вы, опровергая меня, хотите, однако, угадать, отчего я такой-то фактъ представить такъ, а не иначе. Это потому, что вы дѣло знаете, и вамъ вѣдѣтна процедура историческаго труда. Желать бы я, чтобы эти почтенные судьи русской литературы, такъ олимпійски

позревающіе надо мною приговоръ, доказали мнѣ, безъ вашего пособія, что я пользовался безъ всякой критики польскими источниками, которыхъ они и въ рукахъ не держали.

Теперь я занимаюсь исторіею козачины до Богдана. Вы бы мнѣ оказали великое благодѣніе, если бы удостоили указать на источники, которые извѣстны вамъ и, можетъ быть, мнѣ неизвѣстны. Всякое указаніе и замѣчаніе ваше я приму съ полною благодарностію. Передайте или перешлите письмо Шевченку: вѣроятно, вы знаете, гдѣ онъ теперь. Глубокоуважающій васъ, преданный вамъ душевно И. Костомаровъ.

Адресъ мой: Въ книжный магазинъ Д. Е. Кожанчикова съ передачею И. И. Костомарову.

III.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ.

Позвольте мнѣ обратиться къ вамъ съ покорѣннѣею просьбою. Удостоите участіемъ вашимъ бѣдную Марусю: она вамъ уже извѣстна, пристройте ее съ родомъ-племенемъ и, если можно, доставьте ей возможность жить честнымъ трудомъ. Очень прискорбно, что мерзавецъ Ч—скій, погубившій эту дѣвушку, прѣзжалъ въ Украину съ тѣломъ Шевченка и такимъ образомъ положилъ питно на патриотическое дѣло, которое ему пмѣли неосторожность довѣрить. Надобно стараться, чтобы имя его было предано достойному презрѣнію, но чтобы народъ не былъ расположенъ по этому несчастному примѣру встрѣчать съ подозрѣніемъ всякаго, кто къ нему обратится въ интересахъ народности. Надобно бы напечатать о поступкѣ Ч—скаго, между прочимъ.

Хотѣлъ было я перебраться на Украину, чтобы провести остатокъ дней въ странѣ своей, текущей млекою и медомъ, по увы!—сильные міра сего, сѣднціе на сѣдалищахъ власти, по наущеніямъ суетливыхъ клеветниковъ, не допустили меня. Я любилъ всю жизнь Украину, ея народъ, ея языкъ, ея природу:

за это меня слѣдуетъ лишить возможности дожить и умереть тамъ. Глубокоуважающій васъ Н. Костомаровъ.

Сентября 8. 1864. Спб. 9).

IV.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ.

Въ настоящее время занимаюсь переделкой «Богдана Хмельницкаго» и съ великою благодарностію воспользуюсь вашими замѣчаніями, высказанными печатно: кромѣ нѣкоторыхъ (1), я со всѣмъ согласенъ: въ особенности каюсь въ повтореніи характеристики Коховскаго, которая идетъ болѣе къ Выговскому, чѣмъ къ Хмельницкому.

У васъ есть . . . книга. Прикажете выписать изъ нея (на мой счетъ) названія сотенъ, имена начальствующихъ лицъ и приложенныя тамъ стихотворенія. Будьте столько добры.

Кстати, подѣлюсь съ вами любопытнымъ извѣстіемъ. Въ одной изъ рукон. Н. Н. Библ. (разноязычн. F. № 5) есть письмо кого-то изъ Львова въ Варшаву о разныхъ вѣстяхъ. Письмо въ іюль 1648 (29) сообщаетъ, что Хмельницкій женился на шляхтянкѣ Чаплинской, вдовѣ шляхтича, убитаго недавно.

Вопросъ, того ли Чаплинскаго, съ котораго все началось? Во всякомъ случаѣ, значить, всѣ источники, показывающіе бракъ его въ январѣ 1649 года, врутъ, и патріархъ сюда прилетѣлъ напрасно. А какъ вы думаете, происшествіе съ Чаплинскимъ было прежде или послѣ порученія Владислава строить чайки? Я никакъ не могу этого въ толкъ взять. Я скорѣе склоненъ думать, что послѣ, и даже послѣ вторичнаго обращенія къ козакамъ, о которомъ говорить Грондскій. Первое было въ Варшавѣ въ мѣѣ 1646 г.: сеймъ въ ноябрѣ того же года разрушилъ затѣи. Грондскій говоритъ, что послѣ того Оссолинскій съ Любовицкимъ

1) Вверху почтового листа приписано рукою Максимовича: «Пол. 27 сентября».

объѣхали пограничныя крѣпости и опять обращались къ козакамъ, уже къ Хмельницкому. Миѣ кажется сомнительнымъ побѣда самого Оссолинскаго, онъ былъ слишкомъ хитръ и остороженъ, а что посылалъ туда Любовицкаго, это очень вѣроятно. Вотъ это-то вторичное предложеніе начать войну съ Турціею и расположило Хмельницкаго выманить у Пляша (скорѣе, чѣмъ у Барабаша) привилегію, данную королемъ, а вслѣдъ затѣмъ сдѣлать набѣдъ Чаплинскій, имѣвшій, можетъ быть (и болѣе, чѣмъ вѣроятно) столько же политическое побужденіе, сколько и его личное. Набѣдъ этотъ, какъ миѣ кажется, сдѣланъ былъ, между прочимъ, съ тѣмъ, чтобы отнять у Хмельницкаго привилегію.

Какъ вы объ этомъ думаете? сообщите.

Глубокоуважающій васъ П. Костомаровъ. Окт. 24. 1864.
Сиб. IX линія. Вас. Остр. д. № 1 кв. № 5.

(1) Писарства Хмельницкаго, времени плѣна у турокъ, участія въ прежнихъ возстаніяхъ и времени отнятія привилегіи. Кстаті, . . . о Барабашѣ ошибка. Дѣло было съ Пляшемъ, а не съ Барабашемъ.

(Вверху письма рукою Максимовича приписано: «Пол. 10. Отвѣч. 16»).

П. П. Костомаровъ и «Кіевская Старина»

Основаніе въ 1882 году «Кіевской Старины» должно было быть очень близкимъ сердцу знаменитаго и престарѣлаго уже въ то время П. П. Костомарова. Какъ, по выраженію древняго книжника, радуется купецъ, сотворившій прикупъ, или писецъ, дошедшій до конца книги, такъ, конечно, долженъ радоваться ученый, занимающійся въ определенной области науки, основанію журнала, посвященнаго его специальности. Какъ ни близки были сердцу Костомарова всѣ области русской исторіи, по всѣтаки ближе всего, среднѣ всего была ему область исторіи украинской, для которой онъ много поту утеръ на лицѣ своемъ,

как говорили русские летописцы. Въ «Кіевской Старинѣ» Костомаровъ впервые видѣлъ органъ, специально посвященный дорогой для него области исторіи украинскаго народа и его быта. Существовавшая въ 60-ыхъ годахъ «Основа» не могла представлять для Костомарова такого же интереса, какъ и «Кіевская Старина», такъ какъ это былъ органъ, главнымъ образомъ посвященный художественной украинской литературѣ и публицистикѣ, и въ незначительной степени отводившій мѣсто разработкѣ историческихъ вопросовъ, касающихся Украины.

Первый редакторъ - издатель «Кіевской Старины» О. Г. Лебединцевъ могъ вполнѣ рассчитывать на сотрудничество Костомарова, съ одной стороны, но чисто принципиальнымъ соображеніямъ, а съ другой, потому, что могъ всегда положиться на влияние и содѣйствіе своего брата Данила Гавриловича, который былъ старымъ пріятелемъ Костомарова¹⁾. Однако, неизбѣтно, обращался ли Лебединцевъ черезъ своего брата съ первымъ предложеніемъ къ Костомарову принять участіе въ журналѣ. — имѣющіеся у насъ письма указываютъ лишь на непосредственное обращеніе самого Лебединцева къ Костомарову, а также черезъ В. Б. Антоновича и П. П. Житецкаго, съ просьбою помѣстить въ «Кіевской Старинѣ» монографію «Мазепа». Но это желаніе Лебединцева не осуществилось. Костомаровъ уже обѣщалъ «Мазепу» редактору «Русской Мысли» С. А. Юрьеву, и монографія была напечатана въ томъ же 1882 году въ названномъ журналѣ. Но на будущее время Костомаровъ обѣщалъ Лебединцеву ревностное сотрудничество въ его журналѣ.

Съ нетерпѣніемъ ожидалъ Костомаровъ выхода «Кіевской Старины», ждалъ, какъ «краснаго сонышка», и, дѣйствительно, нашелъ въ ней для себя много интереснаго и даже новаго, какъ напр., дневникъ польскаго дворянина Станислава Освѣцима, жившаго въ XVII вѣкѣ, въ которомъ онъ описываетъ польско-козацкія столкновенія своего времени. Однимъ только не былъ доволенъ

¹⁾ «Автобіографія» въ книгѣ «Литературное наследіе», стр. 205.

Костомаровъ въ вышедшей первой книжкѣ «Кіевской Старины» — это съ наружнымъ видомъ: «Типографія, гдѣ печатается «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который бронировать жеманья, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и вынимаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ». Небезынтересно сопоставить съ жалобами Костомарова на неудовлетворительную вышность «Кіевской Старины» указаніе на то же самое, сдѣланное Н. С. Лесковымъ, который также былъ приглашенъ Лебединцевымъ оказать «Кіевской Старинѣ» содѣйствіе своими произведеніями, гдѣ онъ и напечаталъ «Пелерскіе антики.» Вотъ что писалъ Лесковъ издателю «Кіевской Старины»: «Обертка нова, хороша, но не совсѣмъ: кафли хороши. ¹⁾ а шрифтъ отвратительный. Чортъ ли въ немъ, что онъ съ того или другого рисунка, когда онъ не четръ, не бьетъ въ глаза, не кричитъ!... Но моему это никуда не годится. Еще не хорошо, что вы позволяете переплетчику бронировать «на клякъъ», черезъ что книгу въ рукахъ держать невозможно, — такъ изъ нея потроха и сыпятся. Читатель не любитъ всего того, что его раздражаетъ. За 1½ коп. такую книжку можно бронировать «на питуку». ²⁾ Очевидно, Лебединцевъ совсѣмъ не обратилъ вниманія на вышность журнала, можетъ быть, не желая увеличивать расходы по его издачію, и она представлялась черезчуръ безпорядочною, если даже люди 80-хъ годовъ, совершенно не избалованные издателами въ отношеніи красоты и удобства изданій, жаловались такъ дружно на «Кіевскую Старину».

Пообѣщавъ быть полезнымъ журналу, «сколько силъ станеть», Костомаровъ въ мартѣ мѣсяцъ того же года снѣшить послать въ редакцію свой очеркъ «Новадка въ Бѣлую Церковь», сопровождалъ посылку небольшимъ письмомъ къ редактору. Слѣдуетъ отмѣтить ту скромность, съ какою знаменитый историкъ,

¹⁾ Обложка «Кіевской Старины» была составлена изъ рисунковъ старинныхъ украинскихъ кафель.

²⁾ Отъ 22 января, 1883 года.

сотрудничество которого считалось почетным для всякого журнала, предлагать Лебединцеву напечатать свою статью. Мы как будто видим предъ собою начинающего писателя, еще не уверенного въ своихъ силахъ, не обладающаго именемъ, который трудится и не знаетъ, найдетъ ли его произведение приютъ въ журналѣ, или сухо будетъ возвращено ему редакторомъ обратно: «Если найдете умѣстнымъ, написать Костомаровъ, напечатаете въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вѣшайте себя въ трудъ возвратити по почтѣ мою рукопись».

Лебединцевъ, привлекиши Костомарова къ сотрудничеству въ журналѣ, посвящать его въ редакціонныя дѣла и, повидимому, совѣтовался съ нимъ. Такъ онъ сообщилъ Костомарову о своемъ несогласіи напечатать украинскую повесть Н. С. Левницкаго: «Старосивцькі батюшки та матушки», ссылаясь на то, что повесть могла охладити къ журналу лицъ, не читающихъ по украински. Костомаровъ возражалъ Лебединцеву: «Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ Юзефовичъ и Пихно съ братією?» И Костомаровъ старался доказать Лебединцеву, что помѣщеніе повѣсти было бы полезно для журнала, такъ какъ приклею бы къ нему еще болѣе украинской публики.

Но для насъ объясненіе Лебединцевымъ факта непечатація повѣсти Н. С. Левницкаго, какъ объ немъ можно судити по письму Костомарова, является нѣсколько непонятнымъ. Ведь дѣло происходило въ самый разгаръ цензурнаго гнета украинской рѣчи. Да могъ ли Лебединцевъ просто по цензурнымъ условіямъ помѣстити въ «Кіевской Старинѣ» повесть на украинскомъ языкѣ? Гораздо позже, въ 1897 году, когда редакція «Кіевской Старины» задумала включить въ программу журнала беллетристику на украинскомъ языкѣ, для этого понадобилось содѣйствіе и благожелательство двухъ генералъ губернаторовъ юго-западнаго края, гр. А. П. Игнатъева, а затѣмъ М. П. Драгомирова. Подтверженіе нашему сомнѣнію мы находимъ въ воспоминаніяхъ по поводу даннаго случая самаго маститаго украинскаго писателя Н. С. Левницкаго, къ которому мы обращаемся за разъясненіемъ. Мы рѣшаемся и считаемъ для себя приятнымъ удовольствіемъ привести

об'ясненіє П. С. Левницького въ ориґиналі, написавъ соотвѣтствующій отрывокъ его письма къ намъ: «Костомаров тут розуміє мою повість: «Старосвѣтські батюшки та матушки». Не надрукувавъ її Лебединцевъ на українській мові не через те тільки, що мова одбила 6 читальниківъ зъ Великої Россіи. Це тільки міжъ нічимъ. В той часъ (1882 р.) вже було заборонено од Глав. Управленія по діл. Печаті друковать українські повісті. І Лебединцевъ якось ангажочивъ в тодішнього цензора Рафальського, щобъ вінъ дозволивъ надруковать розмови двохъ осібъ межъ собою по-українськи, а решту, де говорє авторъ самъ одъ себе, редакторъ мусівъ поміщать на великорутській мові. Згодомъ потімъ я мусівъ таксамо на двохъ мовахъ помістити в «Кіевской Старині» своє оповідання підъ заголовкомъ: «Українські штукарі», бо цього домогався цензор. І якъ би я не надписавъ це в заголовку «этнографическій очеркъ», то (якъ казанъ мнѣ одинъ зъ редакторівъ) цензоръ не пропустивъ би й українськихъ розмовъ межъ двома особами. Мабуть, Костомаровъ не знавъ про такий дрібязковий нападъ на українську мову в «Кіевской Старині», коли инше оттакий докіръ Лебединцеву».

Въ такому-то двучинномъ видѣ повість П. С. Левницького «Старосвѣтскіє батюшки и матушки» появилася въ «Кіевской Старині» и на Костомарова произвела отрицательное впечатлѣніе. Вообще Костомаровъ былъ очень высокаго мѣрѣя о творчествѣ П. С. Левницького и два его разсказа о бабахъ Палашкѣ и Параскѣ по высотѣ, тонкости (народности юмора ставилъ паравиѣ только съ произведеніями Гоголя¹⁾, по двучинномъ сочиненіи Костомарову не понравилосъ: «Батюшки и матушки» не клеятся по-русски», — писалъ онъ Лебединцеву. Что повѣсть «не клеилася», это было такъ естественно. Вѣдь у писателя отинчалася его душа — родной языкъ, и никогда компромиссъ его съ цензурными требованіями не могъ выразиться въ цѣльныхъ, вполне художественныхъ формахъ. При томъ же переводъ по-

¹⁾ Вѣстникъ Европы, 1882. кн. 2.

вѣсти съ украинскаго на русскій языкъ былъ сдѣланъ не всецѣло самимъ авторомъ, а также редакторомъ Лебединцевымъ¹⁾. По этому поводу намъ припоминается цензурный случай съ самимъ Костомаровымъ, разсказанный имъ въ автобиографіи. Разсказавъ о томъ, какъ цензоръ архимандритъ Макарій непременно настаивалъ, чтобы сочиненіе: «Сѣвернорусскія народоправства» печаталось точно въ такомъ же видѣ какимъ оно было послѣ цензурнаго просмотра, хотя дѣло касалось лишь нѣсколькихъ словъ, вставленныхъ Костомаровымъ при печатаніи изслѣдованій и не имѣвшихъ смысла, Костомаровъ замѣчаетъ: «Сдѣланныя имъ перемены, которыя онъ принудилъ меня вставить въ текстъ моего сочиненія, совсѣмъ не сходились съ моимъ слогаемъ. Вотъ образецъ того, какъ авторы вынуждаемы были уступать требованіямъ цензуровъ и допускать въ свои сочиненія выраженія, вовсе несходныя съ тономъ, господствующимъ въ цѣломъ сочиненіи»²⁾. Отзываясь о русско-украинской повѣсти П. С. Левницкаго, Костомаровъ и не подозревалъ, какой «образчикъ» цензурнаго принужденія представляеть эта повѣсть, передъ которымъ блѣднѣть и меркнуть его собственный цензурный случай съ «Сѣвернорусскими народоправствами».

Костомаровъ съ первыхъ же шаговъ изданія „Кіевской Старинны“ не ограничивался только сотрудничествомъ въ ней, но стремился также популяризовать журналъ и потому писалъ объ немъ рецензіи въ „Правительственномъ Вѣстникѣ“³⁾ и въ „По-

1) Г. Печуй-Левицкій: „Сьогочася часописна мова на Україні“, стр. 102.

2) „Автобиографія“ въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“, стр. 153.

3) „Правительственный Вѣстникъ“, 1882 г. № 276 (14 декабря), стр. 2--3. *Библиографія*. „Кіевская Старина“. Ежемѣсячный историческій журналъ 1882 года“. Статья безъ подписи, но принадлежность ея Костомарову доказывается съ очевидностью письмомъ (X) его къ Лебединцеву. Въ спискѣ сочиненій Костомарова въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“ данная статья пропущена.

номъ Времени" 1). Изъ писемъ Костомарова къ Лебединцеву видно, что издатель послѣдняго принялъ рецензіи на „Кіевскую Старину“ неохотно и печатать ихъ, очевидно, только потому, что авторомъ ихъ былъ знаменитый историкъ. Въ письмѣ къ Лебединцеву отъ 17 января 1883 года Костомаровъ объясняетъ эту неохоту со стороны редактора „Новаго Времени“ печатать рецензіи на журналъ въ своей газетѣ завистью къ „Кіевской Старинѣ“. Но съ такимъ объясненіемъ совершенно невозможно согласиться, да и вѣрнѣе всего, что Костомаровъ сказалъ о зависти съ благою цѣлью поднять значеніе „Кіевской Старины“ въ глазахъ самого Лебединцева. Могъ ли, въ самомъ дѣлѣ, крупный петербургскій издатель, хотя нѣсколько, завидовать провинціальному, не окупанному расходомъ изданію? Правда то, что редакторъ „Новаго Времени“ не совсѣмъ благосклонно смотрѣлъ на популяризацию „Кіевской Старины“ на страницахъ газеты, что подтверждаютъ, между прочимъ, письма П. С. Лѣскова къ Лебединцеву: „Старину вашу, писалъ Лѣсковъ, чаѣ видите, — поддерживаемъ, повторяя ея имя и похвалая ея труды. Но моему, я это дѣлаю даже счастливѣ Николая Ивановича, потому что мое проходитъ ради живости и интересности того, что у васъ держаемъ, а Костомаровскій отзывъ Суворина насилу напечатать и то сказалъ мнѣ: „Вы оба рекламируете «Кіевскую Старину»: когда есть свой такой же журналъ“ 2). Костомаровъ напрасно это двинулъ такимъ тяжелымъ орудіемъ, — лучше полегче, да почаще, да такъ, чтобы помнилось что-нибудь забирательное“. Эта неблагосклонность издателя „Новаго Времени“ къ рекламированию „Кіевской Старины“ со стороны Лѣскова и Костомарова объясняется исключительно редакціонными соображеніями. Съ одной стороны, для ежедневнаго изданія тяжелыя рецензіи Костомарова были неподходящимъ матеріаломъ по своей ученой серьезности, а съ другой стороны, частныя рецензіи на

1) „Новое Время“, 1882, № 2212 (рецензія на журналъ за мѣсяцы январь—апрѣль) и №№ 2442 и 2449 (рецензія на журналъ за мѣсяцы апрѣль—ноябрь).

2) Т. е. „Историческій Вѣстникъ“.

ноябрь—декабрь. 1907.

провинциальный журналъ не соответствовали общимъ стремлениямъ «Новаго Времени», главнымъ образомъ, облуживавшаго интересы петербургскаго общества.

За первый годъ существованія «Кіевской Старины» Костомаровъ, кромѣ упомянутой статьи: «Новазда въ Бѣлую Церковь»¹⁾, помѣстилъ въ журналѣ «Матеріалы для исторіи Коліващины или рѣзни 1768 года»²⁾ и замѣтку: «Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка»³⁾.

Къ сентябрю же 1882 года Костомаровъ приготовилъ для «Кіевской Старины» изслѣдованіе: «Жидотрѣпаніе въ началѣ XVIII вѣка», при чемъ самъ даже переписалъ статью для журнала и старался переписать какъ можно лучше. Если принять во вниманіе классически неразборчивый почеркъ Костомарова, то его слова въ письмѣ къ Лебединцеву о томъ, что онъ «старался» переписать статью четко, получаютъ особенное значеніе, какъ показатель неутомимаго научнаго рвенія стараго историка. При томъ же въ это время Костомаровъ почти всегда былъ боленъ и разслабленъ, и потому переписка имъ самимъ рукописи приобретаетъ характеръ ученаго подвига.

Лебединцевъ, конечно, принялъ статью, но, какъ пишетъ ему самъ Костомаровъ, «не безъ сожалѣнія», потому что Костомаровъ, по мнѣнію Лебединцева, назначилъ за нее дорогую цѣну. На это Костомаровъ приводилъ Лебединцеву слѣдующіе расчеты: «Поедите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за все пропавшенія, не чисто ученаго, а боллетристическаго содержанія платить по 200 р., и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполнѣ справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня надулись тѣ, которымъ я отказалъ». Здѣсь мы встречаемся съ

1) «Кіевская Старина», 1882 г. кн. 5, 241—256.

2) Ibidem, кн. 8, 297—304.

3) Ibidem, кн. 8, 362—368.

фактомъ денежныхъ отношеній Костомарова къ «Кіевской Старинѣ». Хотя подобныя вещи, прежде всего, не имѣютъ никакого литературнаго значенія, а затѣмъ сами по себѣ слишкомъ мелки, чтобы ими можно было интересоваться въ печати. Тѣмъ не менѣе мы считаемъ обязательнымъ остановиться на денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», такъ какъ по условіямъ изданія «Кіевской Старины» и ея положенію въ дѣлѣ украинскаго культурнаго возрожденія даже послѣднія могутъ принять нѣкоторую идейную окраску. Намъ приходилось слышать упреки памяти Костомарова за то, что онъ пользовался гонораромъ съ «Кіевской Старины». «Кіевская Старина», правда, была дѣломъ идейнаго характера, но развѣ такіе журналы, какъ «Вѣстникъ Европы», «Русская Мысль», «Русское Богатство» не были идейными явленіями? Во тѣмъ общественнаго сознанія конца XIX вѣка они были почти единственно видимыми и доступными свѣточами бодрствующей совѣсти. Однако никто не ставилъ въ упрекъ руководителямъ и сотрудникамъ журналовъ, что они почерпали средства для жизни изъ своей дѣятельности. Правда также то, что «Кіевская Старина» въ теченіе своего двадцатипятилѣтняго существованія держалась добродѣтельными дарами сотрудниковъ, но это, говоря словами Костомарова, было «достохвальнымъ пожертвованіемъ». Почему ученый, всю жизнь твердо державшій знамя украинской культуры, перенесшій за это гоненія и невзгоды, долженъ былъ на старости лѣтъ жертвовать своимъ трудомъ, сверхъ силу, для украинскаго журнала, тогда какъ все остальное украинское общество, или, по крайней мѣрѣ, признававшее себя таковымъ, очень мало принимало участія въ матеріальной поддержкѣ изданія?

Къ тому же Лебединцевъ, идеально преданный своему дѣлу, которое все-таки въ концѣ концовъ оказалось ему не подъ силу, дѣлать Костомарову предложенія, бывшія, по выраженію послѣдняго, «физически невозможными». Фактъ пріобрѣтаетъ характеръ курьеза. Лебединцевъ въ 1883 году предложилъ Костомарову «писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ», между тѣмъ какъ гонораръ, полу-

ченный Костомаровымъ за «Русь» съ «Вѣстника Европы» и «Мазепу» съ «Русской Мысли», могъ едва лишь покрыть расходы, которые пришлось сдѣлать историку во время побѣдокъ въ Москву въ мѣстные архивы. Костомаровъ все время болѣлъ, на леченіе приходилось потратить значительныя суммы, и при такихъ условіяхъ жертвы, которыя предлагалъ Лебеднщевъ Костомарову принести на алтарь исторической науки, были свыше человѣческихъ силъ.

Но Костомаровъ обѣщаетъ, сколько можно, рекомендовать журналъ знакомымъ, хотя и не надѣется на успѣхъ подобнаго дѣла, такъ какъ знакомые его «все народъ небогатый». Рекомендовать «Кіевскую Старину» знакомымъ было для сотрудниковъ журнала такую же безкорыстною обязанностию, какъ и писать для него безплатныя статьи. Иные сотрудники припоминали Лебеднщеву вѣкъ своихъ знакомыхъ, кто бы могъ, по ихъ мнѣнію, подписаться на журналъ, и Лебеднщевъ разсмѣялъ предложенія такимъ лицамъ. Надо отдать Лебеднщеву честь: онъ ужь, даже не платя гонораровъ, привлекалъ къ своему журналу сотрудниковъ, помѣщавшихъ въ послѣднемъ свои цѣнныя труды, за которые авторы ихъ бывали удостоиваемы внослѣдствіемъ ученыхъ степеней. О томъ, какъ Лебеднщевъ дорожилъ сотрудниками, и съ какимъ уваженіемъ онъ относился къ нимъ, свидѣтельствуешь большая переписка Лебеднщева со многими изъ участниковъ журнала. Если они ему писали довольно часто и помногу, то, очевидно, самъ Лебеднщевъ не ограничивался какими-нибудь сухими отвѣтами на письма, а то и молчаніемъ. Оканчивая вопросъ о денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», для характеристики историка слѣдуетъ подчеркнуть то, что послѣ указанного предложенія Лебеднщева онъ прислалъ ему для напечатанія статью «Нѣтъ прожитыхъ на Волынѣ дней»¹⁾ и гонорара не взялъ.

Въ связи съ матеріальною необеспеченностью «Кіевской Старины» стоитъ фактъ, который до сихъ поръ не былъ совершенно

¹⁾ «Кіевская Старина», 1881, январь.

известить даже ближайшим сотрудникам журнала. В наших «Литературных поминках» по «Киевской Старине», помещенных в «Историческом Вестнике», мы со слов одного из участников первой редакции «Киевской Старины» сообщали, что еще в редакторство Лебединцева был поставлен вопрос о закрытии журнала в виду его сепаратистского направления. — «Экспертиза благонадежности «Киевской Старины» была поручена академику А. О. Бычкову. Лебединцев поспешил послать ему комплект вышедших номеров журнала, и Бычков, рассмотревши содержание «Киевской Старины», дал заключение в том смысле, что журнал безупречен в политическом отношении и высоко ценен в научном»¹⁾. В данном случае мы были введены в заблуждение упомянутым лицом, как, в свою очередь, и сообщавшим нам эти сведения находясь в заблуждении. Весь этот рассказ о подваражных политического характера по отношению к «Киевской Старине» не больше, не меньше, как легенда пехоронного свойства, приписывающая поконному академику А. О. Бычкову роль какого-то эксперта по политическим делам. Легенда, правда, имеет под собою действительное основание, но совершенно противоположное ее содержанию.

Письма Костомарова к Лебединцеву, вполне разъясняют это дело. Лебединцев при посредстве своего брата Даниила Гавриловича обратился к Костомарову с просьбою поддержать «Киевскую Старину» неходатайствованьем субсидии. Костомаров обратился к академику А. О. Бычкову, а последний советовать попросил П. Д. Деллинова, который лично знает О. Г. Лебединцева по его службе директором народных училищ в Холме. Сначала Бычков советовать просить только рекомендации журнала со стороны Министерства Народного Просвещения, а затем уже через год и субсидии. Лебединцев по совету Быčkova и Костомарова обратился с просьбою к Деллинову, который об-

¹⁾ «Исторический Вестник», 1907, июль, 208 стр.

цять похлопотати за журналъ, но изъ этого ничего не вышло. Въ министерскихъ кругахъ по поводу субсидій поднялись толки въ томъ смыслѣ, что, хотя «Кіевская Старина» журналъ «очень дѣльный, почтенный, полезный для науки», но, если государству будетъ поддерживать всѣ научныя предприятия, у него не хватитъ средствъ. Иначе совѣтъ обстоитъ дѣло съ «Кіевляниномъ», получающимъ субсидію: эта газета разрабатываетъ въ духѣ правительства политическіе вопросы и проводитъ его интересы въ юго-западномъ краѣ.

Кромѣ Костомарова, Лебединцевъ обращался съ просьбою поддержать ходатайство о субсидіи къ Леонтію, архіепископу холмско-варшавскому. Провсвщенній исполнилъ просьбу Лебединцева и сообщалъ ему слѣдующее: «7-го апр. былъ у меня Иванъ (Давидовичъ ?),—и я высказалъ ему ваши потребности. Онъ сказалъ, что имѣеть отъ васъ письмо и желаетъ помочь доброму дѣлу; обѣдалъ переговорить съ Бунге²⁾. Есть ли у васъ кого изъ знакомыхъ, близкаго къ мин. финансовъ? Давидъ Гавриловичъ обѣцалъ попросить содѣйствія Костомарова и Бячкова. Это хорошо. Но не лишне и въ Кіева пустить слово. Журналъ вашъ читаемъ съ удовольствіемъ и пользою. Но удивительно, какъ мало у васъ подписчиковъ. Ужеже ваши, выходятъ, мало интересуются своею исторією. И читаю, при всѣхъ недосугахъ, каждый номеръ».

Еще къ болѣе рѣзкому сужденію истѣдствіе безучастнаго отношенія украинскаго общества къ «Кіевской Старинѣ» приходитъ Костомаровъ: «Если южнорусскій край, пишетъ онъ Лебединцеву, не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоить махнуть на него рукою».

Но все же были кое-какіе положительныя результаты ходатайства Лебединцева: журналъ былъ рекомендованъ для выписки въ среднія учебныя заведенія Министерства Народнаго Провсвщенія.

1) Деяловъ.

2) Министръ финансовъ.

Если Лебединцев хлопотать даже о субсидии журналу, то откуда же могла возникнуть легенда об угрожающей «Киевской Старине» опасности. Мы думаем, что она явилась последствием какой-нибудь неясно обрешенной фразы Лебединцева по поводу ходатайства, которую окружавшие, не зная существа дела, приняли в противоположном смысле. При этом очевидно то, что Лебединцев из самолюбия никого из киевлян не посвящает в вопрос о субсидии.

Слѣдя за дѣятельностью Костомарова на страницахъ «Киевской Старины», мы остановились на «Жидотрешаніи въ началѣ XVIII вѣка». Оно было напечатано въ 1883 году въ январской и мартовской книжкахъ журнала. Это раздѣленіе статьи на двѣ части показалось Костомарову необоснованнымъ и умаляющимъ интересъ къ ней: «Напрасно вы мое «Жидотрешаніе» разстрѣляли на два номера, писалъ Костомаровъ; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на номера такіа сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣтъ». П. С. Лесковъ, который въ письмахъ къ Лебединцеву сообщаетъ свои впечатлѣнія, полученныя при чтеніи журнала, также обращаетъ его вниманіе на это неудачное раздѣленіе статьи Костомарова: «Въ статьѣ Костомарова, пишетъ онъ, перерывъ стѣкаетъ «на самомъ интересномъ мѣстѣ», — это непрактично. Статья любопытная и основательная, но пройдетъ въ молчаніи».

Слѣдующею работою Костомарова, появившеюся въ «Киевской Старинѣ» была статья: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность»¹⁾. Еще въ 70-ыхъ годахъ Костомаровъ высказалъ определенное мнѣніе о характерѣ Кулиша и свойствахъ его литературной дѣятельности. На статью Кулиша: «Козаки въ отношеніи къ государству и обществу»²⁾, въ которой авторъ стремился представить козаковъ какъ силу разрушитель-

1) Киевская Старина, 1883, кн. 2, стр. 221 - 231.

2) Русскій Архивъ, 1877 г., №№ 3 и 6.

ную, противобщественную и противогосударственную. Костомаров написать статью: «О козаках». Здесь Костомаров, вспоминая «Историю воссоединения Руси», дает такую характеристику ее автору: «Почтенный автор почти везде проливает какой-то странный дух гордыни и самолюбия, съ хвастовством выставляет себя на показъ, съ презрѣніемъ топчетъ въ грязь предшествовавшихъ ему труженниковъ по обработкѣ малороссійской исторіи, и, по мѣткому замѣчанію одного изъ нашихъ литераторовъ, сдѣланному, по протѣніи его книги, напоминаетъ собою евангельскаго фарисея, благодарившаго Бога за то, что онъ не таковъ, какъ прочіи людица»¹⁾. Изданная Кулишемъ въ 80-ыхъ годахъ книжка: «Крѣпости русинами и поляками на величье день 1882 року», въ которой Кулишъ высказываетъ чрезмѣрно и мало обоснованныя украинскія симпатіи къ полякамъ, только подтверждаетъ въ глазахъ Костомарова его мнѣніе о Кулишѣ, и онъ даетъ блестящую, меткую и остроумную характеристику Кулиша въ одномъ изъ писемъ къ Лебединскому.

Но написать статью о Кулишѣ, Костомаровъ не рѣшился въ которое время напечатать ее. Новизному, она была сначала написана не въ томъ видѣ, какъ напечатана впоследствии, и въ ней заключались существенныя указанія насчетъ такъ называемаго Кирилло-Мефодіевскаго братства, годовъ о которомъ Костомаровъ опасается: «И опасаются, чтобы толки въ печати о бывшемъ . . . танномъ обществѣ не побудили коснуться и на меня, автора этой статьи . . .» Несколько удивляетъ такая осторожность Костомарова, которому не принадлежало было не только къ тому, что на него коснется, но и къ обвиненіямъ въ намѣтахъ Россіи и даже чужди не въ участіи въ Польскомъ востаніи. Но надо помнить, что въ данномъ случаѣ передъ нами слѣпокин старикъ, въ значительной степени потерявшій способность съ энергіею и мужествомъ противостоять нападкама.

Въ томъ же 1883 году Костомаровъ послать въ «Кіевскую Старину» еще двѣ свои работы: замѣтку—«Словенко по поводу

¹⁾ Соч., т. XIV, въ изд. Лит. фонда стр. 619.

замѣчания о федеративномъ началѣ въ древней Руси¹⁾, написанную на статью Д. П. Багалъя: «Удѣльный періодъ и его изученіе»²⁾, и рецензію на драму Старичкаго: «Не судилось»³⁾. О напечатанной въ 1884 году статьѣ Костомарова мы уже упоминали.

Характеризуя въ общихъ чертахъ отношенія Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», можно сказать, что они выразались въ самыхъ благожелательныхъ для журнала формахъ. Когда читаетъ письма Костомарова къ Лебеднцеву, забываешь, что ихъ дрожавшею рукою писалъ глубокий старецъ, почти совсемъ ослабшій. Костомаровъ съ участіемъ относится къ жизни и судьбѣ журнала, и только полное равнодушіе къ послѣднему самихъ украинцевъ могло вырвать у историка холодную фразу, что слѣдуетъ махнуть рукою на «Кіевскую Старину». Да такъ и пришлось впоследствии сдѣлать Лебеднцеву, который въ 1887 году рѣшилъ прекратить издавіе.

«Кіевская Старина» могла съ гордостью говорить, перефразируя извѣстный стихъ Пушкина, что ее замѣтилъ старецъ Костомаровъ и благословилъ, сходя въ гробъ.

Номинируемая ниже письма Костомарова къ Лебеднцеву обнимаютъ собою время отъ 18 октября 1881 года по 6 іюня 1884 года. Этотъ періодъ въ жизни Костомарова былъ очень тяжелымъ для него. Все время Костомаровъ болѣлъ, страдалъ физически, а также и нравственно, такъ какъ ухудшилось здоровье, все болѣе и болѣе уменьшалась сила арміи, и неутомимый историкъ оставался съ ужасомъ передъ мыслью о томъ, что онъ не въ состояніи болѣе работать на пользу науки. Письма Костомарова къ Лебеднцеву даютъ достаточное понятіе о состояніи его здоровья, при какомъ Костомарову приходилось доживать свой многополезный и не безъ горестей прошедшій

1) Кіевская Старина, 1883, кн. 4, 899—901.

2) Ibidem, кн. 2.

3) Ibidem, кн. 9, 297—300.

нствъ. Картина жизни Костомарова за это же время можетъ быть дополнена интересными воспоминаніями Д. Л. Мордосева: «Н. П. Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни»¹⁾.

I.

Добрѣишій многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ.

Въ Тифлисѣ²⁾ доставилъ мнѣ отъ васъ письмо В. Бониф. Антоновича, а въ Петербургѣ Н. П. Житецкинъ другое — объ одномъ и томъ же. Вы просите «Мазену». Но я уже отдалъ Юрьеву. Еще въ апрѣлѣ я обѣщалъ ему, по нѣмъ не начиналъ. Житецкинъ сообщилъ мнѣ, что вы предлагаете мнѣ 150 р. за листъ. Я уже отдалъ Юрьеву за 100 съ прибавкою, однакожь, 600 акцизныхъ на его счетъ. Вы со мною видѣлись въ августѣ, по нѣмъ, о которой сообщилъ мнѣ теперь Житецкинъ, вы сами тогда не обмѣнились. Я вамъ сказалъ и Антоновичу то же повторилъ, что попрошу у Юрьева впередъ гонораръ за 20 листовъ, и если онъ затруднится, тогда не буду считатьъ себя въ какихъ-либо обязательствахъ съ нимъ. Но Юрьевъ безъ всякихъ прекословій выдалъ мнѣ требуемую сумму тотчасъ. Такимъ образомъ не по моему шнѣ мой «Мазена» не попалъ къ вамъ, а въ «Русскую Мысль», съ которой по этому поводу я вступилъ въ сношенія тогда, когда не зналъ о намѣреніи вашемъ издавать журналъ.

На будущее время прошу считать меня всегда готовымъ къ услугамъ и ревностнымъ сотрудникомъ вашего журнала, если онъ состоится.

Затѣмъ примите увѣреніе въ чувствахъ моего глубочайшаго уваженія и сердечной преданности Н. Костомарова.

1881 года октября 18. Сиб.

¹⁾ Русская Старина, 1885, дек. 863—962; 1886, фев. 323—482.

²⁾ Костомаровъ былъ въ Тифлисѣ въ 1881 году на V Археологическомъ съѣздѣ.

II.

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Отъ полноты души приношу вамъ благодарность за вниманіе, оказанное мнѣ присылкою «Кіевской Старинны», которой ямъ уже не одну недѣлю ждемъ, какъ краснаго солнышка. Что о ней можно сказать, кромѣ похвалы и благодарности отъ имени науки? Выборъ помѣщенныхъ статей превосходенъ: это видно по ихъ заглавію и началу. Еще я не успѣлъ прочитать ихъ всѣ. Очень интересуется меня Антоновича заключеніе изъ дневника Освѣдима. Источникъ для насъ новый, извѣстный намъ до сихъ поръ только по отзывамъ Шайнохи и Кубана. Съ жаждою примусь за него. Проглядѣвъ я статью Лазаревского¹⁾, и то, что встрѣтилъ тамъ случайно, побудило меня написать ему записку, которую, за неимѣніемъ его адреса, я посылаю къ вамъ съ просьбою передать ему. Я увѣренъ, что наша «Старина» будетъ пользоваться достодолжнымъ уваженіемъ не только въ Малороссіи, но и въ Великой Руси. Можетъ быть, следовало бы допустить въ нее и беллетристику, только съ крайнимъ разборомъ и предусмотрительностію, такъ чтобы напечатаніе въ «Кіевской Старинѣ» было рѣдкою и служило патентомъ на художественное достоинство и имѣло на значеніе для научнаго знанія. Я съ своей стороны готовъ быть полезнымъ для «Кіевской Старинны», сколько силъ моихъ станеть. Въ теченіе зимы слабость зрѣнія, мѣшающая мнѣ рѣшительно заниматься при ночномъ освѣщеніи, не дозволяла мнѣ предпринять что-либо, требующее времени и усидчивой работы, такъ-какъ времени, въ какое я могъ заниматься, было въ теченіе сутокъ не болѣе трехъ и даже двухъ часовъ съ половиною, при петербургскомъ сумракѣ, который зимою прекращается часовъ въ десять, а снова начинается уже около двухъ, да нередко въ пасмурную погоду цѣлый день господствуетъ безъ не-

1) „Люди старой Малороссіи“.

рерыва. Когда станут дни ясны, тогда, может быть, и я оживу. Скажу вам откровенно, что при счастливом выборе помещенных статей, типография, где печаталась «Кіевская Старина», хромаетъ, а переписчикъ, который брошировалъ экземпляры, изъ рукъ моихъ невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переписать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ.

Желаю вамъ успѣха, приношу увѣреніе въ искренности чувствъ моего глубокаго къ вамъ уваженія и полнѣйшей преданности, съ которыми навсегда пребываю вашъ Николай Костомаровъ.

1882 г. января 27. Сиб. IX л. Вас. Остр. д. 1. кв. 8.

III

Многоуважаемый Оеофанъ Гагриловичъ,

Посылаю вамъ описаніе вашей повѣсти въ Блудю Церковь, совершенною въ августѣ прошлаго года. Если найдете удобнѣе — напечатать въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вѣшайте себѣ въ трудъ возвратить по почтѣ мою рукопись, такъ какъ другого экземпляра я не сохранилъ у себя, а составленіе ея всетаки стоило мнѣ времени порваться въ Публичной Библиотецѣ и въ Литовской метрицѣ для описанія свѣдѣній, хотя собственно мало я нашелъ такого, чтобы уже не было извѣстно.

Поздравляю васъ съ праздниками Свѣтлаго Воскресенія Христова.

Вашъ неизмѣнно преданный П. Костомаровъ.

Марта 31. 1882. Сиб.

IV

И думаю, многоуважаемый Оеофанъ Гагриловичъ, что вы иррасно не помѣтили малороссійской повѣсти Левинскаго. Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ

Юзефовичъ и Пихно съ братіею? Тѣ, которые не знаютъ по-малорусски, отнеслись бы совершенно равнодушно къ одной какой-нибудь малороссійской статьѣ. Болѣе другую какую-либо едва ли придется вамъ помѣщать, потому что авторы малорусскіе не Богъ знаетъ какъ плодятся, но крайней мѣрѣ талантливые. Между тѣмъ напечатаніе повѣсти Левинскаго по-малорусски приключю бы къ журналу всѣхъ малоруссовъ, любящихъ свое родное нарѣчіе, а такихъ теперь вовсе не такъ мало, какъ, быть можетъ, кажется.

Очень сожалею, что Освѣщень не появляется ¹⁾. Я ожидаю его, какъ небесной манны. Именно для меня онъ очень нуженъ, въ виду намѣренія сдѣлать извѣщенія въ «Богданѣ Хмельницкомъ» ²⁾. Когда же онъ кончится?

Я всегда къ услугамъ «Кіевской Старшны», когда будетъ что готово у меня. Не будете ли такъ добры, коли станетъ вамъ досуга лѣтомъ, прокатиться со мною до Умани. Мнѣ бы хотѣлось посмотреть этотъ историческій городъ да и на знаменитую Софіевку взглянуть! Я бы нарочно пріѣхать въ Кіевъ, и снова для «Кіевской Старшны» была бы написана «Побѣда въ Умань». Тамъ, быть можетъ, было бы у насъ поболѣе интереснаго, чѣмъ нашли мы въ Бѣлой Церкви.

Я не упомянулъ имени почтеннаго блюцерковскаго протоіерея, потому что забыть это имя. Прибавьте, прому васъ.

Вашъ преданный Н. Костомаровъ.

1882. Апр. 9.

¹⁾ Дневникъ Освѣщениа печатался въ январьской, февральской и затѣмъ, черезъ два мѣсяца, въ майской книгахъ «Кіевской Старшны», 1882 года.

²⁾ Слѣдующее изданіе «Богдана Хмельницкаго» было въ 1884 г.

V.

Белѣшый, многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ,

И надѣюсь, что вы не поставите себѣ въ тягость распорядиться о высылкѣ мнѣ галицкаго «Дѣла» за текущій годъ и, если возможно, то и «Кршанку» Кулиша, о которой идутъ такіе толки. Я прочиталъ въ «Новомъ Времени» о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перенесетъ его въ подлости: Кулишъ или С . . . . ? Кулишъ разыгрываетъ въ миниатюрѣ Мазену: наплевани на родную украинскую рѣчь и обмазани грязью Шевченка, онъ занескитъ у москалей, думать—ему отъ нихъ «соболн придуть», какъ говорили старые гетманы,—а какъ увидать, что тамъ его не очень-то высоко цѣнить, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ! С . . . . же, съ большой головы на здоровую, восклицаетъ: вотъ куда хочеть привести свою народность г. Кулишъ, вотъ къ чему въ концѣ концовъ ведетъ и украинофильство! При переводѣ на ясныи языкъ это значитъ: всякъ занимающійся чѣмъ-нибудь относящимся къ Украинѣ, или украинофиль, таитъ такіа же задушевныа тенденціа, какъ и Кулишъ! Зная Кулиша, какъ рѣдкій его знаеть, въ теченіе дѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это человекъ съ необузданнымъ самолюбіемъ: ему хочеть быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ, и къ досадѣ его, ни у своихъ малоруссовъ, ни у москалей (великоруссовъ) не получилъ онъ за собой признанія такой власти, какой ему хочеться. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытается зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнутъ; поляки, вѣрные ихъ всегданнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернутся отъ него, можетъ быть, еще и облають, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посмѣхъ и своимъ и чужимъ!

Прочитавши «Дѣло» и «Кршанку», я, можетъ быть, выступлю противъ Кулиша, съ тѣмъ чтобы показать свѣту: цо воно есть таке за звирь?

Если бы возможность была пріѣхать на лѣто въ Кіевъ, я бы съ радостію туда поѣхалъ вмѣсто дачи. Не знаете ли при случаѣ, быть можетъ, такого пріюта, чтобы нанять было можно.

Я о вашей «Кіевской Старинѣ» уже почти окончилъ рецензію, да не знаю еще, гдѣ ее помѣстить. Отдать въ «Вѣстникъ Европы» или въ «Русскую Мысль» — въ долгій ящикъ, пожалуй, положить, да «Русская Мысль» что-то съ пензурою нездорова стала... въ «Новое Время», не хочется постѣ выходить Н.... по поводу Кулиша .. подумаяо еще...¹⁾ Вашъ П. Костомаровъ.

1882 г. апрѣля 18.

VI

Многоуважаемый Ософанъ, Гавриловичъ.

Благодарю васъ за присланный гонораръ. Я получаю съ «Историческаго Вѣстника» и съ «Русской Старины» по 125 р. но съ васъ довольно будетъ сто рублей, какъ вы сами назначили, такъ какъ вы пишете, что вашъ журналъ еще мало имѣетъ подписчиковъ. Пошлю вамъ для напечатанія статью объ Уманской рѣзакѣ съ приложеніемъ новыхъ неизвѣстныхъ матеріаловъ: «Дѣло галицкое» и «Криванку» я получилъ. Желать бы еще имѣть и прочитатъ «Хуторную поэмю» того же автора.

Я нездоровъ, у меня постоянная боль въ груди, не дающая мнѣ ни сидѣть, ни ходить, и заставляющая постоянно лежать. Не знаю, что дальше будетъ. Заниматься трудно; сверхъ того, арбііе постоянно въ роковомъ состояніи.

Желаю вамъ здоровья и благополучнаго успѣха во всѣхъ предпріятіяхъ.

До свиданія или до новаго письма. Вашъ искренно преданный и глубоко васъ уважающій П. Костомаровъ.

22 дня мая 1882.

¹⁾ Рецензія была помѣщена въ «Новомъ Времени», № 2212.

VII.

Многоуважаемый Ософанъ Гаприловичъ,

Богъ посылить меня ужасною болѣзнию. Вотъ съ 10 мая до сего дня я подвергаюсь такимъ адскимъ мукамъ, которыя въ состояннн подать приблизительное понятіе о карѣ грѣшниковъ, угрожающей имъ по кончинѣ земного житія. Боль какъ бы сосредоточивается въ лѣвой сторонѣ живота, но какая боль? Ни сидѣть, ни стоять, ни лежать. Я кричать по цѣлымъ днѣмъ и ночамъ, такъ что сосѣди, перенутившись, прислали узнать, что такое странное происходитъ. Забраннысь въ Накловскъ, въ надеждѣ, что будетъ лучше на чистомъ воздухѣ, чѣмъ въ душной и лѣтомъ вонючей столицѣ, я пошевелѣ отдаюсь въ волю мѣстнаго врача, который при всемъ стараннн ничего осилить не можетъ. Вироемъ, только недавно облегчается мое положеннн тѣмъ, что меня одолеваетъ сонъ, а затѣмъ ужасная слабость, такъ что буквально я съ трудомъ волочу ноги. Я намѣревался было, какъ писалъ вамъ весной, ѣхать въ Кіевъ, но куда! Теперь я отъ своей дачи до вокзала не въ силахъ дотанциться. Тѣмъ не менѣе, воспользовавшись интервалами облегченнн, я написалъ по поводу напечатанной въ польской книжкѣ «Кіевской Старина» статьи Стоянова¹⁾ небольшую замѣтку и посылаю ее вамъ, проснн напечатать. Вашъ искренно преданный П. Костомаровъ.

Юль 12, 1882.

VIII.

Многоуважаемый Ософанъ Гаприловичъ,

Вы спрашиваете меня, какой гонораръ слѣдуетъ мнѣ заплатить за документы, приложенные къ моей статьѣ: «Матеріалы для

¹⁾ А. Стояновъ: «Южнорусская Пѣсни о событнн XI-го вѣка», «Кіев. Старина» 1882, юль. Замѣтка Костомарова объ этой статьѣ: «Относится ли пѣсни о вятнн Азова къ событннмъ XI вѣка», «К. Ст.», 1882, августъ, стр. 362—368.

исторіи Колівицины». Археографическая коммиссія назначаетъ задѣльную плату своимъ членамъ за редакцію печатаемыхъ въ ея изданіяхъ актовъ отъ 25 до 30 р. за печатный листъ. Моего сочиненія текста, включая туда и мою статейку о Стояновѣ, выходитъ въ августовской книжкѣ 13 страницъ, а документовъ—17 страницъ. Поэтому извольте сообразить, сколько слѣдуетъ мнѣ личнаго гонорара за мой текстъ и сколько за приложенные документы. Впрочемъ, если огуломъ дадите сто рублей, то и весьма буду доволенъ.

Я начинаю оправдываться, но еще не совсемъ оправдался отъ болѣзни. Все еще меня давить по временамъ, и дня не проходить свободнаго; только тогда легче становится, когда лежу на-взничъ. Ваша «Кіевская Старина» сообщаетъ все болѣе и болѣе любопытныхъ матеріаловъ и изслѣдованій по исторіи Южнаго края. Съ любопытствомъ прочесть я Лазаревскаго о Миклашевскомъ¹⁾. Сомниваю, чтобы Мазена обвинить его можно въ склонности къ полякамъ и въ измѣнѣ Россіи. Малорусская старшина того вѣка была вся подъ вліяніемъ воспоминаній о Гадячскомъ договорѣ, который представлялся имъ идеаломъ, а изъ бывшихъ у меня дѣлъ о Миклашевскомъ видно, что у него были какія то тайныя сношенія съ литовскимъ паномъ Козеломъ. Въ это время въ 1701 году Мазена былъ вѣрнѣе дарю русскому всѣмъ старшинамъ малороссійскимъ. Мазена сталъ склонять къ измѣнѣ только тогда, когда пришелъ къ заключенію, что акціи Петра начинаютъ падать, акціи же Карла значительно повысились. Мазена былъ эгоистъ и переменялся только, гонимая за собственной выгодой. Миклашевскій же, при своемъ хорошемъ положеніи, и семейномъ и экономическомъ, могъ, если не измѣнить, то споспѣвать съ поляками и толковать о приобщеніи Малороссіи къ Польшѣ, тѣмъ болѣе, что и по дѣлу оказывалось, что поляки подманивали его надеждою, что царь хочетъ усту-

¹⁾ А. Лазаревскій: «Люди старой Малороссіи. Миклашевскіе». 1882 г., августъ.

нить край малороссійскій Польщѣ. Дѣло темное, но Лазаревскій его не разъясняетъ. Онъ пишетъ по преданію, будто Мазена въ 1706 г. послалъ Миклашевскаго въ Песнижъ, желая избавиться отъ него, хотя Петръ потребовалъ его полкъ. Очень интересны извѣстія объ исчезнувшихъ животныхъ въ Южной Россіи ¹⁾, преданіе о Шевченкѣ ²⁾, о судьбѣ Глобы ³⁾.

Желаю вамъ добраго здоровья. Не забывайте меня, а я еще что-нибудь. Богъ дастъ, вамъ приготовлю и пришлю.

Вашъ Н. Костомаровъ.

Достопочтеннѣйшему Петру Гавриловичу передайте мой усерднѣйшій поклонъ ⁴⁾.

Августа 10. Павловскъ. 1882 г.

IX.

Многоуважаемый, незабвеннѣйшій Ософъ Гавриловичъ,

Я отзываюсь къ вамъ позже, чѣмъ бы я хотѣлъ. Причина тому та, что постъ переселенія моего 5 сентября изъ Павловска въ Петерб., я только на третій день, 8 сентября, и то счастливымъ случаемъ, нашелъ вашу телеграмму, которая доставлена была безъ меня и была закинута между бумагъ (sic!), а отъ этой телеграммы зависѣло — послать ли вамъ мою рукопись. Теперь посылаю оную по вашему желанію, изъвлеченному въ

¹⁾ М. Левченко: «Исчезнувшіе и исчезающія въ Южной Россіи животныя», *ibidem*.

²⁾ А. Смокитій: «Взглядъ народа на Шевченка», *ibidem*.

³⁾ П. Ефименко: «Послѣдній писарь войска запорожскаго Глоба», *ibidem*.

⁴⁾ Братъ О. Г. Лебедничева, бывшій протоіереемъ Софійскаго собора въ Кіевѣ, П. Г. Лебедничевъ любилъ исторію и занимался ею; велъ знакомство со многими писателями и учеными своего времени, какъ напр., съ М. А. Максимовичемъ, П. П. Барсуковымъ, П. С. Псковымъ и другими.

телеграммъ. Статейка, надѣюсь, небольшая и не будетъ громоздкою для «Кіевской Старины», къ которой по своему содержанію она подходитъ болѣе, чѣмъ къ какому-нибудь иному періодическому изданію.

Не знаю, хорошо ли переписалъ, хотя и стараюсь, но можетъ быть, не удалось, потому что перебѣлывать во время болѣзни, отъ которой и теперь совѣтъ не освободился, хотя какъ будто нѣсколько легче, боюсь похвастать, чтобъ не повторить лѣтнее: казалось, было прощю, а тутъ рецидивъ еще сильнѣе.

Вы писали, что послали мнѣ гонораръ, но я не получалъ его: быть можетъ, съ повѣсткою сталося то, что съ телеграммою. Справлюсь на почтѣ и напишу вамъ.

Вашъ преданный душевно Н. Костомаровъ.

Петербургъ. 9 сент. 1882.

Не успѣвши отослать письмо, я съѣздила на почту и узнала, что давно уже полученъ на мое имя денежный пакетъ въ 100 р., и мнѣ на квартиру послана повѣстка. Я потребовала вторичную. Вѣроятно, деньги отъ васъ. Благодарю отъ всего сердца.

X.

Добрѣйшій, многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Извините, что я къ вамъ долго не писалъ и даже статью и книгу свою послать безъ приложенія письма. Въ октябрѣ у меня открылось кровохарканье, и врачъ профессоръ Кошляковъ¹⁾, находя мою болѣзнь серьезною и опасною, уложилъ меня и запретилъ не только выходить, но даже и вставать, а также читать и писать, и въ такомъ положеніи я пробылъ болѣе мѣсяца. Теперь я, повидимому, выдоровѣлъ: не знаю, что будетъ далѣе: не смѣю надѣяться, такъ какъ, простиравши цѣлое лѣто, въ

¹⁾ Д. И. Кошляковъ лечилъ Костомарова и Д. А. Мордочева.

сентябрь я было надеялся, что уже издѣлать, какъ въ октябрѣ новый, уже никакъ неожиданный бѣсъ поразилъ меня.

Вы жалуетесь на скудость подписчиковъ, а вотъ Семеновскій говорилъ мнѣ, что, издавая «Русскую Старину», онъ пять лѣтъ былъ съ дефицитомъ, а потомъ у него такъ хорошо пошло и до сихъ поръ идетъ, какъ онъ только и могъ желать. Этого примѣра къ вамъ подходитъ, потому что вашъ журналъ и по содержанию, и по достоинствамъ близокъ къ «Русской Старинѣ». Я редакцію послалъ въ «Новое Время» въ дополнение къ прежней, посланной еще въ апрѣлѣ и напечатанной въ 2112 № газеты. Новая еще не напечатана, но общалась. Другую въ «Правительственный Вѣстникъ» я лично передать Данилевскому, его редактору. Вы писали, получивши мое «Жидотрѣпаніе», что будете его печатать, но не безъ соблюденія, потому что я дорого назначилъ за нее. Но я вѣдь вамъ писалъ, что, если для васъ покажется дорого, я не въ претензіи и отдамъ статью Шубинскому, а вамъ пришлю другое ¹⁾. Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ прозведенія, не чисто ученое, а беллетристическаго содержанія, платять по 200 р. и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполнѣ справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у насъ, хотя черезъ то на меня и надулись тѣ, которымъ я отказалъ.

Вы возбудили мое любопытство, извѣстивши, что А. М. Лазаревскій замѣтилъ вамъ на счетъ Вендохъ ²⁾. Повидимому, ему извѣстно это дѣло и, быть можетъ, лучше, чѣмъ мнѣ. Быть можетъ, онъ въ ясныхъ архивахъ нашелъ самое судное дѣло надъ жидами, такъ какъ событіе это мнѣ извѣстно изъ сообщенія гетмана Мазеи къ царю.

¹⁾ Письма, въ которыхъ Костомаровъ назначалъ цѣну за „Жидотрѣпаніе“, не сохранилось среди его писемъ къ Лебединцеву.

²⁾ Вендохъ, двѣнцкій сотникъ черниговскаго полка. О немъ говорится въ статьѣ: „Жидотрѣпаніе въ началѣ XVIII вѣка“.

Очень занимательна новая врипа на Рожд. Христово, напечатанная въ декабрьской книжкѣ. Любопытна статья Горленка¹⁾. Но его приятели сообщали мнѣ тому назадъ болѣе мѣсяца, будто онъ написалъ десять новыхъ думъ. На дѣлѣ оказалось не то: это только варианты прежде извѣстныхъ, и при томъ нѣкоторые въ томъ видѣ, какъ у Горленка, мнѣ лично не были незнакомы. Но вообще его статья о кобзаряхъ написана очень живо и даровито. Чѣмъ болѣе вчитываешься въ вашу журналъ, тѣмъ болѣе уважаешь его и привязываешься къ нему: въ немъ нѣтъ ничего, что бы можно было признать только балластомъ, тогда какъ въ другихъ историческихъ періодическихъ изданіяхъ балласту много. Жаль мнѣ стало, что другой кто то помѣстилъ у васъ объ Уманѣ²⁾, а я съ весны мечталъ все о посѣщеніи Умань, но дѣтняя болѣзнь не дозволила мнѣ и думать о поѣздкѣ. Во всякомъ случаѣ, помѣщенная у васъ статья хороша.

Вашъ искренно преданный И. Костомаровъ.

Декабря 8. 1882. года.

А что это за переводъ Нового Завета Негалевскаго? Пустятъ ли меня въ Михайловскій монастырь познакомиться съ нимъ, если я приѣду? Не имѣете ли возможности узнать, хотя бы черезъ брата вашего Петра Гавриловича³⁾?

XI.

Добрѣйшій Ософанъ Гавриловичъ,

Поздравляю васъ съ новымъ годомъ и желаю, чтобы онъ для васъ и для вашего журнала былъ сколько возможно благо-

¹⁾ „Вандуристь Иванъ Крюковскій“, К. С. 1882, декабрь.

²⁾ А. Смоктій: «Г. Умань и Софіевка», *ibidem*.

³⁾ Въ 1881 году въ Михайловскомъ Златоверхомъ монастырѣ былъ открытъ переводъ св. Евангелія, составленный на Польши въ 1581 году Валентиномъ Негалевскимъ съ польскаго языка на речъ

получены. Напрасно вы мое «Жидотрєнаніє» растрєчали на два нумера: вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на нумера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣсть. О статьѣ моей о Кулишѣ я попрошу васъ повременить немного: лучше ее напечатать нѣсколько позже. Поговорите откровенно съ цензоромъ, что онъ скажетъ? Видите ли, я боюсь, чтобы толки въ печати о бывшемъ (на самомъ дѣлѣ никогда не бывшемъ) тайномъ обществѣ не побудили коснуться и на меня, автора этой статьи, и на журналъ, который ее помѣщаетъ. Погодите немного; она не уйдетъ, а между тѣмъ поговорите съ цензоромъ, и я кой съ кѣмъ здѣсь поговорю. Я же вамъ скоро еще кое-что пришлю. Впрочемъ, у васъ недостатка нѣтъ, прекрасныя вещи появляются, а еще прекраснѣе обѣщаются.

Вчера я имѣлъ бесѣду съ Шубинскими, издателемъ «Историческаго Вѣстника». Онъ очень огорченъ, что я отдаю «Жидотрєнаніє» вамъ, а не ему, и онъ очень желаетъ его помѣстить. Кроме того, и онъ и Суворинъ его патронтъ . . . . морщатся отъ похвалы, которая я напечатать въ «Новомъ Времени» о «Кіевской Старинѣ» . . . . Говорятъ: какъ можно дѣлая два нумера посвящать на специальный журналъ и при томъ провинціальный? Суворинъ де не рѣшался вамъ отказать въ напечатаніи, но печатать, скрѣпя сердце. Я вижу зависть . . . . Будьте здоровы и благополучны. Вашъ искренно преданный П. Костомаровъ.

Мой сердечный поклонъ вашему почтенному брату и В. В. Антоновичу. Последнему я хочу скоро писать.

1883. января 17.

русскую. Извѣстіе объ этомъ переводѣ было помѣщено въ статьѣ П. П. Житецкаго, «Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскій языкъ», К. Ст. 1882, ноябрь. У Костомарова фамилія переводчика нѣсколько искажена.

Кстати. Какая это есть церковь Успения въ Переяславѣ, гдѣ Хмельницкій присягалъ царю московскому? Если въ самомъ дѣлѣ она есть, то недурно было бы въ «Кіевской Старинѣ» предложить ея изображеніе. О ней прозвонилось какое-то дѣло. Хотятъ ломать ее и строить каменную. Увы! варварство, если такъ. Мнѣ говорить Кибальничъ, что какой-то протоиерей хлопочетъ объ этой постройкѣ, между тѣмъ церковь старая деревянная еще существуетъ и можетъ быть поддержана. Правда ли это?

XII

Достопочтеннѣйшій Ософанъ Гавриловичъ.

Данило Гавриловичъ сообщилъ мнѣ непріятное вѣстіе, что поднесла у васъ идея довольно туго, и вы хотѣли бы направить свои дѣла по изданію неспрошеніемъ содѣйствія правительства. Мы долго разсуждали объ этомъ и порѣшили, согласно вашему желанію, поговорить съ Бычковымъ. Я уложилъ время и объяснилъ ему наше желаніе. Онъ помнитъ о васъ и сердечно относится къ вамъ и къ вашему журналу. Онъ совѣтовалъ потѣ что: напишите Делянову: онъ вѣдь васъ лично знаетъ. Просите его на первый разъ рекомендаціи отъ министерства къ разнымъ учрежденіямъ, а о субсидіи намекайте такъ, что вы собственно не смѣете просить ее, не заявивши вполнѣ, сколько вы можете доставить научной пользы: это скромность будетъ. Вѣстѣ съ тѣмъ онъ совѣтовалъ обратиться къ Дрентельну ¹⁾ и просить, чтобы онъ съ своей стороны просилъ министра Народнаго Просвѣщенія оказать вашему изданію покровительство и поддержку. Афанасій Осодоровичъ ²⁾ надѣется, что спустя, можетъ быть, годъ, можно будетъ получить вполнѣ определенную субсидію. Брать вамъ лично для этой цѣли онъ не считаетъ нужнымъ. Все можетъ

¹⁾ Генералъ-губернаторъ Юго-Западнаго края въ 80-ыхъ годахъ.

²⁾ Бычковъ.

обдѣлаться посредствомъ письма. Совѣтуешь Аонасію Оedorовича прислать вѣстѣ съ письмомъ Делянову экземпляръ.

Вы писали, что есть вѣстѣ о пребываніи Хмельницкаго во Франціи. Дѣйствительно, есть; я помню навѣрное, но не могу отыскать у кого. Перебралъ Липака, Швалье, Шерера—нѣтъ, а навѣрное знаю, что у кого-то есть. Я прочиталъ Ежа по-польски, разсказъ живъ и талантливъ, но я не могу сочувствовать искаженію исторіи; романистъ, конечно, можетъ вносить свой вымыселъ, ему дозволено многое, что не дозволяется историку, но надобно, чтобы соблюдалась внутренняя правда, чтобы изображаемый вѣкъ былъ именно тотъ, куда авторъ хочетъ перенести читателя, и чтобы историческія лица были по своему характеру именно тѣ, какія были на самомъ дѣлѣ. У Ежа же что нахожу: разбитая, развратная баба, которая за любовь Хмельницкаго заплатила ему не только гнусною памфлетою, но еще обокрала его, и за то была казнена, хотя варварскимъ способомъ, но достойно, является нѣжнимъ существомъ, любящимъ Тимона, а Тимонъ соблазняетъ свою мянху, потому душитъ ее. Черемуръ большая свобода фантазіи. Романъ Ежа уже печатается въ русскомъ переводѣ въ «Русской Мысли». ¹⁾ Лучше бы вѣсть для «Кіевской Старина» нѣчто иное, а не давать публикѣ одного и того же дважды.

Аонасію Оedorовича Вычковъ думаетъ, что умноженіе рисунковъ дѣло лишнее, оно только увеличиваетъ расходы, но еща ли прибавить много подписчиковъ. Таково его мнѣніе.

Я все по-прежнему прихварываю, хотя нѣсколько легче. Въ этомъ мѣсяцѣ меня постигла большая несправдливость: я оброчилъ въ государственномъ банкѣ, куда отправился за полученіемъ процентовъ, билетъ въ 300 р. металлическими деньгами. Это мнѣ важелый урокъ не ходить самому по дѣламъ въ банкъ, гдѣ сумрачно и многолюдно.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, февр. 19.

¹⁾ «Бурное время». Историческіи романъ Т. Т. Ежа. Переводъ съ польскаго. Печатался въ приложеніи къ «Русской Мысли» 1883 г.

XIII

Добрѣйшій, многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ отъ души за присланныя деньги. Посылаю вамъ заѣмку по поводу статьи Багалъи, напечатанной по 2 номерѣ «Кіевской Старшины». Помѣстите ее въ ближайшемъ по возможности номерѣ. Я писалъ уже вамъ о моей бесѣдѣ объ васъ съ Бычковымъ. Напишите Делянову. Быть можетъ, Богъ вамъ поможетъ. Вамъ неизвѣстно преданный Николай Костомаровъ.

Февр. 21 дня, 1883 года.

XIV

Достоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за сообщеніе насчетъ надписи на гробѣ Кочубей: есть у меня одна ошибка типографская: *исинисмо* вмѣсто *исинисмо*, и что меня здѣсь непріятно поразило, это то, что ошибка эта была поправлена мною въ присланой корректурѣ, а потомъ явилась снова въ печатномъ экземплярѣ. Что касается до стиха:

Злуданьемъ Мазени всевѣчне права,

то именно такъ я разобралъ его самъ на надгробномъ камнѣ, когда послѣдній разъ былъ въ Кіевѣ, и нарочно взялъ въ Давру затѣмъ, чтобы правильно списать надпись. Я понималъ, что *злуданье* слово сообразное польскому: *sludzać* (Linde, 1095) обольщать. Можетъ быть, я ошибаю, но не я одинъ—и Бантынь такъ прочиталъ и Евгенийъ. Тоже и *всевѣчне* вмѣсто *о всевѣчче*, какъ мы прочитали. Мнѣ казалось и теперь кажется такъ, а впрочемъ я свою ошибку сознаю, когда еще разъ посмотрю.

Мы говорили съ Даниломъ Гавриловичемъ и оба пришли къ такому результату, что лучше бы вамъ теперь же написать Делянову да и Бычкову тоже, а я, узнавши, что вы уже написали, налягу на Анастасія Федоровича. Вы Бычкову напишите.

именно ссылался на меня, что я вам о немъ писалъ. Пусть бы сдѣлалось по его совету.

Вашъ искренно преданный всею душою Н. Костомаровъ.
1883. марта 7. Спб.

Н. Н. Костомаровъ, подъ конецъ своей жизни сильно страдавшій глазами, былъ въ это время плохимъ чтецомъ памятникъ. Мы нѣсколько разъ съ оригиналомъ этого письма Костомарова въ рукахъ были на могилѣ Кочубея и Пскры, которая находится въ Киево-Печерской лаврѣ, направо отъ главнаго лаврскаго собора, волеѣ транзитной церкви, съ куполомъ, подобнымъ тому, что надъ храмомъ св. Софїи въ Константинополѣ. Сравнивая чтеніе Костомарова съ тѣмъ, что написано на памятникѣ, необходимо приходимъ къ сказанному въ началѣ этихъ строкъ.

Вмѣсто *испитие*, какъ читаетъ Костомаровъ, на могильной плитѣ ясно и отчетливо читается слово: **испійю** въ стихахъ:

И за правду и вѣрность къ Монарху яму
Страданій и смерти испійю чашу.

Точно также и *всѣмъ* представляеть неточное чтеніе: на плитѣ ясно и раздѣльно написано два слова: **всѣмъ князю**, и стихи, въ которыхъ они встрѣчаются, читаются такъ:

Злу дашемъ Мазены всѣ вѣчно правы,
Посѣбены оставше топоромъ во главы,
Починемъ въ семь мѣсть...

XV

Добрѣйшій, многоуважаемый Осеофанъ Гавриловичъ,

Получивши письмо ваше, я отправился въ Публичную Библиотеку и обратился къ Ао. Оед. Бычкову о нашемъ дѣлѣ. Онъ и Деляновъ оба получили ваши письма. Бычковъ скажетъ, что Деляновъ сообразить, и кажется, предложить вопросъ о субсидїи

Ученому комитету. Между прочимъ я замѣчаю, что будутъ на счетъ этого толки и сомнѣнія. Я слышать вотъ какія сужденія: «Кіевлянинъ» иное дѣло; то была газета, занимавшаяся разработкою современныхъ политическихъ вопросовъ, и государственная власть, нуждаясь въ такомъ органѣ, который поддерживать бы ея интересы въ юго-западномъ краѣ, давала ему субсидію. Но иное дѣло журналъ, хотя очень дѣльный, почтенный для науки; но какіе же интересы собственно государственные будутъ поддерживать онъ? Его дѣло — наука; это очень одобрительно, похвально, но правительство, если бы стало поддерживать субсидіями всякое такое научное изданіе, то у него на то средствъ не хватило бы. Оно вслѣдствіи готово покровительствовать полезнымъ трудамъ, но не можетъ же взить на себя изданіе всего, что будетъ являться въ научной сферѣ. Я указалъ на пособіи, дававшіеся Кіевской комиссіи: это указаніе нѣмкю болѣе силы, но мнѣ замѣтили, что то было для изданія собственно государственныхъ матеріаловъ для исторіи, а въ «Кіевско-Старинѣ» — матеріалы только аксессуарны, главное же — обработка ученыхъ вопросовъ, и даже въ нѣкоторомъ родѣ беллетристика (это не подходитъ къ изданію Комиссіи и Архива¹⁾). Что дальше будетъ — узнаю и васъ извѣщу. Я не знаю, есть ли изъ лицъ, составляющихъ Ученый комитетъ, вамъ благопріятель или заисненные зложелатели, но что между ними (ихъ же имена Ты, Гди, вѣсеп!) найдется неблагопріятель вообще малорусскому элементу, то въ этомъ я къ сожалѣнію, не сомнѣваюсь: на те воно москаль!

Очень сожалѣю, что ваши дѣла пошли не такъ, какъ бы желалось. Аонасіій Осодоровичъ замѣтилъ: почему не похобять этому предпріятію мѣстные богатые дворяне, для которыхъ не составило бы большого потратить на такое дѣло нѣсколько тысячъ въ годъ; при этомъ онъ указалъ на Галагана и Тарновскаго. Во всякомъ случаѣ, онъ утѣшалъ меня тѣмъ, что, если бы не состоялось дарованіе субсидіи, то все-таки министерство съ своей

¹⁾ Имѣются въ виду «Временная комиссія для разбора древнихъ актовъ» и Кіевскій Центральнй Архивъ.

стороны будет покровительствовать нашему журналу. И при этом вспомнить Гоголева Ивана Ивановича, который имѣлъ настолько доброе сердце, что не пропускалъ ни одной нищей старухи, чтобы не завести съ нею разговоръ, и послѣ нѣсколькихъ вопросовъ, въ родѣ такихъ: тебѣ есть хочется? Можеть быть, ты бы и мясо ѣла?—говорить въ заключеніе: что жъ ты стоишь? Вѣдь я тебя не бью!

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, апр. 9. Спб.

XVI.

Почтеннѣйшій Осеофанъ Гавриловичъ.

Во-первыхъ, Христосъ Воскресе, будьте здоровы и благополучны, во-вторыхъ—если не помѣнаеть болѣзнь, безпрестанно возобновляющаяся, то я на будущей недѣлѣ буду въ Кіевѣ; и конечно, первое у васъ. Если ваша милость будетъ, доставьте рукопись къ этому времени. Съ Бычковымъ постѣ поста я не видѣлся, а на Страстной недѣлѣ спрашивалъ его: онъ мнѣ ничего ни утѣшительнаго, ни положительнаго не сказалъ. Удивительное несчастіе со мною! Привязалась ко мнѣ новая болѣзнь—кровохарканье, и то пройдетъ, то снова явится. Первый разъ постигла она меня въ октябрѣ, съ мѣсяцъ была, потомъ прошла; съ тѣхъ поръ пять разъ возобновлялась и проходила, а теперь вотъ съ понедѣльника Страстной недѣли не проходитъ. Правда, можеть быть и я виновать. Надоело сидѣть сиднемъ—я сталъ выходить и гулять, отъ этого хуже стало: движеніе вредно. Не болить, а врачи говорятъ, что болѣзнь очень серьезная и опасная.

Вашъ преданный Костомаровъ.

1883, апр. 22, Спб.

XVII

Дражайшій, многоуважаемый Осеофанъ Гавриловичъ.

Посылаю вамъ небольшую замѣтку, составляющую отзывъ о драмѣ Старикаго, о которой пронуетиль сказать вашъ рецен-

зешть, разбиравшій «Раду». По моему мнѣнію, эта драма достойна того, чтобъ на нее обратить вниманіе. Платы мнѣ за статью не надо. Что же ваше дѣло съ Деяновымъ? Не получили ли чего? Увѣдомите, адресуя въ Петербургъ, Вас. Островъ, 1 лпія, д. 6. Я уважаю 2 сентября. Соскучился отъ бездѣлья. Надо бы приняться за какую-нибудь работу, а еще не знаю самъ, за что. Только слабость зрѣнія мѣшаетъ мнѣ.

Желаю вамъ успѣховъ и благополучія, какъ вамъ лично, такъ и вашему журналу. Вашъ Н. Костомаровъ.

авг. 25, 1883. Прилуки 1).

Я съ Вас. Петр. Горленкомъ намыриваюсь отправиться въ Лубны посмотрѣть Мгарскій монастырь 2).

Я записалъ отъ сельской дѣвки двѣ казки—одна есть источникъ, откуда Гоголь вынулъ остоу для своего «Вія»; другая—баллада того же содержания, какъ «Ленора» Бюргера и «Людмила» Жуковского. Стало быть, у малороссіянъ есть также легенда о похищеніи дѣвушки невѣсты ея женихомъ, погибшимъ на войнѣ и пріѣхавшимъ вытъ ее за то, что она сильно тосковала и роптала на Бога.

XVIII.

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ,

Вы такъ увлекаетесь желаніемъ спасти «Кіевскую Старину», что предлагаете мнѣ то, что физически невозможно—писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ. Я, дѣйствительно, помышлялъ объ этомъ

1) Въ с. Дѣлонтахъ, въ 8 верстахъ отъ Прилукъ, было извѣіе жены Костомарова.

2) Мгарскій или Лубовскій Преображенскій монастырь находится при солѣ Мгарѣ Лубенскаго уѣзда. Основанъ въ 1619 году. Поѣздка Костомарова съ Горленкомъ состоялась 28 августа (См. «Русская Старина», 1886 г. февр. 353 стр.).

трудъ, но для него нужно мнѣ будетъ совершить двѣ или три поѣздки въ Москву для занятій въ тамошнихъ архивахъ, какъ было уже съ «Рунною» и «Маленою». Но скажу вамъ то, что я, напечатавъ оба сочиненія въ журналахъ, едва вознаградилъ издержки, понесенныя въ Москвѣ за прожитыя. Оставилъ въ Петербургѣ квартиру за собою и плати прислугѣ въ ней, и истративъ въ Москвѣ за одинъ номеръ, безъ свѣчь и самовара, 105 р., а сверхъ того—издержки на столъ, прачку, извозниковъ были гораздо выше, чѣмъ на постоянномъ мѣстѣ жительства, не считая проѣзда по желѣзной дорогѣ туда и отсюда. Но, кромѣ того, впрочемъ у меня были сбереженія отъ прежнихъ трудовъ, которыя употребилъ я на затраты съ цѣлю покрыть ихъ доходами отъ новыхъ трудовъ. Теперь и въ этомъ deficit, такъ (какъ)!) прошлый годъ недугъ, которымъ я и пристрадалъ все лѣто въ Павловскѣ, а всю зиму въ Петербургѣ, потребовалъ много лишняго на врачество. Вотъ почему, при всемъ искреннемъ желаніи снасти «Кіевскую Старину», я не могу содѣйствовать этому дѣлу безкорыстнымъ пожертвованіемъ, предпринявши составленіе исторіи уадака Гетманщины. О Константиѣ Острожскомъ я уже довольно говорилъ въ печати, насколько достапли мнѣ свѣдѣній матеріалы Публичной Библиотеки. Конечно, если порыться, то, вѣроятно, найти можно болѣе, но едва ли очень важнаго, и ни въ какомъ случаѣ библиотека не удовлетворитъ совершенно.

И думаю, что объ этомъ лицѣ можно скорѣе найти въ Южнорусскомъ краѣ, чѣмъ здѣсь!

Если такія лица, какъ Иванъ Левичкій, охотно отдаютъ свои труды безмездно въ «Кіевскую Старину», то это съ ихъ стороны достохвальное самопожертвованіе, но оно для нихъ все-таки легче, нежели для меня, потому что по роду ихъ трудовъ, имъ не придется ни рыться въ архивахъ, ни совершать для этой цѣли поѣздки. Да они, вѣроятно, моложе и добрѣ меня!

1) Этого слова въ текстѣ письма нѣтъ.

Я буду предлагать своимъ знакомымъ подписку на «Кіевскую Старину», но можно ли ручаться за большой успѣхъ? У меня знакомые все народъ небогатый; иные, хоть и не безъ удовольствія прочтуть, но покупать затруднятся по скудости средствъ; иные же не интересуются исторіею Южной Руси въ такой степени, какъ вы и я.

Очень жалѣю, что отвѣтъ на ваше любезное предложеніе не соответствуетъ моему сердечному расположенію къ вамъ и къ вашему превосходному изданію. Вамъ неизмѣнно преданный П. Костомаровъ.

P. S. Если южнорусскій край не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоить махнуть на него рукой!

Ноября 1, 1883. Сиб.

XIX

Многоуважаемый Ософъ Гагриловичъ,

Посылаю вамъ для «Кіевской Старины» воспоминанія о посѣщеніи мною въ молодые лѣтахъ Почаевскаго монастыря. Это будетъ какъ бы добавленіемъ къ статьѣ Тарновскаго въ декабрьской книжкѣ прошлаго года. 1) Гонорара не нужно. Какъ идетъ подписка? Лучше ли? Дай Богъ вамъ успѣха. Батюшки и матушки не клеятся по-русски. Сперва я думалъ, что это будетъ удачнѣе, такъ какъ моя «Черниговка» 2) написана также по-русски и по-украински. Но у меня дѣйствуютъ матуруссы съ великоруссами, и нельзя было заставить московскихъ дякомъ и воеводъ говорить по-украински. Въ повѣсти Левинскаго не представляется ничего подобнаго. Вамъ искренно преданный П. Костомаровъ.

1) А. Тарновскій: „По поволу 50-лѣтняго юбилея Почаевской лавры“.

2) „Черниговка. Быль второй половины XVII вѣка.“—„Историческій Вѣстникъ“, 1881 г., 1—3.

XX.

Многоуважаемый Ософъ Гагриловичъ.

Вы сообщили мнѣ о томъ, что у В. В. Антоновича есть какіе-то неслышанные источники о времени Мазены. Сдѣлайте милость, уведомяте, если знаете, точнѣе: какого рода эти источники, къ какимъ сторонамъ исторической жизни относятся, и откуда они? Если я соображу, что они необходимы для изданій въ свѣтъ «Мазены» моего, то приѣду нарочно въ Кіевъ. Но можетъ быть, это такіе источники, которые хотя и незначительны, однако не представляютъ никакихъ новыхъ сторонъ для исторіи болѣе тѣхъ, какія открываютъ документы четырехъ архивовъ, бывшихъ у меня подъ рукою при первомъ изданіи моей монографіи.

Вашъ преданный сердечно Н. Костомаровъ.

1884 г. марта 1.

XXI

Достопочтеннѣйшій Ософъ Гагриловичъ.

Мнѣ доставлено изъ Петербурга письмо ваше объ Аннѣ Ярославнѣ, французской королеви. Я не въ Петербургѣ, а по возвращеніи туда въ августѣ постараюсь исполнить ваше порученіе, если въ Библиотекѣ найдутся указываемыя книги, и если дозволитъ мое здоровье, а оно — плохо: бѣсъ кровохарканія одолеваетъ меня, и этотъ бѣсъ несносенъ тѣмъ паче, что запрещается все горячее, куреніе и хожденіе: сиди сиднемъ или лежи бездвижно! А какъ играть мною этотъ бѣсъ! Вдругъ утрома ибѣтъ припадка — и думаю, что проходить болѣзнь, а тамъ день, другой, и опять кровь показывается.

Писать ко мнѣ кишиневской семинаріи инспекторъ Мацневичъ: прислать выписки изъ проповѣдей какого-то пастыря по-малорусски, просить, нельзя ли помѣстить ихъ гдѣ-нибудь. Я отвѣчалъ, что изъ всѣхъ повременихъ изданій, мнѣ извѣст-

письмъ, ни одно не приметъ, развѣ, можетъ быть, «Кіевская Старина». Этотъ Мацѣвичъ писалъ, что онъ знакомъ близко съ Левицкімъ. Я написалъ ему, что Левицкій близокъ къ «Кіевской Старинѣ» и можетъ рекомендовать эти проповѣди.

Вашъ преданный Костомаровъ.

Прилуки, 1881 г., іюня 6.

Проповѣди, о которыхъ тутъ идетъ рѣчь, по любезному разъясненію П. С. Левицкаго, принадлежать, вѣроятно, перу священника подольской епархіи села Чечельника Юсифа Игнатовича. Составленіе ихъ относится къ 1823 году. Языкъ проповѣдей украинскій, но уже нѣсколько устарѣлый. Нѣкоторое время проповѣди Игнатовича находились въ церковной Чечельницкой бібліотекѣ, гдѣ были найдены учениками кишиневской семинаріи, передавшими ихъ своему инспектору Льву Степановичу Мацѣвичу. Несмотря на видимыя старанія Мацѣвича напечатать эти проповѣди, онъ остался въ рукописи. Вислѣдствіи проповѣди Игнатовича были отданы Мацѣвичемъ И. С. Левицкому. По порученію послѣдняго съ проповѣдей была снята копія, а самый оригиналъ ихъ былъ пожертвованъ Черниговскому музею имени В. В. Тарновскаго.

Недавно И. С. Левицкій вспомнилъ въ печати о проповѣдяхъ Игнатовича въ статьѣ «Сьогочасна мова на Україні.»¹⁾ Узнавъ изъ этой статьи о существованіи проповѣдей на украинскомъ языкѣ, членъ Каменецъ-Подольской архивной комиссіи протоіерей Свѣицкій предложилъ напечатать ихъ въ изданіи комиссіи. Слѣдуетъ надѣяться, что въ недалекомъ будущемъ этотъ памятникъ украинскаго языка станетъ общимъ достояніемъ.

Къ этому приходится еще добавить слѣдующее. Одинъ воляинскій въ письмѣ къ И. С. Левицкому авторомъ украинскихъ проповѣдей назвалъ свщ. Юсифа Вишневскаго. Вслѣдствіе этого И. С. Левицкій въ названной статьѣ, довѣряя извѣстію лица,

¹⁾ «Україна», 1907 г., мартъ.
ноябрь-декабрь, 1907.

близкаго по мѣсту жительства автору проповѣдей, также называлъ послѣдняго Вишневецкимъ. Но въ самой рукописи на ея обложкѣ есть подпись: «священника Іосифа Игнатовича.» Былъ ли Игнатовичъ авторомъ проповѣдей, или только владѣльцемъ рукописи, рѣшить нельзя, но предположительно можно утверждать скорѣе первое, чѣмъ второе, въ виду того, что имя Іосифъ, находящееся въ рукописи, совпадаетъ съ указаніемъ упомянутаго подолянина.

Владиміръ Давидовъ.

ИЗЪ ПРОШЛАГО ПОЛТАВЩИНЫ.

Комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

Въ первую половину прошлаго столѣтiя, задолго до введенiя земскихъ учреждений, существовалъ комитетъ о земскихъ повинностяхъ, который собиралъ взносы отъ всѣхъ сословiй губернiи и расходовалъ ихъ на содержанiе почты, военнаго постоа въ губернiи и многiя другiя нужды, часть которыхъ, какъ напр. военный постоа—вѣдають теперь городскiя думы, дорожныя сооруженiя — земства и т. п.

Бюджетъ составлялся обыкновенно на три года. Ознакомимся съ бюджетомъ, составленнымъ на три года, съ 1839—1842 года. Повинности дѣлились на общiя и частныя. Къ общимъ принадлежали:

1) Содержанiе почты въ губернiи. Тройка лошадей отдавалась рядчикамъ по 171 р. 81 к. въ годъ. Всѣхъ же троекъ, содержимыхъ въ губернiи, было 270., 22 пары, да для земской полицiи 15 троекъ и 45 паръ и для становыхъ приставовъ 103 пары. Всего лошадей содержалось 1224 что обходилось 215200 р.

Почта отдавалась съ торговъ; на торги являлись и дворяне-помѣщики.

2) Содержанiе войскъ. По этой части изъ суммъ комитета расходовалось на наемъ квартиръ для воинскихъ помѣщенiй и чиновниковъ въ тѣхъ городахъ, гдѣ были дивизионныя, бригадныя и

полковые штабы. На отопление полковых помѣщений комитетъ покупалъ дрова въ Полтавѣ по 22 р. асс. за саж., а въ уѣздныхъ городахъ по 15 р. асс. Во время лагеря покупалась солома: занимали пастбища для лошадей и за десятину для каждой лошади платили по 7 р. 50 к. Этанныя подлежныя помѣщенія тоже занимались на эти суммы. Къ общимъ повинностямъ принадлежали: содержаніе въ Кременчугѣ плавального моста съ переносными судами — 18100 р., (съ 19 октября 1837 года), содержаніе губернской комиссіи народнаго продовольствія—1950 р. (съ 16 янв. 1836 года), содержаніе особаго стола при контрольномъ отдѣлѣ казенной палаты по земскимъ повинностямъ 1971 р., заготовленіе книгъ, таблицъ и ведомостей для отчетности по всемъ сельскимъ запаснымъ магазинамъ 6851 р. 42 к., заготовленіе въ губернской типографіи «Губернскихъ Ведомостей»—2100 р., содержаніе дорожной канцеляріи—1000 р.

На эти повинности содержались еще 15 канцелярій уѣздныхъ судовъ, по 1500 р. каждая, 26 тюремныхъ надзирателей по городамъ, по 85 р. въ годъ для каждаго—2210 р. Изъ этихъ же суммъ ежегодно ассигновывалось 2000 р. для содержанія двухъ воспитанниковъ въ училищѣ гражданскихъ инженеровъ. Итого, повинностей въ годъ было 377186 р. 12 к. асс., а въ трехлѣтіе 1,131,558 руб. 36 к. Но министерство финансовъ, сдѣлавъ сокращеніе, утвердило раскладку на сумму 340133 р. 26 к. въ годъ, а въ трехлѣтіе 1020399 р. 78 к.

На покрытие этихъ суммъ вносили всѣ сословія въ губерніи. Интересно прослѣдить, какой взносъ былъ отъ каждаго сословія, а кстати и статистическія данныя о нихъ. Въ виду остатковъ отъ прежнихъ лѣтъ, необходимо было въ трехлѣтіе внести 826852 руб. 41 к. Эту сумму вносили всѣ сословія, кромѣ дворянскаго, а также отчислился небольшой процентъ съ объявленныхъ купцами капиталовъ. Такихъ капиталовъ было 5895000 р., съ которыхъ былъ взносъ 14737 р. 50 к.

Кромѣ этого вималось:

1) съ 19666 д. мѣднѣй (кромѣ 2707 д. полтавскихъ) по 91 к. съ каждой души, всего 17896 р. 6 к.

2) съ 311051 д. козаковъ (кромя 1758 д. полтавскихъ по 40 к. съ каждой—136420 р. 40 к.

3) съ 76090 д. казенныхъ крестьянъ разныхъ наименованій, (кромя 7 д. полтавскихъ) по 32 к. съ каждой—24348 р. 80 коп.

4) съ 337253 д. помѣщичьихъ крестьянъ по 24 к. съ души—80940 р. 72 к.

5) съ 555 душъ удѣльныхъ крестьянъ, по 30 к. съ каждой—166 р. 50 к.

Съ полтавскихъ жителей, не участвовавшихъ въ платежѣ сбора, на квартирную повинность въ суммѣ 66418 р. 95 коп., на общія повинности:

съ 2707 д. мѣщанъ по 37 коп., съ 1758 д. козаковъ по 6 к., съ 7 душъ крестьянъ по 6 к. Всего въ годъ 275617 р. 47 к. 1).

Помимо общихъ повинностей, были и частныя повинности: собираемая на нихъ средства отъ сословій были расходуютъ на учрежденія этихъ же сословій.

Такъ, козакъ вносили по 15 к. съ души, и эти деньги шли на содержаніе 62 козацкихъ волостныхъ правленій, на жалованье годовое, писарю и прочимъ волостнымъ урядникамъ по 500 р. въ годъ для каждаго. Затѣмъ на содержаніе 175 козацкихъ становъ по 200 р. въ годъ для каждаго. Всѣхъ козаковъ было 312809 д.

Казенные крестьяне вносили по 18 к. съ души. Всѣхъ ихъ въ губерніи 76097 д. (кромя удѣльныхъ). Ежегодный взносъ былъ 13697 р.—46 коп. На эти средства содержались 23 волостныхъ правленія и восемь старостъ.

Съ помѣщичьихъ крестьянъ взымали по 9 к. съ души. Ихъ всѣхъ было 337253, въ годъ вносилось 30352 р.—77 коп. Эти средства шли на содержаніе 15 канцелярій уѣздныхъ предводителей, по 1500 р. на каждую, и на содержаніе комиссій для ре-

1) Мѣщане, козакъ и крестьяне, жившіе въ предмѣстьяхъ Полтавы, не были обложены, какъ другіе обыватели, 1% съ цѣнности своихъ усадебъ для высшаго налога, а выполняли его натурой, почему и не были освобождены отъ уплаты въ комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

вияві дійсній дворянського депутатського зібрання 1780 р. Наю сказати, що эта комісія, назначена по высочайшему повелѣнію, была вызвана необходимостью просмотрѣть нѣсколько тысячъ дѣлъ и опредѣлнть право о причисленіи къ дворянству. Въ 1844 г. эта комісія закончила свои засѣданія. (Арх. Полт. Г. Думы 1839 № 5741).

Взносы приказовъ общественаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць.

Полтавскій институтъ былъ основанъ по мысли супруговъ Рениныхъ, въ 1818 году. Въ устройствѣ этого заведенія (6-й по счету въ Россіи институтъ) принимало дѣятельное участіе полтавское дворянство, около десяти дѣлъ содержавшее его на свой счетъ. Неаккуратные взносы дворянства побудили кн. Ренина просить Императора Николая I принять содержаніе института на счетъ казны. Ходатайство это было уважено. Съ цѣлью пыскать на это средства, по высочайшему повелѣнію, на многіе институты выдавали деньги приказы общественаго призрѣнія. Къ институту причислялось нѣсколько приказовъ: такъ, къ полтавскому были причислены слѣдующіе приказы, обязанные вносить деньги: астраханскій (а съ открытjem тамбовскаго института этотъ приказъ былъ причисленъ къ этому институту, а вмѣсто него былъ причисленъ калужскій, вносившій ежегодно, съ 1838 г., 1600 р. асс.), полтавскій и черниговскій—14000 р. асс., мѣлелевскій—5000 р., вилецскій 3000 р., мнискій—2000 р. Пользовались субсидіями отъ приказовъ и другіе провинціальныя институты: казанскій, тамбовскій, харьковскій, кievскій, одесскій и бѣлостокскій. (Арх. П. Г. Думы. 1839 № 5741, циркул. № 843).

Сообщ. И. Фр. Павловскій.

Як царь Олександр ослобонив кріпаків.

(З народної думи).

«О, той царь зробив нам велике добро: визволив нас із біди і показав нам дорогу. Він ще був би для нас багато дечого постарався, — так не судилося йому. А було нам дуже велике несчастья за тієї панщини! Неки нам нани як на сковороді. А той царь таки умудрувався проти панів і ослобонив нас від них. Ото, бачите, в Синоді зібрав він усіх сенаторів, та питає: «чи согласні ви ослобонити невольників?» — Тії думали, що це він заводить річ об тих, що сидят по острогах та тюрмах. За ними, міркували сенаторі, дуже багато клопоту, великий расход на них иде, здержки. — таї кажуть цареві: согласні! — «Ну, роснишітьс я, — каже він. От вони усі і роснишались. Тоді він питає: «А же ж ви знаєте, які то невольники?» — Знаємо, — кажуть, — це острожники тії, що сидят по тюрмах. — «Е, ні, — одкажує він, — це в мене охотники, а не невольники: а от невольники — тії, що вам роблять без спочинку панщину, ота черень, — оце настояці невольники: а то у мене охотники!» — Наипсенаторі туди-сюди: хотіли було назад. — так вже не можно: роснишались! Мусіли согласитися. -- Так от, бачите, як хитро та мудро той небіжчик царь наш заступився за нас проти панів. Дай Боже йому царство небесне! А інакше було не можно! Були б ми й досі бідували в неволі... — А тії нани потім всі позанищувались і погинули: тільки де-які з них позоставались, а инші, як тії мухи в осени, позамирали! (Записано въ Одессі 8 юлія 1889 г., отъ крестьянина — изъ Апаньевскаго уѣзда, Херсонской губерні).

Сообщ. А. М.

Обадцять п'ять років українського театру.

(Сповідь на думки ¹⁾).

III.

Вже по четвертім спектаклі молоді української трупи «Кієвляни» писав з зярадістю: «Давно ли почали у нас ставити малоросійскія пьеси, а между тѣмъ нельзя сказать, чтобы публика на нихъ накинудась, какъ это обыкновенно бываетъ при разрѣшеніи «запретнаго плода». Въ первый малорусскій спектакль (10-го января) сборъ былъ хотя и не дурной, но это объясняется воскреснымъ днемъ, когда публики въ театрѣ всегда не мало, и повинкой (первая малорусская пьеса). Два слѣдующихъ спектакля (Кум-мирончикъ, Москаль-чаривникъ) дали самый незначительный сборъ (рублей до 150 каждый) и, наконецъ, четвертый спектакль, Паталка - Полтавка, популярѣйшая изъ малорусскихъ пьесъ дала сбора около 100 руб. Пройдетъ недѣли двѣ-три, и Паталка-Полтавка не покроетъ вечеровыхъ расходовъ, если ее зачастую ставитъ, а о другихъ пьесахъ и говорить нечего!» ²⁾

Не збулися злощасні пророкуванні!

Правда, як це не дивно, але в першій свій приїзд трупа не мала великого матеріального успіху: було кілька повних сборів, що, мов на гріх, припадали на самі невдачі пьеси, але взагалі театр геть та й геть не бував повним. Це гаразд пам'ятаю я, про це говорить автор «Корифей української сцени», і нарешті про це свідчать самі тогочасні часописи. Факт на перший погляд незрозумілий, але цілком натуральний.

¹⁾ Див. № 9.

²⁾ «Кієв.» 1882. X 13.

Трупики Анкаренка, що прибула вперше до Києва, не вважаючи й на присутність двох безперечних талантів—Кропивницького та Садовського,—не мала змоги задовольнити й найвимогливіших естетичних вимог глядачів Тільки свідомі патріоти, що почували в театрі українським перше слово виходу свого народу, залитвали театр. Але їх було не так то багато, на жаль! Українській трупі треба було ще дозволити «публіку», ту широку безідейну масу люда, що складає ґрунт «театральних виступів». Перші кроки убогої української трупи Анкаренка—це було теж пошестиріччя 70-их років. У Києві вони не програвали при великій російській трупі. Не було в них ні відповідного часові репертуара, ні виконавців, ні обставин. З осені трупа приїхала вже з кращим ансамблем: серед артистів трупи бачимо колишніх славних артистів: Верину, Бурмака й співака Стояна. а 30 листопада 1882 року виступає вперше в Патаці-Полтаві—враса української сцени—М. К. Заньковецька. Трупа має в своїм репертуарі й нові пьеси Кропивницького: «Дай серцю волю», «Невольник», «Глітай». Остання пьеса розробляє вже громадські мотиви — панування кулаків-навуків над темним селянином. Не вважаючи на деякі дефекти своєї техніки, драма ця вносила живу течію в убогий репертуар українського театру. Збори підносилися: спектаклі українськи ставали раз по раз популярнішими, але наколи-б лишився українська трупа при всіх тажодішніх умовах свого існування, — ніколи-б не вибився український театр з того провінціального шаблону, з якого він почав своє життя.

«Не смотря на успіхъ, каже про цей час діяльності трупи автор „Корифей української сцени“ ¹⁾,—пужно було много згоргнн, такта и опытности, чтобы прочно организовать молодое театральное дѣло: требовались, кромѣ того, крупныя средства для пріобрѣтенія соотвѣтствующей обстановки. Въ этомъ случаѣ большую услугу дѣлу украинскаго театра оказалъ М. П. Ста-

1) В. У. С. 19.

рицькій, успішній уже раніше обнародувати більшія організаторські спосібности вь театральномь дѣлї. Їму предложено було взяти вь антрепризу трупу, бывшую подь режиссерствомъ Кропивницького. Съ этого времени починається вищий расцвітъ українського театру. Не мало знанія, таланта, труда и собственности средствъ вложили М. П. Старицькій вь театральное дѣло, за которое онъ взялся со всею енергією. И результаты дѣятельности г. Старицького оказались такими, что лучшихъ нельзя было и ожидать. Спектакли этой труппы были настоящимъ триумфомъ и самихъ артистовъ, и украинского драматического искусства».

Все це цілкомъ справедливо; і великі гроші, яких не пожадував д. Старицький на рідну справу, і знаність його, і енергія дали можливість поставити українську трупу, як то казуть, «на широкому погу». Труппа не мала собі рівні середь російських труп. Власний грандіозний хор, власний оркестр, талановитий дірижер, російська обстановка, численний склад артистів, всі першорядні таланти українські—все те злилося в цій трупі. Але цього було б ще мало. Навіть в такому російським становищі український театр ніколи-б не звернув на себе загальної уваги, не зажив-би такої слави, коли-б на чолі його не став чоловік інтелегентний і талановитий, чоловік широкого погляду—і це головне.

Що український театр зачаровував українську публіку, в тім не було нічого дивного. Про це писано так багато, що нема на що й наводити тут не раз вже сказаних речей. Але не довго довелося йому тишити рідний край. Незабаром генерал-губернатор Дрептелин заборонив українським трупам і наїждати в південно-західний край. Одним вояхом пера одірвано було в української труппи такий великий шматок території... найрідишот... У Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля й Волинь не мав права вступати український театр. Як міг він жити? Одинні йому доводилося грати лише в Росії. Незнайома мова, незнайомі тіли, чуже зовсім життя... чим було йому привабити російську публіку? Яке живе, зрозуміле й чужому людові слово міг сказати російській публіці український театр? Очевидячки

він мав загинути голодною смертю; на це мабуть і рахувала адміністрація, забороняючи йому вертатись у рідні краї.

Але й тут не справдились заміри.

Український театр справив нечуваний поспіх в Росії та зажив там чи не більшої слави, як в рідній стороні. Одного разу, наприклад, у Москві зйхалися одночасно дві українські трупи—Старицького й Кронвіницького, і одна й друга робила повні збори, а в російських театрах порожніли зали. Наведемо, наприклад, цифри зборів, які зробила трупа Кронвіницького в Петербурзі (на жаль про збори другої трупи ми не можемо дати фактичних відомостей, хоча скажемо по пам'яті, що трупа Старицького справляла теж величезні матеріальні поспіхи і в Петербурзі, і в Москві). Суворін у своїй книжці «Холці и холушки», подає нам такі цифри. За 67 спектаклів з 12-го листопада 1887 року трупа Кронвіницького зробила в Петербурзі 87,000 карб. збора, тобто по 1298 карб з копійками за кожний спектакль.

Безперечно, високі таланти наших старших артистів в значній мірі причинилися до того, але самих лише талантів було мало. Звичайно, наші таланти старшого покоління артистів—не самородки, які рідко коли трапляються разом в такому числі, але й російська сцена мала свої таланти: російська публіка бачила першорядні таланти всіх європейських сцен. Особливо виявилася ця чарівна сила українського театру, коли Старицького заливив Кронвіницький, коли Старицький лишився з самими другорядними артистами.

Які ж чари надіано було українському театрові? Чим жила й зростала на сцях українська трупа і без корифеїв, і без права грати в рідній стороні?

Щоб висунути човном в широке море, треба було поставити на прапорі *нове слово*, загально зрозуміле всім. Раніше ми вже згадували, що аж у 1876 році ще українська драма стала була на певний шлях, але уряд задавив її одразу. Слівце теж саме було і тепер. Дозволивши українські спектаклі, уряд зовсім не мав на меті дати можливість українському

театроні зрівнятися хоч з російським. Суворя театральна цензура хижко пантрувала українського репертуара, не даючи йому можливості підвестися хоч на крок один над тином старих українських п'єс. Дозволені вже до вистави «Гштай», та «Доки сонце зійде» знов були заборонені, аж на 7 років. Дозволені до друку драма Старицького «Не судилось» — заборонена була до вистави на сцені і тільки аж у 1886 році побачила світ, — але про це далі. Коротко кажучи, сказати «нове слово» *літературно* самих драматичних творів було цілком неможливо, але для того щоб український театр жив поруч з театрами других народів, треба було надати йому загально-людський інтерес.

Ного й було йому надано найголовніше тим, що українська сцена давала правдиве, реальне життя.

Я пам'ятаю, як писали критики московські про українські вистави: «положително, когда у нихъ подымается занавѣсъ, со сцены несетя запахъ свѣже-испеченнаго рязанаго хлѣба». Так вражав глядачів художній реалізм обстанови. Москва і Петербург, привичкасні вже до найкращих театральних вистав, зачаровані були українським театром. Життя було з нього живим джерелом. Воно визначалося і в талановитій трійці артистів, і в п'єсах, які виконували вони, і взагалі у всім тим, що зветися словом «сценовка».

Критики тогочасні російські самі кажуть нам про те, що найбільше чарувало їх в українському театрі. Наведемо тільки реценції двох столичних часописів — «Русскихъ Вѣдомостейъ» та «Новаго Времени». «Новое Время» наводить спеціально через те, що вже ніхто не зможе закинути йому про якусь прихильність до всього українського, та це й через те, що сам Суворин, як не як, а знається гаразд на театрі.

«Спектакли малорусской труппы г. Старицкаго, объ открытіи которыхъ въ театрѣ Парадизъ мы говорили въ свое время, съ каждымъ днемъ привлекають къ себѣ симпатіи всей публики, — пишетъ рецензентъ Р. В. Репертуаръ состоитъ исключительно изъ пьесъ народнаго характера, переполненныхъ душевными малорусскими пѣснями. Прекрасно сценизованная, доботно постав-

денная и характерно без всякой шаркировки исполняемая пьеса производит на зрителей очень хорошее впечатление». ¹⁾ Ми навмисно наводимо тільки рецензії «Р. Вѣдомостей», часописі серйозної, яка ставить найвищі вимоги, що до театральних вистав: рецензія часописів московських була просто в захваті од українського театру. З найбільшим пафосом писав про український театр Суворін. З його рецензій найвидніше, чим саме тішив Петербург український театр. «Крошвинський не только безподобный актер, но и такой-же безподобный режиссер, нише Суворин: его рука видна въ постановкѣ всякой пьесы, въ малѣйшей детали и въ общей картинѣ ея. Его маленькій оркестръ повинуется ему такъ-же, какъ большой Папрашику. Все на своемъ мѣстѣ и все вовремя. Посмотрите въ Палатѣ Столѣть, какъ хорошо поставлены Вечерницы, особенно женская половина. Какъ хорошо и красиво располагаются дѣвушки около кобзаря». Старий театр в захваті од мізансцен української трупи. «И въ подробностяхъ, и въ общей картинѣ какая эстетическая мѣрка, не допускающая ничего рѣзкаго, грубаго. Въ русскихъ бытовыхъ пьесахъ мы сидимъ и рядомъ паталкиваемся на эту грубость, требуемую реализмомъ. Г.г. актерамъ и въ голову не приходило освидѣать русскій типъ тѣмъ ореоломъ поэтической правды, которая одна только имѣетъ право на существованіе на сценѣ и которая ярко выступаетъ въ лучшихъ и наиболее характерныхъ русскихъ пьесахъ... а затѣмъ началась та фотографія неразборчивая и грубая, которая перешла на русскую сцену и начала на ней господствовать. Эта фотографія и отвратила русскую публику отъ бытовыхъ русскихъ пьесъ». ²⁾ Суворін радить російськимъ трушам, які висталяють пародні пьеси, «руководиться строгой мѣркой художественной правды и тою любовью къ народу, образецъ которой представляетъ малороссійская трупина». «Малороссійскія пьесы потому и смотрятся съ большимъ удовольствіемъ и возбуждаютъ необыкновенно ясное настроеніе

¹⁾ «Р. Вѣд.», 1886 г. № 350.

²⁾ «Хохлы и хохлушки».

въ публицѣ, что эта поэтическая и юмористическая струя въ нихъ соблюдена съ большимъ уваженіемъ къ малороссійскому типу»¹⁾.

«Прійміте это все во вниманіе и вы поймете, почему публика ломится въ малороссійскіе спектакли, гдѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, гдѣ тенденція, ставшая прописью, не рѣзаетъ глаза, гдѣ необыкновенно стройное исполненіе и гдѣ такіе большіе таланты, какъ г. Кропивницькій и г-жа Заньковецкая»²⁾. «Вся тайна озаренія малороссійскихъ талантовъ въ томъ,—писавъ другій знавецъ сцени. Мордовцев,—что они живутъ на сценѣ своей жизнью, раскрываютъ передъ зрителями духовныя богатства своей родины».

Додамо од себе, що все це писалося про українську трупу Кропивницького в ті часи, коли він вже покинув Старницького, а наведена вище рецензія з «Рус. Вѣд.» писана про ту трупу Старницького, що вже лишилася без корифеїв, лише з другорядними силами. Щоб же то було з Петербургом та Москвою, як-би вони побачили трупу М. П. Старницького 1883 року у всій славі своїй!

Але, як відомо, велика трупа М. П. Старницького існувала лише до 1885 року. У 1885 році віділився від неї М. Л. Кропивницький з кращими артистичними силами і склав свою власну трупу. Як цілком правдиво зауважує автор «Корифеїв української сцени», «поділ такої чудово зложеної трупи не міг мати недобрих skutків. За часъ з'єднаного існування трупи цілковито виробилась театральна українська школа з відомими артистичними вимогами й звичаями. На чолі обох труп стали корифеї колишньої чудової трупи: вони то й переховали й поширили художні традиції української театральної штуки»³⁾

Велика планета розбилася, але блискучі астероїди полетіли по її орбіті, вони заховали «законы вращенія» планети, що дала їм життя.

1) «Хохлы и Хохлушки».

2) «Н. В.» 9-го декабря 1886 г.

3) К. У. С. 20-21.

Дякуючи такому поділові артистичних сил, більша частина Росії змогла познайомитись з новим словом штуки українського театру. Конкуренція ж не давала українським трупиам спочивати на лаврах і підтримувала художньо-артистичне виконання п'єс.

Українські астероїди полетіли геть по всіх сторонах Росії, буджуючи приспане почуття українців, яких доля позакидала в чужу сторону. І куди б не забігли трупи українські— чи то в Україну, чи то в Росію, чи в Польщу, чи на Кавказ, чи в прибалтійські краї,—скрізь приваблювали вони до себе сімнаті, всієї публіки. Російські актори з задрістю чатували за діяльністю українських трупи і не раз силкувалися здискредитувати український театр: не розуміли вони того, що український театр, приваблюючи рідну публіку, приваблює й чужу публіку тим, що несе з собою велике нове слово, що вкладає в штку живе життя.

IV.

Вгорі ми зазначали вже, що в значній мірі поспіху українського театру сприяло славне гроно першорядних талантів, що одразу окрасило українську сцену. Такі самородні таланти бувають, звичайно, на сценах всіх народів, але рідко коли трапляється, щоб вони з'явилися одразу в таких числі: Кронівницький, Зацьковецька, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карп та Затиркевич. Ця слава згрясала силою свого натхнення український театр і піднесла його до художньої краси всесвітньої штуки. Це були таланти дійсні й інтелігентні. З страшною силою темперамента вони єдиали й високу інтелігентність артистичну, що виявлялась в художньому реалізмі виконання народніх типів, в повазі до того народу, репрезентантами якого виступали вони. Особисто треба це сказати про О. К. Саксаганського: йому більш за всіх доводиться виступати в комічних ролях, і високошановний артист ніколи не дозволив собі ані жодної шаржировки. Кожний, бодай найкомічніший тип в його інтерпре-

тації лишиться живим, натуральним чоловіком, комізм його складається не з надзвичайних комічних рис, не з дурних, безглузвих слів, що так люблять додавати авторів традиційної коміки, аби викликати дешевий речіт гальорки: комізм Сакаганського — високо-художній комізм: він виникає з ситуації, у якій влучає дійова особа і на якій вона реагує своєю вдачею. А реагування це буває, звичайно, нелогічне, невідповідне потребі, і це викликає адороний, розумний сміх. Сакаганський інстинктом таланта зрозумів те, до чого глибоким досліджуванням дійшов великий філософ Кант. Кант каже, що смішне — це єсть напруження чекання, що рантом кінчається нічим. Хто уважно приглядався до гри Сакаганського, той постережав і може зараз нагадати собі це весь ефект комізма Сакаганського складається саме з цих елементів. Проаналізуємо, наприклад, комізм Сакаганського в ролі Голохвастого. Голохвастий хоче з'ясувати батькам Проні різницю між чоловіком «образованим» і чоловіком простим. Завважте, як він починає говорити: його той його напружене чоло, його рухи, слова, все це доводить глядачам, що він дійсно з'ясує зараз цю різницю. Глядач чекає, глядач зацікавлений, ось-ось зараз такий і цей дурноверхий парікмахер скаже розумне слово, і парікмахер дійсно збирається його сказати — він тільки не знаходить відповідного виразу. Він ще більше борсається на креслі, руки його вироблюють якісь комічні, ніби повеселюючі рухи, брови ще більш насуплюються, ось-ось зараз скаже. Перш глядачів напружені. Коли це рантом фізіономія Голохвастого одразу міняється: в очах майнує переляк, на устах пенечна всімішка. Йй же Богу він забув, що хтів казати... Але це єдина мить. Знов фізіономія його приймає той само важкий самозадоволений вираз, і артист виголошує з нещастією: «и тому подобное». Сердешні батьки Проні, афранцірувані таким панським виразом, з почуттям схизляють голови, ніби вони й справді зрозуміли різницю між чоловіком «образованим» і людиною простою. На фізіономії Голохвастого самозадоволення всімішка, він знайшов розумний вираз «и тому подобное», він з'ясував різницю між «образованим»

и необразованимъ» чоловіком. — він починається і сам тішиться з свого розумного пояснення. Глядачі-ж. зці з напруженням стежили за «потугами» парикмахера, що лагодився розповісти щось надзвичайно розумне. почувши пареніті це «в тому подобноє», звичайно починають сміятись: їх напруження чекання скінчилося раптом нічим.

Але Саксаганський володеє не тільки таємною комічного, він і творець типів. Його «Пеньюжка» в «Мартині Борулі», «Конач» у «Сто тисячах» і ціла низка його ролей — це галерея малюнків великого майстра. І дивна річ, з того часу як Саксаганський не став грати «Пеньюжку», в його ж власній трупі цілком випреселили з неї «до фраз». Ніхто Саксаганського ніхто не може грати її.—так багато власної творчості додає кожній ролі артист. Крім того, Саксаганський визначається і як артист драматичний: можна щиро дивуватись діапазону його таланта! Патура щедро наділила його всіми дарами, які потрібні артистові, і що так рідко трапляється в життю людей талановитих, Саксаганський не задовольнився тільки своїми природними даними: до таланта свого він додав ще силу свідомої, розумної праці. Він схоплює одразу весь цільний образ, тип, який дає йому роль, і разом з тим продумує її до найменших дрібниць.

В межі нашої розправи не виходить характеристика талантів наших корифеїв: ми тут зняли мову про таланти наших артистів лише на те, аби констатувати факт, що в значній мірі поспіху українського театру сиріями рідні таланти, які одразу з'явилися на ній. Про наших славних артистів писатися вже цілі спеціальні розправи. Але знявши за це мову, не можна не сказати бодай двох слів за Н. К. Карпенка-Карого. Слава драматурга Тобілевича затемрила славу Карого-артиста. А артист Карий — був першорядний артист! ¹⁾ Це був артист знавців театральної штуки, не артист юрби. Його талант не кидався в очі, но була тонка художня гра майстра-артиста-крата штуки. Як обробляв він кожен тип!

¹⁾ Коли писався ця розправа, Н. К. Карпенко-Карий був ще живий, а ось зараз мусимо вже ставити скрізь страшне слово *був*.
ноябрь-декабрь. 1907.

Якою тихою лагодою вийло од Ш. К. Карпенка-Карого, коли він увелав на сцені тихих, старих дідків! Яку страшну силу, жорстокість і сухість виклав той самий лагідний Карий в тонах калиток, старець лажер! Його зеленкуваті очі аж прискали, аж палали, як у подразненого kota. Карий—Барабан. Ситий, п'яний ласун, що розманіжнися вже самою гадкою про варшавянок та про їх «цялю біле»: посоловілі очі, п'яна немінка і ліса голова, яка коливається на плечах мов здоровини гарбуз... і щож? Все не справляє якесь надзвичайно добродушне враження.

Скрив рука майстра, майстра-ананця.

До цих першорядних артистів треба прилучити і групу артистів «менших богатырів». Це були артистка Боярська, що до часу скоротила свій вік, — не мавши грації темперамента та надзвичайного голосу Заньковецької, вона все таки була сильною драматичною артисткою і зажила великої слави і по Росії, і на Україні. Максимович, — теж умер до часно, — одразу звернув на себе загальну увагу своєю талановитою грою. Касієнко, — артист багатих природних даних, але чоловік мало інтелегентний, через що й перевів потім на ліцо свій талант. Верина — талановита, тонка й розумна артистка, що до найменших деталей продумувала свої ролі. Грицай, Пономаренко, Кохановская, Мова і паренці—Манько. Про молодших артистів, що н тепер грають на сцені, як от д-ка Ліницька та другі, ми тут не згадуємо, наводимо тільки тих, що почали свою діяльність разом з «старшими богатырями» і разом з ними підтримували той чудовий ансамбль українського театру, що так дивував всіх. Всі ті артисти, ймена яких ми навели вгорі, хоча й одріжнїлися між собою силою свого таланта, але мали одну загальну рису: вони перенялися цесю, що освітила той театр: в своє виконання вони поклали принцип нового українського театру: велику повагу до меншого, пригнобленого брата, життя якого вони виявляли на сцені. (Виключку треба зробити тільки для д. Касієнка. Цей вельми талановитий артист, через особисті причини, втратив згодом художній такт, почав нехотом відноситись до своїх ролів, шаржувати, перевівся ні на що і паренці зник десь зовсім).

Але артист драматичний. якого б таланта він не мав, не даден без драматурга нічого зробити. — він втілює мужі думки. Тому для виконання потрібний добре скомпанований матеріал.

Ми вже згадували вище за те, що сказати нового слова змістом своїх творів український театр не міг. Але, не вважаючи на той обмежений, примусом скалічений репертуар, публіка сунула лавами в український театр.

Щоб зрозуміти це, треба стати на історичний штанд-пункт, треба уявити собі, в якім становищі був на той час театр російський. То було панування темних, страшних 80-тих років, панування гвалта, горілки, вина, оперетки і пудьги. Безпорадної, порозважної пудьги. Гвалт та повора, нітьма й безнадія; у дитяста душені думки... дрібенькі поде, приголомшені почуття — і над всім пудьга та «попність», що засмокували мов рідке багно все тепле, все живе. То було страшне панування російського життя: яке нанотім так майстерно змалював в своїх творах Чехов. Театр одповідав життю. — він ріс в тих самих умовах. Золоті часи російської сцени вже були минулі. «Разів на русской сцені со времени Островскаго и А. Толстого пощивются скольконибудь сильныя и замѣчательныя бытовыя комедіи или историческія драмы, способныя оказать воспитательное влияние на публику, порождая и питая здоровые вкусы въ обществѣ, знакомя молодежь съ радостями и горестями, съ завітными думами и чувствами нашей кормилицы, трудящейся народной массой?» ¹⁾. — писав один з інтелігентніших російських рецензентів. «Номиню двухъ-трехъ дѣйствительно способныхъ авторовъ, развѣ не царить тамъ безнадежная тишь да гладь, хоть шаромъ покати? Если пренодносятъ свое непереведенное и непередѣланное, зрителю остается умереть отъ скуки, созерцая десятки отчаянно бездарныхъ повпнокъ и на казенныхъ сценахъ, и въ частныхъ театрахъ обѣихъ столицъ да провинцій».

¹⁾ Ж. и Иск. 1899 № 335.

Не було життя, не було й театру. Переглядаючи тепер ті пожовклі листи часописів тогочасних, свідків минулого життя, двусумніє, як жили люди в ті часи?

Чим було дихати? Чим жити? А треба-ж жити і тишити життя. «Человекъ созданъ для счастья, какъ птица для полета». — каже Короленко. І жили, забивали собі памороки, аби не думати, не розуміти того, що діється навкруги.

Запанувала оперетка.

«Да, сміятися во чтобы то ни стало, ибо это единственный исходъ изъ окружающей насъ скуки и грязи», пише якийсь невідомий рецензент «Зари», — «а потому на зло нашимъ градоуправителямъ — посещайте оперетку! Тамъ встрібаються конечно и фривольныя шутки, но что-же гріхъ, когда всякая другая шутка едва-ли была-бы возможна въ настоящее время!»

Де дівся автор цих гірких слів? Хто ви такі? Чи побачивши кінці часи? Серце, з якого виривався цей гіркий сміх, мабуть вже давно заспокоїлося на віки, зайнято й для сміху, для слів, та жалів, але той біль, з яким виривалися ці слова з неможливо серця, брешуть ще в досі в них. Сміятись, сміятись, хоч з безсоромного наскудства, аби не думати! Аби позбутись хоч на мить давучої, безпорадної нудьги!

Було життя!

І раном серед цієї безбарвної, холодної ніччї — яскравий промінь сонця, український театр! Свеже життя, могутні почуття, сила, приборкана до часу, але стихійна сила, що тільки чекає гасла! Життя народне, сильне і чисте, бодані і обране цензурою, забалакало до всіх всім зрозумілою мовою.

Три ґрунтовних почуття керують людськістю під всіма «широтами» і у всіх «долготах»: голод, кохання, та некуца нудьга за безраєм, до якого рветься окраїнна людська душа. Для творчості в ті часи лишалася лише сфера серця; всі ті почуття що виникають з кохання, мали право розробити українські драматурги, але тільки кохання серед севни, криві Боже не серед інтелігентів: чоловік в сюртуці не мав права балакати по українськи. Можливо було малювати ще зразки сучасного побуту

селян, спираючись більше на етнографію. Туга душі за безкраєм, поривання обмеженого до безкрайого, звичайно трудно було знайти серед сучасного побуту селян.

На такім обмеженім полі мусіли товктися українські драматурги, товкнени і витолочували свою пиву, а все таки не кидали пера з рук. Театрові треба було жити, а для цього треба було постачати нових п'єс. І, не вважаючи на одноманітність сюжетів українських драм, — вони давали матеріал для виконання артистам, публіці — матеріал для настрою й почуття.

Чому?

«Публіка доміряє вь малороссійскіе спектакли, — писав Суворин. — едѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, *толь тенденціи, ставшая проищью, не рѣзаетъ глазъ*. Sapienti sat.

Теми були старі-теорі талановиті.

Ученики, публіцист, громадський діяч не мають тої сили слова, якою володіє талант. Їх слова навчають, — його слова налякують і запалюють серця. Талановитий твір не знає часу і не боїться його: в нім захована могутча сила, що не вьяне од подиху часу і не тратить своєї краси. «Треба намагаати, каже Карьер, що не з особливостей людського життя, а з її вічного, безсмертного зміста, з того, що загальне всім часам і всім народам, виростає дінсний цвіт драматичної штуки. Головна річ шляхетність (благородство) душі, сила духа й твердість волі, а вони зустріваються скрізь і в кожній становищі вабляють до себе наши серця»¹⁾.

Далеко вже одійшли ми од грецького життя, але й зараз пориває нас величя постать Антігони, яка з власної волі пішла на смерть через те, що поважала святиню й божественне право по над владу людську.

З примусу цензура українська драматургія не одбивала всіх течій сучасного життя, — то правда; вона розробляла лише ті вічно живучі сюжети, що не залежать од «времєни и про-

¹⁾ Драмат. поэзія. 12.

страстивъ. Таланти надихнули нову силу старим словам і зробили їх близькими й зрозумілими всім людям взагалі. Але, звичайно, чоловік є син свого часу. Крім проблем вічних, незалежних од часу й обставин, він шукає в літературі відповіді на питання моменту, на питання сучасного життя, з його криком і гвалтом, що часами примушують забувати й одичні проблеми людського духа. Розуміли це гаразд і діяти нашого театра. Та перед ними лежала сувора дилема: або скласти зброєю й драматичною перо, або поки що підлягти вимогам адміністрації й цензури, а тим часом пробивати шляхи, випростовувати крила, готувати напалкам краю путь.

Вони вибрали друге, і пішли на дерзистини шлях.

Як татари примушували Давида Галицького власною своєю рукою рубувати всі ці фортеці в твердині, що він побудував, аби боронити від них свій рідний край,—так примушувала цензура російська українських драматургів калічити, півечити свої твори, переробляти їх по кілька разів своєю власною рукою виправити кожне живе слово, гасити полум'я живого почуття.

Багато єсть злочинів у світі, та одна з найзлочинніших та, що чинить гвалт над поетом, примушуючи його свідомо півечити свій твір. Тяжким гвалтом, що давить в серці слово живе.

Гостра муса невипеніваного слова! Як диким борчим лугус в скелях, шукаючи собі простору і вільного шляху, так бігєся в серці поета невипенівана пісня, бігєся і нищить по-волі життя.

Тяжко було жити, од роспачи можна було драматично віки перо. Але що то в світі падія! До останньої хвилини не покидає вона чоловіка. І жили, і сподівались, і працювали.

Український театр жив і пабував слави, не вражаючи на всі ці обставини, через те, що на чолі його стали талановиті письменники, які і в російській літературі не сіли б при кінці стола. Таланти драматургів, таланти артистів, інтелігентне художнє відношення до справи і дійсний патріотизм—ось ті фактори, що зміцнили на той час український театр і піднесли його на таку височину, якої йому чи й знавати коли. Довгий час був він єдиним національним прапором, що мав над повсюденною на-

цією. Це розуміли кращі репрезентанти його: вони боролися свій рідний прапор, як вміли, і незалицямленим донесли його до наших днів.

У

Невже усі сердешні наші муки
Не надихнуть бодай хороних спів.
І над словами страдників-дітв
Ще насміються злихотні шуки? —

писав з сердешним бодем поет восьмидесятих років.

Насміялись.

З приводу двадцятипятиліття українського театру надруковано чи мало розправ про театр.

Наш час — час революційний. Революційний настрій рветься у всі зavianьська життя та штуки, руйнує старі підвалини, будує нові. Але поруч з широкою течією, що несе з собою всю силу річки, робітаються завжди в боки й маненькі течії: вони утворюють затоки й ботога й каламутять саму річку. Поруч з широким рухом людського духу розростається й карікатура на той самий рух. Люде, що вважають себе наслідувцямиї той ж самої ідеї, самі утримують і дискредитують її. В літературі розплодилось багато тих дослідувачів, які вже не журяться тим жалем, що стискав швахетну душу колишнього історіографа українського Самуїла Венічка, коли він не міг «домагнатися совершенного о всем відвіній і правди». Що там журитися ще «справдого!» Аби втворити голосну «переводьку цбвиностей». Переводька цбвиностей «рег се», де треба, де и не треба — ось в чім річ.

Ми спинимось на одній невеличкій передмові, яку додавно до переклада Пахаревського «Єврей» Чірікова. Вона носить голосну назву «Уваги до завдання українського театру». Не за ради полеміки спинимось ми на ній, а тільки через те, що вона дає нам добру нагоду розв'язнути питання, чи й дійсно «батьки» українського театру спинилися на тім status quo, який втворили

Ім з початку адміністрація і цензура, і нічим не причпилися до воліншення його долі?

Обвинувачення гострі

«Так вона плаче, ця прехороша красуня Мельпомена», — починає свої обвинувачення автор: плаче розпачливими сльозами гора й великого обурення, бо її храм, храм краси і чистоти *ясть чисто закидано літературним сміттям*¹⁾, бо її жерці не виконують тієї творчої ролі, яку-б мусили виконувати, *коли-б хоч трохи розуміли завдання сираажньої штуки* і свою високу мету, бо українські драматурги не стоять на сторожі розвитку рідного театру і замість артистичної живої і живучої страви, годують публіку *літературною сіркою, макулатурою* (3—4).

А походить це ось з чого.

а) Великі моменти з історичної минушости українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби, боротьби класів, ще більш героїчні й могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом і своїм драматизмом, не падо тішились увагою наших драматургів, не були для них тим джерелом животворним, відкрити вони і сами-б піли, га й других напували.

б) Боротьба цих (народних) має проти соціальних кривд, проти політичного утеску *була чужою* для загально-признаних авторитетів української драми (5).

в) Нотаблі української драми не навчили нас йти назустріч новому життю. Чи *змалювали* вони нам в артистичних образах героїзм і величю красу і чари могутньої тієї боротьби, чи *навчили* вони нас любити її, чи збуджували, чи закликали до неї, чи казали нам умірати, тисячу разів надать в ній, але знову і знову підніматись і йти далі все вперед і вперед назустріч вільному сонцю нового життя? (6)

д) Українські драматурги *овесь час* плекали або етнографізм, *впадаючи на кожному кроці в шаржировку народних ти-*

1) Курсів скрізь наш.

нів», або в ліпшому разі малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину П (11).

е) Навіть революційний вітер, що хуртовиною пронісся по нашій землі, не здвигнув Іх з тієї мертвої точки, на якій вони впродовж цілих десятиліттів спочивали, не виніс Іх з болотяних затонів буденщини на широкі простори розколесаного народнього життя: *на руйнуючий все старе і спорозміле процес революції наші драматурги не реагували* (11).

г) Ні одні із поривів масового гніву не знайшов відгомону в драматичній літературі нашій і не був неперсненнпй пазад пародіям масам в формі артистично оброблених моментів боротьби, або накого слова, яке-б було мертвих (12).

«Проти такого засуду,—додає автор трактата,—можуть зараз же піднятися нарікання, що мовляв на перешкоді в розвитку драми української стояли і стоять тяжкі цензурні перепони. Але як і під деліною криною річка не перестає текти водiana течія, так і в підцензурному ярмі, яке-б воно тяжке не було, завжди можливо відчути дух і настрій письменника, його ідейні сімнатії і цілий комплекс його «святая святых».

— Ось ваш акт обвинувачення, «батьки» українського театра! Справдовуйтеся мертві та живі!

Отже, чи справді українські драматурги відносилися цілком інертно до справи? Чи не боролися вони проти цензури й адміністрації?

Пошем аб ово.

Заборона 1876 року захопила діячів українського театра на самій гарячій роботі і разом припинила П. Але не вважаючи на те, що цей указ просто одбрав останню надію, та партія, яку адміністрація охрестила назвиськом «українофільовъ», не згорнула рук.

Малюючи сучасне становище, поет 80-тих років пише,

Погниєш, пловче, в боротьбі!

Буди й боротися тобі

З цією силою єдиною:
 Не одного борця вона
 Уже поринула до дня!
 Під заверюху та негоду
 Серед буяння в світі зла,
 Чи не піти і нам в господоу,
 Чи не зложити й нам вєсла?
 Замкнути серце погань миру
 Й паладнувати в себе ліру
 Для власних мук, для власних снів,
 Для потаних лише погріз!

Спокушавоча на той час перепектив! Але поет з огидою
 одкидає таку пораду і скрикє, повинні гину: «ні, трічі ні! хай
 краще струни порве мій слогів навесини».

Співав, ридав, — говорить поет, —
 І будь готовий
 Замість лаврового, терновини
 Вінець узяти на чоло!
 Нехай тебе роздавить зло...
 Але що смерть? хвилинна страта,
 А далі — слава голосна
 Той умрати певно зна,
 Хто зна добити свого брата
 І за яку лише любов;
 Співець, ти жити будеш знов!

Це настрій «українофила». І час сказати безстороннє слово:
 партія українців, або як охрестила їх адміністрація «україно-
 филов», не згорнула рук. Здавалося, чим би й боротись пове-
 личкій партії інтелігенції з єдиною силою мільйона штиків? Бо-
 ролася словом та наукою. Де тільки була найменша нагода, во-
 лати до правди й справедливості, ясували ненормальнє становище,
 яке утворив новий закон. Настриливо писали розправи наукові
 в публіцистичні і вчужих органах і заспокували свої «Тонкис»,

пам'ятаючи євангельське слово, і — дивна річ. — отверзлося їм, бодай і почасти. Звичайно, і в такій культурній боротьбі можна було виявити більше енергії, та і «жатва убо многа, дѣлателей же мало», і ми досі молимося Господину жатви «да приведець дѣлателей на ниву свою».

Живий жаль стискає серце, коли стежиш тепер по пожежливих часонцях за минулим життям! З яким зусиллям добували найменший крок! Скільки заходів треба було вжити, аби вигальтувати дозвола одираними хоч папихиду по Шевченкові. Який триумф справив видертій всіма правдами и неправдами довід на виставу Москаля-чарівника, або хор, що прилюдно проспівав під орудою М. Лисенка кілька українських пісень! А як то вже треба було походити коло пана цензора, щоб українська книжка побачила світ. А вони таки виходили на світ Божий, не вважаючи і на суворий указ...

Тепер, мабуть, не один адичне з презирством плечима, оглядаючи що минулу діяльність чи варто було, мовляв, терати на такі дрібниці час та життя?

В ція розправі не місце сперечатись проти такої постанови питання; зазначимо тільки, що така діяльність українців зробила вплив на адміністрацію і дала їй деякі культурні здобутки, і між них *доліли на українські спектакли*. Доказ цьому маємо в оголошених нині, потайних докладах ген.-губернатора київського та харківського, Черткова і князя Дондукова-Корсакова.

У 1880 році приїждив у Київ з Петербурга на ревізію сенатор Половцев. Київські українці — «українофили» — зараз же скористувалися з такої нагоди, склали депутацію до сенатора, яка зьясувала йому становище краю і переконала його в ненормальности обставин, що втворив указ 1876 року. Як відомо, Половцев висловився за волю українського слова й українського театру¹⁾. У 1881 році київській, подолянській та волинській ген.-губ. М. І. Чертков подає записку до міністра внутрішніх

¹⁾ К. У. С. 16.

справ. Одночасно з цією запискою подає записку до міністра внутрішніх справ і тимчасовий харківський генерал-губернатор ки. Дондуков-Корсаков. Обидві записки виникли під настирливим впливом діяльності „українофілів“, і ті здобутки, до яких привели записки обох ген.-губернаторів, по чистій правді, належать їм.

Записка Черткова виникла з приводу прошення М. В. Лисенка.

„12-го января 1881 года кандидатъ университета св. Владимира, артистъ Лейпцигской консерваторіи Николай Лисенко въ поданомъ мнѣ прошеніи объяснилъ, починає свою записку Чертковъ, і шше далѣ:—не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ разрѣшенію выпуска въ продажъ сборника пѣсень Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю уместнымъ войти вообще въ оцѣнку целесообразности распоряженія 1876 г., положившаго запретъ на все роды произведеній на малороссійскомъ нарѣчій, кромѣ произведеній пизнціей словесности“.¹⁾

„Одѣлика“ ген.-губернатора доводить його до такої думки, що він виключається проти заборони „на малороссійскомъ нарѣчій сценическихъ представленій и музыки“. І завважає: „по моему мнѣнію литературныя и музыкальныя произведенія на малорусскомъ нарѣчій слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ языкѣ“. На цю записку дадено було резолюцію „заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 и порядками, въ которыхъ она была принята“.

Прошення д. Лисенка стало губернаторові приводом, нагодую написати записку про можливість скасування указу 1876 р. Цього мало: саму думку про неодмінно потрібне скасування цього закона патхнули губернаторам „українофіли“,—про це цілком ясно говорить ки. Дондуков-Корсаков.

«Въ числѣ вопросовъ, *обсуждаемыхъ нынѣ печатью*²⁾ и частію естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью

1) Україна, том II. 250—251.

2) Курсів скріяв наш.

искусственно возбужденныя прессою съ различными цѣлями. обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаніи правъ малорусскаго народа въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностію». Кн. Дондуков-Корсаков, не вважавши на всі хитро-мудрі заходи. гаразд добачас, куди саме гнуть «украинофилы». «Если авторы однихъ статей, предыдущая дѣятельность которыхъ заставляетъ предполагать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно не рѣшаются доказать мно-го, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изобличило бы ихъ въ стремленіяхъ несправедливыхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характеристическую черту русской столичной прессы. Первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, чего хотятъ и куда идти. 1) „Желанія партій, иныя далѣ князь, выражаемая открыто въ нечести, несправдливости и заявленіяхъ земства, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малороссійскомъ языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія касаются дозволенія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малороссійскомъ, языкѣ, допущенія мѣстнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также снятія запрета съ сценическихъ представленій и исполненій музыкальныхъ пьесъ» 2).

Що до рідної мови в школі, то «украинофиламъ» не поталянило напугати губернаторів, але що до сцени і почасти до літератури, вони таки дали відомі здобутки.

Князь рішучо одкидає «запрещеніе сценическихъ представленій, исполненія музыкальныхъ пьесъ, печатанія текстовъ пьесъ съ нотамъ и т. д. Слѣдующимъ шагомъ должна быть отжѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій и т. д.»

«Требованія» ці виставлялися, по впазу князя, «враждебною единству Россіи партією». «Гг. Антоновичъ, Драгомановъ,

1) Украина том II. 251.

2) Ibidem 258.

Чубинській, Старинській, Лисенко и Пльєшенко (певно це Лука Пльєшицький)—являються главними теоретическими и практическими діятелями вь цьому напрямлені». ¹⁾

Серед них фамилін бачимо двох, якых українська література прилічує до корифей української сцени.—д. Лисенка та Старинського. Таким робом бачимо, що и партія «українофилів» і ті корифей української сцени, що належали до неї, не покладали рук. Наслідком всіх цих заходів було те, що «Ізачальникъ главнога управління по дѣламъ печати» зробив доклад міністру внутринніх справ, у якому висловлював таку думку, що «представлялось бы полезнымъ разрѣшить изданіе на этомъ нарѣчій другихъ оригинальныхъ произведеній и переводовъ подъ тѣмъ условіемъ, если въ изложеніи не будетъ ни цовопридуманного правописанія украинифильской агитаціи, и если *внутреннее направление или духъ* не отвѣчается тенденціями украинифильской партіи. Подъ этимъ условіемъ можетъ быть дозволено также исполненіе сценическихъ представленій и изданіе музыкальныхъ пьесъ съ малоросійскимъ текстомъ». ²⁾

На ренні 8-го октябрі 1881 року Височайше затвержено було доклад міністра внутринніх справ, у якому висловлено було між иншимъ: «2) Пунктъ третій разъяснить въ томъ смьслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчій, дозволенія къ представленію въ прежнее время драматическою цензурою и могуція вновь быть дозволенными главнимъ управленіемъ по дѣламъ печати, могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенія генераль-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генераль-губернаторамъ, съ разрѣшенія губернаторовъ и, 3) совершенно воспретить устройство спеціально малорусскаго театра и формированія труппы для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчій». ³⁾

¹⁾ *ibid.* 255.

²⁾ *ibid.* 265.

³⁾ *ibid.* 267—268.

Затвержено було доклад міністра на підставі вище згаданих записок ген.-губернаторів харківського та київського, а також «заявлених со стороны многих губернаторовъ и частныхъ лицъ». На жаль ми не знаємо текста записок других «губернаторовъ и частныхъ лицъ», а може б вони виявили пам'яті і інших діячів українського театру, які причинилися до скасування заборони 1876 року. Спинимось поки що на тім, докази чого маємо у вище наведених «запискахъ». Таким робом бачимо, що заходами «українофіловъ», а між них і двох видатних діячів української сцени—адобуто дозвіл на український театр.

Театр той, як видно, дозволено було в самих обмежених рямах, і ось тепер перед нами друге питання: чи спинилися діячі українського театру на тім status quo, який встановив Ім новий закон. Чи боронили вони проти адміністрації й цензури, як і яким чином?

Це питання треба поділити на дві частини: боротьба, чи то заходи окремих осіб, що до своїх власних творів, та колективні зусилля на принципіальне поліпшення справ.

Властиво все це 25-ліття українського театру—це есть настійлива, певниина боротьба з цензурою за кожний крок вперед. Дозволено було в принципі до вистави тільки такі пьєси, у яких «внутреннее содержание или духъ не отвязается тенденціями украинофильской партіи». А позаяк кожний з адміністраторів хотів довести, що в нього найтонший «своухъ», то «духъ» цей вихтив Ім з кожного твору. З найбільшою пильністю приглядалися звичайно до того автора, імя якого Дондуков поставив між поводарів «враждебной единству Россіи партіи», — до М. П. Старицького.

Почнем і огляд боротьби діячів української сцени з його діяльності, як більш знайомої нам.

Найпершу драму М. Старицького «Не так склалося як жалосся» надруковано було в альманасі Рада у 1883 році, а дозволено її виставляти на сцені 3-го декабря 1886-го року. Впродовж трьох років посплав П. д. Старицький до цензури під ріжними назвиськами, з усікими скорочуваннями та змінами,—цен-

зура не дозволяла. Та й як було дозволити, коли пьеса, і показана і перероблена, така тонула сепаратистичним «духом».. Але єсть на світі сила, якій кориться «весь рід людской». До трупи д. Старницького вступив поганенький актор, російський, але талановитий адміністратор, нині вже покійний М. Перлов. З цензурою завязалися тепліші відносини, і нарешті аж через три роки пьесу було дозволено... але у якому вигляді! Все, що було живішого в пьесі ласкаво викреслив цензор і між нимим голову сцену, у якій жил обдурює разом з назом селян. В тій пьесі, що йде зараз на театрі, од усієї цієї сцени лишилася тільки одна фраза. Поміщик Лещенко заспокоює свою жінку і каже: не турбуйтеся—гроші будуть: ми з Шльомою *виодили шеффа*. В надрюкованій в «Раді» пьесі, бодай і скороченій, єсть все така ця сцена: вона показує, як відносився автор до селян і як до поміщиків, вона свідчить про його соціальні переконання, і коли-б критик дійсно хотів познайомитися з «святая святых» авторів, він мусив би продивитися їх рукописи, перьотвори, бо більш ніж навірно шукати «святая святых» в тих дворах, які перебігли крізь цензурне чорнило, як навірно було-б шукати і сліду гріха на душі, що видержалась з чистилища.

Кожен рукопис російського письменника, а найначе письменника українського, в добрі старі часи підлягав «законам розвитку пашкоміахъ». Спочатку робак, далі заплутується в цензурне напутиння і лежить там довгий час дятелькою, нарешті вилітає легесеньким метеликом, без найменшого багажу, що лише літає високо над землею од квітки до квітки і тиньється сонним промінням. Здивованій автор дивиться і восклицає: «дивні діла Твоє о, Господі!»... і не пізнає свого твору.

Жарти на бік. Коли-б молодий літератор, обшувачення якого ми навели вище, мав дійсно бажання познайомитися з «духом і настроєм письменника, з його дійними сімнатіями і цілим комплексом його святая святых»,—він легко міг-би це зробити, порівнюючи пьесу, що виставляється на сцені, з тим, як вона надрюкована, і нарешті з рукописом, з перьотвором. Таким робом, що до пьеси «Не так склалося, як жадалося» (si devant «Не судилося»), коли-б критик був познайомився хоч тільки

з друкуванням П ексземляром, він дознався-б більш-менш про соціальні переконання автора.

Теж саме можна сказати і про відому драму Богдан Хмельницький. Одіслано П до цензури першого разу у 1886 році, дозволено до друку лише у 1897 році, а до вистави на сцені тільки у 1898 році¹⁾. Дванадцять років пошевіралася пьеса в цензурі! Скільки разів послано П до цензури — того і не злічити! Прибиралися нові й нові назвиська, калічилися текст. Не браю вже нічого. Сепаратистичний дух таки тхнув від пьеси. — правди нікуди діть.

Я пам'ятаю гаразд той невимовний, скажемо гнів, що охоплював автора, коли він знов та й знов одержував свій твір перехрещений кривавим чорнилом з стереотипним підписом: «кь представленію не дозволено».

Пам'ятаю свій власний діалог з цензором з приводу цієї самої пьеси.

— Обясните, пожалуйста, въ чемъ дѣло? Если Вы видите что-нибудь противъ содержанія пьесы, авторъ готовъ изгнать его, лишь-бы она увидѣла свѣтъ. Вѣдь по-русски есть же пьесы, написанныя на эту тему.

— П-да,—отвѣдає з ухмілкою цензор:—пьеса пьесѣ рознь, но дѣло не только въ содержаніи, а въ языкѣ.

— Какъ въ языкѣ? Драматическія произведенія на малорусскомъ языкѣ разрѣшены кь представленію.

— Разрѣшены, да не всѣ-сь. Переведите пьесу на русскій языкъ, и тогда мы, пожалуй, разрѣшимъ ее.

— Но почему-же...? слова синялися в горлі.

— Потому-сь, что русскаго языка народъ малорусскій не понимаетъ, а малорусскій понимаетъ,—вотъ-сь и нежелательно, чтобы народъ видѣлъ такія пьесы на доступномъ для его пониманія языкѣ. Просто?

¹⁾ Показчик Комарова 154.
ноябрь-декабрь. 1907.

Просто до цініаму. І вертайся до дому і бийся головою об мур, як б'ються герої Андреевського оповідання «Ст'їна». На ренті її дозволено було до друку аж у 1897 році, звичайно скорочену, оскільки було можливо. Останню дію в наметі перед Переяславською радою цілком викреслила цензура — всю без остатку: вона лишилася тільки в рукопису. Знов через рік п'єсу перегляно ще раз в цензурній горнилі і на ренті дозволено до сцени, але «съ непрѣмѣннымъ условіемъ», щоб на прикінці драми виставлено було апофеоз — «Переяславська Рада». Це цікавий факт, як доказ того, що цензора не тільки дозволяли собі робити негативні вимоги, але вони вважали себе цілком уповноваженими ставити й «положительныя требованія».

Знов така і по цій п'єсі критик, аби тільки схотів, може добачити «дух і настрій письменника і його свята святих».

Такі ж трансформації пережили і п'єси «Остання ніч», «Облога Буни» та й всі другі, які тільки дотикалися хоч в найменшій ступні такого питання, до якого можна було пристосувати «соціалізм» та «сепаратизм».

«Оборону Буни» надруковано було у 1899 році; погано її до театральної цензури кілька разів, і верталася вона все з тим самим присудом: «съ представленію признана неудобной». Аж нарешті, тільки по конституції, дозволено її до сцени у 1906 р. «Остання Ніч» пережила ще більші трансформації. Взагалі, колиб критик схотів порівняти екземпляри п'єс, дозволених до сцени, з екземплярами тих само п'єс, дозволених до друку, з авторськими екземплярами і нарешті з суфльорськими екземплярами, що перебіли вже останню цензуру, цензуру самих артистів, — знамениті «купюровки». — тоді-б тільки уявив він собі, як затежрюється «святая святих автора» по всіх тих операціях!

Письменник, що збирається писати про драматичну *літературу*, мусить познайомитись з друкованими творами авторів, а не обмежуватись лише тим, що бачить на сцені — це аксіома.

Коротко кажучи, цензура, очевидно, виявилася була знищити українську драматичну літературу, і знищити не аби як, не гвалтом,—а тихо й тихо: примусити її вмерти, піти своєю власною смертю: довести її до такого ступня, щоб вона вже не задовольняла і самих занеклих патріотів. Заборонялися не тільки ті пьеси, в яких піти тхнув уставлений «духъ», а просто й всі ті, в яких мріла хоч іскра талану. Напр., М. Старицькому впродовж багатьох років заборонялися такі цілком безгрішні пьеси, як «Ой не ходи Грицю» та «Піч під Івана Купала», а разом з тим Миротлавському-Винникові дозволили історичні пьеси з самими некучими заголовками: «Гайдамаки» — історическія картини время Гайдамачества», «Козаче серце» — історическія картини, «Гетманци» — історическія картини время Запорожья і т. п. Очевидячки, ці «історическія картини» були цілком безгрішні і «на доступномъ для понятія народа языкъ».

Що було робити? А треба було постачати нових пьес. Важливо усіяких засобів. Перш над усе М. Старицькій порозумівся з де-якими авторами-товаришами, Леницьким та Мирним. — вони мали дозволені театральною цензурою пьеси. М. Старицькій і переробив їх до сцени. Та все-ж цього було мало. Серед «безусловно дозволеныхъ къ представленію» пьес українських було чимало таких творів, яких ні в якому разі не можна було вставляти через їх літературну вартість. Про те вони мали один великий плюс: налітурка з маркою, з печатком і з надписом: «къ представленію безусловно дозволена». Це був філософський камінь!

Нам'ятаю, була якась така пьеса, властиво такі не пьеса, а тільки дійсне налітурка, на якій значилося: «Василь и Галя» — Драма въ V дѣйствіяхъ Бондаренка, безусловно разрѣшена къ представленію». Ой скільки пьес українських втапував той Бондаренко! Через нього мабуть і розповсюдились так в українській драматургії назви Василь та Галя.

Звичайно, це не була боротьба в справжньому розумінню цього слова. Жарти, та жарти лихі...

Була собі така пьеса «Мазепа» — історическія картини въ 6 дѣйствіяхъ, текеть отчасти заимствованъ изъ поэмы Пушкина «Полтавскій бой» (sic), сочиненіе артиста К. П. Мирославского-Вишикова». Заголовокъ свідчить про освіченість автора. Даймо, що автор сумірно зазначає «текеть отчасти позаимствованъ изъ поэмы Пушкина», але відомо, що в поемі Пушкина Мазену змалювано «злодѣемъ, Іудею бѣжавшимъ въ страхъ». Хто бачив Мазену на сцені у виконанні крапчих трупи, той бачив, що Мазену не було виставлено ні ялюдієм, ні Іудею в страхъ... Так пробивалися струмочки думки й життя у нещасний український театр.

Єсть не таке правило: потому, як пьеса вергається з цензури, автор не має вже права додати й жадного слова, але викреслити може скільки хоче. І з цього правила користувалися бідлашні українські драматурги. Серед драм М. Старицького єсть дві драми: «Юрко Довбниш» (перероблена з відомого роману Францоа: «За правду») та «З темряви» («Кривда й Правда»), оригінальна драма на 5 дій. Обидві ці пьеси малюють моменти соціальної боротьби пригноблених класів: перша—повстання гуцулів за землю під приводом Юрка Довбниша, а друга—боротьбу видатного селянського діяча Степана з глитаєм села. Видима річ, що в ті часи таких пьес ніяким робом не могла дозволити цензура: тут і надалось вище наведене «правило»: М. Старицький до текста своїх драм додав ще три мішки гречаної вовни і густо перемішав все, — вишов славний твір! Хтоб глянув тільки на перші сторінки його, одразу був-би вивинився, що автор збожеволів. Тут йшла ніби й розумна розмова, але зразу вривалася, бо надходили несподівано хлопці й дівчата, починали співати й танцювати. Знов йшла попередня сцена, але її перебивали п'яні бабів, що Бог його зна з чого заводили сварку; бабів розганяв дід і сідав ловити рибу трюхи чи не серед стегу: знов текст драми, і знов якийсь нікому невідомий дурець втручається в розмову і починає точити теревені: коротко кажучи, це була така мішанина, в якій ніяк не можна було домагатись змісту. Ми

боки рвали з сміху, слухаючи цю галімантю. А справу було притовано. Цензору мабуть з п'ятої сторінки обридло читати цей бред безумного, і він дозволив обидві п'єси до вистави. Тоді то й пішла друга робота: автор почав викреслювати все те, що було намішано в п'єссу, і нарешті з інкардунни вилупився дійсний твір. Згадувати смішно, а винагувати було гірко.

Всі ці засоби проти цензурних порогів відносяться ніби до «області спиритуалістического»: бували і другі... Часами справа залежала од якогось останнього цензурного урядника...

Баснь эту можно-бы и болѣе пояснить...

Да чтобы гусей не раздражить.

З літературною діяльністю других ювілянтів української драми ми не маємо такої інтимної знайомости, але, приглядаючись до неї ближче, ми бачимо, що й вона підлягала тим самим законам трансформації. Іван Карпович Тобилевич належав теж до тих авторів, яких найпильніше пантрувала цензура. Скоро вступив був він до трупи М. П. Старицького, його заслани у Новочеркаск на три роки, а через три роки знов було продовжено термін його заслання ще на три роки. Визволився І. К. тільки у 1889 році, та аж по 1895 рік лишався ще під негласним надзором. Справа була політична: разом з Карпенком Карим заслано було Михалевича, Русова і других українців, через що мабуть цензура і приглядалась так до творів шановного автора. Не потатанило йому одразу. Перший твір Карпенка-Карого «Чабан» був заборонений аж до 1889 року. Кілька разів одсилав його він до цензури, і тільки у 1889 році дозволено його було вже в новій переробці під назвою «Бурлака». Друга п'єса Карпенка-Карого була «Не так пани як підпанки». — вона пережила ще більші трансформації: до цензури їздила аж *тільки раз!* Шість раз міняла ім'я: «Не так пани, як підпанки», «Перед світом», «Підпанки», «Сельська честь», «Що було, то мохом поросло», «Прислужники». Під назвою «Прислужники» і дозволено її до вистави аж у 1904 році. Слівце 20 років їздила

п'єса «ізъ Воронежа въ Черниговъ и обратно». Автор мав сплу переробляти свій твір, заслати прошенія в цензуру, домогнатися свого права і не втрачав надії! Третьою п'єсою Карого була «Безталанна». І цю п'єсу, драму кохання, не було дозволено авторові. Зпершу п'єса називалася «Хто винен?» Потім її перероблено і охрещено «Чарівницею». Цензура знов заборонила. Автор ще раз переробив її, назвав «Безталанною» — і тоді тільки дозволено її цензурою.

Якже то пішлося «святая святых» автора за такими змінами! Тільки тільки приглядаючись до п'єс, можна собі уявити, яке силомічне каліцтво робили драматурги своїм творам. Сипимось, наур, на п'єсі „Прислужники“, що, як відомо, малою нам стаи крєпаків-селян і відношення до них дворян, поміщиків, згола—безправьє та гвалт, які чинили вони над своїми крєпакками. Глядача дивує, що весь «центр тяжести» п'єси спирається не на панові, а на його камердинері, який піби призводить пана до всього недоброго, а пан сам начеб то такий лагідний, хоч до рани прикладай. Добра нагода одразу панаста на автора, на його буржуазний світогляд і прочая і прочая. Коли-ж ми згадаємо всі ті метаморфози, що пережила п'єса, скільки разів ходила вона до цензури, скільки назв змінила і тільки получила дозвіл під останньою назвою «Прислужники», яка так вже яскраво підкрєлювала думку автора, ліби винні не пани, а подлі-ж хами прислужники їхні, — тоді тільки зрозуміємо ми, що мабуть спочатку в першотворі nicht da war der Hund begraben. Автор, що з таким бодем сердечним відносиньє до селян, розум'єв мабуть гаразд, що не пана втворено «прислужниками», а самі прислужники продукт гвалту панів і безправья селян. ¹⁾ Правда, і в підцензурнім ярмі, яке-б воно тяжке не було, завжди можно відчути дух

¹⁾ За всі ці відомости дякую ласково брата покойного, О. К. Саксаганського.

і настрій письменника. його ідейні сімнатії і цілий комплекс його «святая святых».

На жаль ми не маємо можливості поглянути історію цензурної волокити п'єс третього члена української драматичної трійки— М. Д. Кропивницького, але спираючись на його дрюковані спогади, можемо зазначити аналогічні факти. Ось що розповідає про це сам Кропивницький.

«Всё почти мои пьесы отдыхали на Прокустовом ложѣ (в цензурѣ) отъ полугода до года и болѣе, и многія изъ нихъ возвращались недозволенными или съ помарками, равносильными недозволенію. Передѣлывалъ я ихъ наново, снова посылалъ и снова ждать, а дождавшись, снова получать ихъ въ пзуродованномъ видѣ и снова принимался за Сизифову работу. „Глитай“ і „Доки сонце зійде“ уже разрѣшенныя, были оиять запрещены. „Глитай“ въ продолженіе 7 лѣтъ, „Доки сонце зійде“—десяти лѣтъ, и только благодаря Савиной, дозволены въ 1900 году¹⁾. Въ одномъ изъ благотворительныхъ спектаклей въ Петербургѣ обратился я съ просьбой къ генерату, причастному къ устройству этого спектакля, проси оказать содѣйствіе въ цензурѣ, и содѣйствіе было оказано, и пьеса, пролежавшая въ цензурѣ безъ движенія около 2-хъ лѣтъ, разрѣшена была въ одинъ день²⁾».

Не легшу боротьбу вів за свої п'єси і молодини з старіших українських драматургів—В. Д. Грінченко. Комедія „Нахмарило“ звалася вперше „Дядькові примхи“. Цензура заборонила ІІ: автор де-що переробив, назвав ІІ „Нахмарило“, знов одіслав до цензури, і аж тоді тільки було ІІ дозволено. Теж саме було з „Степовим Гостем“. Звався він в першій статії свого розвитку „За батька“. Лежав лялечкою в цензурі, вернувся розмальований червоном чорнилом до батька, знов поїхав до цензури, знов полежав, і вилетів вже на волю „Степовим Гостем“, з прибор-

1) Итоги за 35 лѣтъ. М. Д. Кропивницькій. «Сынъ Отечества» 1905 г. № 120.

2) Ibidem.

щоб виставляв стільки само днів російської пьєси, скільки й української.

Щоб виконати його волю, треба було утримувати спеціальну російську трупу.

Надоекли зупинення, урвався терпєць і наважився Саксаганський позивати градоначальника. Як маси з багатим позиватись, каже народне прислів'я, то краще поли вріжь, та тікай. Та втік, не втік, а побігти можна. І почав Саксаганський строчити скарги та прошення. Аж тричі подавався він з прошеннями до Глави Упр. по Дєламъ Печати за дозволом виставляти українські пьєси без російських, — все одмовляли. Саксаганський не складав зброї, домигався свого і вдався паренті з прошенням аж в Сенат і таки одержав у 1892 році дозвола виставляти українські пьєси з одним одноактним, або двоактним російським водевілем. Так само настирливо домигався він дозволу грати в Києві, але добув цього дозволу вперше для трупи Садовського М. П. Старницький, спочатку під фірмою К. Драм. Товариства, а вже згодом і самостійно. Не менш уперту боротьбу, бодай хоч скаргами та прошеннями, точив з цензурою Б. Д. Грінченко з приводу заборони його перекладу „Маріє Стюарт“. Він довів діло аж до Сената, про те дозволу не вигвалтував.

Багато можна було-б навести таких прикладів, але обмежимося поки що й цими: факти з життя українського театру ще перед очима у всіх.

Всі ці факти, які зазначали ми вище, були лише заходи поодиноких діячів, але діячі українського театру ніколи не теряли нагоди виступати й колективно в обороні справи українського театру. Одного часу пронагувався з'їзд діячів української сцени, щоб обміркувати його становницю та нарадитись, що далі робити, як підтримувати його. Старші діячі українського театру щиро пронагували той з'їзд, але решта чомусь не пристала, і діло скінчилося лише спільною нарадою. Коли-ж було дозволено перший всеросійський з'їзд театральних діячів, українці всі прибули на почесло поле: М. Старницький, М. Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий та з Чернигова Шраг од гуртка української

інтелігенції, серед якої був і драматург Грінченко. Всі головні репрезентанти українського театру виступили на тому з'їзді з своїми докладами. Доклади їх волали до правди й справедливості, до поліпшення долі українського театру: вони малювали його становище, говорили про той гвалт, що душить його. Українські драматурги прохали, щоб їх зрівняли принаймні з російськими, щоб скасовано було ті циркуляри, які ставлять українську сцену в якісь виключні умовини життя.

Не маючи зараз під рукою докладів других репрезентантів української сцени, які виступали на з'їзді, ми наведемо тільки головний зміст докладу М. П. Старницького.

Малюючи всі „крики і обіди“ українського театру, д. Старницький зазначив: „З 1889 року цензура почала заборонювати вистави не лише драм із життя інтелігенції, але й з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував сюрдут. Не досить того: пьєси, *вперед дозволені*, було усунуто з репертуара розпорядженням цензури (на приклад Кронвіницького «Доки сонце зійде» та «Гаптай»). Слідом за цим почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та побутові з минулими. Мені, наприклад, заборонено «не за напрям ані за зміст», як був ласкав вяснити мені особисто давнійший начальник «Гл. Упр. по Дѣламъ Печати», але *виключно за мову* драми «Богдан Хмельницькій» та «Розбите серце». д. Кронвіницькому з тої самої причини заборонено «Титарівну». д. Карому драми «Роман Волох», «Сербин», «Що було то мохом поросло». д. Копиському драму «Ольга Посачівна» і комедію «Норватась п'ятка». Та рівночасно з цєю поголовною заборonoю декому дозволювано між иншим і історичні драми і пьєси з інтелігентного життя, але *лише такі, якит нігто не важився виставити на сцені*. А виспелазваням авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких-будь чи то російських, чи заграничних творів, або коли мали хоч тіль літературної вартости. Такими самовільними й нічим неоправданими утисками стіснено горизонт українського письменства до хутора, до хати, і в ній іще *не дозволено йому жити*».

ських боків народнього життя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощі та гризоти. Наслідком цього репертуар української сцени зробився одноставним та нудним, тай сама вона засуджена на голодну смерть¹⁾.

Далі д. Старицький виставляє ті позитивні вимоги, які ми зазначали вгорі. З'явд одного, ясно вхвалює доклади українських драматургів і вдавєс з ними до Височайшої Влади. Наслідком цього було те, що цензурні вимоги одразу пом'ягшали: почали дозволити потроху і історичні пьєси, і пьєси з життя інтелігенції, і пьєси на громадські теми.

Таким робом потроху, помалу а все таки діячи українського театру добули більше волі рідній сцені, оборонили її од немилучого загину. Звичайно, нам зараз можуть закнпнути, що всі заходи старших діячів української сцени були лише „полум'єрами“, що треба було вживати більш радикальних засобів: не просити, не скажитись, а правити своє!

Чи треба-ж на це одновідати?

Звернемося тепер до другої частини питання, — до того, *про що* писали українські драматурги. Не спинаючись на художне-критичному розгляді їх творів, — ми зясуємо тільки, у полі яких ідей зростала і ширилась їх творчість.

VI

Кидаючи погляд назад, на всю українську драматичну літературу, мусимо перш за все зазначити, що вся вона була од першого кроку свого нового життя щиро-щиро демократична і чесна. Вона служила *народу та людині*, не прислугуючись

¹⁾ Труды первого съезда спеціальныхъ театровъ. Москва 1900, ст. 260.

інтересам пануючих класів. Бездогматичність, розглянена ролісуета, та інші прикмети «духа землі» буржуазії, що стали ніби «во главу угла» інших літератур—не поширились в українській драматичній літературі: вона лишилась сильною й честною літературою здорового народу, що знову виступає на арену життя. Не «дух землі», а «дух вічної правди», що веде до рівності і братерства, бував в ній і надихав її робітникам їх найкращі думки.

І в цій її велика і непохитна заслуга. Придбався-ж конкретно до тих ідей, які розробляли українські драматурги.

Цензура й адміністрація дозволили їм торкатись тільки тем счасливого, чи нещасливого селянського кохання, та других родинних відносин.

Чи лишились вони в цих межах?

Звернемося до обвинувачень автора «Уваг»:

«Українські драматурги *весь час* плекали або етнографізм, *опираючись на кожного кроці в шаржировку народних типів*», або—в іншому разі, малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбийчу і притупляючу буденщину П. В доказ цього загального обвинувачення автор наводять такі детальні факти: «Величкі моменти з історії минулості українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби класів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішились увагою наших драматургів, не були для них джерелом животворящим, відкляли вони й самі-б несли та й других панували. Боротьба цих (народних) класів проти соціальних кривд, проти політичного утеску була чужою для загально-признаних авторитетів української драми».

Подивимось.

З історичних драм «загально признаних авторитетів української драми» ми маємо ось які: Богдан Хмельницький, Остання ніч, Оборона Бурі, Маруся Богуславка, Сава Чалий, Бондарівна, Диха іскра поле спалить сама везе, Гандзя, Йені зорі, Стеновий Гість, Серед Бурі—однадцять історичних драм на трох

письменників за короткий час,—бо до 1896 року історичні драми не дозволяла цензура.—відсоток не малий.

Але, стриваймо. Може ці «історичні» драми ілекати тільки драму кохання, а історичнього в них тільки и малося що декорації та вбрання? Може й справді в них не одбилось «величкі моменти з історії минувности українського народу?»

Пошем спочатку.

Епоха Богдана Хмельницького найбільшійший момент з життя українського народу, і драма Б. Х. малює не тільки особисту власну драму гетьмана Богдана, а самий зріст народнього гніву, боротьбу і повстання народне. Згадаємо тільки другий акт—на занорожжі, чи не соціальні питання підносяться на сцені в сценах між голою та лейстровими козаками? Самого Б. Х. вводить автор не мстником за власні кривди, а свідомим ватагом народнього гніву, головою повстання народніх масс за свої політичні і соціальні права. (Автор навмисно змінив почасті історичний факт: звістку про сватт над сином та жінкою приволиить Тимко Богданові в ту хвилину, коли Богдан вже скликає до повстання запорожців). Оборона Бунни—чи не це по величній момент з історії українського народу? В цю драму автор цілком переніс той героїчний дух часу, який надав можливість невеличкій кунці жінок боронитись од численного ворожого війська, і паренті всім смерті, а не сказати свій стяг. І хоч інтрига неси—«драма серця», але в ній звучить новий соціальний мотив, народжений Богдановою епохою. Героїня драми Марьяна не може з'єднатись з своїм коханцем князем Корецьким—не через те, що «він поляк, а вона руська», не через те, що він «католик, а вона грецького закону», а через те, що він *ман, а вона колючка*. Ввесь настрій, яким перебіята драма, приводить нас в ті часи, коли люде жили хвилинами, а не роками, коли нерви й воля були напружені, як тетива на добрім сагайдаку, коли не кожен думав, що «краще бути живою собакою, ніж мертвим левом». Такий час і дає можливість поодиноким людем виявляти нечуваній героїзм—ламати своє власне щастя з-за принципу, виріати за новизність свою, що й робить героїня пьеси. «Остання Ніч»

малює драму самотньої людини, що свідомо віддала своє життя за волю, за щасття других. Про те думасмо, що такий момент може «павицти іти назустріч новому життю». Чи не героїчний момент з життя народу малює нам Савва Чалий? Що-до історичних п'єс Грінченка, то вони теж відносяться до той самої Богданової епохи і малюють нам моменти повстання народних мас. Пастрій п'єс, не вважаючи на зовсім інші обставини життя, остільки відповідає сучасному настрою російської публіки, що навіть в такому далекім краї, як Кавказ, в Батумі, місті приморськім, де зблизили люди всіх сторін, єливе незнайомі з українською мовою, — кожне слово п'єси «Стеновий Гість» викривляти гучні оплески. Так розуміла публіка пастрій народних мас.

Далі автор «Уваг» каже: «боротьби класів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплючі своїм змістом, не надто тішилися увагою наших драматургів. Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признаних авторитетів української драми».

Треба собі з'ясувати, про яку «боротьбу класів» говорить критик. Одколи життя людське вплюся в форми державного життя з визначеними класами, які одрізнялися один від другого своїми правами, одтоді і почалася боротьба класів. Коли автор розуміє таку боротьбу, то певже не добачив він «боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску у тих само драмах: Богдан Хмельницькій, Оборона Вуши, Остання Ніч, Савва Чалий, Стеновий Гість, Юрко Довбун, В темряві, Вурлака та другі?

Ми думасмо, що автор проето не догляців в українській драматичній літературі боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску. Візьмемо хоч-би такі слова.

«Але пад все посильне людське горе. —

Ярмо і бич голоти!.. Тяжко!.. Ох.

Як боляче! Як душу шарпа туга...

А.тв

Над немощим не змилюється кат:
Лишь силою відбити можно волю,
Придбать права, завоювать буття...
Так скрізь велось і буде так до віку!

Клянусь, брати, що ні скарби члєсенні,
Ні любовіч ненаситимий вал.
А ні прихил до крєвних і до друзів,
А ні погроз, ні мук смертельних жах
Мене з шляху думок моїх не звернуть
І зрадою души не забруднять!
Клянусь віддати усе життя за благо
Окривдженних і знищених людей!
За правду смерть—це правди торжество.
(Святих думок над темністю звитяга! ¹⁾)

Чи не певний ідеал соціального й політичного життя висловлюється в цих словах:

«Так пан неслом—всі віри поважать,
Не запрягать в ярмо души живої,
Не гвалтувать над розумом чужим.
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Коли-ж автор „Уват“ під боротьбою класів розуміє тільки боротьбу „труда и капітала“, то це нас дивує ще більше. Германія—капіталістична сторона, але й в германській літературі ледве при кінці 80-тих років з'явилися спроби драматичних творів, що так чи інак дотикалися саме цієї боротьби праці й капітала („Перед сходом сонця“ Гауптмана). Це тривало не довгий час: одразу зпочатку 90-тих років літератори германські

¹⁾ «Оставия Ніч». Цітую по друкованій в «Київській Старині» поезії.

вернулися на лопу буржуазії: вони вдалися почасти в якійсь естетизм—„въ гармонізацію природи“, почасти „въ християнское смиреніе“, що й примусило їх дійти до теорії „винравдування зла“, та одкинутись навки од соціальної революції¹⁾). Доказом цих слів можуть бути драми Зудермана „Іоанн Креститель“, та „Каменотеси“. Власне з 1890-тих років література германська починає малювати капіталістичну суспільність з її соціальними конфліктами. Але про те на всіх цих соціальних драмах лежить, як каже Фріче, „печать мѣщанскаго духа“. Навіть більше: ні одна з цих драм не розвизує принципіально проблеми і не дає жадної раціональної одновіді пролетаріатові на його некучі питання. Про найкращу з цих драм, чудову драму Гауптмана «Ткачи», Фріче каже: «драма Гауптмана чудовий малюнок страшних наслідків голоду, а не боротьби організованого, свідомого пролетаріата во ім'я соціалізму». Не один з тих германських драматургів, на думку Фріче, „не зумів виявити на сцені найбільше питання часу у тому вигляді, як воно поставлено самим життям, і в тім дусі, як його хоче розв'язати клас робітників“. В Австрійській драматичній літературі тільки самими останніми часами з'явилися твори, що так чи інак дотикаються боротьби праці та капітала. І ось останніми ледве днями промайнула по часописах звістка, що д. Гауптман пише нову драму на тему боротьби праці й капітала. Тільки у XX столітті! А автор „Уваг“ чи не вимагає од українських драматургів, щоб вони малювали боротьбу праці й капітала з початку 80-х років.

„Комуністичний маніфест Маркса та Енгельса“ безперечно річ величчя, але поети мають для своєї „поетичної інтерпретації“ маніфест ще висшого майстра,—маніфест життя. Дійсний художник не може малювати, хоч-би й на користь партії, того, що не перейшло, не пройняло наскрізь життя. Та й багато ще зостається проблем людського духу поза межами комуністичного маніфесту. І Фауст, до якого-б класу не пригупили ми його, скрізь лишасться Фаустом, та й Гамлети бувають і поміж про-

¹⁾ Фріче «Художественная литература и капитализм».

летарів, і поміж королів. «Не о хлѣбѣ едином будет жив человек». Та й сьому пролетаріатові не потрібне детальне розроблення на сцені тих або інших пунктів програми: пролетаріат, як революційна маса, шукає на сцені величнього пафосу, — настрою, що відповідає його настрою, подій, що аналогічні тим подіям, які повстали по його шляху. «Вільгельм Телль» Шіллера, столітня пьеса, зворушила всю Россію у 1905 році: треба було бути в театрі на виставах пьесы, щоб зрозуміти, як відповідав настрої пьеси настрою нублєки.

Поет-художник навмисно одсовує свій твір на визначену історичну перспективу, щоб уникнути тої пошлости, яка неодмінно прилучається до фотографічних речей. Скажемо словам Каутського: «пролетаріат шукає в драмі боротьби і дії». — і він знайшов би її чимало й в українській драматургії, не тільки в новійшій, — про неї ми в цій розправі не говоримо, — а й у тій, що має право святкувати свій 25-літній ювілей. «Бурлака». «У темряві» (Кривда й правда) «Юрко Довбши», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч», «Оборона Буши», «Степовий Гість» та другі пьеси показали б пролетаріатові, як вмирають люди за ідеї спільного блага, спільної правди, загального добра. Ми думаєм, що ті слова, які ось зараз маємо навести, знайшли-б повний одгук в душі революційного пролетаріата.

Бо поки нас од сонця кривють хмари,
 Бо поки плач і лемент скрізь буя.
 Не можу я жадать своєї пари,
 Щасливою не можу бути я.
 Керуйте-ж нас ви, провідничі зорі,
 Між хижих хвиль на збуреному морі
 До пристані де запанує знов
 І воленька, й братерство і любовь!...

—
 Не лютістю бісованого ката
 Будеться те щастя на землі.

Бо кат—все кат, чи репаний, чи білий,
За ним услід — неволя, гвалт і смерть.
У лагоді, в братерстві тільки спля!...

Незабутня річ. Чи-ж нана і раба
Помирить хто? Пап з рук чужих жрує
І раб йому потрібен, як життя.
Появляється на небі ясне сонце
І промінем розвіє темний чад.
Прозрять тоді невільнички сліпучі
І закують у нута хижаків¹⁾!

Не будемо нагромажувати тут ще більше прикладів: тексти вищезгаданих п'єс доказ нашим словам.

Таким робом бачимо, що факти не одповідають обвинуваченням критика, і що неважаючи й на закони російської цензури, і соціальна боротьба народних мас, і політичні утиски над духом людини одбилися в українській драматичній літературі, і присуд критика:—«Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кринд, проти політичного утиску *була чужою* для загальнопризнаних авторитетів української драми»²⁾—не має правди і ваги.

Обурює молодих критиків ще й те, що українська драматургія в ліпшому разі малювала нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину П. Дивни діла Твої, о Господи! Російська критика побожно шанує Чехова за те, що він так художньо змалював ту пошлість, ту прозу, і буденщину життя, яка панувала в Росії у 80-ті роки, а український критик обвинувачує своїх драматургів за те, що вони малювали прозу життя! І справді, поезія ж краще прози. І на

¹⁾ „Оборона Буші“, цитую з надрукованої в „Київській Старині“ п'єси.

²⁾ Передмова до перекладу Пахаревського «Сяреїв» Чірікова.

що було Гоголені писати «Ревізора», та «Мертві Душі»? Чи не краще було б обмежитись «Ветерани на хуторі біля Диканьки»? Чому-ж він віддав найбільшу силу свого талану прозі життя?

Єсть два типи письменників: одні малюють типичні зявиська сучасного життя, другі проймаються ідеями й почуттями загальними для всіх часів. І де такі терези знайти, щоб зважити, що має для чоловіка більшу цінну? Ухмілка й сльози, сміх та стогін потрібні людській душі. Поезія в житті людській—короткі хвилини, а проза—довгі дні. Чи-ж винні українські драматурги, що проза життя оточала їх з усіх усюд? Вони малювали правдиво сучасне життя, і в тим їх велика, незабутня заслуга. Драми й комедії Островського теж малюють «прозу життя, вибічу й притуляючу буденщину її», а критика російська поставила його «во главі угла». «Тьма низких истинь намъ дороже насъ возвышающей обманъ», — сказав колись поет: та ці, «обманъ» не «возвышають»,—відносить душу чоловіка тільки правда, вона одна може вжахнути душу правдивим малюнком і примусити людину замислитись над питаннями життя. Переважна частина пьес Карого, «Гіттай», «Дві сім'ї», «Олеся»—Кронінницького, «Світова Річ»—Олени Пчілки, «У Темряві»—Старицького, «На громадській роботі»—Грінченка, пьеса Мирного «Згуба» й другі—все це «комедії правові». В цих пьесах автори малюють нам сучасне життя з усіма його криздами й болями, сумними, та смішними рисами. Найбільшу частину свого талану присвятив прозі життя Карпенко-Карий. Він показав нам життя сучасного українського села в його соціально-економічних відносинах. Болоче питання про хазяїна й робітника—грунтовний мотив пьес Карпенка-Карого. Цікаво простежити, як зростає й шириться цей мотив в його пьесах: «Розумний і Дурень», «Сто тисяч» та «Хазяїн». Михайло. Калитка—це прототипи того-ж таки хазяїна-кулака, який вже зростає в «Хазяїні» в грандіозну фігуру Пузира; і відносини до робітників приймають в кожній пьесі більш визначені контури і нарешті уявляються в «Хазяїні» у вигляді цілком виробленої системи.

Але маюючи правдиву прозу життя, драматурги українські малювали і тих героїв ідеалістів, що несуть в світ «печать дара духа святого» і не дають згаснути серед прози життя світому вогню. Таких героїв любови та ідеї ми маємо в образах: Бурлаки, Степана (серед Темряви), Серпокрила (по над Дніпром), Юрка Довбиша та др. І ці сильні та неперескльиві герої навчили-б і критика «іти назустріч» новому життю, коли б його вухо при-тулилось до серця письменника.

Література не може одбити в собі всього життя, не маюючи життя інтелігенції.—це розуміли українські драматурги і вживали всіх засобів, щоб добути дозволу захонити й цю сферу. Але як його викрутитись? Інтелігент, що балакає по українськи—та цей видимий сенаратист українофіл! А дозволено було виставляти тільки такі твори, «внутреннее направлення которыхъ, или духъ, не отъизъясняется тенденціями українофильскої партіи».

М. Старицький наважився пошукати броду. Він написав зовсім сумірну пьєсу «Розбите Серце» на тему «старої байки, що завжди нова»,—дія відбулася серед інтелігентів: і ось «со страхомъ и трепетомъ» одіслали пьєсу в цензуру, як першого птаха з ковчега. Та не принесла пьєса масличної гілки: вона вернулася геть вся перекреслена червоним чорнилом з стереотипним приписом: — «къ представленію признана неудобной».

Урвалася пінка. Минуло ще кілька часу.

Творчість шукала простору. Душили серце цензурні пуга.

І знов наважився М. Старицький шукати броду. Написав він пьєсу з життя українських артистів (Талан), примусивши всіх їх балакати по українськи, і сам вдався до цензора. Він злясував йому, що справжні наші (мати поміщика Квітки, редактор) балакають і в пьєсі по російськи, але акторів українських він не може примусити балакати по російськи, бо це було-б надужиттям: вони, мов би то, люди зовсім прості,—ім цілком не відомий «языкъ Пушкина». балакати вмійють тільки простомовою.

Чи то ця розмова переконала цензора, чи просто пом'якшали цензурні ярма.—не можемо з певністю сказати, що пере-

важко,—але пьесу було дозволено, і в перший раз забалакав на сцені українською мовою український інтеллігент.

Правда, далеко раніш, ще в пьесі Олени Пчілки „Світова Річ“ балакали вже люди в віндутиях по українськи, але то ще не були інтеллігенти. В особі ж поміщика Квітки вступив на сцену український інтеллігент.

«Ходатайство перваго съѣзда сценическихъ деятелей» докінчило справу. Дозволила цензура „Блакитну Троянду“ Лесі Українки, пьеси Грінченка, «Суєту» й «Житейське Морє»—Карпенка-Барого. Прорвала течія і цю гатку—українська інтеллігенція вступила на сцену.

Був ще куточок, якого не сміли торкатись письменники російські та українські—таємна хатка Сильної Бороди, якої він не дозволяв одчиняти її своїй жінці золотим ключем. Поводі ставало можливим говорити і про неї, бодай і слоноповською мовою. Дію звичайно треба було переносити «въ тридесятое царство, не въ наше государство». Спєраючись на цей мудрий, басичний засіб, М. Старицький і переніс дію своєї «Останньої Ночі» в часи історичної Польщі. Але хто-ж би не добачив в тій драмі події останніх часів? Останні події одбачив і в пьесі Кронівницького «Скрутна Доба». Ми не кажемо вже про гарну драму Хоткевича і про твори других молодих письменників,—ми згадуємо в цій розправі тільки старих, і на підставі вище наведених фактів мусимо визнати, що український театр не «геть-чисто закидано літературним сміттям», як упевняв був автор «уваг про завдання українського театру», що «жерці його» розуміли завдання справжньої штуки і стояли на сторожі розвитку рідного театру, і що автор *Уваг* робить свої висновки тільки на підставі тих пьес, які *бачив на сцені*.

Ми не можемо вимагати од других саможертви, ідеалісти-ж трапляються не що дня. Актори—ті-ж люди і так само хтять їсти й пити, як і всі під місяцем живучі,—вони виставляють скрізь і завжди найбільш ходкі пьеси. Найтонші твори дають найтонший збір. «Свєрст» Чірікова виставляли мабуть і юдофоби

актори, бо певні були, що «Євреї» прикличуть юрби євреїв Росії в театр. І не помилялись.

Ні, театр вірний термометр, і коли українські трупи досі не виставляють кращих творів старих письменників і письменників нових—це свідчить нам про той непохитний факт, що домінуюча частина публіки українського театру—не українська інтелігенція, а таж сама безпартійна буржуазія, яка шукає в театрі тільки втіхи. Нас мало. І мимоволі згадується російське прислів'я не стілістичне, та дуже влучне: «ничего на зеркало пенять, коли рожа крива»!

Та-ж зростає українська інтелігенція хвилина од хвилини, час од часу! Вона залє живою юрбою український театр, і оживуть кращі твори старіших письменників, заіаковані акторами на вікі, і знайдуть шлях на сцену твори нові.

VII

Минуло 25 років... довгий час, ціле життя! Українська сцена вибилась з неволі і стала твердо на своїх ногах. З маненької трупи Анкаренка втворилося по над 30 труп. Ми перелічимо тут тільки більш постійні трупи, не зазначаючи тих, що гуртуються й розпадаються в хвилину, як мильні пухпрі: трупи Садовського, Саксаганського, Суходольського, Суслова, Гайдамаки, Сабініна, Ярошенка, Грицака, Ванченка, Прохоровича, Сагатовського, Пономаренка, Світлова, Квітки, Орлова, Бродера, Пропського, Глазуценка, Максимовича, Чернова, Скорбинського, Василенка, Квітки-Іванова, Витвицької, Націлевича, Костенка, Сагайдачного, Захаренка, Кононенка, Коперника та Іваненка, Мірова-Бедюха, Коганца, Каневського, Матусевича та др. Українські трупи розплужувались: одна трупа ділилася на дві, і так далі. Такий спосіб розплужування був з одного боку дуже користний для справи українського театру: в кожній новій трупі зостався хоч один член з старіших діячів, і він переносив у неї чесні традиції колишньої славної трупи. Але не будемо підмальовувати

дійсності: з часом трупи розбивалися все дрібніше й дрібніше, і дух старих традицій відихався з них рік од року, день од дня. Ми не надуживемо правди, коли скажемо, що, за виключкою трупи Садовського та Саксаганського та ще кількох крапчик українських трупи, переважна частина їх перевелася ні на що, більше — вони просто ганьблять український театр. Старші українські трупи од перших кроків своїх визначилися художньою «постановкою» пьєс і чесним демократизмом, що виявлявся у виконанні народніх типів: тепершні «трупики» про художню постановку не мають і гадки, з народа вони слухують, вони зневажають його своїм зневажливим виконанням, вони перевелися на балаганних комедіантів, які ламають «халдаську камедь». Звичайно, що й репертуар добирають вони найбільш придатний для себе. А й виставляючи яку б там не малося пьєсу, вони калічуть її скільки можливо, не вважаючи ні на що.

Серед артистів таких трупи не мало мається таких, що не вміють скалати гарзд і слова по українськи, мабуть є багато таких, що не вміють гарзд підписати й своє ім'я. Який високий рівень артистів таких «трупинок», можна собі уявити з того факта, що зараз маю розповісти.

По своїй справі бувала я часто у 1902 році у відомого адвоката-небіжчика Д. А. Куперника. Служив у нього якийсь лакей й завжди дуже ввічливо подавав мені калюпи й шубу, за що й одержував належну мзду. Одного разу помогає він відгнатися і звертається:

— У меня къ вамъ большая просьба.

Дивлюсь здивовано: Какая?

— Не можете-ли вы попросить Михаила Петровича, чтобы пригласилъ меня на мѣстечко.

— Какое-же мѣстечко можетъ вамъ дать Михаилъ Петровичъ? мы лакея не держимъ.

— Ахъ нѣтъ, я бы хотѣлъ опять по театральнoй части въ маллорасейскую трупу. Я служилъ у NN режисеромъ, такъ нельзя ли опять?

Tableau.

Звичайно з лакеїв бувають генії, і Шекспір лордам коні тримав, але... та нудно писати про це всім відоме але¹⁾.

На пранорії цих паразитів штука стоїть одне слово: «сборь». та годі добувати його артистичною працею, художнім виконанням пьєс,—то річ марудна й трудна... Краще закласти своє «маленькое дѣльце», оголосити на афінні «Суламифь», або яку некучу українську драму, в якій розливають по сцені два цухири волової мазки, або й оперетку «Веселая Ночь»—все їдно, аби захонити каску, а там хай публіка хоч лас, хоч і бє,—що з нею вилало те провалало... Гроші в кишені і гайда хлонці далі в Тетюши, чи в Новоград-Волинск... Там така-ж само історія, і нарешті, одного білши або менш хорошого ранку антрепреньор захоплює з собою каску, бібліотеку і яку небудь «тимчасову» жінку своєю, переважно ргіма donn'у труниш», і зникає без сліду. Тоді, коли в труниш мається білши менш енергічний сукфьор, що встиг завчасу пописувати пьєси, антрепреньором стає він, і труниш знов переходить попередній цикл розвитку. Ще раз, ще раз така само трансформація... нарешті труниш дозміє розкладається. І як Ціципат після консульства вернувся до свого плуга,—всі верта-

¹⁾ Не можу втриматись щоб не додати тут ще кілька ашанюгичних фактів. Репетірують оперетку Лисенка «Утопленая». Генеральна репетиція, в партері репрезентанти пьєси. На сцену влітає зтурбована артистка Б. і з захватом, перебиваючи репетицію, кричить: «Михайль Петрович! Михайль Петрович! Представьте собі—какой то Гоголь, вилгъ нану «Утопленую», передѣлалъ въ разсказъ, перевелъ по-русски, назвалъ «Майская ночь»—и такъ глуно выпло!»

Або ось другий: сидить артистка В., слаба ревматизмом, і скаржится на свою хворобу: «ох, ох! невже завтра буде дощ... У мене справжній барометр в ногах... Артист М. зтурбовано скрикує: От нещастя! Вчора-ж лікаръ казалъ, що ревматизм, а сьогодні вже зробився барометр.

Таких фактів можно було-б навести безліч, і вони свідчать, що такого сорта артисти можуть вести справжнє діло тільки під «крів'ю рукою».

ються до своїх попередніх праць: «резенєр» займає знов місце лакея, перший тенор розвозить морожене, а остання prima donna зникає десь у млі невідомого... Будійській метамісихоз... Гіркий жарт!

Бачучи такий занепад великої частини українських трупи, тим більшу шану і дяку громадську повинні скласти ми діячам української сцени, що не дають загаснути ясного світу П: дд. Садовському, Саксаганському та другим директорам краєвих українських трупи.

Три фактори підтримають український театр і поведуть його вперед широким шляхом слави: краї українські трупи, українські драматичні школи і вперші сама українська інтеллігенція. Коли смак П зананує «на ринкѣ» українського театру, — тоді поширшає і його репертуар, тоді піднесеться й загальний рівень художнього виконання, і стане неможливим контингент тих артистів, що «воюжують од вішалки до рамни і обратно».

Переглядаючи українську драматичну літературу, ми бачимо, од 1815 року до 1906 р. — 928 драматичних творів (Українська Драматургія. М. Комаров); в дійсности кількість їх далеко більша, бо д. Комаров заводив у свій показник тільки твори друковані, а недрукованих творів сєть ще чимало, так що без помилки можемо сказати, що українська драматична література має не менч тисячи творів. Кількість солідна. Та не будемо себе потішати й тут: переважна частина цих творів мабуть річ дуже низької літературної вартости, але беручи тільки десєту частку їх, ми матимем солідний і по кількості український репертуар. Художно-критичний огляд не входить в межі нашої роботи, а про коло ідей, які розробляв український репертуар, ми вже казали вище; тепер, коли вже впала велика частина заборон, ми сподіваємось, що й репертуар нашого театру дасть одновідь на всі питання людської души.

Репертуар наш зростає день по дню.

Останніми часами постерегаємо серед молодих літераторів великий нахил до драматичної творчости. Факт загальний. Коли життя починає битись прискорєнним пульсом, коли руйнуються

старі форми, готуються нові,—сцена стає катедрою, і кожен, хто почуває в собі силу, хоче зійти на кафедру і озватися до всіх своїм словом.

Але драма не повинна перетворитись лише в голу казку, або доклад. Ми йдемо в театр не студіювати ту або іншу програму, а *почувати життя*. Примусити нас пережити чуже життя, прилучитись своєю душею до загального життя — може тільки штука, а не виклад принципів та ідей.

Сподіваючись визначних творів од плеяди молодих драматургів українських, ми всією душею бажаємо їм найбільшого успіху.

Gutta cavat lapidem...

Довгою, важкою працею старші діячі української сцени розсунули межі своєї діяльності... Надійшли ясні дні... Минуле життя української сцени здається поки що страшною, старою казкою, глухою погрозою останньої хмари. На небо вже сходить сонце. Шлях вбито... винищено терни... Нехай-же сходять на шлях наш нові таланти,—ми ждемо їх з пальмовим гіллям...

VIII

Українська драма звертає на новий шлях вільної творчості. Наш час—час революційного настрою: він рветься пробитись у всі отвори життя та штуки, зруйнувати старі підвалини, утворити нові. Через те не зайвим вважаємо згадати тут всі течії нової драми, та поспілкуватись з'ясувати собі сутній ґрунт драматичної творчості, що не залежить ні од часу, ні од околичних форм життя. Розглядаючи нові течії драматичної літератури, ми можемо виділити з них три групи: драма символічна, драма настрою й драма соціальна.

Символізм—не нове з'явивсько в літературі, але сучасний символізм одрізняється од колишнього матеріалом своєї творчості. Символізм сучасний втворив собі мету впливати в художніх образах глибокі проблеми людського духу, як вічні, незмінні, самодовільні з'явивська. Сфера сучасного символізму—сфера різно-

манітних моментів життя особистого людського «я», визволеного і незалежного од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя, з'єднаного лише з життям природи. Так принаймні уневірять теоретики нового символізму¹⁾. Повстав цей рух в літературі, яко реакція натуралістичній школі, що доводила малювання дійсності часами просто до фотографії. Фотографія не єсть штука. Коли літературний твір концентрує весь ґрунт свій головним чином на малюванні побутової дійсності, звыивська часового, а часами й цілком випадкового, він дуже втрачає на тому. Твір занадто зв'язаний з визначним історичним періодом, властиво не з ідеями, якими жила людськість визначного періоду, а з дрібницями околичного життя, втрачає свою вартість при зм'нах форм життя. То правда. Але втрачає він тільки тоді, коли, крім малювання форм сучасної дійсності, не має в собі більш нічого. Річ в узагальненні. Дон-Кіхот одбив в собі весь колорит тогочасного життя іспанського, і про те не втратив і не втратить своєї краси, бо Сервантес вклав в свій твір загально-людські риси, зрозумілі всім націям і всім часам. Але добродії символісти, постаючи цілком справедливо проти фотографування дійсності, ханають й самі геть та й геть через край. «Изображение переживаний человеческого духа должно быть освобождено от всяких случайных наслоений, — пишут теоретики символізму, — которые затемняют и закрывают сущность психологического явления». «Новое искусство стремится открыть музыку того «настоящего» мира, который только отражается во явлениях, воспринимаемых с помощью наших чувств». Коротко кажучи, нова штука має мету познакомити нас з субстанцією світовою. Завдання не мале! Боже помози! Але на кон-б припустити й можливість такого откровенія символічним поетам, то й тоді вони повинні провести його через серце людини, не «визволеної й незалежної од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя», бо такого

¹⁾ Совр. Мір. 1907. I.

абстрактного чоловіка ми й уявити собі не можемо. — а через те саме серце людини, звязаного всією своєю істотою з теплим життям; знов таки не з дрібницями його нетривалими, не з бігучими формами околицями, а з тим осередком життя, яке впадає гнів та любов, горе та радість, сміх та жалі. Символічна література зводить штуку до алгебраїчної праці з проблемами людського духу, дієві особи її увіють з себе не живих людей, а холодні алгебраїчні «величини». Як фотографія, так і абстракція не єсть завдання штуки. Філософія оперірує з проблемами людського духу, штука примушує нас пережити ті проблеми в нашій душі. Найкращим прикладом зостанеться на завжди всім символістам безсмертня трагедія — Фауст. Найвища, найтрагічніша проблема з усіх проблем людського духу! Як переведено її через серце людини, звязаного всією істотою своєю з живим людським життям! Як світ без ока, так і сама субстанція без чоловіка не мають для нас жадної цінн.

Про те символічна літературна форма дуже приваблює молодих письменників. Річ зрозуміла: така форма літературної творчості сама найлегша. Намалювати сілуетами план малюнка може кожний чоловік, що так чи інак зміє тримати в руці олівць, — дає життя полотну тільки справжній мистр. Оперірувати з високими проблемами людського духу може кожна більш-менш розвинена людина, — втілити ті проблеми, дати їм світоданне життя може тільки дійсний поет-творець. Навіть в творчості цілком реальній символ далеко легше малюнка життя! багато легше намалювати будь яку людську фігуру — символ гора, ніж дати малюнок звичайної людської хати, не бідної, не обдертої, з людьми не понухлими з голоду, не ридючими над труною, а з людьми, що сидять мов-би й звичайно за столом, один з книжкою, другий з працею... і змалювати їх так, щоб кожна риса того малюнка, забута праця, книжка, що лежить розкрита на столі, порошок, що вкрив всі речі, вирази обличчів, самі пози людей, самі складки їх одяжі — свідчили-б нам про те, що в цій оселі синілось життя, що тут зананувало безпорадне, нерозважне горе.

Але й символічні речі безперечно справляють велике враження на глядача. Приглядаючись до техніки символічної творчості, ми бачимо, що головні властивості художнього впливу їх складаються з впливу на настрій людини. Всім відомо, який великий вплив на наш настрій мають музика та світ: мінорна музика надає самому веселому чоловікові сумний настрій. Світ і морок керують так само почуттям людини, і кожен тон світу впливає особливо. Символісти й користуються завжди з вражіння згуку й світла, щоб заводити глядачів в той або инший настрій.

Візьмемо наприклад хоч-би останній момент в драмі Андреса — «Жизнь человека» — смерть самого «человѣка». Приглядаючись до композиції моменту, ми бачимо, що вона далеко нища од композицій багатьох аналогічних моментів в творах инших письменників. «Человѣкъ» інертно лежить головою на столі: навколо його танцюють страшні відьми й нагадують йому малюнки минулого життя. Гарзд. — некучий жаль за тим, чого не можемо вернути, муки сумління... нудьга самотности... речі відомі, вони й без відьм шарпають серце. Про те автор набірає ще більш додаткових вражіннь, аби ошанувати почуттями глядачів: навкруг «человѣка» важкий, фіолетовий пів-морок... в кутку стоїть кам'яна постать «когось» у сірому... педогарок свічки ледве блимає тьмяним, жовтим світлом... музика провадить нудну, шарпаючу душу, одноманітну мелодію... стогнуть страшні п'яниці... Одкиньте всі ці додаткові ефекти: мелодію... пів-тму, страшні постаті відьм, їх плазуючі рухи і паренті той педогарок свічки, що мов в пазурах держить серце глядача, нагадуючи йому, що хвилини кінець... кінець... зараз кінець! Одкиньте всі ці ефекти, дайте повний світ: рамі — і виявиться цілком духовна бідність композиції, сцена не справить і половини того вражіння, яке справляє вона з допомогою всіх цих, коли можно так висловитись, — нашкурних ефектів.

Теж саме можемо сказати й про самий момент смерті «человѣка». «Человѣкъ» гордо зривається; хвилинка гарна і сильна. «Де моя тарча? Де мій Джур?» Кричить він... і кінець.. «Человѣкъ» падає... свічка гасне, і повний морок затягає в театрі.

«Человѣкъ умеръ», виголошує чийсь холодний голос... зловісне памотиння відьм... тихо виправоче... і повна тиша і вічний морок... Глядач почуває, як мороз біжить в нього поза шкірою. і коли нарешті знов запалає весело електричне світло, з душі його виривається радісне зітхання... Пху! мпнув страшний кошмар. Що вражіння сильне, то правда, але з чого складеться воно?

Духовна смерть людини викликала нам сльози на очі?

А де там. Не сльози—страшний жах охопив нас. Автор зробив нас причетними фізичній смерті людини, і нас охопив сліпий жах, той жах, що примушує ревити скотину, коли вона чує на бойні дух свіжої мазки. Безпросвітний морок і завмираючі згуки життя. вони охопили не самого тільки артиста, а й нас, вони зробили нас фізично причетними фізичній смерті людини. Немов-би над нами зпливсь далекий одгуком останні згуки життя, немов-би нас укрила довічна півтьма... Згола ми пережгли фізіологічний процес смерті, а смерть душі людини майнула десь далеко по-за нас. Невенні згуки, півтьма, фарби—ось головні чинники художнього впливу символічних речей. Що такий вплив не єсть завдання естетичного твору, про це нема що й балакати,—речь відома всім.

Що до ситуації драматичних символістичних творів, то в будові своїй вони не мають нічого нового: вони збудовані по старому шаблону і навіть ідуть ще далі назад. Символісти припускають не тільки монологи, проти яких повстають повійши драматурги, але й прості «доклади», а позаяк твори символістичні не повинні мати в собі ніякої реальності, то така форма цілком відповідає їм. Про те вони сильно одріжняються од творів других шкіл своїм, так кажучи, останнім аккордом. Автори символістичних речей не дають в своїх творах жадної відповіді на вставлені питання, а така невизначеність ніби підтримує цікавість.

Як символічна драма цілком знищує побут, дійсність, так драма настрою, Чеховська драма, переносить осередок ваги на малювання самого побута, життя... Дієвою особою виступає в пьесі

само життя: не воля індивідуума, а сила життя домінує над всім. Дія залежить цілком од умов цього життя: воно і втраджує, і розвиває відомі моменти дії. Виникла ця форма драматичної творчості в Росії у 80-тих роках. Чехов зявив цю школу.

В свій час драма настроя цілком одповідала дійсності. Над всім панувало сіле, невблаганне зло: створені довгим періодом рабства, приголомшені, безвольні люди втратили розумну волю, втратили енергію, бо нікуди було їм і приточать: вони перетворювались в слабих неврастеніків, з надмірно поширеною силою почуття. Які небудь звуки, одоманітне хлопання донцу в шибки вікон, пудне цвірінкання цвіркуна може доводити їх трохи не до самогубства. Над такими безвольними неврастеніками звичайно панувало життя. Чим-же впливало воно на людей? Чим приборкувало їх? Настроєм.

Що таке настрій? Чи єсть це якесь свідоме становище чоловіка? Походить настрій може і од свідомої і од несвідомої причини, а сам в собі він єсть несвідомий нахил нашої душі прияти в цю мить од життя ті або інші вражіння, чи-то веселі, чи-то сумні. Іноді цей стан виникає в нас несвідомо, і залежить тоді мабуть од якихсь отрутих елементів, що отруюють мозкові центри. знати це фізіологам, лікарям: але часом він виникає і під впливом цілком відомих нам вражінь. Напр. В нашій хаті сухо й тепло, на душі ясно, за плечима жадної турботи. Але на дворі хлипа донц, плачуть шибки, скрончені сльозами... опрошля вулицею якась пані в жалобі... старець в драгті простягає скрючену руку. Сива шкана з похнюпленою головою тягне порожній віз... голі гілки дерев, мов пальці рук, заломлених з благанням, тягнуться до сірого неба... тмяне світло з вулиці, без проміння яскравого сонця падає всім речам в хаті якийсь похмурий вигляд... на часопису чорніє страница чорна рама—оголошення про чиюсь смерть... і раптом без жадної думки чоловіка охоплює сум...

Це настрій, сумний настрій. Повстав він в нас: через те, що переважна частина вражінь околичного світу одбивається і в свідомості нашій і разом з тим викликає в нас відоме почуття (ощущення): сума їх і складає відомий настрій.

Позаяк дієві особи драми настрою цілком підлягали впливові життя, треба було й вивести це життя на сцену: треба було, щоб увесь вплив його, що керував життям людини, передався й глядачам.—в тім був ґрунт таких речей. Автор не силкувався познайомити нас з психологією людини, з боротьбою її душі, бо душевної боротьби герої ніби й не переживали.—він хотів, щоб живи малюнки життя, якому підлягав герой пьєси, передалися й глядачеві, щоб він переживав тим настроєм, який опанував дієвих людей. Згадаймо, наприклад, «Дідо Ваню». «Дідо Ваня» розгараувався в професорі, на якого покладав все своє життя, він зненавидів його—і щож робить він, нещасливий дідо Ваню? Чи ж виривається він з цього життя, чи починає він нарешті жити для себе? Ні, давуче життя знов обступає його з усіх боків і здушує в своїх пазурах. Доц блє в шибки, старий «приживал» бреньчить на балалаці... цвіркун цвірінька в кутку... тмяний сум пасонується на дідо Ваню... він кориться своєму настрою і лишається й надалі в тих само умовинах життя. *Зрозуміти* дідо Ваню—трудно, *пережити* його настроєм і почувти й в собі брак сили на будь яку боротьбу—легко.

Тек саме можна сказати й про «Трох сестер». З першого погляду поверховому читачеві здавалося-б просто смішним завдання пьєси: три здорові дівчини не можуть доїхати до Москви. Анекдот. Але коли читач проймається тим життям, в якому живуть три сестри, коли він почує сам на собі їх настрій, коли він зрозуміє їх вдачу,—він зрозуміє й те, що вони ніколи не доїдуть до Москви, а наколи хто і завіз-би їх туди, вони і в Москві не знайшли-б Москви. Радити таким людям вжити більш енергії й волі—все одно, що радити безногому робити добрий моціон. Це не драма, а трагедія. Тут панує неволягання хобра, що з першого дня вродження людини виголосила свій вирок над нею. Безвідна, безвільна людина, наслідок давно пануючих умовин життя, несе сама в собі свій прокляти, бачить сама своє безталання і не може здобути з себе хоч краплю розумної, здорової волі. Це трагедія не мала.

Приглядаючись до техніки і до властивостей художнього впливу драми настрою, ми бачимо, що вона з одного боку ніби цілком протилежна символічній драмі, з другого — користується тими-ж само чинниками, що й вона. Драма настрою, як і символічна драма, має на меті перш за все надати нам відомий настрій, через те вона головним чином впливає на наше почуття: не їх спільна риса, тільки символічна драма переважно вживає якесь таємних засобів: невеликі крики гусок, вікна, що рантом зачиняються самі собою, подири вітру, сумні неспрадані згуки, тмає світло, фарби... Вражіння ж драми настрою — вражіння реального життя. Що до змісту, то між ними двома течіями драматичної творчості діаметральна протилежність. Драма символічна розглядає проблеми людського духу, драма настрою найбільшу вагу віддає самому життю; з цього походить і різниця технічної ситуації цих драм. Поаяк драма ця в принципі визнає, що всім керує не воля «личности», а настрої, життя, через те в ній мало розвитку ситуації конфліктів душевної боротьби; вона складається з малюнків життя. Бажаючи довести до найбільшої реальності техніку драматичного твору, драматурги почали по можливості усувати монологи; а драма настрою усунула їх цілком. В тих драмах, де нема активних героїв, де сесь тільки безвольні неврастеніки, яким невідома боротьба душі, там цілком непотрібний монолог. Але такі ситуації виключні, і з них не можна утворювати принципів будови драматичного твору. Бувають такі ситуації, коли, бажаючи неосмішно уникнути монолога, автор тільки полюбавить свій твір художньої краси й сили і, простувачи до реальності, надасть йому переральну форму. Що таке монолог? Це властиво така ситуація драми, де дієва особа, лишаючись сама на сцені, словами своїми знайомить нас з найглибшою боротьбою своєї душі. Звичайно, не неатуральність: чоловік небожевільний в голос до себе не говорить, хоч-би як він не був зрушений, — то правда, але не буває й таких хат, яким бракувало-б четвертої стіни, і коли ми даруємо цю неатуральність, коли ми принускаємо, що автор може підняти перед нами четверту стіну і показати, що там робиться в хаті, то

можемо припустити, що автор в формі монолога піднімає перед нами і другу заслону і знайомить нас з тим, що робиться в душі. Бувають такі моменти, коли ніяким діалогом не можна переказати душевну боротьбу. Згадаймо, наприклад, хоч відомий монолог Гамлета: «жити чи не жити». Такі думки й почуття чоловік може переживати тільки в глибині своєї душі. Не психологи, а самі звичайні люди гаразд знають, що коли чоловік *говорить* про те, що занодіє собі смерть,—він ніколи не стратить себе. Коротко—думки й почуття Гамлета втратили-б половину своєї сили, коли-б з монолога зроблено було діалог, або коли-б автор здумав передати глядачам тільки настрій Гамлета. Не треба надукривати й цього, вагаючись цілком правдивого уникання монологів: таке надукривання замість того, щоб надати творчій реальність, робить його переральним, бо в життю людини бувають моменти глибокої, потайної душевної боротьби, яку ні діалогом, ні настроєм переказати не можна. Та звичайно геть та й геть не всі автори розуміють, як, коли, і в якій мірі можна вжити монолог і що таке є монолог. В українській драматичній літературі науєс не монолог, а доклад, щоб то актор виходить на сцену і починає розповідати, хто він і звідкіль родом і на що прийшов сюди і що має вчинити. Як раз так, як робить герой Вертера: «Ану глянь, подивись! чи-ба не вгадаєш, звідкіль родом і як звучить—нічирок не знаєш». Або актор починає розповідати публіці про те, що зколює за кулісами, або ще комічний—один актор говорить монолог, у якому викладає свої заміри, а другий підслухує його монолог, і з цього складається весь драматичний конфлікт. Такі монологи неможливі ні в якій драматичній формі. Тільки момент найвищого напруження душевної боротьби, драматичного нафосу може дати монолог.

Звичайно, ми тут говоримо тільки про принципи, і монолог може бути написано так художньо, що сцена сліве цілком одновідатиме реальній дійсності, і знов таки—його може бути зложено так шаблоно, що в самі високі моменти напруження драматичної дії він вразитиме нас своєю ненатуральністю.

Est modus in rebus.

Драматична форма драми настрою цілком відповідала тьм типам, які виводили автори на сцені: позаяк дієві особи живи тільки впливами настроїв, то й публіка повинна була лише перейматись їх настроєм, щоб зрозуміти твір. Автори досягали своєї мети. Але теоретики цієї форми драматичної штуки закладають принципи „драми настрою“ в принципи всієї драматичної штуки. Те, що відповідало зявіську частковому, вони хтять зробити законом для всієї драматичної штуки взагалі. „Въ концѣ прошлаго столѣтія,—ниже один з відомих критиків російських 1),— театръ сталъ набувати для себя новіе пути. Подобно тому, какъ наши дѣти теперь не нуждаются въ „дѣйствіи“ съ нашей стороны, чтобы уяснить себѣ нашу оцѣнку или поведеніе, такъ и для насъ самихъ „дѣйствіе“ въ театрѣ утратило свое прежнее значеніе. Укориченный взглядъ матери говоритъ теперь иногда ребенку гораздо больше, чѣмъ говорило когда-то внушительное дѣйствіе на конюшнѣ при помощи свѣже-просоденныхъ розогъ. И для насъ теперь не нужны дѣйствія, тѣмъ болѣе кричання дѣйствія на сценѣ для того, чтобы мы могли постичь характеръ лица, разобратся въ конфликтахъ, въ которые его поставила жизнь, разгадать его внутреннія переживанія. Намъ достаточно войти въ его настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Погляд остільки помилковий, що ми дивуємось тому, як може серйозний літератор висловлювати такі думки. Перш за все,—що розуміє критик під словом „дѣйствіє“? невже тільки зміну форм околичного життя? Але під словом „дѣйствіє“ розумілася досі в драматичній творчості дія внутрішніх, душевних сил. Їх боротьба, яка може й викликати ту або іншу зміну форм околичного життя, а може й пережити сама в собі. Візьмемо, напр. вранці драму Шекспіра „Гамлет“ і побачимо, що вся вона, на погляд д. Крайцфельда, буде повним „бездѣйствієм“, бо „дѣйствіє“ відбувається тільки в Гамлетовій душі. Перше треба було гаразд похастувати

1) Литературные отзывы Крайцфельда Совр. Мирь 1907. II.

дитину різками, каже д. Краніхфельд, щоб вона зрозуміла все ало свого вчинку, а тепер досить матері глянути з докором на дитину і вона зрозуміє все. Деж більше „дійствія“? Думаємо, що в погляді матері. Перше „дійствіє“ хіба тільки на деякий час завважало дитині сидіння. — бо йшло тіло, до душі мабуть і не доходив той біль, а погляд матері збуджував цілий рій думок і творив велике „дійствіє“ в душі. Таке „дійствіє“, така боротьба почуття та волі й складає ґрунт драматичного твору. Теоретики драми настрою кажуть: „намь надо войти въ его (героя) настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имь драмы скажетъ намь больше, чѣмь могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старої трагедіи“. Безперечно, настрій — це ґрунтова сила усякого художнього твору: коли твір не перейнятий цілком настроєм свого творця, і коли той настрій не опанує нас, не примуше нас пережити те, що пережив автор, твір не вартий нічого, — істина алфавітова. Але в драмі настрою — немов-би немає в драбні одного шаблі. Кожен художній твір, крім відомого настрою, викликає в нас рій думок і волевих імпульсів, — тут цього немає: герої драми, піддаючи тому або іншому настроєві, лишуються інертними рабами його, в душі їхній не виникає жодної реакції: сум — то й сум, ні бажання позбутись його, розважитись, знайти якусь розумну межу життя, ні бажання перервати це злиденне існування і визволитись од нього на віки. Нічого, герої — раб настрою. Для відомої групи безвольних непрастеників це було надзвичайно характерне. В свій час «драма настрою» зробила своє діло, та питка її вже урвалася, і ми можемо вжити про неї слова відомого критика Хаунштейна, якими він характеризував відому драму Гаунтмана — *Eridenfest*: «ця драма буде прийдешнім паццкам нашим лише цікавим документом з епохи слабководної первозности».

Круго повернулось колесо життя. Минули часи «сидів Вань», та «Вишневих садів». Настали часи таких героїв, яких і не знали минулі часи. Коли мученики християнства йшли сміло на страту, — вони рахували на нагороду небесну, коли герої середніх віків

кидались осілі на смерть, вони виявили велику силу волі, але їм мало що було втрачати: життя було таке некладане, таке грубе, кожа хвилина погрожувала смертю.—через те й люди звикли мало цінувати його. Але тепер, коли життя так хороше розкинулося перед людиною, коли кожне зявисько природи чарує тонке почуття людини своєю красою, коли розум людини з кожною хвилиною прорубує все далі сходи в глибоке царство татни знаття, коли люди навчилися жити кожним фібрим своєї істоти, страчувати життя по власній волі, без жодної сподіванки на зявисько друге існування по смерті, страчувати на те, щоб другі інертні, помірковані зажили щастя, здобути твоею кривкою — це може робити тільки Бог — не чоловік! Людина піднеслась душою по-над душі богів. Звасувати душевну боротьбу такого героя не можна вже настроями... віркунами, та краплями дощу. Сама думка про те осидлою пронмає мозок! Ведетню, богочоловіку зеркалом може бути тільки величя драма дії та боротьби.

Більш всіх одповідає їй соціальна драма.

Соціальна драма несе з собою цілком нові принципи драматичної інтуки. Вона одрізняється од драми грецької й Шекспіровської елементом трагічного. Елемент трагічного складався в грецькій драмі з боротьби чоловіка з невідомою Моїрою, в Шекспіровські часи доля вже не керувала життям людей, керували ним вони самі, через те і в драмі його елемент трагічного складається вже з душевної боротьби самої людини. Нова драма звела на кін це новий драматичний фактор — не долю, не внутрішню боротьбу душі людини, а боротьбу великих групи суцільства, — боротьбу класів. — Так кажуть теоретики нової соціальної драми — знищення в драмі елемента особистості (личної) психології. В соціальній драмі доля поодиноких людей не цікавить автора. — всю силу драматичного твору зконцентровано на почуттях і замірах великої групи людей, головного й єдиного героя ньсея — класу.

Щоб одбити психологію маси, творці соціальної драми не виводять окремих осіб (напр: «Тітани» Гаунтмана), які виноситься б над загальним рівнем своєю індивідуальністю, а разом

з тим були-б типичними репрезентацями цього класу, — вони беруть лише зовсім незначних людей, що тільки на хвилину опановують юрбою, ведуть її за собою, а потім зникають в розпочатім русі.

«Спробунок Гаунтмана, — пише відомий критик російський Зінаїда Венгерова, —¹⁾ не всі вважають вдалим. Багато людей стоїть на тім, що при виставі цього дуже прогрес. що драматичні дія, яку не підтримує дужа індивідуальність, розпливається і не справляє вражіння що з технічного боку будова «Трачів» не витримує критики!»

Скажемо н од себе, що коли н пачаї соціальна драма буде ширити тей само принцип знищення особистої (личної) психології, вона дійде до символізма і втратить реальність і силу. Коли-б класе можна було н справді злити в одну спільну душу, тоді-б такий рід драматичної творчості міг-би мати приречення: але не вважаючи на цілком однакові умовини життя, в яких живе та або инша класса, почуття н думки окремих індивідуумів не будуть однакові, через те, що н настрої і способі переймання думок, і сама здатність реагувати на відомі званьєска залежить не тільки од самих умовин життя, а головним чином н од темпераменту людини, од тих або инших фізіологічних причин. Через те виображення якоїсь «классової душі» є фікція, абстракція, яка не ґрунтує до самого коріння нашого серця. Од «классової душі» не далеко вже н до «мірової душі» поета-декадента Чеховської драми «Чайка». Безперечно належність до той або инчої класси кладе відомий колорит на чоловіка: герой-пролетарій ґрунтовними рисами вдачі своєї одрізняється од героя-короля, і хоч героям є, власне, такий психологічний етап, який не міняється од того, що викликало його (Вандейці, що вмирали під кулями республіканців, були такі-ж самі герої, як і республіканці, що теж без жаху дивились в ірля рушниць коли Вандейці розстрілювали їх), — про те героям пролетарія н героям короля будуть спера-

1) Літературныя Характеристики. 305—306.

тись на інші базиси: пролетарій буде спертись на юрбу, на свою солідарність з нею, король буде спертись на свою власну волю, на свої думи й бажання, які йдуть шоперек бажанням нерозумної (та його думку) юрби. На цім і кінчається та частина «класової душі», яку має в своїй душі кожен член тої або иншої класи. Далі йдуть вже ґрунтовні риси вдачі людини, однакові для всіх класів. Як серед пролетаріїв, так і серед королів єть Гамлети і Дон-Кіхоти, Макбети, Фаусты і Целарі: через те неможливо й утворити якусь «класову душу». Кожен член визначного класу, борючись за один спільний ідеал, не однакою переживає ту боротьбу в своїй душі: люде не тождественні геометричні фігури, що одрізняються одна од другої тільки місцем, яке займають в просторі. Як-б не були елементи трагичного — чи гречеські, чи шекспіровські, чи елементи боротьби класів, — тільки тоді й дають вони драматичний конфлікт, коли одбиваються в живій душі людини. Великі майстри слова вміли завжди сполучити соціальність мотиву пьеси з централізацією драматичної акції. Згадаймо, напр., «Вільгельма Телля» Шіллера — одну з найсоціалістичніших пьес, і ми побачимо, як думів автор сконцентрувати силу цього соціального руху в могутній постаті Вільгельма Телля. Через те і закони драматичної творчости, стоїтимуть на віки літів непорушно: боротьба людини чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожечим класом, але боротьба і діє, що одбивається в душі людини, яка може бути й типовим репрезентантом свого класу.

Що до ситуації своєї, то соціальна драма одрізняється од Шекспіровської драми тим, що зовсім зніщує монолог і дає перевагу масовим сценам. Така ситуація виникає з принципів самого твору. Властивості художнього впливу соціальної драми сполучають в собі і вплив на почуття, і вплив на думку, бо соціальна драма розгортає перед нами не тільки самі настрої та проблеми, а діє й боротьбу за них. Вона дає свій певний пригуд фактам, свою певну одповідь на проблеми людського духа. Нічого містичного, депервуючого не має в собі соціальна драма —

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовни кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед басним царевичем простяглися тепер три шляхи: драма символічна, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпечкою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Символізм одірвав драму од малювання пошлюди будищущини: він нагадав нам про вічні, ґрунтовні, проблеми людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од політичних форм життя. Що до властивостей впливу художнього твору, він винайшов ряд нових факторій: звуки, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно переїматись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою» вивела на кін саме життя і надала тим ще більше реалізму форми драматичної творчости. Чим більше зв'язаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реалістичнішими здаються нам і його проступання і його боротьба. Як драма символічна, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до спокійнішого джерела драматичної творчости, — дій і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом: соціальна драма виводить на кін боротьбу великих групи людскости за поліпшення умовни життя для найбільшої кількості людей. Некучі питання життя не менш одвічних проблем людського духу думують серце чоловіка, вони ще ближчі більшим масам людей, бо гірке життя не дає їм часу й звинутися вгору до сонця, до зір.

Минули часи символічних і Чеховських драм. Великих діл людського духу настроями не амальговати! Щоб злясувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдських гір, ветромити її в кратер Етна і писати вогненними літерами, на північній небі, щоб світили ті слова всім панацдам прийдешніх і «на потом будучих» віків!

Шлях драмі діл та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробляти сюжет: найкраще вдається той твір, який найбільше відповідає власному настрою поета: тріада і грізна буря північного моря—все має свою одвічно красу.

Штука, як і все на світі, підлягає двом силам: наслідванню й новаторству. Проте, до чого-б не дійшло новаторство в драматичній мистецтві, що до околичних форм, — грунт її не зміниться ніколи: істотою драми була й буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожечим класом—це залежить од часу життя, — незмінним лишається сам принцип драми боротьба, яка одбулася в душі людини. Дія — це в грубому розумінні лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околичного життя, а зміна становищ душевних, яка і складає грунт Шевченкової драми і складатиме завжди сущність правдивих вічних-хороших п'єс. Все через серце людини—світ і вічний морок, радість і жалі. Драма, як і саме життя, тільки через те й набуває ваги та сили, що одбувається в душі людини. Безсмертні істини й проблеми через те тільки й безсмертні, що освітлюють знеможене серце людське.

Старцяна-Черняхівська.

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовни кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед бачним царевичем простяглися тепер три шляхи: драма символічна, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпечкою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Символьна одірвав драму од малювання поштої будищини: він пагадав нам про вічні, ґрунтовні, проблеми людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од політичних форм життя. Що до властивостей впливу художнього твору, він винайшов ряд нових факторіє звуки, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно переїматись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою» вивела на кін саме життя і надала тим же більше реалізму форми драматичної творчости. Чим більше звязаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реалістичнішим здаються нам і його проступання і його боротьба. Як драма символічна, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до спокійнішого джерела драматичної творчости, — дії і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом: соціальна драма виводить на кін боротьбу великих ґруп людскости за поліпшення умовни життя для найбільшої кількості людей. Некучі питання життя не менш одвічних проблем людського духу шматують серце чоловіка, вони ще ближчі більшим массам людей, бо гірке життя не дає їм часу в гвинуть вгору до сонця, до зір.

Минули часи символічних і Чеховських драм. Великих діл людського духу настроями не амаювати! Щоб зясувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдських гір, востромити її в кратер Етни і писати вогненними літерами на нівничім небі, щоб світлим ті слова всім навдакам прийдешніх і «на потом будучих» віків!

Шлях драмі дії та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробляти сюжет: найкраще вдасться той твір, який найбільше відповідає власному настрою поета: троянда і грізна буря північного моря—все має свою одвічну красу.

Штука, як і все на світі, підлягає двом силам: наслідванню й новаторству. Проте, до чого-б не дійшло новаторство в драматичній штуці, що до околичних форм,—грунт її не зміниться ніколи: істотою драми були и буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожим класом—це залежить од часу життя,—незмінним лишається сам принцип драми боротьба, яка одбулася в душі людини. Дія не в грубому розумінні лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околичного життя, а зміна становищ душевних, яка і складає грунт Шекспірової драми і складатиме завжди сущність правдивих вічних-хороших п'єс. Все через серце людини—світ і вічний морок, радість і жахі. Драма, як і саме життя, тільки через те й набуде ваги та сили, що одбувається в душі людини. Безсмертні істини й проблеми через те тільки и безсмертні, що освітлюють зімжене серце людське.

Старяця-Черняхівська.

Очерки из истории общественного быта старой Малороссии.

I.

Выборы сотника в м. Носовку.

Социально-экономический быт гетманской Малороссии до сих пор, несмотря на далеко подвинувшуюся вперед разработку источников, остается мало выясненным. В лучшем положении находится исследование XVIII в., когда социальная эволюция принимает уже определенные формы, а сохранившиеся до наших времен источники позволяют сделать некоторые заключения, хотя бы даже и общего характера. Но все таки приходится сознаться, что многие важные вопросы внутренней истории Малороссии ждут еще серьезной научной разработки, и в настоящее время приходится решительно отказаться от обобщений в этой области. Предлагаемые вниманию читателей очерки имеют своей целью, не претендуя на серьезное научное значение, осветить несколько вопросов об отношении населения к выборному началу, проникнувшему во все стороны жизни Гетманщины. Здесь мы будем разсматривать отношение населения к выборам сотников, в виду того, что эта власть ближе всего стояла к населению, и оно непосредственно было в этом заинтересовано.

Вышедши обюкленной из бурь революционного периода, Украина признала над собою власть московского царя, сохранив

ла собою права автономнаго государства. Участіе народа въ правленіи, выражавшееся въ выборѣ свободными голосами должностныхъ лицъ отъ атамана и войта до гетмана, какъ оно ни было непріятно для московскаго самодержавія, не было ограничено и договорными статьями. Первое время послѣ 1654 года, когда социальныя и экономическія различія крикнули въ глубинѣ не смѣя открыто выступить на поверхность, въ украинскомъ обществѣ царилъ демократіа: ничто не напоминало о томъ, что вѣчно внутри его борются общественныя силы и уже закладываются основы новаго порядка. Козачество было символомъ свободной жизни. Населеніе, только что вынесшее на своихъ плечахъ всю тяжесть освободительной борьбы, стремилось поощрять въ реди козачества. Особыхъ выгодъ козачье званіе и не могло представлять, когда прежній общественный строй, на крайнихъ поделсахъ котораго стояли паны и подданные, не существовалъ болѣе на территоріи Украины, будучи скасованъ «козачкою шаблею». Стихийное движеніе населенія въ козачество естественнымъ образомъ удеилось, и дѣло ограничилось тѣмъ, что, по свидѣтельству старожиловъ, «возможнѣйшіе поивсались въ козаки, а подлѣйшіе остались въ мужикахъ».¹⁾ Но слово мужикъ никоимъ образомъ не указывало тогда на зависимое, подчиненное положеніе. Товариство и панство «были равны по правамъ, отличаясь лишь фактическимъ положеніемъ».²⁾ Безусловное владѣніе землею, никѣмъ не оспариваемое, давало паностымъ возможность пользоваться почти вѣсь продуктомъ своихъ трудовъ; лишь небольшую часть его давали они на нужды войскового скарба въ видѣ натуральной повинности. Громада паностыхъ пользовалась правами юридическаго лица, распоряжалась общественными землями, судила своихъ провинившихся сочленовъ и, наконецъ, выбирала своего представителя войта. Намъ кажется, и не безъ основанія, что паностыя, если и не участвовали фактически въ

¹⁾ Опис. Стар. Малор. т. 1 стр. 381.

²⁾ Ефреженко. «Исторія украинскаго народа» вып. 2 Сиб. 1906. стр. 268.

выборѣ сотниковъ, то оказывали большое влияние на это избраніе. XVII столѣтіе и начало XVIII-го было временемъ, когда выборное начало служило сильнымъ оружіемъ въ рукахъ населенія, особенно въ выборѣ сотниковъ. Слѣдствіемъ такого порядка явилось отсутствіе строгой чиновной іерархіи: одинъ и тотъ же человекъ могъ занимать послѣдовательно то высшія, то низшія должности.¹⁾ Но параллельно съ развитіемъ социально-экономическаго процесса, вызывавшаго разложеніе доктѣ однороднаго общества, стали въ этой области замѣчаться симптомы, указывающіе на паденіе выборнаго начала. Рядовое козачество выдѣляясь своей среды будущую привилегированную знать, члены которой, понавѣ разѣ на выборную должность, по истеченіи срока не хотѣли воротиться въ прежнее состояніе, и поэтому, занимая урядъ, они усердно клали камни для своего благополучія. Способовъ для этого было много: мажорность, предназначаемая на урядъ съ правомъ пользоваться помощью посполитыхъ, давала имъ возможность хорошо вести хозяйство и продавать избытокъ продуктовъ, судебная власть служила источникомъ дохода въ видѣ виолнѣ дегальныхъ «наказовъ», приносимыхъ судившимися, не говоря уже о невозможныхъ «вымыслахъ». Скупали грунтовъ, какъ козачьихъ, такъ и посполитскихъ, перѣдко съ помощью вассалія, чтобы составить себѣ земельное владѣніе и укрѣпить за собою гетманскіе универсаломъ, утайка свободныхъ дворовъ при ревизіяхъ, освобожденіе за взятки козаковъ отъ походовъ, посполитыхъ отъ общенародной повинности, употребленіе козаковъ и посполитыхъ для своихъ домашнихъ надобностей—все это внушало въ ходъ предпримчивые сотники, чтобы создать свое экономическое положеніе и сдѣлать его независимымъ. Нѣкоторыя изъ этихъ средствъ настолько вошли въ обиходъ, что въ обществѣ того времени стали считаться виолнѣ дозволенными. Въ 1719 году сотникъ Смѣловскій, обвиняемый между прочимъ жонастыремъ городничимъ въ томъ, что употребляетъ козаковъ,

¹⁾ Рецензія Микотина на II т. Опис. Стар. Малор. Зап. Акад. Наукъ по истор.-филол. отд. т. II стр. 35.

для своих домашнихъ работъ, на слѣдствіи показавъ «целм-
пиромиса, же козакъ тые, которые нѣмше и зубожаліе чинять
роботнивою до двора моего послугу, тое не за мене стало, але
и прежде мене бывшимъ сотникамъ въ роботникахъ такие ко-
закъ чинили помогу, а який козакъ конный въ чомъ роботни-
вою своею выгодить, то уже тое чинить не з указу, але з
прошенія.»¹⁾ Такимъ образомъ, стать господствовать взгляды
«що всякая власть бѣль повинности не обходится», какъ выра-
жались полтавци въ 1714 году въ прошеніи гетману Скоро-
патскому.²⁾ Развитие родового козачества, возвышеніе старшины
на счетъ народа, въ нѣдръ котораго она вышла, стремленіе фа-
милій, достигшихъ уряда, создать собѣ экономическое могуще-
ство—все эти причины отразились и на выборахъ сотниковъ.
Населеніе, чувствуя свою зависимость отъ богатыхъ семей, пода-
вало за нихъ голоса и на выборахъ, тѣмъ самымъ содѣйстви-
вляя еще къ большому обособленію. Шныя богатія семьи какъ
бы монополизировали въ своихъ рукахъ сотничество, сдѣлавъ
его почти наследственнымъ. Такъ, въ борзенской сотнѣ изъ 15
лицъ, побывавшихъ въ этой должности, 10 принадлежало къ
фамиліи Забѣлювъ, въ Олшненской сотнѣ около 90 дѣтъ долж-
ность сотника оставалась въ семьѣ Шрамченковъ, въ Воронеж-
ской сотнѣ—около 50 дѣтъ въ семьѣ Холодощей.³⁾ Еще въ
XVII в. въ выборы сотниковъ начинаютъ вмѣшиваться высшія
власти: такъ, въ 1681 году королевскимъ сотникомъ былъ на-
значенъ Дюгелъ, уроженецъ Беркиенской сотни. Въ XVIII же
вѣкѣ это явленіе дѣлается обычнымъ. Россійское правительство
долго время не мѣшалось во внутренніе распорядки Украины,
боясь, очевидно, навлечь на себя обвиненіе въ нарушеніи правъ
и вольностей. Намѣна Малена скомпрометировала въ глазахъ

1) Хар. Истор. Архивъ. Д. М. К. Черн. отд. № 25886.

2) Рецензія Джигорн. Зап. Наук. Т-ва имени Шевченка 1906
I, 197.

3) Опис. Стар. Мал. т. II стр. 135, 338, 181, 122; 7) *ibidem*,
309.

Петра какъ высшую, такъ и низшую старшину въ сепаратическихъ стремленіяхъ и дала ему прекрасный поводъ начать походъ на украинскую автономію. Задача облегчалась еще тѣмъ, что разладъ, существовавшій между старшиною и народною массою, оставилъ ее безъ всякой поддержки предъ обвиненіями какъ въ политической неблагонадежности, такъ и въ угнетеніи простаго народа.

Очистивъ рады старшины отъ подозрительныхъ элементовъ, посадивъ на полковничьи уряды вѣрныхъ лицъ великороссіянъ или даже иностранцевъ своей властью, помимо гетмана, Петръ обратилъ вниманіе и на выборы сотниковъ, опасаясь, чтобы и тутъ не свила себѣ гнѣзда пльма. Слѣдствіемъ этого было указъ 21 января 1715 года Скоропадскому, которымъ повелѣвалось «сотниковымъ въ полковую старшину и сотники собою не выбирать и не учреждать, а когда въ которомъ полку будетъ порождеа мѣсто полковой старшины или сотника, тогда полковнику учинить совѣтъ по приговору общему, назначить къ тому людей заслуженныхъ и въ вѣрности неподозрительныхъ человекъ двухъ или трехъ и представлять гетману»¹⁾ и состоящему при немъ русскому министру для утвержденія одного изъ нихъ сотникомъ. Само собою разумѣется, населеніе не могло спокойно примириться съ этимъ нововведеніемъ и, въ случаѣ назначенія сотникомъ неудобнаго ему лица, иногда выражало протестъ. Мы имѣемъ свидѣнія о бунтѣ въ мѣстечкѣ Носовкѣ Кіевского полка, возникшемъ на этой почвѣ въ 1719 году, въ гетманствѣ Скоропадскаго, съ обстоятельствами котораго мы и познакомимъ читателей. Насколько можно судить по слѣдствію, произведенному генеральнымъ асаутомъ Журавковскимъ и воевонымъ канцеляристомъ Хапенкомъ, дѣло происходило такъ²⁾: когда Шаула «ради помощи и въ которыхъ чрезъ его показавшихся тамошнихъ людей обидѣ» былъ отставленъ отъ уряду, «Посуевскіе обвинители на исходѣ ссей весни бунни у мене въ Глуховѣ,—писать въ іюль

¹⁾ Матеріалы для исторіи эконом. юрид. и общ. быта ст. Малор. вып. II стр. 261.

²⁾ Х. П. А. Дм. В. № 18201.

мѣстѣ востроженный бунтою и боясь, очевидно, ответственности за происшедшее передъ Петромъ гетманъ Скоропадскій государственному канцлеру Галовкину, — обративши себя въ мѣсто единогласными готами Трофима Билину на урядъ сотничества просили и моего на то согласие; я прето знаючи его Билину къ тому згодность, же и передъ тѣмъ былъ у нихъ сотникомъ, велѣлъ обыкновеннымъ порядкомъ на вѣрную Его Величеству службу виконати присягу и универсалъ «мой на тотъ сотничества урядъ видати». Къ сожалѣнію, при дѣлѣ не имѣется прошеніе, поданное Скоропадскому отъ имени Носовецкихъ обывателей о назначеніи Билины сотникомъ; надо полагать, что оно было подписано лишь группою его сторонниковъ, присвоившихъ себѣ представительство отъ цѣлаго мѣстечка. Очевидно, они не стѣснялись этими формальностями, надѣясь на поддержку, которую, вѣроятно, имѣлъ Билина въ Глуховѣ. Въ то время, когда въ Глуховѣ уже рѣшалась судьба Носовецкаго сотничества, въ Носовкѣ все чернѣло — какъ товариство, такъ и все посольство — рѣшила, что сотникомъ на ихъ урядѣ слѣдуетъ быть никому другому кромѣ Антона Ястрембскаго, который въ бытность свою въ Носовкѣ атаманомъ заслужилъ всеобщую любовь, такъ какъ «безобидно зъ людьми обходился». Когда же универсалъ, данный Билинѣ за наказное сотничество, былъ прочтатъ на площади во время базара разъ въ пятницу, другой разъ въ понедѣльникъ, «теди все посольство, — пословамъ слѣдствія — почувши чѣе слова, же волю кого хотя избрати на сотничтво, крикнуло на Ястрембскаго и укрили его шапками даючи сирно и хогѣли ему корогву заразъ вручити»¹⁾. Изъ этого факта, указывающаго на то, что посольство принимало такое горячее участіе въ выборѣ, можно заключить, что прежде, когда объ административномъ водвѣдѣніи не могло быть и рѣчи, посольство вмѣстѣ съ козаками принимало активное участіе въ государственной жизни. Назначеніе посольства вручить корогву доказываетъ, что оно имѣло въ прошломъ такіе прецеденты и что демократическій

¹⁾ Ibidem.

духъ его не заглохъ еще, несмотря на политику гетманскаго правительства. Заслуживаетъ вниманія еще то обстоятельство, что Ястрембскій, какъ видно изъ его сказки, уроженецъ города Борзны нѣжинскаго полка, съ 20-лѣтняго возраста посвятить себя военной дѣятельности, служба то у Палѣя, то въ Сѣчи запорожской, то подъ Азовомъ до самого того времени, когда переселившись въ Носовку, былъ избранъ тамъ атаманомъ, на какомъ урядѣ пробылъ полъ года; можно полагать, что полковою старшиною было не по душѣ это избраніе. Ястрембскій, видя, на чьей сторонѣ симпатіи населенія, «будучи певнимъ, же послушество на его дасть голось» — говоритъ — хочай тилко 5 албо 6 товариства зо мною до и-на полковника поедуть, надѣюся быти сотникомъ, а когда зостану на урядѣ, не буду вамъ жаднихъ делегивностей чинити». Такимъ образомъ, по предложенію Ястрембскаго, была составлена сундѣлка полковнику, на которой подписались его единомышленники. Съ нѣкоторыми изъ нихъ Ястрембскій ѣздилъ въ Козелець къ полковнику, который ему посоветовалъ для успѣшности его дѣла отправить нѣсколько человекъ изъ товариства съ сундѣкою въ Глуховъ къ гетману, а самому оставаться дома. Ястрембскій, не теряя еще, очевидно, вѣры въ успѣхъ своего дѣла, отправилъ въ Глуховъ 6 человекъ товариства, которые, вернувшись, сообщили, «что на сундѣлку отказано: Бѣллина мѣеть быти сотникомъ». Дальнѣйшія событія разыгрались уже помимо его желанія, и предупредить ихъ онъ все равно былъ бы не въ силахъ, и обвиняемые въ Носовскомъ тумулѣ, на вопросъ о томъ: «не возбуждать ихъ Ястрембскій до того, чтобы смятеніе учинивши, всеконечне Бѣлнинѣ корови не давати? — згодие всѣ сознали, что онъ Ястрембскій о томъ нмѣ нѣкогда не говорить, тилко якъ его послушество, за вичтанемъ першого упѣверсалу, избрали за сотника одъ того часу выдаючися онъ зъ ними прошовалъ всякого, чтобъ слова своего не отмяняючи держалися при немъ, и потому они якъ зъ початку, такъ и до конца на его давали голось, злѣнца, же онъ будучи чрезъ килка часу въ Носовцѣ атаманомъ, добре зъ всѣми обыходился, а Бѣллина яко былъ за презднего своего сотництва многимъ починилъ обыди

и того ради посольство оныхъ вознегородилъ». Возбужденіе достигло крайняго предѣла къ тому времени, когда должно было происходить традиціонное врученіе корогви новоизбранному, окончательно закрѣпляющее за нимъ власть. Въ назначенный день для исполненія обряда прибыли въ Посовку полковою асауль кіевскій Ханенко съ полковыми хоружими и писаремъ и вмѣстѣ съ Былинною отправились на площадь, гдѣ уже собралось много народа на раду. Пань асауль велѣлъ писарю читать пристрашно всѣмъ вслухъ гетманскій универсалъ, затѣмъ, взявъ корогву отъ хоружого и «отдаючи оную Былиннѣ, начать до товариства и посольства говорити объявляючи и на Былинну за цѣлого сотника». На его рѣчь изъ толпы отозвался Яцко Шпша «з такою мовою: Бридия се, ти ярихавъ червоныхъ брати. Бували передь сямъ аренди на горѣнку, и ви тепер нас живихъ людей арендуете!» После этихъ словъ поднялся шумъ, раздались крики «жебы не дать корогви Былиннѣ, многіе бросились до корогви и стали вырывать ее изъ рукъ Былинны и древко сломали вслѣдствіе сопротивленія Былинны и его сторонниковъ; во время общаго смятенія неизвѣстно кѣмъ была вырвана и потоптана гетманскій универсалъ «на уничтоженіе чести рейментарской», какъ выражается слѣдствіе. Вырванную корогву въ сопровожденіи толпы народа понесли подъ судонше, а оттуда уже она была взята въ церковь. Ястрембскій пріѣхалъ въ Посовку изъ своего дома послѣ этого происшествія, когда уже отняли корогву. Его встрѣтили со словами: где ти передчимъ отгодилъся: мы бы тебѣ корогви были отдали?» «Ми ему хотѣли отдать корогви, тилко же была уже въ церкви, для того ей оттоль не взялисмо». По совѣту друзей, Ястрембскій ходилъ съ хлѣбомъ къ полковому асаулу и съ нимъ человекъ 70 посольныхъ, чтобы показать ему, что за нимъ стоять все посольство. Асауль не принялъ донущаціи и угрожалъ ей за безпорядки. Попытались было сторонники Ястрембскаго снять последнее средство и отправили «повторную сушліку» въ Козелець къ полковнику; такъ какъ никто съ товариства ѣхать не хотѣлъ съ нею, то отправили 2 посольныхъ, «которыхъ тамъ ввизено и удержано». Дѣло Посовскаго

посольства было проиграно: ихъ единодушныя усилія, ихъ непоколебимое сознание въ правотѣ своего дѣла разбились о формализмъ глуховскихъ правителей. Можетъ быть, Былина для достиженія своей цѣли употребилъ и подкупъ.— сказать утвердительно за отсутствіемъ данныхъ мы не можемъ. Финалъ Носовскаго бунта для его участниковъ и Ястрембскаго, который былъ признанъ «поводцемъ и принципадомъ бунтовничьямъ», окончился печально: они были арестованы и заключены въ тюрьму (арестовано было, насколько можно судить по слѣдствію, 12 человекъ). Какое наказаніе постигло ихъ по суду, мы, къ сожалѣнію, не знаемъ. Надо полагать, что не легкое, если Скоропадскій въ письмѣ къ Головинку обвинялъ ихъ въ томъ, что они асаула молкового и новонабраннаго сотника «ганебно безчестили и на убійство ихъ обонь устремлялися». Носовское дѣло ясно показало, что демократическія стремленія еще живы въ украинскомъ народѣ, что онѣ не успѣли еще окончательно заглухнуть. Антонъ Ястрембскій ставленникъ посольства, онъ его истинный избранникъ, провести котораго на урядъ оно желало во чтобы то ни стало. Въ Носовскомъ дѣлѣ роль товариства не выступаетъ такъ ясно, какъ посольства. Здѣсь столкнулись народное право и канцелярскій произволъ: здѣсь ярко сказались приверженность народа къ выборному началу, ироническая увѣренность въ превосходствѣ своего права, въ правотѣ своихъ стремленій: этимъ безпочвеннымъ мечтамъ (по условіямъ того времени) суждено было погибнуть, какъ и демократическому строю старой Гетманщины.

Приложеніе.

А во первыхъ допрошванъ былъ самый поводца и принципаль бунтовничьямъ способомъ отъ посольства избранный на сотництво Антонъ Ястрембскій: для чего онъ будучи в Носуку пришедемъ, старался о уряд тамошнего сотництва? Тако ж для чего вѣдаючи уже, что уряд тот властію рейментарскою и Би-

либі вручень, по замѣшаню за оный приїаца? Отвѣтовать Ястрембскій такимъ порядкомъ: одъ того часу якъ повернулетъ з Глухова и-ць Трофимъ Билина и привіюль універсаль Яспе-Вельможного на наказовъ сотництво себѣ данний, начали посну-ство о немъ Ястрембскомъ, жебы его обратъ сотникомъ, проговорувати: когда зась подъ часъ торгу тотъ універсаль публично былъ читанъ, в тоє время и онъ стоялъ тамъ же между людьми оподаль од и. Билини, тогда на оедонѣ снѣвшаго; а якъ чернь почули, же в універсальъ выражено тоє, чтобъ кого товариство поволитъ избрати себѣ за цѣлого сотника, крикнулю все посну-ство на его даючи голосъ, и вкрили оного шанками. мовачи сирю: по якомъ поснолества крику онъ з нѣкоторими принципалисѣйшими своей стороны товариствомъ совѣтовать, жебы ехати з сунцѣвою до и-на полковника въ Козелець: на що когда одинъ з нихъ до того привольишя, теди онъ, снєсавши сунцѣвку и поподисувавши на оной имена своихъ единомислниковъ, сѣдѣть самъ по ихъ господахъ и приказовать имъ зездитися до двора своего недалеко од мѣста будущого, з которого и поехали в Козелець, где за прибытемъ своимъ нѣчого болше од и-на полковника на сунцѣвку свою не отобрать в отвѣтъ: тилко абы и онъ, Ястр., когда Билина з товариствомъ забратимется до Глухова, нѣсколько товариства своей стороны послать туда жъ до Яспе-Вельможного з сунцѣвою; а самъ би удержался в господѣ, що онъ такъ и учинилъ: виправилъ шести человека, именно Лукана Шиню, Степана Калченка, Трофима Крутиска, Бокума Ноживутка, Мартина Баклана, и Павла Турбенка; котори повернувши нѣ з чимъ з Глухова, тоє тилко сказовали, же Билина мѣсть бити сотникомъ, а шшого отвѣту не принесли жадного. Якъ же Билина приехалъ з універсальомъ, а потомъ побувавши в Козельцѣ у и-на полковника приехалъ сноше з и-помъ Ханенкомъ асауломъ полковимъ до Носувки, и якъ мѣсть бити оголошоваи універсалъ павский, в тотъ часъ онъ сѣдѣть в дому, и, когда учинился тумульть в мѣстѣ, не былъ тому притомний, тилко уже по обѣдѣ всѣвши на коня поехалъ къ мѣсту невѣдаючи еще в городѣ сталося? бо и не звать запевне, чи приехалъ и-ць асауль полковий и за-

чимъ? гдѣ жъ хочашъ и говорить о томъ в Тосляхомахъ, атаманомъ куреня вербувского, идучи в церкви еще перед обѣдомъ, чи приехалъ и-и асаулъ, однакъ же и тотъ чи не вѣдалъ, чи не хотѣлъ сказать жадной о прибытіи и-на асаула и что мѣла того дня и. Билинѣ вручатися короговъ, не имѣлъ невинности. Когда зашь приехалъ до двора своего под мѣстомъ будущою, тамъ уже навѣстился, же в мѣстѣ посполствію учинивши галас, короговъ у Билини одобралъ и хотѣли, тилко же на тотъ часъ онъ не згодился, ему отдати, и любо приходилъ до его Семень Вилскій, даючи о томъ знати, сподѣваючись застатъ его в дому далеко од мѣста будущою, однакъ уже не застатъ его на мѣстѣ, бо уже тогда отехалъ онъ до города; которій, постановивши коня удвориѣ своемъ, пошоль самъ пѣхотою в мѣсто, и якъ зближился тамъ, где посполитій народъ скупилися, начали ему многи говорить: гдѣ ти перед симъ отгодилъ: мы бѣ тебѣ короговъ были отдали и иншии слова о учиненіи его, а не кого иного посполитій народъ проносили и примушали его, жебы пошоль до и-на асаула полкового ознаймуючи, ижъ цѣле его все посполствію лабираютъ за сотника. Однакъ онъ, не приставчи до такового посполитого народа волѣ, взять коласъ и пошоль до и-на асаула того ради, жебы в нимъ повидатися. И-и асаулъ зашь тогда былъ передъ дворомъ отца Томашовского, замѣшника Носовского, куда и онъ когда пришоль и за нимъ вѣдѣ чика в 70 туда жъ пришли, и-и асаулъ од его, Ястр., не принявши хлѣба и самого его жъ и в нимъ принявшихъ в погрозками за ту дѣль отравили. Отколь возвратившиися бавился в посполитствомъ на мѣстѣ до самого вечера и позно уже вѣвни на коня одехать до господи своей далеко од мѣста найдуючейся. А на утрешній денъ знову вмѣстѣ зийшовшиися в тими, которіи до збирания оною принципальнѣйшии были, предлагать, чтобъ за нимъ ехали до и-на полковника в сунилкою в Козелець, и когда пѣхто в нихъ ехати не поднялся, в тотъ часъ по совѣту в своимъ единомыслиими виправили в сунилкою до Козелци одного козака, а другого посполитого, которихъ тамъ и удержано: а яко першую сунилкою, когда его по вичтанію увѣверсалу рейментарского на наказанствѣ

и. Билниѣ даннаго, посполство избрали сотникомъ, самъ оны вельѣть писати, такъ и повторную оны же споридивши посылать до Козелца, тилко ж не без вѣдома тих.

Антонъ Ястрембскій о житіи своемъ прежнемъ таковую дати сказку: родиль ся оны в городѣ полку Нѣжинского Бораниѣ, одколѣ в двадцати лѣтѣхъ пошел служит в компанію, над которою былъ полковникомъ покойный Ковѣнскій. где служивши лѣтъ 6, потому одставши удалъ ся до Сѣви Запорожской и тамъ служиль конно чрез роковъ 8; а оттуду поповши на низъ Дону, когда войска Царского Величества взяли городъ Оловъ, служиль тамъ роковъ 3 на полевой сторожи, беручи плату на чверть рублей по 10; четвертого зясь року пришовъ до Палти служити, при которомъ мало побавившися, бо его того ж року на Сѣвѣрь взято, зостался при компаніи, яка была под коммендою Михая бывшого полковника Бѣлоцерковского и при той компаніи найдовался, ажъ до повороту Палтѣного з сѣвѣру, а якъ уже и-тъ Антоній Танскій зосталъ полковникомъ Бѣлоцерковскимъ, оны былъ при немъ сотникомъ в Ковшоватѣ. Когда зясь по указу Царского Величества з там того боку Днепра обывателѣ на свою сторону переходили, в тот час и оны сюда перебравшя в Морюску, потомъ оттолѣ переселился в Носувку, где и атаманомъ с поль рока былъ, потомъ за якъ од атаманства одставленъ, до сего часу мешкаль тамъ же в Носувѣ.

(Х. II. Ар. Дѣл. М. Кол. Черн. Отд. № 18201)

II.

Изъ исторіи одной ревизіи въ сотнѣ Повгородской.

Темой нашего второго очерка мы рѣшили избрать одинъ эпизодъ, имѣвшій мѣсто при провѣркѣ ревизіи въ сотнѣ Повгородской въ 1742 году, прекрасно рисующій отношеніе командующаго класса къ этимъ ревизіямъ. Источникомъ при нашемъ разсказѣ служить намъ подлинное слѣдствіе по этому дѣлу, сохранившееся въ Харьковскомъ Историческомъ Архивѣ (Черниговское

отделение № 14422-й): къ сожалѣнью, это следствие, произведенное специально учрежденной ad hoc комиссией, не дала намъ возможности судить, какое рѣшеніе положила по этому дѣлу Генеральная Войсковая Канцелярія. Не нужно забывать при этомъ, что это время — конецъ царствованія Анны Иоанновны — было однимъ изъ тяжелыхъ для Украины: тяжелый гнетъ деспотизма и отравленная атмосфера Бироновицны сказывались и на Гетьманщинѣ: владѣльческій классъ съ ужасомъ убѣждался, что его хотятъ окончательно забрать въ руки и лишить политическаго значенія: учрежденіе Комиссін Экономіи опасныхъ на Ея Императорское Величество мѣстностей лишило его возможности распоряжаться фондомъ свободныхъ войсковыхъ земель, а частая перемена «правителей» въ видѣ генераловъ Кейта, Неплюева и другихъ¹⁾ требовала умѣнія подлаживаться ко вкусамъ и взглядамъ начальства, чтобы не встрѣтить въ его лицѣ себя противника.

Обстоятельства интересующаго насъ дѣла были таковы: въ следствие жалобъ на неправильное сочненіе ревизіи «дворового числа» въ сотнѣ Новгородской въ 1740 году значковымъ товарищемъ полка Стародубовскаго Иваномъ Манковскимъ, быть посланъ для повѣрки ревизіи по указу Генеральной Войсковой Канцеляріи канцеляристъ Михаилъ Федоровичъ, которому данной инструкціей было повелѣно пастѣдовать, «такъ ли оной Манковской сочинилъ тую ревизию, какъ ему строго притверждено было дѣлать, праведно по самой чистой совѣсти по присяжной должности несмотря ни на кого, хто би не былъ якого званія, чина і достоинства, ктому никакимъ взяткамъ не касаяся и усмотривъ, о всякихъ неправостяхъ представлять». Федоровичъ былъ опытный и усердный канцеляристъ и имѣлъ уже случай зарекомендовать себя съ лучшей стороны какъ своей безпорочной службой «в минуиное военное время по разнымъ комиссіямъ, такъ и отысканіемъ въ 1739 году въ Сосницкой сотнѣ Черниговскаго полка до

¹⁾ Ефименко «Исторія украинскаго народа» Сиб. 1906, выд. 2, стр. 309.

400 утаенных дворовъ. Свое новое порученіе Федоровичъ исполнилъ блистательно: и въ Новгородской сотнѣ онъ нашелъ влиятельныхъ утаенныхъ за разными владѣльцами 1272 двора, въ томъ числѣ за «чернецами Новгородскими 365 дворовъ «смотря ни на какія ихъ—какъ онъ самъ доносить—превращенія и утраченія. Генераль Кейтъ и присутствующіе въ Генеральной Канцеляріи члены обнадежили награжденіемъ чина сотничьего и дачею до 15 дворовъ, «ибо тѣмъ отсканіемъ моимъ усмотрено в нѣ-тахъ разными владѣльцами владѣмыхъ козачковъ в Малой Россіи поверстанныхъ и мужики до 22000 и болѣе да посполнитыхъ бо-лѣе 14000 дворовъ. Перемяна правителя, данная на мѣсто Кейтъ г-на Леонтьева, сказавшая и на судьбѣ Федоровича и дала ему понять, что инструкции и указы—одно, а исполненіе ихъ на практикѣ—другое: чрезмѣрное усердіе Федоровича, открывшее закушную сторону стариннскаго землевладѣнія, возбуждало противъ него не только мѣстныхъ владѣльцевъ, но и генеральную старшину, которой эта закушная сторона обогащенія была одинаково близка и понятна. Чего ова не могла сдѣлать при Кейтъ, заслужившемъ всеобщую любовь за свою честность, то стало возможнымъ при Леонтьевѣ. «Точно за самое прямое от мене показаніе вознегодовавши нѣкоторые на мене в «моральной старшинѣ представленіи своими того получить мене не допустили» — пишетъ Федоровичъ, жалтя о потерѣ и обѣщаннаго сотничьяго чина и 15 дворовъ. Сдѣлать это было нетрудно, такъ какъ на Федоровича недовольныхъ владѣльцевъ сотни Новгородской было немало. Нежданная бѣдствія обрушились на его голову о которыхъ онъ подробно повѣствуетъ въ своемъ доношеніи тайному совѣтнику Мелікову, новому правителю, 14 ноября 1741 года. Походъ противъ его открылъ Новгородскій архимандритъ Созонъ Волынецъ своимъ челобитіемъ въ Генеральную Канцелярію, гдѣ обвинялъ его въ неправильномъ сочиненіи ревизіи. Кромѣ того, архимандритъ и другихъ владѣльцевъ «звочичивать» постѣдовать своему примѣру въ борьбѣ съ нарушителями общаго спокойствія. Когда Федоровичъ прѣхалъ въ Новгородскъ, то архимандритъ «невѣдомо въ какую надежду чрезъ присланнаго своего чернеца запретить.

мигъ хватъ въ нихъ владѣніе с похвалками: буде б поехать, мене прибить». 31 іюля Федоровичъ представилъ въ Генеральную Канцелярію доношеніе на дераскихъ чернецовъ, что они воры, но отъ Генеральной Канцеляріи ничего на то не послѣдовало. Мало того, нарочно присланнымъ унтеръ-офицеромъ несчастный канцеляристъ «неизбѣжно почему отъ того дѣла з бесѣди честной» былъ звать 7 сентября въ Глуховъ, гдѣ и находился до 29 числа, не смотря на многія «стужательства», не зная, значимъ свскаль бытъ въ Глуховѣ. Теперь только догадался Федоровичъ, что на его чинится видимое посягательство, но еще к одному во исправленіи того дѣла препятствію запрещеніе мигъ учинено указомъ 25 іюля к спомоществованію отъ сотенной Новгородской старшины ничего не требовать, безъ чего дѣла государевы исправляемы когда не бивакеть». Видя, что надъ головой его ступаютъ тучи, но все еще основывался на данной ему инструкціи, представилъ доношеніе на сотника Новгородскаго Суденкова «о разныхъ чиничихся отъ его противностяхъ». Преступленія сотника были обычными „грѣшниками“ власти въ Гетманщинѣ. Это были: употребленіе козаковъ къ работамъ, собраніе денегъ съ мѣщанъ Новгородскихъ и рядовыхъ козаковъ въ свою пользу, завладѣніе козачьими добрами и 20 мѣщанскими дворами подъ видомъ купли и укрывательство ихъ отъ общепародныхъ тягостей и наконецъ, самое важное утайка «незначимъ числомъ дворовъ». Но «по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику незначимъ учинилась поблажка и свобода» — пишетъ Федоровичъ, которому на собственномъ опытѣ пришлось убѣдиться: «собаче всѣ виноватіе остаются свободными, точно я, что за ними свскаль неправду, еденъ бѣдствіе и гоненіе претерпеваю». Пережѣна судьбы настолько поразила Федоровича и убѣдила его въ пристрастіи и лиценріити суда въ Гетманщинѣ, что онъ рѣшился даже написать въ своемъ доношеніи: «хочай впередъ могутъ и слѣдствія быти о прописанныхъ продержностяхъ, но весьма я ненадеженъ, чтоо праведно произведено могло бытъ, потому что когда я по указу и инструкціи дѣйствіе въ сотиѣ Новгородской имѣтъ, и что повелено было, тое подлинно дѣлать по присяжной рабской своей

должности и ни в кого ничего не брать, к тому же и людей при мне бранишь, занимая в людей деньги и забывая свое имущество на своем содержаньи конти, а за то надьялся несумьбно получить награждение, обаче вместо того награждения з особливого посягательства за мою вѣрность многие неудобности претерпѣть и претерпѣваю бѣдствія». Бѣдствія эти были слѣдующія: вступивъ съ сотником Новгородскимъ «в доказательство» по дѣлу объ обвиненіи его въ обидѣхъ, Федоровичъ требовалъ отъ Генеральной Канцеляріи своей ревизіи, гдѣ была приложена вѣдомость о «закладчивыхъ козачьихъ добрахъ», но получить въ этомъ законномъ требованіи отказъ и даже быть взяты на «словахъ» и тамъ содержался подъ карауломъ болѣе двухъ сутокъ; кромѣ того, полковникъ Тютчевъ, принуждая его вступить въ дѣло съ чернецомъ новгородскимъ Гергедемъ, съ которымъ ему вступать въ дѣло не слѣдовало потому, что Гергель челоукоубійца, вѣдѣлъ, не храни чести канцеляристовъ военныхъ, «взять в турму, которой случай со всей моею братіи одному мнѣ послѣдовалъ быть, а же за собою и вини жадной не узнавъ, к тому же отецъ мой кровю тое заслужилъ, дабы наследники его турмою не были штрафовани, гдѣ простіе мужики содержатся», Федоровичъ, чтобы избѣжать тюремнаго заключенія, принужденъ былъ «ойти судъ и окончить допросъ». 30-го же октября безъ всякой причины и «безъ надлежащаго опредѣленія, чего инде не бываетъ, подъ караулъ вѣленъ мене взять» — читаемъ мы въ томъ же доношеніи — «гдѣ и понинѣ безиспустно содержитсяъ напрасно» этого и другіе свидѣтели, показанія которыхъ очень важны для выясненія дѣла, «смогутъ таинствъ и правды не покажутъ». Враги Федоровича, поручникъ Похвистневъ и военковій товарищъ Демьяновичъ, которымъ было поручено апробовать ревизію, «дабы оны и впрядь себе охранни чимъ не имѣть», взяли у него документы по апробаціи ревизіи какъ будто для «единого вичитаня и разсмотренія, не возвратили обратню, несмотря на многія требованія, причемъ Похвистневъ угваривалъ его помириться «невѣдомо с какова умиленія» съ Новгородскимъ архимандритомъ.

О пронажбѣ документовъ Федоровичъ доносилъ въ Генеральную Канцелярію и просилъ ее сдѣлать распоряженіе о возвращеніи ему Похвистневымъ документовъ, которые ему «ко оправданію весьма потребны», но то доношеніе было оставлено безъ послѣдствій. Въ концѣ доношенія Федоровичъ, формулируя свои желанія, просилъ Нейлюова свои дѣла съ чернецами, а особенно съ сотникомъ объ апробаціи дворового числа ревизіи, «мимо присутствующихъ Енеральной Войсковой Канцеляріи членовъ разсмотрѣвъ своею високою персоною», освободить его изъ заключенія, приказать Похвистневу «возвратить документы сотника Новгородскаго, впрелъ до окончанія слѣдствія отрѣшнить отъ команды и опубликовать въ сотнѣ, чтобы никто изъ подчиненныхъ не опасался давать по этому дѣлу своихъ показаній. О произведеніи слѣдствія по дѣлу съ новгородскими чернецами въ нашемъ не точникѣ свѣдѣній не имѣется: по дѣлу же съ сотникомъ мы имѣемъ данныя. 21 декабря 1741 года былъ произведенъ допросъ сотнику Степану Суденкову ¹⁾ объ утаеніи имъ дворовъ при ревизіи на 1740 годъ. Сотникъ показалъ, что во время сочиненія ревизіи Манковскимъ онъ никакихъ дворовъ въ своемъ владѣніи не утаилъ, такъ какъ не предстаклялъ ему и вѣдомости о своихъ дворахъ, находясь въ то время при Переволочной съ командою козаковъ Стародубовскаго полка «въ разездѣ форпостовъ Днепровскихъ». Слѣдствіе тянулось въ высшей степени медленно: лишь въ 1741 году 28 марта Федоровичъ далъ свое показаніе противъ этого допроса, въ которомъ доказывалъ, что сотникъ напрасно таится въ утайкѣ дворовъ, которая тѣмъ не менѣе за нимъ явилась, а именно: въ городѣ Новгородку 11, да въ селахъ Мефедюнкѣ и Знобѣ по одному, да при апробаціи Федоровича онъ утаилъ 5 дворовъ, которыхъ не показалъ и въ вѣдомости: что онъ дѣйствительно утаилъ 5 дворовъ, письменно показали Федоровичу

¹⁾ Свѣдѣній объ этомъ сотникѣ можно найти у Лазаревскаго Опис. Стар. Малор. томъ I, стр. 207—208, гдѣ онъ названъ Суденко: очевидно, сотникъ самъ прибавилъ къ своей фамиліи великороссійское окончаніе «въ».

атаманъ и войтъ села Кренидовки; затѣмъ Федоровичъ показалъ еще, что ревизію, сочиненную Манковскимъ и уже скрѣпленную подписями сотника «невѣдомо съ какова ушеслу» почеркнулъ, а именно при селѣ Кренидовкѣ, гдѣ имѣется кладбище сотника и въ другихъ мѣстахъ; ревизію эту Федоровичъ получилъ не изъ Полковой Стародубовской Канцеляріи, но изъ сотенного Новгородскаго правленія. Того же 28 марта повѣренный сотника сотенный писарь Киселовскій въ оправданіе своего начальника показалъ, что онъ дворовъ во время ревизіи Манковского не утаивалъ, такъ какъ находился въ Переволочной, при апробаціи же Федоровича въ данной ему вѣдомости 5 ти дворовъ потому не показалъ, что «онѣ в его кладбищѣ еще тогда не были, по послѣ того къ нему пришли, в чомъ де и самъ онъ совершенно вѣдать не можетъ». Ревизія, сочиненная Манковскимъ, была обратно прислана Стародубовской полковою Канцеляріею въ сотенное Новгородское правленіе для исправленія «належающимъ порядкомъ» и перешли на блѣю въ означенной ревизіи при селѣ Кренидовкѣ нѣмъ слова затерты значковымъ товарищемъ Юркевичемъ въ присутствіи сотника по той причинѣ, что люди кладбища Юркевича были показаны за сотникомъ и наоборотъ. На другія обвиненія, предъявленныя Федоровичемъ, сотникъ, какъ видно, не считалъ нужнымъ отвѣчать. Для проверки показаній сотника комиссія вызвала Юркевича, но по свидѣніямъ Новгородскаго правленія оказалось, что онъ посланъ Стародубовской Канцеляріею въ Нежинскій полкъ съ почтовыми деньгами. Основательны ли обвиненія сотника въ утайкѣ дворовъ, мы не можемъ сказать съ полной увѣренностью; его отсутствіе во время ревизіи Манковскаго подтверждается приложеннымъ къ дѣлу указомъ Стародубовской Канцеляріи; что же касается обыскаеіи его по поводу утайки дворовъ при апробаціи Федоровича, то нельзя не признать ихъ пайвыми и малозаслуживающими довѣрія. Купчинскій въ своемъ извѣстномъ доносѣ на Белгородка писуеть Суденкова человекомъ сомнительной честности: по его словамъ, онъ получилъ въ 1739 году урядъ Новгородскаго сотничества безъ всякихъ выборовъ, потому лишь что «старавшеся на сотни-

чество Новгородское, тратить 1400 руб., да хутор соболье в колко соть рублей, да особливо жена его дала Безбородку 1 куфы горькия»¹⁾. Конечно, много полагаются на это свидетельство не приходится, но нельзя также и совершенно оставлять его без внимания, темь болѣе, что въ этомъ фактѣ нѣтъ ничего невероятнаго. Конечный результатъ нашего дѣла намъ неизвѣстенъ, достовѣрно можно лишь сказать, что сотникъ Суденковъ вышелъ сухимъ изъ воды: урядъ сотничій онъ занималъ до 1762 года, да и не мудрено, если принять во вниманіе то лиценціатіе, которое явно сказалось въ отношеніи власти къ Федоровичу: владѣльческій классъ, не безъ основанія, видѣлъ въ немъ противника, дерзавшаго по простотѣ душевной въ паничной увѣренности въ значеніи бумажныхъ инструкцій посягнуть на его классовое господство, и тотъ, конечно, долженъ былъ уступить въ неравной борьбѣ...

Приложеніе.

п. 8 доношенія Федоровича.

Да за силу оной же инструкціи представилъ я на сотника Новгородскаго Стефана Суденкова о разныхъ чинящихся отъ его сотника противностяхъ указомъ монаршимъ, а именно: 1) о неадекватности по многимъ требованіямъ моимъ сотнѣ Новгородской дворового числа ревизіи сочиненной Манковскимъ; 2) о употребленіи козаковъ к работѣ какъ би своихъ поданныхъ; 3) о владѣнн пожесть козацкихъ въ селѣ Горкахъ безъ указа и безъ кунтъ; 4) при селѣ Крендовцѣ о владѣнн козаками жъ добрами и другихъ мѣстахъ козаками; 5) о учрежденіи оныхъ сотниковъ на свою партикулярную собирать с мещанъ Новгородскихъ, з отамановъ курѣнныхъ, радовихъ козаковъ и протчихъ денги; 6) о собраніи с приезжающихъ людей на торгъ з разными посудомъ и протчимъ в дворъ свой торгового в противность запретительнымъ.

¹⁾ *ibid.*—207.

того делать указамъ: 7) о держаніи онымъ сотникомъ в себе чужихъ лошадей воронски; 8) что приводомъ его войты села Очкина прѣказаніемъ Лиенца а многихъ дворовъ погоняеть и другіе двори людей, а тѣ двори, не конхъ погоняеть людей, подѣлать пустыми и печи побилъ; 9) о завладѣніи мещанъ Новгородскихъ под видомъ куплѣ до 20 дворовъ человекъ и о укрѣпительствѣ их от общенародныхъ тягостей и недопущеніи к присяги на вѣрность, о чомъ от мене низжайшого по Министерской Канцеляріи октября 28 дня вашему високо-превосходительству подаю доношеніе; 10) о утайки немалымъ числомъ онымъ сотникомъ дворовъ, какъ ревизія моя о томъ явствуетъ, и о прочемъ изъ разныхъ числахъ доношеніями моими в Егералную воесковую Канцелярію представленномъ, точно по тѣмъ представленіямъ юнымъ якъ черенкамъ, такъ и сотнику немалая учинилась по-благжа и свобода къ вѣдному помѣшателству моеи прамости и сочиненной апробациі ревизіи и о прочомъ.

(X. П. А. Черн. ст. № 11422).

III.

Суриность полковничьей власти.

Проф. Д. Н. Багалъй въ своей рецензіи на I томъ «Описанія Старой Малороссіи» А. М. Назаренскаго замѣчаетъ пробѣлъ въ этомъ трудѣ, заключающіися, въ томъ, что авторъ въ своемъ трудѣ старался изобразить отношеніе власти къ населенію, главнымъ образомъ, ея злоупотребленія, притѣсненія, но не пытался охарактеризовать компетенцію полковныхъ и сотенныхъ властей, представить нормальный объемъ ихъ власти¹⁾. Вплотѣ соглашаясь съ мнѣніемъ почтеннаго рецензента и признавая важность выясненія затронутого вопроса, мы считаемъ нужнымъ замѣтить, что полному выясненію его препятствуетъ отсутствіе узаконеній, опредѣляющихъ сущность власти старшинъ и свойства

¹⁾ Багалъй «Новый исторіи Старой Малороссіи» Сиб. 1891 стр. 115.

самых источников, оставляющих в дѣли эту сторону. Не нужно при этом забывать, что должности полковника, соборнаго обоего и т. п. были созданы условиями при военной жизни. Такъ какъ народъ въ то время—эпоху революціи—дѣйствительно составлялъ вооруженное войско, тогда же жизнь пошла въ широкое теченіе, эти должности стали служить какъ звѣнья гражданскаго, такъ и военнаго управления. Для указанія этого въ нашемъ приводимъ здѣсь документъ, рисующій, какъ смотрѣли на Украину на сущность полковничьей власти. Привожу здѣсь документъ таково: 3 июня 1764 года. Приказъ Тѣмъ же: жидъ Походной Генеральной Малороссійской Канцеляріи—сообщить немедленно въ оное краткую съ объясненіемъ для вѣдома Ея Императорскому Величеству:

1. Полковники малороссійскіе, какъ власти и какъ лица, простиравшущи по правамъ малороссійскимъ въ полкахъ малороссійскимъ имѣнтія, и власти на чинъ военнаго, до вѣдѣнія несут.

2. Сверхъ правъ законъ они должи по жизни своему въ употребленіи команды въ военныхъ и земскихъ дѣлахъ имѣти и какому указамъ или гетманскимъ універсаламъ. На что доложено 6 июня Генеральной Канцеляріи оубѣдивъ.

3. Хотя въ правамъ малороссійскихъ военныхъ состоитъ и поборамъ малороссійское шляхетство, судимы же въ военныя описаны должности полковничьи, яко же въ правамъ полковника, больше о распоряженіи судимы дѣла по малороссійскимъ военнымъ учрежденіямъ еще по повелѣнію 1762. Въ оныхъ малороссійской державѣ, какъ въ Гетманствѣ и въ губерніяхъ Бѣлорусскихъ, Черниговскихъ и Полтавскихъ, въ которыхъ воевалъ, вѣдѣнію на чинъ полковничьи приказавъ, а между прочимъ приказавъ, что они полковники и другіе въ судахъ гражданскихъ имѣти въ войску, по городамъ, и по селамъ, по своимъ правамъ означены старозавѣдныя войсковыя судимы и варажъ войску, по полковничьи и оубамъ войску, суды и распоряженія военнымъ земскимъ и гражданскимъ дѣламъ, а также по старозавѣдному а фактъ командами и иерархическимъ чинами, суды гражданскіе, командиромъ и по военнымъ дѣламъ, по чинамъ и по

гій распорядокъ съ повѣщеніи гетманскаго дѣлають, по своему разсмотрѣнію до гетмана Скоропадскаго имѣли власть, сами полковныхъ старшинъ и сотниковъ производили, по отъ того времени имъ восписано указомъ Государя Императора Петра Великаго и отдано тое на разсмотрѣніе гетманское, по оного указа при Походной Канцеляріи не имѣется.

2. Сверхъ оной должности по статямъ же гетманскимъ и обычаямъ малороссійскимъ случай какого важнаго и обществу касающагося дѣла они же полковники собираются къ гетману и призываются къ старшиною на совѣтъ, а въ 1763 году за силу Высочайшаго Ея Императорскаго Величества именнаго указа, которымъ велѣно учредить въ Малой Россіи подкоморныхъ и поступать по правамъ къ совѣту оныхъ же полковниковъ и за силу малороссійскихъ правъ універсаломъ Его Сіятельства графа князьскаго гетмана ноября 19 состоявшимся оставлены они полковники къ судноу полковнымъ и писаремъ судовымъ при оныхъ только градскихъ судахъ, то-есть криминальныхъ и криваныхъ дѣлъ, яко военно-начальники, имѣющіе въ себя команди къ таковымъ дѣламъ беззотребніе, а для земскихъ дѣлъ опредѣлены особые судьи, подсудки и писарь ..

(Х. П. А. Черн. отд. № 10510).

Викторъ Барвинскій.

Історія української драми.¹⁾

V (кінць).

«По Феофані Прокоповичу рання священно-містеріальна влада книської драми продовжувала ще своє існування: але побік з нею все більше й більше висовується національний руський елемент, що виявляється або в історичному та побутовому змісті, або в пристосуванні до простолюдного духу й тону: перше показується в самих драматичних творах, друге—в інтерлюдіях чи в інтермедіях до них. Звичайною формою драми все більше та більше стає трагедокомедія, що хоч і одержала свій початок у класичному світі, але ввійшла у Київ в моду через наслідування Феофану Прокоповичу»²⁾.

Такими рисами характеризує д. Петров пізній новий період нашої драми, що почався по Ф. Прокоповичу: із цієї його взаємкою не згодиться не можна. Але зокрем інакше стоїть справа, коли ми згадаємо, що ця характеристика відноситься класно до третього періода нашої драми, з якого, звичайно, виділяється творчість Ф. Прокоповича, яко належна, по думці Петрова, до другого періода. Як цей пункт про класифікацію драм Прокоповича, так і загальний поділ нашої драми на періоди, стоїть у д. Петрова, єдиного досл історика драми 18 в., на дуже хисткому ґрунті. Цей вчений двічі сиробував дати такий поділ нашій драмі до 19-го віку: вперше, в вищезгаданій нами праці 1866 р. (Труди к. д. ак.), де стара наша драма ділилась на три періоди, і в друге—1879 р. (там же),—де її розбивалось на п'ять періодів.

Обидві ці сироби, в більший частині, не можна визнати цілком влучними. В першій праці автор брав за критерій поділу двох раніших періодів польськість і антипольськість наших драм,—

¹⁾ Див. № 10.

²⁾ Очерки—стор. 50.

ноябрь-декабрь. 1907.

цеб то ознаку зовсім вишню і крім того певірно: антипольськість швидче можно бачити в першому, а не другому періоді. бо як раз нашу шкільну драму в цей період створено бажаним мати *свою* рідну драму для прославлення *свої* же віри прихильниками останньої. Далі, нема й логічності в такому поділі, бо для першого періоду д. Петров бере польськість в розумінні вишніє-формальному, в смислі «наслідування драматичним зразкам сауїтів, переважно польських», а для другого — в смислі внутрішньому, власне — «оживлення кийської драми антипольськими пориваннями»¹⁾. Третій і останній, після д. Петрова, період «упадка кийської драми і поривання її вдатися до загально-руських переказів і інтересів», по критерію нічим не зв'язаний з двома першими: і в істоті підлягає ширшому обговоренню.

В другій спробі характеристика першого періода огулом лишається старою. Далі йде зміна. «До другого періоду відносяться власне драматичні твори самого Феофана Прокоповича. Зміст свій вони одержують з рідної руської історії, а в формі наслідують класичним зразкам. Сюди відносяться трагедокомедія Володимир, 1705 р., і два діалоги чи розмови Ф. Прокоповича. Третій період відносно-руської драми XVIII в., з 1708 р., є період мішанини класичних форм і рідного змісту, які ми бачимо у Феофана Прокоповича, з духом і вдатю ранішних священих містерій і драм»²⁾. Четвертий і п'ятий період суть поділом ранішого третього періоду на дві частини: про них балагатимем згодом, а тепер свинимось на другому й третьому.

Чому д. Петров одділив тепер драми Прокоповича від інших драм до 10-х років 18-го віку, коли раніше вони були разом і наюжиали в д. Петрова другий період? Ціком незрозуміло, подібний поділ не має в себе ніякої логічної підстави.

Риси драм другого й третього періода, після д. Петрова, ті-ж самі, і виділяти з них твори Прокоповича нема ніякої рації. Подібного вагання не було б у д. Петрова ні в якому разі, коли б він завжди мав перед собою зміст і мету наших драма-

¹⁾ Труды кiev. дух. ак. 1866, II, стор. 357.

²⁾ Очерки вль негор. укр. лит. стор. 267.

тичних творів, що мусять бути критерієм поділу нашої драми, і коли б не забув про еволютивний хід всякої творчості, що навіть при позичанні в других літератур відбувається з точною повільністю. Взявши до уваги подібний критерій, який ми формулювали б у вигляді повільної згуби нашою драмою первітньої містеріальності на користь свіцького змісту, а через те і в вигляді переходу до слугування не тільки релігійним інтересам, — ми б у поділі драми не сідувались. Ми знали б, що чисто релігійні драми мусять бути не тільки в першому періоді і що поступовість нашої драми складається тільки з все більшого переймання свіцькими інтересами. Це-ж останнє могло б статись цілком лише тоді, коли б драма перестала виходити з джерела, яке по природі мусило бути релігійним, а не свіцьким, — власне з київської духовної академії.

Знаючи передовсім це все, ми ніяк не можемо одмежувати творів Прокоповича, по яких міжна йдуть твори релігійні, від творів нерелігійних однакового з першими напрямку: свіцькі драми, починаючи з Прокоповича, складають одну логічну і хронологічну групу, до якої належать і неспівці, що вказують на ненормальність другого періоду драми з першим. Висноючи це перше спростовання у повинний поділ Петрова, ми переходимо до дальшого викладу матеріяла другого періоду.

Кали ми обернемося до цього матеріялу, то завважимо змогу довести не тільки мішанину релігійного елемента з свіцьким, яко характерність другого періоду, але й де-що инше: твори цього останнього мають і двоїсту літературну форму. З одного боку, як ми це бачимо на прикладі пьеси про Іосифа, фігурує вже в нас запроваджена Прокоповичем трагедокомедія; з другого — тягнуться ті безформенні твори, що своєю примітивністю цілком нагадують 17-е століття. Почнемо з других, що мають характер пьес різдвяних і пасхальних.

Таке насамеред «Дійствие на Рождество Христово, паянлюющее преступление души человеческой ради грѣха смерти обладанной ей же ради избавления Божь сына своего еди-

породного» 1). Вона складається з 10 яв; перед кожною коронький зміст. В яві 1-й «грѣхъ родившися отъ натуры человеческой блажить себе и убиваетъ рождающую, яко сѣдинно порождение матеръ свою». Цей грѣх згадує, що через Адама та Єву він тепер увійшов у всіх людей і в захваті покликуює.

Азь силєнь волю мою нмѣ простирати.

Азь могу людемъ разнство и възбу дати.

Азь чловѣка свята, честна и блаженна

Векорѣ могу сотворитъ даровъ всѣхъ лишєнна.

Смотрите, какову власть и силу имѣю!

Видите, что и самими душами владѣю! 2)

В другій яві «душу благодатную обстоютъ мертвеця». Вони обидна, з двома «Паніями», жалкують, що душа втратила свою ранішу красоту і нині пробує в темряві:

В яві 3-й «нисходитъ милосердіє Божіє, жалѣя о погибелі душъ человеческихъ» і заходить у розмову з душею. Ця розповідь, що П спокуює дівол, і просить заомогти у милості:

Просвѣти мракомъ грѣха всюду очерченну,

Сотвори во свѣтъ первый душу облеченну» 3).

Милосердіє обіця послати їй з неба «Превѣшнаго Сына» і вєсти П «в покой преживи пожеланна».

В яві 4-й «желаніє праотець сѣдницхъ во адѣ воиєтъ ко Богу»:

Разрѣши грѣховныхъ узъ, разрѣши плѣнниця 4),

Наведи насъ отъ адской мрачной себѣ темниця.

Приходить Надежда і заспокоює їх обіцанкою кінця мук, через Сина Божого, який має для цього бути посланий.

В яві 5-й «пророки Валаамъ и Ісаія възвѣщаютъ міру о пришествіи Христовомъ», а як він приїде, то

1) В. И. Рязановъ--Памятники русской драматической литературы. II. 1907.

2) ibid - стор. 2.

3) ibid - стор. 4.

4) ibid - стор. 5.

Тогда будутъ отверсты очеса слѣпыхъ,
 Тогда слухомъ услышать унеса глухихъ,
 Тогда скочать хромыя, яко же слепи.

Тогда будетъ гугнившихъ языкъ въясненны 1).

В яві 6-й «Волєви за звѣздою шествуютъ и испытають о рожденномъ Царѣ от Ірода. Іродъ же слышавъ удивляется о таковой вѣсти, велитъ пригнати книжниковъ и испытуєть о Христі гдѣ раждается. Воспріявши же вѣсть отъ книжниковъ, яко Христосъ во Вифлєемѣ раждается, повелѣваетъ волхвамъ его исхати и егда обрѣцуть, молитъ, дабы ему возвѣстили: волєви же, получивши таковую вѣсть, в путь свой шествуютъ».

В яві 7-й три волхва «отдають дары Христу во Вифлєемѣ лежачему, идѣ же Марія и Іосифъ присуєдствуютъ, и ангели «слава в вышнихъ Богу» воспѣвають. Отданимъ же поклонъ и дары—смирну, ливанъ и злато—шествуютъ во свояси, и не возвращаются ко Іроду».

В яві 8-й «Іродъ бывши от волхвовъ поруганъ, стѣнує о таковой вѣсти и недоумѣває, что съ ними творити имать, со- вѣтуєть о поворожденномъ со Злобою, Завистію, Коварствомъ и Убійствомъ». Всі вои обіцають йому знайти Христа, а убійство просто радить йому.

Во всей Юдеи младенцы избити 2).

Ірод згожуеться і оддає відповідний наказ.

В яві 9-й «плачеть дщерь Сіонская о избієніи чадъ своихъ»; и розважа—Нѣніє і вренті Янгол, який поясня, що діти и

Яко бѣлы орлы въ небо възлетѣли,

Идѣже селеніє свое положили;

Божественную славу ясно созерцають,

Безсмертныя сладости себе насыщють 3)

В яві 10-й «Власть Божія» говорить про свою надзвичайну силу, про перемогу над геємом, тому

1) *ibid*—стор. 6.

2) *ibid*—стор. 11.

3) *ibid*—стор. 14.

Веселый праздник нынѣ составляю.

В немъ же тваря играти всей повелѣваю¹⁾.

Смирнолюбіе и Неалобіе съ Цѣліемъ кажутъ Богови «ликувати», а Благочестіе звертається ще до нього з проханням:

Даждь миѣ скипетръ всеяшныя твояе державы

И помощь отъ вѣлѣбнои низноси миѣ славы.

Ею же вооружена зжену супостаты

И люди твои мудрѣ могу управити²⁾.

Богъ передає: благочестію свою «власть і силу», те Йому дякує, а Цѣліє вихваляє Бога, лас Ірода і розважає «дщерь Сіонську».

Не печалуй сердце, прискорбная мати.

Престани отседѣ толь скорбно рыдати:

Чада твои аще отъ меча падоша,

Но не умреша!³⁾

На цьому й кінчається пьеса. Ким і коли її написано? Про перше нема ніяких даних; про друге можна робити ймовірний догад. Вона являється в збірнику 18 віка і по своїй будові, вельми примітивній, відноситься вати не до кінця 17 віка, то найнізніше до перших років 18-го.

Як легко можна бачити, цей твір, подібно багатьом аналогічним, тільки з великим обмежуванням може бути названий драматичним. Він є збором окремих епізодів, мало зв'язаних внутрішньою єдністю, і ніщо більше.

Про те окремі уступи твору виявляють у авторі його дійсний хист поетичний. В викладі пьеси відко образність, часом силу почуття. Особливо це бачимо в лві 3-й, 9-й, 10-й.

По літературній своїй формі пьеса підходить до творів містеріального типу, але з рисами повнини: вона власне є мораліте. Мова її вельми типична для кінця 17-го і взагалі 18-го віка. Відновідно классовим, а через те й літературним вимогам того

1) *ibid.* стор. 11.

2) *ibid.* стор. 16.

3) *ibid.* стор. 17.

часу, вона є строго церковно-славянської форми. відповідної високій святості предмета.

Але через ту сувору форму церковности прогляда і національна фарба, яка надає пьесі вигляд славяно-український і дозволя в ній бачити один з кроків розвою нашої драми. Правда, в ній ми сливе не знайдемо типично-українських слів,—що вказує на теоретичний ригоризм автора і ранність пьесы: але український її колорит безумовний. Це доводить ряд прикладів. Такі рими, як «предѣлы» і «пріучили» (ст. 13), «в міръ» і «едной вѣры» (ст. 14), «ликуй на вѣки» і «спречелки» (ст. 15), «солки» і «на вѣки» (ст. 15), «супостаты» і «упракти» (ст. 16)—вказують: в цій пьесі «В» вимовлялось як «І», а «Н» як «НІ». Коли так прочитати пьесу, то українська її мовна форма виявиться праву, хоча, повторюємо, не в народній, а церковній барві.

До примітивних і одпочасних з допіру розвезженою пьесою треба заличити і другу, видану д. Резановим «рідвану драму». В ній мається 4 дії, і це ніби наближує її до писаних по вказівкам Прокоповича, але короткість цих дій, примітивність викладу і присутність пролога вказують на її незалежність од такого впливу, коли навіть не на попередність в хронології. Зміст твору мусить не довести навич. В пролозі коротко оповідьється зерно пьесы: чоловік «велкихъ благъ и красоть испоиень, в рап сладошти посаждень и ко вѣчному блаженству устроень бытъ», але «Богу соравнитися хотяще, неизлагоданныхъ оныхъ благъ отпадъ»: «но чтожь творить премилосердый Богъ?» «Праведень сынъ» — рід людський «в первое наки привести достоинство умыслить»: Сынъ Божій, «на землю сииде, во утробу Присподѣвья вселися». «Обаче мы в память толкихъ его щедроть тайны промышль сей краткими дѣйствіями изъявити... умыслихомъ»¹⁾. От ці «краткія дѣйствія». В першому, яві в 1-й, виходять «буѣство», який є «Премудрость Божія». Вона вихвала себе вище всього:

Вся блага мира сего превышаю,

Крѣпка бо, постоянна во векъ пребываю.

¹⁾ Резановъ—стор. 18—19.

Вона вважає неможливим, щоб хтось перелічив її чесноти і переваги:

Але ж хто дѣла моя хочеть нечислити.

Перше п'ять звѣздамъ число положити.

Песочини такожде, яке лежать въ морѣ,
До единой нечислити подиши воскорѣ.

І така лѣба навѣть з її боку здається зайвою:

Но что много словами глаголю напрасно.

Егда дѣломъ показать могу сіе ясно? ¹⁾

В яві 2-й виходить «Ветхій вѣкъ» і теж почина вихвалити свою владу. Його основна риса є політеїзм. От через що він каже:

Радуюсь же премного и сердцемъ играю,

Яко многобожіемъ зѣло процвітаю

Не такъ въ градѣхъ, какъ въ вѣрахъ разныхъ обилую,
В одномъ бо градѣ вер пят или болше знаіую ²⁾.

Приходить Вавілон і прийма участь у лікуванню «Ветхого віку», говорячи між иншим:

Славу во свѣтѣ пѣсещи дивну,

Зклянешь бо дѣль чюдныхъ силу изобилію,

От них же тебѣ слава, нам ползы доволны:

Растуть ты чести, мы же всехъ благъ есмь полны ³⁾.

Но Вавілоні надходить, Єгипет і земля «Ветхому віку»:

Радуются в тебѣ концы всего мира,

Веселятся же с ними и вся наша вѣра:

Боги вездѣ в пѣніяхъ и пѣснѣхъ гобаують,

Веселятся, играютъ, скачють, ликоствуютъ.

¹⁾ Рѣзновѣ.— стор. 20.

²⁾ ibid — стор. 21.

³⁾ ibid — стор. 21—2.

Въ людѣхъ плача нѣсть, ниже воля, ни болѣзни,
Но живуть во хвалебной и блаженной жизни 1).

За не все,—присуджує Єгіпет. —

Тебѣ похвалы всегда должны воздавати,
Тебѣ благодарствіє должны возсилати.

В яві 3-й «семь мудрецовъ исходятъ и поють» «красно съѣда
человѣка», цеб то—«Ветхий вѣк».

Людємъ во мирѣ вышше ихъ мѣры дара раздаюца.
Себе же отъ нихъ потребъ нѣкихъ отнюдь не вьземаюца 2).

Дія 2. Ява перна і єдина. Виходить Благовѣстіє і упрєжда
«Ветхий вѣк» не лікувати, а почати «стужити»:

Богъ на ты простираєть кроткую десницу
Славу твою и мысли въ конецъ истребити
И полную гордости державу слюмити...

Далі Благовѣстіє пророкує «Ветхому вѣку»

Храмы твоя съ капищи вскорѣ разорятся,
Жертвенники погибнуть, олтари стрѣбятся

Все ветхое съ тобою въ мирѣ ничтожится,
Благодать бо Божія нова и немѣ явится.

Дія 3. Ява перна. Жрецъ 1-й, обертаючись до Аполлона,
просить оборонити присудженого до кары на горло.

Бѣдна чєловѣка.

Его же безъ размотру за ту вещь єдину,
Что убилъ худородна якогось людину,
Безбожники—ах, увь!—на смєрть осудили,
Чимъ тебѣ надлежащєй славы уменьшили,
Онъ бо ти жертвы и смирену хотяще воздати і т. д. 3).

1) Рѣзавовъ. — стор. 22.

2) ibid.—стор. 23.

3) ibid—стор. 25.

Умоленъ Аполлонъ вѣщаетъ:

Тайно убо во храм мой его воведите,
Жива от напрасныя бѣды сохраните ¹⁾.

Жрец 2-й—просить в Аполлона иного:

Умножи в мирѣ не миръ, но ятежъ и брани,
Да множайшая спми корысти собраны...

Аполлон згожується і на це.

Воздвигну в челоуѣцехъ такия челатки,
Востанеть сынъ на отца и дщери на матки

Ява 2. Виходить Ехо 1 гласъ, вказує на свою істоту і на свій хист—все чуте передавати. Ехо заявля, що

В полуноци гласъ ангельски слышася:
«Слава въ вышнихъ Богу» близь града Влодема
До пастырей ²⁾.

Це означа народження Сина Божого і те, що
Сынъ Божій днесъ живот даєть всему миру...

Останні слова відносяться до того, хто втік під захист статуї Аполлона:

Сей человекъ убиши искони да знаешь,
Что Богъ его а ідола нынѣ вигоняеть...

Слышасте, что провѣщать жрецамъ своимъ должно?
Нужно для жертвы заботьствъ быти непременно!

Тут же жрец 1-й, обертаючись до Аполлона, завважа, що по вбивстві, для офіри йому, згадної людини

жертва

Уразился от того человекъ мертва,
Его же чести твоєи истины ревнитель
Закля на приноси в твою свитую обитель.

¹⁾ Г'язановъ.—стор. 26.

²⁾ *ibid.* стор. 27.

В призрі жрець покликуює:

Тьмъ безчинствомъ не есть ли честь ти умаленна?
Избави насъ, боже нашъ, от людскою ловитвы¹⁾.

Про теж просить і другий жрець: Аноллон уперто мовчить і врешті каже:

Мене отрокъ єврейски, Богъ небожъ владущій,
Изгоняеть отсюду в нецеліиѣя пуци.
Виждте убо, что одишь в мрѣ умираю,
В сердцахъ читателей моихъ себе погребаю²⁾.

Жерци наднаго бога износять вже на погребеніє с плачемъ:

Голосим, износимъ тя, боже, во гробу:
Сифдаешъ, терзаешъ днешъ нашу утробу!

Дія 4. Ява 1. «Ангелъ» обертається до Еха: оголошує, що Бог

Прогна тму вѣтхой євни

Смиряеть буйство Вѣка ветха вознесенія...

Ангелъ заявля, що він

Єдинъ от воспѣвшихъ пѣснь «Слава в вѣшнихъ Богу»

І що Ехо мусить розказувати про подію, ява викликала ту пісню, всім:

Благовѣтствуй убо днешъ глаголь пожеланный,
Да прійдуть славить Христа чтыре землі страны,
Азь же с прилѣжаніємъ потнуся воскорѣ
Посланнаго ми славить тогожъ Христа в горѣ.

В яви 2-й Ехо хвалить Ангела, каже, що цей явився в свѣтѣ гостемъ своимъ славен³⁾.

і з свого боку готовий іти «себе разсѣявъ по землі, по морѣ», виконувати наказ ангела.

1) Рѣзановъ.— стор. 28.

2) *ibid*—стор. 29.

3) *ibid*—стор. 30.

В яві 3-й являються і частини світа, дають собі характеристику і прославляють Сина Божого.

В яві 4-й «Давидь приємь гусли и цевницу играеть посредь дѣвъ в тимпан»... і «красно припѣваеть хвалу Богу Сину».

На цьому й кінчається пьеса, що, як видно, має вигляд мораліте. Чи має вона також вигляд справжнього драматичного твору? Натяк на дню тут, звісно, є: не власне в події з жерцями, що втрачають віру в свого Аполона, і в заміні владі Ветхого віку владок Бога. Сам автор відноситься свідомо до свого завдання, яко драматичної вистави: він підкреслює, «я простий народ не должно твердити обыче, что всякая вещь красится слышаніємъ»: але разом з тим він визнає, що представлені ним «дѣйствія» — «за краткость ума в словѣх и не красна, но вещь красящаяся»¹⁾... Ця заява автора полегшує змогу критики його твору, який, звичайно, треба назвати примітивним. Але не вважаючи на це, окремі уступи пьеси вказують на деякий постичний хист автора. Так, характеристики діючих осіб відзначаються образністю, яка так трудна для творів аллегоричних. Крім того, вельми оживляє пьесу епізод з жерцями, що змальовані цілком реально і наближують її до життя дійсного. В цьому смислі вона нагадує «Владимира» Проконовича і різдвяний твір Дим. Ростовського і продовжує їх традицію. Що до її національної вдачі, то вона безперечно українська і при цьому в далеко більшій мірі, чим пьеса попередня. В ній мається цілий ряд слів і форм чисто українських: такі слова: «куповати» (стор. 19); «павѣгнути може» (ст. 20), «знайду» (ст. 21), «боги... гобзують» (ст. 22), «бѣль всякаго прилога» (ст. 23), «въ людской пригоде» (ст. 27), «жертвы забойствѣ» (ст. 27), «пещенныя пуши» (ст. 29), «голосимъ» (ст. 29), «грады мѣх подлетелье» (ст. 31), «о сладкая мона!» (ст. 31), «на земной краинѣ» (ст. 32).

Український колорит виявляється не тільки в наведених словах: вся церковно-славянська мова твору має українську барву.

¹⁾ Рѣзавовъ, стор. 19.

Численні докази цього в римах, де *ь*, очевидно, вимовляється як «і»: такі: «миру» — «вѣру» (ст. 20); «быти» — «снѣти» (ст. 24); «кадила» — «снѣтка» (ст. 26); «обѣти» — «явити» (ст. 29); «тѣло» — «собогаило» (ст. 30) і т. д..

Але при цьому всьому «Ріднина пьеса» цілком удержує традиційну теорію початку 18-го і кінця 17-го віку: вона поважні сюжети зодига і в форму поважної церковної мови, не порушеної жадними «вульгаризмами».

Також тину і третя нововидана д Резановим «спасальна драма». Вона коротка: складається всього з 6 ян і пролога, де зазначається, що автор свою пьесу «въ росценнагося пастъ ради и воскреснаго и спасеніе содѣянаго посередъ земли славу и честь дѣйствиємъ умислихомъ вратѣць явити» ¹⁾.

В яні 1-й виходить «Мудрость мира сего» і хвалиться своєю могутою: буфетно заперечує, говорячи:

Богом, царствующимъ горѣ.

Избрахся в проповѣдь новой благодати

И Мудрость мира сего иничтожати. ²⁾

З свого боку Ревность Божая поясня, що буфетно

Богъ... повелѣтъ владѣти землею

Да благодати новой прояснится вѣра ³⁾.

В яні 2-й Єллінестю пита, що йому слід тепер панувати — Вѣхост чи Новост? Вѣхость відповіда, що не знає, чи хто зритувався «срез новій закон», а що через «старозаконство»

спаслись вѣхні пророци.

Тому, після Вѣхости.

совѣтъ мой буди ти во благо:

¹⁾ Резановъ. — стор. 108.

²⁾ *ibid* — стор. 109.

³⁾ *ibid* — стор. 110.

Знай Савваон Бога єдиного,
Нади на землю, Ему помолися.
И прослезися ¹⁾.

Благодат повал заперечує і вказує діла Христа:

Слѣпих просвѣти, уромих же скакати,
Нѣмым глаголати, слухим же слынати
Словом повелѣть, напоствѣдокъ убо
Мертвих воскреси ²⁾.

Для більшого доказу, вона чекає на Віру: ця приходить,
стверджує все і заклика

Христу Господу поклонь воздадѣте.
Аще хочете яко орегь быти
Обновлѣнній, юнгь, и съ Христом жити.

Слншество і Вѣтхость готові вступити до «нової благодати»
і Віра запрошує їх дякувати Христові.

В яві 3-й Вѣра оголошує, що її «щит і оружїє» — крест,
яким

Род чловѣчеськь и прославлїаетєя:
Грѣшнимъ спасенїє крест во правцѣ родит ³⁾.

В свіві і розмові грїшна душа пудьгує про свій занепад і
що ніхто їй не допоможе, бо навіть образ Христа вона

Попрах премежаска и злобна погами ⁴⁾.

Вѣра заспокоює її, що Христос

Давь радост вѣчну, даде и вхад рай
І грїшна душа торжествує,

В яві 4-й Разбойник оголошує, що тепер, через муки Хри-
стові, рід людський зритувався: тому

¹⁾ Рѣзавонъ стр. 110.

²⁾ *ibid* стр. 111.

³⁾ *ibid* стр. 112.

⁴⁾ *ibid.* — стр. 113.

Всякь невозбранно гряди днесь до раю,
Токмо покажся грѣховъ,— виредь желаю¹⁾).

Виходить Покаяніє і каже до Христа:

Покаяніє несе даєшь миру:
Убѣгають мя, и никто же вѣру
Мнѣ днесь не смлет

Разбойникъ просить И не турбуватися:

Без тебе въ мирѣ ни единый
Не насладится райской благодѣтели
Се тебѣ и ключъ вручаю от раю.

Покаяніє просить Бога, щоб він дав йому

во людех жити не без успѣха,
і... мною рай вратом отверзтися

И дабы уже отсель мя чтили.

Яна 5. Виходить Благовестіє і оповіща «торжество нової
благодати», через яку, каже вона про себе

да щезлаю
Въ помощи сущихъ и да збогачаю
Нищихъ, убогихъ богатством от неба.

До благовестія підходять Хромий, Прокажений, — і вона
викуровує їх: паготѣ—і вона віднається благовестієм. Всі вони
славлять Бога.

В літ 6-й. Виходить милосердіє і виключає жаль про
невірних, бо

В невѣрствѣи жѣ згѣ окаменении
Гинуть во вѣки, надежды лишении,

¹⁾ Рѣвановъ. — стор. 115.

Вірши жє вси тїшатя во вїкї
 Со Ангель лїки ¹⁾.

Христос, що постраждав, нині воскрес. І з цього приводу Милосердіє запрошує радити всю природу, а особливо людину, для якої й відбулася муки Христові.

Убо, человекє, во вїкї слави Бога,
 А от Сго тебї дастя радость многа,
 Тебе бо ради пострадї оть вїка
 Да ты, человекє,
 Возведет в чертог небеснїя слави ²⁾.

Милосердіє просить також небесні хори вітати людину «сводя... вь небеснїя двори». — і на цьому кінчається пєса.

Настрій, зміст її і стиль очевидні: це є типічна драма, саме пізніше, перших років 18-го віку.

Вигляд вона має мораліте.

Мова її церковно-славянська, але з українською барвою; на це вказують перш за все явно українські слова—розмова (ст. 111) «сзодоба» (115) «сбогачаю» (116) «небоже», (118), «стреба» (116), а особливо рими, з яких видно, що «ѣ» в мові цієї драми читається яко «і». От приклади їх: «силн—предѣлн» (109); «мира вѣра» (109); «отложите—воздадѣте» (111) «безмѣрнн—изобилнн» (112); «внушите—начнѣте» (114); «отрѣте—преложите» (116); «приодѣти—ходити» (ст. 118) і т. д. Про художню вартість твору говорити годі: він далеко нижче понєреднього рїдвяного: в ньому нема ні сили почуття, ні образности виразів, ні мнотїку на драматичність... Це твір шкільного автора—без талану і естетичного смаку.

Без порівняння вища і цікавіша в усіх смислах четверта новонадрукована д. Рєзановим пєса, що має такий заголовок:

¹⁾ Рєзановь.— стор. 119.

²⁾ *ibid.* стор. 120.

«Торжество Естества человеческого, прежде събдию завѣщаннаго древа умореннаго, нынѣ же смертию Христовою оживотвореннаго, еже Милость Божая, любве ради неизменная, з нерушимихъ узъ адовыхъ раздѣвши, наведе на царство некончательнаго жизни, давши ему перви благодати вѣнець: трома частми през благороднихъ младенцовъ стихотворнаго учениа Академіи Кіевския в день страданія, и в день востанія Господня извиденное. Року 1706, мѣсяца Априля циа 7». Ця віршія будова твору і поділ на 3 частини, навіть без огляду на його зміст і весь стрій, вказує, що п'єса походження старого: що авторітет теорії Прокіповича II не торкнувся і що вся вона мусить підлягати старим літературним законам 17-го віку. Переказ змісту п'єси, про яраму починається ознакою старого часу «сирологом», — доводить це навіть.

По загальному заголовку іде підзаголовок — частини першої. «Сія часть первая в некоторых явленіях содержит от Бога Естества человеческого падение и изгнание, такжеде фігури или образи страстей Христовыхъ даже до самого во гробъ положенія». В «сиролозі» автор оповіда зміст п'єси про створіння людини, про її бідування через гріхонадіння, про втілення Бога сина, його смерть, воскресіння і зритування людей.

В яві I-й «Естество человеческое зрится в первой ставі якою зобілише всако; но с себе еглас слышится, даби зановѣданна не вкусило древа, изденет бо ся, аще коснется его: Давоетвом убо возбужденное, такжеде и Невоздержаннемъ прещенно, прюстре руку на завѣщанъ плоть и събде се яже му даде Невоздержанне» ¹⁾. Які ж подробиці цього змісту? Виходить Естество і вихвалює своє становище, через яке воно є «царина всемоцная... окрестна събта».

Ного воведоша в цвѣтную ограду,
 Да насинцуетъ плодовъ сущихъ в райскомъ саду.
 Что хочу, в Едемѣ вся ми невозбранна,
 От всѣхъ древесъ събдаю плода презабранна» ²⁾.

¹⁾ Памятники. — стор. 31.

²⁾ *ibid.*, стор. 35.

появ. декабр. 1907.

Тут роздігастися «слас с небесе ко Естеству», якій заборона Естеству вкушати «плода з древа средѣ райо». Естество приймає не до уваги, хоча й каже, «что красно зраком, серце влечет к себѣ»: ширди при цьому сум:

Аз Его твар опечалена:

Не видал единаго плода...

Скорбно, скорбно до збла, по трепону гласа,
Да не приму за дерзость смертнаго ужаса ¹⁾.

На спокусу Естества виходить Лакومتво, пита перше за причину суму, курить тіміам силі Естества і присуджує:

В Едемѣ, что хочени, можени творити:

Никто ти не возбранн силъ плодовъ вкушити.

Естество каже, що йому не заборонено з неба. Лакومتво зве заборону «спрацими словесами» і спонука його збѣсти овоча, бо

Аще сибѣсть плодь, то будеть Богу соравненній ²⁾

Якляється Невоздержание і говорить, що Бог не дав дозволу вкушати від цього дерева,

Да не равну чест з Богом имѣши в небѣ.

Естество не згокується зламати заповіту Божого, але Невоздержание продовжує його спокушати:

Что еси за нарица, каа твой хвала,

Егда ти не возможно сибѣсти плода мала?

Красень ест, добрий во сибѣди, сладокъ, доброзраченъ,

Прежде сибѣди гортани наче сотовъ смачень ³⁾

¹⁾ Памятник—стор. 36.

²⁾ *ibid* стор. 37.

³⁾ *ibid* —стор. 38.

Єстество згожується зламати закон, але тільки не хоче на овіч «руки подносити». Невикдержання готово йти на його послуги і принести йому «плода» від забороненого дерева.

В яві 2-й «Ревност Божан притея, яко попрашна заповідь Господня, и впааает Справедливости, да расудит тяжест преступления, еже сложивши на всен, за тяжест безакония. Отмщение Божню повелѣвает изгнати из рай, которое Отмщение вручает на пагубу вѣчную»¹⁾.

Одже спочатку виходить Ревност і, розмарена з приводу гріха Єстества, готується задати їй найлютіші кари.

Увидить окаинна, же за дерзает тую
 Предам ю беднѣ адскої на вѣки живує,
 Упою стрѣли гнѣву мерзкой ей утробѣ,
 Мечь ешьєт мяса з си главы, затвору ю в гробѣ

На поміч в цій сирани вона кличе Справедливість Божу: ця приходить, дізнає про гріх Єстества і каже, що сам Бог

от мерзкой твари шнѣт велии раздеженнѣй,
 Розсержена, вона йде поважити гріх Єстества —
 Каа ест злюби тяжест, добрѣ да увѣси²⁾.

Приходить Отмщение, теж дізнає про гріх Єстества і теж «ярится», нагрожуючи йому страшними карами:

зублю, предамъ аду, ижедену прокляту,
 В мерзку ея утробу вонзу мон стрѣлы,
 Цяєьку мечемъ вию з крѣпкой мои силн³⁾

По цих словах воно викликає Єстество і останнє якляється. Отмщение виганя його з раю і віддає Люциферу. «Явлення 3-є. Отчалниє Єстества человеческого со Плячемъ горко рѣдаєт, яко

1) Памятники — стор. 39.

2) *ibid* — стор. 41.

3) *ibid* — стор. 42.

познанное и поверженное до ада отнюдь не получить прощенья: често ради хочеть ся убити: се внезапно изходитъ съ небесе Надежда; такжедъ ликъ Ангелскій слышится, утѣшая Отчаянне со Плачемъ и вѣщая имя неестно, яко воскорѣ избавленне пошлетъ Госнодь Естеству чловѣческому такжедъ и благодать укрѣпляющая по Надеждѣ тое вѣщаетъ 1).

В цій дії, як видно з попереднього переказу зміста, отчаянне Естества плаче в Аду, не сподіваючись вийти до світла, і через це готово себе вбити. Разом з ним ридє плачъ натури людскої, теж будучи певен, що

Затворися утроба милости пресвета,
Благодать от челоуѣкъ во вѣки отица 2).

В цей мент чується спів з неба, який велить їм перестати ридати, бо

Богъ богатій во благодати і
Скорбѣ, в радость претворися, в сладост.

Яквистєся з неба и Надежда і оголошує:

Се ново намъ небеса славу повѣдаютъ,
Но горкой скорби сладку радость возвѣщаютъ...

Теж стверджує і Хор, кажучи, що Бог для Естества

Синде с висоти
Зъвести зъ гоними 3).

Але Плач не має віри цій обіцянці, бо виконанням її Бог би образив себе самого. Знов Надежда його заспокоює і на запит Плача, хто вона така, одмоєля своєю характеристикою і новим указанням, що приде Милосердіє Боже постраждати за Естество і

1) Памятники - стор. 43.

2) *ibid* - стор. 45.

3) *ibid* - стор. 46.

По семь воскресет, яко женихъ отъ чертога,
Естеству царский венецъ дасть на дѣта многа.

Илаз готовий вірувати обіцанням, але все таки будуть жалѣти

Поки на твар свободу не будуть гадѣти.

«Благодать укрѣплюющая» теж пропонує Ілліачу вгамуватися, з огляду на «посѣдженіє Божіє»: в тому ж смислі висловлюється і Пеліє Ангельское, визнаючи, що для натури.

«Избавление придетъ неоспающе»¹⁾

В цій 1-й «Авраамъ жертву приноситьъ Господеви, Исаака сына своего закалаєтъ, но Ангель запрѣщаєтъ Аврааму, да не прорѣѣтъ руку на благоосудилна Исаака».

Вдичний Авраам заявля, що він не знає нічого, щоб запропонувати Богові в офіру, бо останньому все підкладно і ніщо не може бути повним. Навіски Він сам може створити все. Одже, закінчує він.

Самъ си Тебѣ, Боже мой, въ жертву приношу.

Прими мя, якъ даръ Авели, смиренно ты прошу»²⁾.

Голос з неба наказує йому віддати в офіру сина його — Ісаака. Авраам висловлює на це згоду і кличе рабів допомогти йому в цій справі: потім виявля Ісаку своє бажання принести офіру: той згожується, і Авраам просить його за ним «пестивовати охоче». Ісаак заявля, що для офіри він

не взяномъ отъ стады з собою овчати.

Авраам открива, що Богъ хоче його, Ісаака, мати собі офірою, і син не заперечує батькові. Рука цього ладна вже підністись на Ісаака, але тут чується голос з неба, що показує заміняти сина шиною офірою, а за виявлену Авраамом віру обіця йому:

¹⁾ Назитники, стор. 47.

²⁾ *ibid* стор. 48.

Будень отцемъ до вѣка во многи азиси,
 Нхъ же число узриши, яко звѣздъ небесныхъ
 И якъ вѣску морского,—вѣруй азъ словь
 целесныхъ!¹⁾

Авраам, показуючи Ісаку нікому не говорити про подяню, відходити.

Ява 5 «Продання Іосифомъ братиен во землю чужду»; шість братів Йосифа, стурбовані його сном—пророкуванням про приїденню підкадність всіх братів йому, меншому, задумують його або знищити, або віддалити від себе.

На цей час надходить Йосиф, приносячи їм «сѣбѣ» і приїтання: брати оголошують йому свій вирок і обмірковують крапний захід од нього спекатнє; преші приєдкують його продати перехожим Ізмаїльтянам. Ці купують його за «двадесят сребренниковъ». По цьому, щоб одвести батькомі очі, вони надумують принести йому «ризу омочену» во крові» піби розпараного звірази Йосифа.

Ява 6. «Ізкові, призвавши ризу проданнаго Іосифа, ложіть от братий окриважденную, лишениа Іосифова преторко ридаетъ» і приєднатнє до того ж плачу киче матір Рахиль.

В яві 7-и: «Милость Божая, Любве ради ишедная звидетя, нося вся оружия страстей, их же восприяти щедрот ради хочеть, даби спаслося от ильненія Естество, того ради со тцаннємъ гредет ко Голгофѣ, да тамо на крестѣ житне скончаєтъ».

В яві 8-й: «Побожност ищеть Милости Божія, и нескоро обрѣтше, глас е небеси к ней звидает, да гредет ко Голгофѣ; тамо и обраць на крестѣ между скорбна ангелским ликом живють скончанную, юже обрѣтше и сама подѣ крестомъ ради бо-лѣзни умираєтъ».

Бачучи це, 7 ангелів пудьсууть і собі, але від однаго ритуе Іх сподівання, що Милость Божія воскресне і зритує весь світ.

¹⁾ Навигники, стор. 51.

В яві 9-й «Йосифъ съ — Никодимомъ распятого и умершого на крестѣ снимають и у вертоградѣ полагають в пономъ своемъ гробѣ, с погребателнимъ Ангелскимъ плінемъ болѣзненнымъ, и отходять. Послѣжди приходит соннице єврейское, запечатльвает гробъ и утверждаєт крѣпкою кустодією, да не возмуть. И учениши пощюю».

По цьому слідує: «Епілогъ», що переказує уже виявлені події і обіцяє розповідку пових:

Сего еднакъ воскресша не за часи многа
 Називимо сходща, яко отъ чертога,
 Иже связавши Ада сокруши отнами.
 Пилведе вѣчности нхъ вѣчати вѣнами 1)

Епілогом завершується частина 1-ша і починається друга, де «Образи торжественна от гроба востанна Госнода, избавленна Естества человеческого со прочими праотци з адской темници по разоренні адова царства содержатъ». Це «Антопелогъ», де «Смерть царствующая со княземъ тми венчается, нхъ же побѣда Христова область разрушаєтъ».

В яві 1-й «Апостоли собравшеса цѣлованіе послѣднеє творят Милости Божией в гробѣ положенной, сѣтующе: которыхъ поини, смертию им претящи, вои изгоняют. По семъ являютъ речею материя, возбуждающа от гроба Милость Божию: воже потѣшают Ангелския скорбины на небеси хоры, яко востанеть шезану. Апостоли творятъ цѣлованіе» 2).

В останньому приймають участь—Петр, Лука, Клеопа, Іаков, Іоан.

В яві 2-й. «О пещи Ангелскомъ со многимъ ужасомъ Милость Божая востаєт от гроба, такожде и многая тѣлеса мертвихъ: сущей цотращенной землѣ, воскрешаючимъ смитенни поини, аки мертви падши на землю, чрезъ много времени лежатъ». Вставочи від свого сна. »Милость Божая» заявля, що

1) Памятники. стор. 66.

2) Ibid.—стор. 68.

Неспровержеса княз мира покоя,
 Притуиш жалю смертносна яда,
 Связану живу постах смерть до ада»¹⁾.

Воскресенню Милости радіє Ревність материя,

Шбо тає си мнѣ милость являєть,
 В нею же жити душа моя часть,
 Отсебѣ скорбно время покидаю,
 Воскресеніє да в мирѣ вѣщаю!»²⁾.

Милость Божья теж просить їи и ревности про И «во-
 стане вероду» і про те, що вона буде свою «скръпность паявляти»
 і особливо зацвастъ «Аду—заклоченну». Чуючи це, Ад турбується
 і велить своїм слугам замкнути ланцюгами.

В літ 3-й, «Сомнице єврейское, пришедши ко гробу, обрѣ-
 таєт камень отвратен и стражиеньє аки мертвых дожаниць: на них
 единодушно устремляются; по малом времени воставши аки от
 сна, воиши вѣщают, что яко сна воста со многим ужасом. Евреи
 прочее, да не промечется слово се в народѣ, дають имъ яду,
 да вопрошающимъ отвѣщают, яко нам сияющимъ усрадоша Его
 ученицы».

В літ 4-й, «Петро горко ридает, яко трикрати отвержеса
 Христа, аки не знаа Его бѣти».

В 5-й, «Генкушъ Марии Магдалини щєт приблизно Гес-
 пода во вертоградѣ, си же явлетєя Милость Божая во образѣ
 вертоградара, которая послѣжде исто от неа познаетєя: такожде
 повѣстывает Милость Божая, да возвѣститъ Петрови ридающему,
 яко первой приятель, благодати ради горких слезъ». Про «во-
 стания» Милости оголошують Магдалинѣ два ангели; ца пита про
 Милость Божу у вертоградара, який і одриває, що він і є—
 Милость.

¹⁾ Памятники, стор. 71.

²⁾ *ibid.*, стор. 72.

В яві 6-й. «Милость Божая свободждает Естество человеческое з ада со прочими праотци и возводит его отъ земли на небо, дая ему первый благодати вѣнец со радостнымъ Ангелскимъ пѣниемъ. Постѣжде Адыриця, яко разоренно его царство и узники введены: по вѣдѣная съ небесъ. Побѣда Христова князя 4ми крѣпко связуєть, седмоглавнаго змиа обезглавляєть, рукописание приємлет и ридираєть, самого же предаєть теснѣ огненной, гдѣ навѣсея ридает, змѣ же Ангелскій на небеси торжествуєть».

Ось подробиці тієї яви. Милость Божая присуджує звидѣє зратувати стражденную натуру і вивести з Ада старців:

По цьому вона виводить Естество з Ада. Це дякує їй, а Милость наказує Естеству йти до небесного трону і вінча її вінцем. Ад висла на побѣду Христову змія, якого вона замертвіє; забира в Ада рукописаніє, ридира, Ада-ж кидє в вогонь. Той ридє в воєні і нахваляється:

Лєчь поки юь пламени семь азъ буду горѣти,
Дотоль не престану Вишняго хулити:
Понеже преступника от мя зволєлъ взяти,
Як неправедна Его буду парцати!).

На цьому кінчиться частина 2 і починається третя.

В яві 1-й «Три добродѣтели: Вѣра, Надежда и Любовь градуєть ко гробу, несучє со собою аромати благовошия, и пришедше къ гробу видѣт камєнь отвѣдєнь и ангєла склєнє и глаголюєца къ нимъ, яко ибѣт адѣ, по юста: постѣжди являєєса сама Милость Божия: которє вѣщають Апостолюмъ, яко видѣхомъ Господа востанєна».

Спочатку Вѣра хоче одвалити камінь од труни і помастити Милость Божу миром... Теж намірюєся зробити Надежда и Любовь. Потім являєєса до них сама Милость Божа і сираєца їх, щоб знов з ними побачитись у Галицї.

!) Памятникъ. — стор 84

Яна 2. «Петр со Іоаном текут ко гробу, по пришедши вѣсть такожде приеждют от ангела, яко «юста, се варяеть ви во Галилею». Зваживиши іти за Милостю Божою. Петр заявля:

Иду по Тебѣ, есмь бо безъ дѣль пагнн;
Облечени яи во перву одежду.
На тя з юности возложих надежду ¹⁾

Іоан, що, як він каже, «свѣда съ Ісусомъ бѣхъ до крестной смерти», теж готови іти шукати Милостю Божу «окрестъ земль всю». По різнихъ заповѣдяхъ, що вони не одступлятьсѣ від Христа. Петро й Іоан ідуть обидва шукати Милостю Божу.

В яві 3-й. «Лука со Клеопою шествуютъ во Емаусь, паже во образѣ странника являетьсѣ Милостю Божая, твориция далече чаше іти, по умовамъ, да возвернетъ с ними, яко путъ далекъ естъ, и приметъ шифцу, по отнестивши поспѣжди понаваетьсѣ во прелюблиени хлѣба».

Насамперед, в обоюдній розмові, Лука з Клеопою задувають про муки Христа, і про чутку, що він воскрес. Обидва вони висловлюють недовіря, бо, вперше, ніхто з пророків не воскресав, а и друге — «облѣбни ради превѣткою»:

весь бо бѣ ажъ до кости з тѣла обнаженнй,
Посемь пробитъ конемъ на крестъ водвиженнй,
Тамо умершии, з креста в гробѣ положеннй,
Тяжчайшимъ каменемъ зверху приваленнй ²⁾.

Стрива Іх Милостю Божу і пита про зміст розмови: Клеопи розповідіа про свої сумніви: Милостю Божу Іх розвиває:

Како Тому не встать, что живють даруеть,
Многихъ от одра смерти чрезъ слово врачуеть?
Слѣши, хрома, немощни з грѣхомъ нецѣлении,—

То что жь не мѣль востати в гробѣ положеннй?

¹⁾ Памятники.—89.

²⁾ іbid.— стор. 93.

Клеона з Лукою ймуть вренті віру і запрошують Милость Божу з ними потрапанувати. Потім вона зника, і з цього, між иншим, вони роблять виснод, що

истино Онь Месня, от гроба востаній¹⁾.

. В яві 4-й «Побѣда Христова торжествуєт на небесах з Ангелскими лики между четирмя животными, яко свобожденно Естество и связанъ княз мира, страждущій в пламени огненномъ».

В яві 5-й «Милость Божая узрачуєт немощнаго, повесть-васть ему вйти одръ, которому соборице евреѣское по благодарствіи многи пакости творять, пизаияють его вон».

В яві 6-й «аритель божественныхъ тайнъ видить на престоѣ Агнца по закланіи, грѣхъ ради человеческихъ, чест от силъ небесныхъ приемлюща, пред нимъ же двадесят четри старци, падше на лица свои, «святъ, святъ, святъ» восклицаютъ. Послежде Милост Божая ликуєт на небесах, си же хори ангелскихъ благодарствуют, яко спасе Естество от работи вражій и первой причте благодати, славы».

В яві 7-й «Милость Божая со ангелскими хори, ликуєт».

Вона закликає до їй і з приводу неї всім треба «ликувати»:

«Ви мнѣ торжествования гласи восклицайте,

Торжественну над враги мене прослакните:

Богъ мнѣ даде тми князя ногами поирати,

На змию, на скорпію дерзко наступати»²⁾.

Їй викладає хор Ангелский. І кожен з 7 ангелів окремо віддає відповідну хвалу. Потім слідує Епілог, де автор «благодарствует благоразумному слншателю за прильбное слншаніє, при сем прощенія просит за вся въ дѣлствіи прегрѣшенія».

Нбо и солнце аще з естества свѣтлѣет,

Видим часто, от пощних что мраком темѣет, —

1) Памятники, стор. 95

2) ibid., стор. 104.

Колми наче чоловічій умъ несоверненній
Живет невидінія твою помраченній»¹⁾.

Так закінчується ця драма, яку ми по багатьох причинах мусимо назвати велими цікавою. Як це видно, вона не є твором перших часів нашої драматичної літератури, бо наполовину носить відчуж мораліте. Але при цьому вона представляє дуже рідкий зразок духовної драми, що зветься іменем колективної містерії. В три її частини входять, як ми бачимо, не тільки сюжети Воскресної драми, але й різні другі: про гріхонадіни, про Іосифа і т. п.

Не ознаймуючи собою перших часів нашої драми, «Торжество Естества Человѣческаго» є тим часом твором титічним для 17-го віку і початку 18-го. В ньому маються прологи і зачатки мітологічних божеств, які, напр., Феб (стр. 70, 85). П'єса цікава теж нецілкомитово своєю догматичністю і одступанням од положень св. Письма. Зазначимо для приміру факт, що спонукається і в гріх впада не Єва, а за нею Адам, але все людське «Естество». Це, звичайно, вимагалось метою автора, який хотів простежити взагалі історію людського Естества. Зазначимо також, що це Естество попадає в Ад, і що для виводу його відтіля потрібувались муки і схід в Пекло—Милости Божої Христа. Але відступаючи від біблійської букви по істоті, п'єса в настрої і мові цілком стоїть на точці літературних традицій кінця 17-го віку. Її писано ц.-славянською мовою, з українським колоритом, доказом чого слугують перш за все окремі українські форми і слова: «смачень» (ст. 38), примус (ст. 38), разєких (43), пожерла (ст. 44), кривиця (44), мусѣть (45), укрѣплююца (47), рач (48), отмова (49), охоче (49), потреба (50), офѣра (51), нише (51), рупонъ (51), гоуба (52), нагла (57), згуба (57), прикути (63), карк (67), за що (67), мари (68), тобѣ (68), го-снодаремъ (69), шату (71), вторти (70), зволь (70), материя (72), опока (76), мосін (81), вдячя (85), гоине (95), кривости (106)

¹⁾ Памятники. 107.

і др. Теж доводить і рими, з яких видно, що «Б» в словах читалось як І; напр.: «хранити—герити» (ст. 36): «свѣки—лики» (ст. 37): «свѣла—била» (37): «превѣлика—человѣка» (41): «разгорѣся—разорися» (42): «разорити—совѣти (12): «свѣте—сотвористе» (53): «женіха—утѣха» (ста 60) і т. д. Видержуючи принцип поважності в зображенню ширьких сюжетів, дана піеса трималась skutків того принципу і в зображенню сюжетів «сходних»: де фігурував народ, там і мова приналась відповідна, щоб то не церковно-славянська, а близька до народної української. Цей факт також вказує на віддаленість піеси від перших кроків розвою драми: в раційних наших творах, як і в західних, народне життя малюється мало.

Що до художнього боку піеси, то тут гідності її невідчужені, і головню не примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї твору шкільного і обмеженого задалегідь даним сюжетом, чекати відповідности вимогам шекспіровської драми. Дія в ній, звісно, вельми проста, а переважно нема піянок: про те в різних випадках виявляється драматичність, яко внутрішня боротьба людини, і разом з тим видно знання душі людської, що найважливіше, уміння її намалювати. Це ми мусимо сказати особливо про подію спокушення Сетества і про новільне увіровання Луки й Клеопи у воскресення Милости Божої—Христа. Але коли багато можно закинути піесі, яко твору драматичному, то в інших смислах її треба поставити дуже високо. Я не знаю такого твору до початку 18-го віку і навіть до піеси «Милость Божя», яка, в смислі уміння передати тини і відчуття краси вираза, рівнялась би «Торжеству Сетества». Доказом цього сил окремих уступів, або їх частин. Для ілюстрації розуміння автором краси природи і уміння її передати, наведу кілька прикладів. От як описує себе «Сетество»: (ст. 35).

Бездна морська, пустиня з райски вртоград
 Под моим господством, вкусни виногради,
 Плоды древесь, иже в садѣхъ блазѣхъ посаженни,
 Сладкий гортани моему, во сѣдѣхъ принесенни:

.....

Царскимъ вѣнцемъ вѣнча мя в Едемѣ прекрасно.
 Свѣтлою одеждою одѣл мя красно
 . . . . .
 Райска устремлена мя увеселяют.
 Ихъ же благовошше цвѣта орошаютъ і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і віднобідного вислову. От як ним малюється Отчизні: його мова про Сестество: останнє: --

ридаеть во безднахъ расѣблнхъ,
 Откуда не павидеть на-премногие лѣта,
 Поки стане до вѣку видимаго свѣта.
 Первие солнце; луна не будутъ свѣтити.
 Такожде звѣздъ лѣнота не будетъ ся зрѣти.
 Первие води морекы будутъ изсушенни.
 Горы в низки удоли стануть претворенни.
 Пеглы Естество мое, адови врученно,
 Будет от узъ вражннхъ когда свободженно.

Чему мя бездна морская живо не пожерла,
 Или гора твердая о каменъ не стерла,
 Нежели пылъ жившу в адѣ страждати,
 Въмѣсто райскихъ веселий во вѣки ридати?

Надѣте на мя, горы каменѣ, надѣте,
 В прахъ мя той, з негоже есть созданный сотрѣте!
 Небеса, молниями зволте мя убити:
 Прочее тоя казни не могу терпѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерті, намальований майстерною рукою:

Сили моеі. — каже смерть, -- тріошцуть в мирѣ
 цари слави
 Мною заключени в гробъ прахомъ нищимъ равни;

і др. Теж доводять і рими, з яких видно, що «Ѣ» в словах читалось як І; напр.: «хранити—геріѣти» (ст. 36); «вѣки—іпка» (ст. 37); «снѣла—біла» (37); «срѣвеліка—человѣка» (11); «сразгорѣл—разорисл» (42); «сразориги—соіѣти» (12); «свѣте—сотво-ристе» (53); «женіха—утѣха» (ст. 60) і т. д. Видержуючи принцип поважності в зображенню широких сюжетів, данна піеса трималась skutків того принципу і в зображенню сюжетів «шодних»: де фігурував народ, там і мова привалась відповідна, щоб то не церковно-славянська, а близька до народної української. Цей факт також вказує на віддаленість піеси від перлих кроків розвою драми: в раніших наших творах, як і в західних, народне життя малюється мало.

Що до художнього боку піеси, то тут гідності її незліченні, і головню це примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї твору шкільного і обмежаного заддалегідь данним сюжетом. чекати відповідности вимогам некеніронської драми. Дія в ній, звісно, вельми проста, а переважно нема ніякої: про те в різних випадках виявляється драматичність, яко внутрішня боротьба людини, і разом з тим видно знання душі людської, що найважніше, уміння її намалювати. Це ми мусимо сказати особливо про подію спокушення Сетества і про новільне увіровання Луки и Клеопи у воскресення Милости Божої—Христа. Але коли багато можно закинути піесі, яко твору драматичному, то в інших смислах її треба поставити дуже високо. Її не знаємо такого твору до початку 18-го віку і навіть до піеси «Милость Божя», яка, в смислі уміння передати тини і відчутти красу шрива, рінчалась би «Торжеству Сетества». Доказом цього силв окремих уступів, або їх частин. Для ілюстрації розуміння автором краси природи і уміння її передати, наведу кілька прикладів. От як описує себе «Сетество»: (ст. 35).

Бездна морска, пустиня з райски портоградн
 Под моим господствнем, вкусни винограда,
 Плодь древесь, иже в садѣхъ блазѣхъ насажденнй,
 Сладкий гортани моему, во снѣдъ принесеннй:

Царскія вѣнцемъ вѣнча мя в Едемѣ прокрасно,
 Свѣтлою одеждою одѣл мя красно
 . . . . .
 Райска устремленна мя увеселяют.
 Ихъ же благовонные цвѣта орошаютъ і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і відповідного вислову. От як ним малюється Отчанин: його мова про Бєстество: останнє —

ридаєть во безднѣхъ разбѣлихъ,
 Откуда не найдесть на премногие лѣта,
 Ноки станеъ до вѣку видимаго свѣта.
 Первие солнце; луна не будутъ свѣтити.
 Такожде звѣздъ глѣбога не будетъ ся зрѣти.
 Первие води морски будутъ засушенни.
 Гори в низки удоли стануть претворенни.
 Пегъли Бєстество мое, адови врученно,
 Будетъ отъ узъ вражнихъ когда освобожденно.
 . . . . .
 Чему мя бездна морская живо не пожерла,
 Или гора твердая о каменѣ не стерла,
 Нежели шнѣ жившу в адѣ страждати,
 Вѣсто райскихъ веселій во вѣки ридати?
 . . . . .
 Надѣте на мя, гори каменѣ, надѣте,
 В прахъ мя тобѣ, з негоже есть созданный сотрѣте!
 Небеса, молніями зволте мя убити:
 Прочея тоя казни не могу терѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерті, намальований майстерною рукою:

Сили моеї. — каже смерть, — трошецють в мирѣ
 царі слави
 Мною заключени в гробѣ прахомъ шнщамъ равни;

Предрагий зриваю под глави корони.

Скинетра отбираю, спровергаю трони:

Сиду, аки Самсоновъ, вождовъ прекрѣчайшихъ.

Шип якъ Голнаатовъ, заростомъ величайшихъ.

Единымъ смертоноснимъ вѣтромъ скореняю,

Самихъ во смрадномъ гробѣ вѣчно заключаю

И до днесъ ся вельможе мене устрашаютъ.

Отъ коси бо моея якъ димъ изчезаютъ...

Тренещите, людие, се слышите слово:

Жало коси моея на ващѣ каркъ готово...

Дуже сильно намальовано і образ розгніваного Бога (ст. 41):

Гласъ Его разиренный, яко гласъ отъ грома.

Молния суть слова уснама рекома,

Отъ очей страшныхъ пламенъ обоухъ истоцаетъ.

Руцѣ омити в кровѣ злобной твари частъ.

Варті уваги також образні порівняння, напр.

Удобне естъ солнцу темнымъ мракомъ бити.

Нежели человеку Богу ся сравнити (ст. 37).

Або в другому місці (стор. 42):

Не такъ яростно море корабльъ пожираетъ.

Якъ гнивъ великий серия мнѣ утробу съѣдаетъ.

Або ще вище (ст. 53):

Аще юнъ есмь, но готовъ в руцѣ вашихъ умрѣти:

Вѣмъ, что коса младше посякаетъ цвѣти

Всіх цих прикладів досить на те, щоб упевнитись у дійсній художності твору: а все висловлене вище дає, думається мені, підставу думати, що в вигляді «Торжества єдинства» ми, справді, маємо твір знаменитий: і сила виразів, і мальовничість картин.

і ознаки її давности, і присутність народнього елементу, — достатня для цього твердження основа. Мимо того, данна пьеса не є типичною для 18-го віку: вона є пережитком століття 17-го і характеризує, власне, останній... Підприєм же в віці 18-му зрештє слугує явним доказом того, що на початку цього віку трімається раніший релігійно-церковний напрям: що свіцький елемент у пьесах присутній в дуже малій мірі і — що теж цікаво — в технічній обробці та назві цей твір слідує старій традиції літературній. Теж саме треба сказати і про всі надруковані д. Резіновим драми, що їх можна віднести до початку 18-го віку. Нова теорія Овояна Прокоповича для цих творів здається ще чужою.

Та пьеса, до якої ми зараз переходим, в цьому сенсі є вже типічна. Вона цілком держиться старого напрямку, — але не трактує про Христа і має класичну будову, — відповідно вимогам Прокоповича.

Вся ж разом вона показує ясно, що другий період нашої драми, до якої і ця пьеса належна, має характер перехідний, — повільного виконання під переказу подій Христового життя і переймання характером свіцьким.

«Трагедокомедія ця має такий заголовок: «Іосифъ Патріарха своимъ преданіемъ, узамъ, темницею и постыченіемъ Цр'кого престола Х'а С'га Бж'га преданнаго, страждунцаго и вознеснагося съ славою преобразуюцій, въ преславной академіи кievскои на поч'ть руссискому Хр'толюбивому роду, отъ б'Ггородныхъ руссискихъ с'бовъ, д'вствіемъ еже отъ постовъ паридаетъ ся трагедокомедія року 1708, мая 25 во вторникъ по сошествіи С'го Д'ха показанный»¹⁾ Зміст твору такий. В дії першій з'яв перший «во Египт' другъ Іосифовъ, веселится, яко Іосифъ, аще бысть и на смерть уготованный и въ работу отъ братіи проданный, по не

¹⁾ Труды кiev. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 372. і Тихонравовъ — рус. драм. произв. т. II, стор. 356.

погубленъ есть, и возвіщаєть, яко въ дому велможи Пентефрія добръ». З цього приводу друг Іосифов поклікає:

Радуйте вси, иже правдою пожиете,
И иже свѣтъ наче тмы збѣло возлюбисте,
Яко Бѣгъ неповинна отрока отъ смерти
Избавилъ, иже подал братів пожерти» 1)

В ліі другій «зависть братоубійственаая, наустившая братію погубити Іосифа, слышавши отъ друга Іосифа, яко живъ есть Іосифъ, лютѣсть, проклінаєть Іосифа и братію и Пентефрія, и день той, воиже не убієнь есть Іосифъ, и хочеть всякимъ образомъ погубити Іосифа» 2). Дія цього зависть поклікає до ада, щоб він зрубив Іосифа. В ліі 3-й «сила адова зъ бѣсами приходитъ отъ ада ко зависти на помощь и радниція смерти на Іосифа уготовляєть, зъ конецъ же, по желанію зависти, душу зъ тѣломъ Іосифову хочеть безчестно умертвити.» 3)

В ліі 4-ти заціщеніє божєє разганаєть все сборище адское и предлагаєть о Іосифѣ, яко аще и претернить искушеніє многое, узн, бѣдн, темницю, но на царскомъ престолѣ будетъ посаженій.» 4) Дія закінчується хором, що «показуєть непостоянство міра сего: како челоувѣковъ возноситъ и низвергаєть, изгонить, завидить и убиваєть: востѣваєть же Іосифови бѣды, гоненія и скорбіи, яже въ дому отъ братіи, въ работѣ же отъ зависти претернѣваєть» 5).

Дія 2. ліа 1. «Велможа, жена Пентефрієва, наваж денна отъ бѣса плоти, свершимъ желаніємъ бѣснуется» 6) Вона заявля:

«Страсть зявить ми утробу, горбєть ми тѣло,

1) Тихоцаровъ. — Русскія драм. произв. — стор. 357.

2) *ibid.* — стор. 358.

3) *ibid.* — стор. 360.

4) *ibid.* — стор. 362.

5) *ibid.* — стор. 364.

6) *ibid.* — стор. 365.

Внутрь ми сердце навелъ, яко же огнь збло
Возгорѣиша» 1)

В віі 2-й «приходить совѣсть и хощеть велможу отвести отъ сквернаго начинанія, но ничто же успѣваетъ: велможка бо, не послушавши совѣта, совѣсть свою въ бѣдѣстїемъ свадуетъ и въ темницу на смерть повергаетъ». В и поступованїю велможу підтрїмує свѣдомість, що піхто з родичїв, і навіть чоловік, не зроблють їй з жалю нічого непрїемного. В віі 3-й «прелесть похваляетъ велможу, яко не послуша совѣсти своєї, и обѣщаетъ велможї помощи и прелестїи Іосифа, того бо ради предъ дружинною своєю хвалїтся своєю христовою силою, и гредеть уловити святаго.» 2), В віі 4-й «дѣлатели, идущїи на село, ожидаютъ Іосифа, строїтеля своего, прїемють же отъ его приставника и отходятъ по повелѣнїю надкю свою. Но Іосифъ, хотяще отыти въ иную страну, молїтся Богу.» 3) В віі 5-й «Прелесть, еще моланцагоса Іосифа обрѣвши, начинаеть его прелестїи слагоми дестїями, похваляючи его стрѣиє, труды, добрый промисель и красоту тѣлесную, и тицїтєя его преклонити ко желанїю велможї: но Іосифъ, прелесть вонъ пгнотїть, самъ же со слезами молїтся да не побѣдениъ будетъ отъ прелести.» 4) В віі 6-й «прелесть возбѣщаетъ велможѣ яко Іосифъ не послуша совѣта прелести и яко, прелесть вонъ пгнотїть, самъ же пребїеть твердый, непреклонїий и глаголетъ, яко удобнѣ неподобїи венци въ мїрѣ сотворити, неже прелестїи Іосифа: ибо Іосифъ, пгннании вонъ прелесть, наде на колѣнїѣ молїтву творитъ Богу, да сохранитъ его Богъ отъ грѣха, близъ сущаго.» 5)

Цїя друга закїнчується хором, де малїи младенци воспївають Іосифово мужество, ибо многожди прелїцаемїй бїсть непрелїценїї: и являють Іосифа бити образомъ Христа, сына

1) Тихопратовъ— Русскїя драм. произв.—стор. 366.

2) *ibid.*—стор. 371.

3) *ibid.*—стор. 373.

4) *ibid.*—стор. 376.

5) *ibid.*—стор. 381.

Божія, егоже во пустини искуситель прещаше; прилаговіть же, яко Іосифъ, моляційся, прознаменован Христа, во вертоградъ молитву творяще». В дії 3-ій, лії 1-ій, «стайновидець откриваетъ тинну, юже безстудная велможа сотворити дерзнула: си есть, како многообразними види и многажды прещашающе, Іосифа ко своей волн не предстива и како въ конецъ безстудно запаче на Іосифа и како Іосифъ си безстудству сопротивися, одежу остави іъ и избѣгъ отъ руки ея, и како велможа, удержавши туюже Іосифову одежу, хощеть Іосифа передъ Пентефріємъ неповиннѣ оклеветати» ¹⁾. В лії 2-ій «велможа гнѣвается, что Іосифъ не соизволилъ тоа желанію и пришедшему Пентефрієвѣ отъ нути неправедно оклеветуеть Іосифа; на увѣреніе же своея ложнія клевети показуеть мужевѣ рилу Іосифову» ²⁾. В лії 3-ій «Пентефрії перазудно ятъ вѣру ложнимъ словесамъ жени своея, поскорѣ повѣлываетъ вискати Іосифа, самъ же гнѣвомъ ярится на мужа неповинна». В лії 4-ій «Іосифъ, неповиннѣ оклеветанный, стагъ, предъ Пентефріємъ и повѣлвіємъ Пентефрія связанній, окованный, быенній и въ темницу есть поверженній; Пентефрії же накі гнѣвомъ ярится на Іосифа и сердцемъ болѣзнуеть» ³⁾.

Да закінчується хором, де «добродѣтели ридаютъ Іосифа, неповиннѣ въ темницу поверженнаго, и глаголють, яко Іосифъ, связанній, быенній и окованный, образъ бысть Христа страждущаго, въ темницу же поверженній прообразъ Христа, сошедшаго въ преисподняя страня земля» ⁴⁾.

В дії 4-ій, лії 1-ій «царь фараонъ, видѣвъ во снѣ страшное видѣніе, и звѣло о томъ смутится: повѣдаеть же тоє жъ видѣніе княземъ своимъ и боллромъ и возвіщаеть, яко повелѣтъ отрокомъ своимъ вискати отъ града звѣдочетновъ, да столкують предъ всіма сонъ его» ⁵⁾.

¹⁾ *ibid.*—385.

²⁾ *ibid.*—387.

³⁾ *ibid.*—390.

⁴⁾ *ibid.*—393.

⁵⁾ *ibid.*—395.

В яві 2-й «приходять звіздохетцы и предъ всіми толкують сонъ царскій: но не могутъ достоверно зтолковать, сего ради и отсылаются въ доми своя»¹⁾. В яві 3-й «фараонъ повелѣваетъ княземъ отъ всего Египту собрати звіздохетцовъ и толковать сонъ свой во всѣхъ египетскихъ странахъ: аще же кто столкуеть, обѣщаваетъ ему многія почести сотворити»²⁾.

В яві 4-й «взрада, бошесе, да не како Іосифъ столкуеть сонъ царскій, умислила новую дестъ на конечное погубленіе Іосифово: оглаголетъ Пентефріевъ Іосифа, яко Іосифъ похваляется (аще изидеть) погубити Пентефрія и весь домъ его, совѣтуеть же Пентефріеви всеконечнѣ Іосифа погубити»³⁾.

В яві 5-й «Пентефрій, послушавъ совѣта враздѣбнаго, устремляется на убійеніе Іосифа и уже повелѣвъ его привести къ темниці на мученіе, вшезаву отъ царскихъ слугъ на приключеніея нужное дѣло царское воззваній оставляетъ еще Іосифа жива и отходитъ ко царю: но, возвратившеся, хощеть Іосифа умертвити»⁴⁾. Дія 4-я закінчується хором: «младенци аравіецтін скачуще въ своємъ ликованні являють, яко скорби и печали не тольо убогихъ и богатихъ, но царей превисокихъ во дни и въ ноци, во снѣ и на лѣвъ многовидно смущають и мучать»⁵⁾. В дія 5-й, яві 1-й, царь вопрошаєть сенаторовъ, аще фѳрѳгома челоувѳка, да столкуеть сонъ его: но во всѣхъ странахъ египетскихъ не обрѣтесе, того ради бошсь смутися и обѣщаваетъ сугубо того превознести, кто сонъ зтолкуеть»⁶⁾. В яві 2-й «виночерія повѣдаєть царю, яко, егда бысть въ темницѣ на смерть всажденій, видѣ странній сонъ, его же тамо зтолковалъ ему Іосифъ, и яко же столковалъ, тако во скорѣ событесе. Царь же повелѣваетъ скоро къ себѣ взискати Іосифа: но Пен-

1) *ibid.* — 399.

2) *ibid.* — 403.

3) *ibid.* — 405.

4) *ibid.* — 410.

5) *ibid.* — 412.

6) *ibid.* — 413.

тефрій хочеть прийати дѣло, все же тицется» ¹⁾). В яві 3-й «Іосифъ, отъ узъ наведеній, предъ всіми сенаторами толкуеть сонъ царевъ и ради прензиціѣйнаго толкованія раздѣриваетъ скорбь царевую» ²⁾).

В яві 4-й «Царь Іосифа за толкову его премудрость повѣлываетъ облещи въ царскія своя утвари и, возложивши ему гривну злату на вию, поставивши его вторимъ царемъ всему Египту и дасть подъ его власть совершенно все свое царство. Пентефрій же, видѣвъ сія, страха ради оттуду тайно вонь виходить» ³⁾). В яві 5-й «Пентефрій, видѣвши, яко Іосифъ, его же онъ крѣпко оковалъ бичемъ желѣзномъ и хотѣлъ уже убити, сотворень есть царемъ вторимъ, бонетя и зѣло смутится, повѣдаеть же вельможи, яко Іосифъ печально господь есть всему Египту; но вельможа отриваетъ ему злобную хитрость свою, како ся ради невиннѣхъ страдать Іосифъ, и рѣцають отъ Іосифа прощенья себѣ неспросити» ⁴⁾). В яві 6-й «Іосифа провождаютъ на престолъ царскій все добродѣтели и все хоры со мускии и пѣсми и со всекъ царскимъ спиклиторъ. Посаженому же на престолъ князи сорадуются и, яко господу своему, поклоняются. Приходить же и Пентефрій зъ вельможею, свой грѣхъ предъ всіми исповѣдають и прощенья, всемирно кланяющеся ему, яко царю и владнѣи. — подучит себѣ желаютъ» ⁵⁾). І паренті «хоры вкутъ и епілогъ» возиѣцаеть, яко Іосифъ, отъ узъ изъ темниці наведеній и престоломъ царскимъ почитеній, прообразова Христа, возставши отъ мертвихъ и за пріятіе смерти славою и честію вѣчанна превинше всехъ небесъ на божественномъ посаженна престолъ» ⁶⁾).

¹⁾ ibid. — 115.

²⁾ ibid. — 418.

³⁾ ibid. — 421.

⁴⁾ ibid. — 422.

⁵⁾ ibid. — 125.

⁶⁾ ibid. — 427.

Такий зміст поіменованої трагедокомедії, переказаний нами словами з тексту останньої.

Хто є автором пьєси? На це можна відповісти лише здогадом: рукопис її подійшло поміщено в кінці піітки Лаврентія Горькі: «уміщення трагедокомедії— каже д. Петров— при примірниках піітки Лаврентія Горькі, що був учителем піітки 1707—08 рр., і примушують нас приписати її цьому вченому»¹⁾. Цей здогад можна вважати плучним і його цілком вірним. Далі д. Петров каже²⁾, що «Іосиф Патріарх» уміщено впрод з старинням «двіствієм на страсти Христові», про яке вже ми казали, і почина оповідання про Іосифа з тих обставин, на яких спинилось «двіствіє», що представляю Іосифа прообразом Христа. Може, Лаврентія Горькі, при складанні своєї трагедокомедії, мав на увазі «двіствіє на стражи (?) Христові». На це натякає й наше, зроблений, певно, рукою професора на горі сторінки перед першою дією трагедокомедії: «Супноєсь маєшь пред веьми явленіями. Збери в едно и будеть цьла. До списоєсь титуль зри на пол... (слова обрізано) Іосифъ Патріархъ».

По своїй літературній формі, не вважючи на назву, пьєса представляє змішанну міраку з мораліте: мовою написано її славно-українською, на що в фонетичі вказує читання *ь* як наше *і*, а *и* як російське *и*. Приклади і докази головню в численних римах: «бєдѣне і всеяльне» (стор. 362 Тихопрывов), «темици» і «велиць», «жити» і «сѣти» (ст. 365), «мірь» і «четири» (372), «дѣла» і «ирелетила» (ст. 383), «клеврѣти» і «благодарити» (ст. 389), «покріють» і «зараумѣють» (ст. 400) і т. д.

По художній розробці пьєса дуже мало, в усіх смислах, заслугоє на фимення трагікомедії. Перш за все, комічного в пьєсі не видно, тому другу половину назви можно одкинути з правом. Не зовсім заслугоє пьєса і назви трагедії, бо кінець її теж не трагічний,—це що до змісту. Що-ж до техніки пьєси,

¹⁾ Труды Кіев. дух. акад. 1866. новб.—стор. 372. Увага.

²⁾ Ibid.—373.

то і тут вона мало видержує вимоги теорії драми. Подібно «Владимиру» Прокоповича, п'єса не є малюнком внутрішньої боротьби цієї основної умови драми.—тому даний твір можна швидше назвати драматичними картинками, або просто діалогом. Внутрішні її гідності теж невеликі. Д. Петров аж ні «суховою і строгою»¹⁾ і естетична її цінність дійсно мала. Але є окремі красочні місця, нпр. опис Йосифової душі (стор. 384), порівняння в устах владичетця (стор. 100) і др.—таких одначе уступів небагато. Цікавіший цей твір в другому сенсі, по різних технічних звичаах і ако відбиток тогочасних соціальних відносин і поглядів автора. В сенсі першого «п'єса ця—каже д. Петров—єдина відносно уваг для акторів. Ми з неї наводили вще рисунок танця 24 муринів. Крім цього рисуна, на берегах її дуже часто стріпаються уваги на зразок подібних: «б'єси надають и во азь ут'бають» і т. д. »).

Але далеко важливіші ті місця, де автор дотикається тодішньої дійсности. Д. Петров каже, що автор «в окресченню деяких подробиць життя Йосифа піби патяка на сучасну дійсність.»

На жаль, він не вказує, де власне є такий патяк, та навіть додає «піби». На нашу думку, подібні уступи в трагікомедії Горьки зовсім очевидні. Така, насамперед, аяа 4, в дії другій, де є патяк на тогочасні трудові відносини в сцені з «дклателями». Такі й місця, де малюються класові погляди автора. От, нпр. Іллюстрація до тогочасних соціальних умовин, коли нашими державними реально заводилося крєпацтво, руськими монархами зміцнено потім юридично

«Тяжко тямъ угасити, иже суть во власти
И иже не труждшеся починають, страсти
Неукрощаютъ, идить доволѣ и пійють,
Къ тому аще зъ богатствомъ многую иябють
Власть, силу и державу. Такій то вишше

¹⁾ Труды кiev. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 372.

²⁾ ibid.—373.

М'ри горькють, хотять аще презашише
Показати власть свою і т. д..

Нсть сего безчинія во дворѣхъ убогихъ,
Идеже нсть свободи, ни сластей премогихъ»¹⁾.

З цих слів Союсти ясно видно як ставило тогочасних українських державців, так і ідеалізацію автором несвободи, послухання, що стає гаслом економічного поневолення нашого народу сваяк-ж старинною.

Важливий теж і другий уступ, викладений у діі 4-й (зві 4) Врждою²⁾:

Не вѣси ли, кіа
Суть мерзкихъ рабовъ прави: Пржеде люта змїа
На любовь преклонили, нежели раба злаго.
Льви, тигри, пardi, но и чада самага
Смертнаго крокодила весма подобіе.
Да благодарїя помнятъ, нежели сіе
Студное нечадіе. Раба раздражена
Отъ ярости, гнѣва и мести притворена
Любовь не утопїть, ни дари что уснѣють.
Ни милость преклонїть: і т. д.

Рабъ всегда намаголюбивїи,
И никтоже нь мїрѣ дсть тако щасливїи.
Дабы могъ рабску ярость когда претворити
На милость: рабъ бо вѣдетъ на зло обратити
Всєку благость и правду, любовь отвергаетъ,
Дари прїемлетъ и то скоро презираетъ і т. д.»

Такий величезний уступ присвячує автор змалюванню психіки раба, відзначеної самими чорними рисами.

¹⁾ Тихомировъ.—Р. драм. пр. т. II. стор. 367—8.

²⁾ ibid.—408.

Як відноситься до рабів наш автор? Чи поділя він наведену Враждою II характеристику? Навряд цьому перешкодить допіру вказана ідеалізація убогого стану: автор може хвалити цей стан за його «послушенство» і не закривати очей на всі лихі наслідки його «рабського» стану. З другого-ж боку, вкладаючи означені слова в уста власне брехливої Вражди, автор тим самим підкреслює всю побільшеність наданих рабам чорних ряс і висловлює своє спочуття українському поспіланству. Таким чином Горку ми можемо вважати одним з письменників, що, поруч із вихваленням різних загальних цюот, як чесність, правда та інше стояли на охороні інтересів нашого трудящого класа на початку 18-го віку. Що до місця пьеси в еволюції нашої драми, то воно, по вищесказанному, дуже ясне. Д. Петров каже, що ця пьеса, ¹⁾ «свята сама по собі, не може слугувати свідомством повільного розвитку київської драми в національному напрямі». Національного зміста в пьесі, звычайно, нема ніякого, крім означених натяків, але в історії драми вона своє місце займає.

«Досифі Патріарха» показує навіть, що навіть на початку 18-го віка наша драма (гостро одійшла од драми 17-го віку: при всій божественності сюжета, в «Досифі» швидко штучніють композивання, натяк на сучасні події і повну далекість од яких небудь відносини до церковної справи.

І коли порівняти її з «Владимиром» Прокоповича, то в смислі «світцості» сюжета ми можемо поставити їх обидві в одну групу пьес тільки з натяком на сучасні події, а не їх змалюванням. Тим нащо, що й «Владимир», хоч і взятий з рідної історії, теж власне відноситься до святих, і цю пьесу Прокоповича можна було-б врешті розглядати як і з сюжетом церковно-релігійним.

По цій пьесі ми не знаходимо нових аж до 1727—8 рр., — це не значить, що їх не існувало взагалі: вони, очевидячки, попропадали, а частинно лежать десь нерозшуканими.

¹⁾ Труды К. Д. Ак. 1866, II, стор. 372., Очерки—стор. 51.

Їх одкриття не може одначе внести нічого нового в намаляований нами мід драми, яко постійне наближення до світцкості. Найблизча драма «Милость Божія», що ми стріваємо її по вказаній хронологичній прогаині, доводить це очевидяки. Як-ж історичні обставини спричинилися до створіння подібної цілком світцккої пьєси? Цих обставин дуже багато і належать вони до однієї з трагічніших діб нашої історії, а власне до періода по гетьману Мазепі. Нещаслива спроба цього гетьмана одірватися од Москви, яка не забезпечала народних прав України, потягла за собою для останньої добу нізку аніоднів.

Україна стала в Петра Великого на прирі, і він став уважати всіх заходів, щоб її автономію обернути в нівець. Однаками цієї автономії було власне українське вінеско і власне урядування а гетьманом на чолі.

Петро в цих пунктах почав знесилювати Україну: він роздавав українські землі московцям; послав козаків на кана пелькі найтяжчі роботи; призначав усюди московських урядовців для головної управи краєм, при живому гетьмані Скоронадському, 1722 року призначив так звану «Вельяминівську комісію». По таких мірах від української автономії лишилось звісно, дуже мало, а коли вмер 1722 року гетьман, то Петро одмовив обирати нового. Московські урядники гнобили народ, поради проти них не було ніякої,—тому не дивно, що царювання Петра I видавалось різним патріотам України одним із самих нещасливих.

Таким колективним патріотом, безперечно, була й київська академія. Як мусили відноситись присяжні її драматурги до всього, що робилось перед очима?.. Звісно, цілком негативно... Але чи переживали вони свою образу в форму драматичну? Данних для одвіту немає, але не треба і їх, щоб одмовити в смислі негативному: соціальних драм в академії бути й не могло. Драматурги академії, речителі пійтки, були людьми офіціальним; за драматургу вони могли одержати велику кривду і про лхкі вчяки людей сильних мусили говорити аллегорично. Це ми, наприклад, бачили в попередній пьєсі «Іосифъ Патріота», це ми побачимо далі, в пьєсах пізніщих. В «Іосифі» на різні внутрішньо-україна-

сьбі соціальні непорядки вказувалось тільки натяком: тим паче не могли драматурги, навіть і натяком, писати про непорядки, викликані війниско силою,—цеб то самодержавством Петра. Дуже добро відомо, як поведився московський уряд навіть у 17 віці із всіми, хто спокушався на критику московських зловживань. Тому не можна було й сподіватись, щоб та критика, та ще в духонній академії, спрямована була проти всіх грізних мір Петра, які нищили автономію України.

І українські драматурги-патріоти мовчали.

Така критика могла з'явитись лише тоді, коли нічого не нагрожувало-б ні з якого боку, коли-б самий уряд побіжно спочував критику. Такий випадок в політичному житті Росції вприти трапився. По смерті зінки Петра I. Катерини, при якій томила раниша політика, до престолу всунув Петро II, і Україні повелося далеко краще. Хоча всіх раниших прав і не було повернено, але за те сказовано «малоросійську коллегію» і навіть дозволено обрати гетьмана; ним став Данило Апостол. Поводження Петра II-го «спідогрівало наді малоруських патріотів»¹⁾: «в царювання молодого Петра другого повеселінала східна Україна гетьманством заслуженого старця свого, Данила Апостола»²⁾. Такий настрої, що безперечно одбився і на київській академії, мусив довести нашу церковну інтелігенцію як до критики сучасного, так і до спогадів про минуле. Мимоволі наверхталась думка до того, хто найбільш дбав про долю України, хто видавився в тім минулім яко найвидатніша особа? Такою особою був, звичайно, Богдан Хмельницький. Слава його далеко сягала за межі 17-го віка і, само собою, мусила бути памятною і під час створіння згаданої драми.

«1728 року докінчувалось поновлення великої Печерської церкви (по лаврській пожежі 1718 року), і в ній, на північному боці, написано було тоді патрет Богдана Хмельницького у всю

1) Петровъ. Очерки—стор. 52.

2) Собр. сочин. М. А. Максимовича, т. I, стор. 481.

постать: і більш ста років дивися на нього народ, що приходив у Череську лавру з усіх кінців Руського царства... Благоліпний лаврський патреть Хмельницького для багатьох був живим насадом, як волець звитязного Богдана, що йшов у Київ з Замостя, стрінутьо було на київському полі численним людом, і митрополитом київським, і патріархом ієрусалимським, і величано було в привітних промовах академії, Богоданним визволенням народа свого від лядсько-стипецького ярма, подобно стародавньому Моїсею¹⁾. При таких даних не дивно, що мусив звитієсь автор, який вихваляв би «Петра II го, і повновібраного гетьмана Данила Апостола, і з побожностю згадав-би Б. Хмельницького, як ідеальну особу в козацькій історії»²⁾. І дійсно, наслідком такого настрою зашлаєсь драма «Милість Божія, Україну оть неудоєбь посимыхь обидь лядскихь чрезь Богдана Зиновія Хмельницкаго, преславнаго воєскь запорожань гетьмана, свободившаа, и дарованннми ему надь дѣлами побѣдами возвеличившаа, на незабверную толикихь его щедроть память репрезентованнаа въ школахь киевскихь 1728 гѣта»³⁾.

В дії і яві першин «Богдань Хмельницькій долю козацькую оілакуєть, и новые соєты въ умь пріємдегь»⁴⁾.

Гіркість тієї долі утворено «ляхами», які

честь и славу въ ничотго нашу обрацають,
козацькое потребиць ими желають. *

Б. Хмельницькій вважає це невідчужною і поганною запла-
тою козакам

За пенечислимые пріятые раны,
За смерти различные на различной брани.

¹⁾ Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 484.

²⁾ Петровъ. Очерки — стор. 52.

³⁾ Истор. пієси малор. народа. — Антоновича и Драгоманова т. II, стор. 111 і Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 196.

⁴⁾ *ibid.*

За толикіє и столь славные побѣды
Терѣши толикіє, толь тяжкіє бѣды...

Про-те Гетьманъ не пада духомъ:

не совсѣмъ провала
Многоименитая оная похвала
Наша...
Не отобрали еще дѣли намъ остатка:
Живъ Богъ и не умерла козацкая матка!

В «хорі» Муза і Аполло «сраднуюю дихомъ погибелъ пред-
возвіцають. Обертаючись до «Поляка», вони вішують, що за
таку невдячність.

Вдарять на тя бури:
Шкуры тебѣ дерти,
Главы будуть терти,
Шіи вытягати,
Въ ярмо закладати,
Но дѣсамъ гонити,
Но рѣкамъ тоштити і т. д.

В діі другій «Хмельницькій козакамъ запорожскимъ обиды
и олюбленія неудобноосная, отъ дѣховъ дѣвцямъ, предлагаеть,
и свой имъ совѣтъ объявляеть, которому Кошовій именовъ
всѣхъ козаковъ отвѣтствуеть, и якъ въ прочіихъ потребахъ, такъ
наибаче въ томъ, послушнихъ себе быти, и головъ своихъ не
падѣти, обіцаеть». І той і другий висловлююцца дуже виразно.
Б. Хмельницькій сразу проноує: запорожцамъ сеіє предъизбрати
или жити тако

При козацкихъ вольностяхъ безъ налога, яко
Надѣвна жили, или вѣчными рабами
Въ дѣховъ быти, которіи якъ хотять надъ нами
И надъ дѣтѣмъ нашими руки истирають.

Що-ж до самого Хмельницького, то йому

лучше видится и главу
 Свою положить, вѣжды козацкую славу
 И Украину зѣ крайнимъ студомъ потерати,
 Или неблагодарнымъ врагомъ господати.

Но цьому їде доказ несприятности повстанн і лїчба антигн,
 створених для останнїх козаками. За все те, каже Богдан:

тяжко угїбїли
 Бѣдную Украину тьми бичками,
 Поемщцанами тьми, тако жѣ роговами,
 Повежманцями къ тому уже и ставицями,
 А при нїихъ поборахъ и сухомельницями,
 Власное наше добро въ очахъ передъ нами
 Арендують, и въ своемъ невольнїи мы сами,
 И уже по времени а-ни дѣтей роднїихъ,
 Ни жєнь власныхъ нашнхъ, намъ не будетъ свободнїихъ.

Вижожиши всї ці бїди, Богдан записи:

Нїбю же надїю на шабїю по Болѣ,
 Что нахлїтїть подъ наши враговъ нашнхъ полѣ,
 Только вы всѣ въ единъ гужъ со мною тягните,
 А отпїзны и вѣры своей не дадите
 Православной до конца отъ нїихъ проплати
 И козацкой на вѣки славі печелати.

Богдановї видатнїми словами одновїда Кошовнї:

Поки силы нашає, поки духа стане,
 Будемъ себе бѣронїти, вельможнїй Гетьмане:
 Туркамъ, татарамъ въ очи отважнє ставали
 За пїлогавцевъ тыхъ, когда на нїихъ наступали.
 За себе противъ Ляховъ не вооружимся,
 Въ своихъ бѣдахъ помотти себѣ убоимся?
 Вѣдаємъ, яко всѣмъ намъ Украина мати,
 Кто жѣ не похощеть руку помощи подати

Погибающей матиць, былъ бы той твердыишій
 Надъ камень, надъ льва былъ бы таковыи потыбишій!
 Мы все, якъ прежде быти безъ всякой отмовы,
 Такъ и найначе теперь служити готовы,
 Будемъ себе и матку нашу боронити,
 Аще намъ и умерти, будемъ ляховъ бити!

В яві другій «козакки, Дибаромъ приведени, приходятъ до Хмельницкаго, и что ляхамъ сдѣлали, ему повѣдаютъ; вѣстники извѣщаютъ недалекій лядскій приходъ: Хмельницкій кажетъ козакамъ на кони сѣдаты.

Що ж вони «ляхамъ» зробили?

нещадно побили

Пинныхъ, а пинныхъ живемъ въ Дибарѣ потомки.
 Лучше збравши, що будетъ, то будетъ, терѣти,
 Нежели ляхамъ, хоть присягни, служити.

Р. 3-й, яві 1-й, «Украина о помощь и пособіе Божіе Хмельницкому во брані той просить».

На початку Україна каже, що

утѣхи ощутихъ нѣчто того ради,
 Что чада мои уже якъ отъ сна востали
 ...и вси обще почали гадати,
 Якъ бы матери своей пронасти не дати і т. д.

И одначе смутить, що

не повѣстна фортуна есть брані . . .

Ця непевність примушує Україну просити в Бога помічи Богданові:

В яві 2-й «Вѣсть приходитъ, повѣдая преславные козаковъ надъ ляхами побѣды, и студное ихъ за Вислу прогнаніе, и торжественное вскорѣ Хмельницкаго на Украину возвращеніе». Вѣсть каже Україні

Не плачь, о Україно, престани тужити,
 Печаль твою на радість время преложиши:
 Приарь на тя съ небесе Вышняго збавица,
 Поборствуєть по тебѣ Божія десница!

Враговъ твоихъ студио въ дѣсь, якъ зайцовъ, загнали,
 И единыхъ побили, другихъ повесали...

Вість малое ділі картину втеків полків:

тамо риси,
 Соболи, горностай, вунны, волки, риси,
 Сѣбирки, шаны, конны, фабрики, пазеты,
 Медницы серебряные, фаршы, пантеты,
 Цукры, крендены, столы, скрини заставлены,
 Окованыхъ возовъ сто тысяць покидали.

Вість каже про близький прихід Богдана і додає, що

Слава о немъ повсюду дивная проходить,
 Имя его до морей послѣднихъ доходить,
 А дихаємъ такъ страшно, что едѣ либо повѣють
 Вѣтры, вѣв, же Хмельницький идетъ, разумѣють.

Україна висловлює радість з причини приходу Богдана.
 Хор викликає Бога скорбящихъ і каже, що

Уповаіє оныхъ не сумнівно:
 Богъ бо сєть щедрый, въ Немъ же уповають,
 Яко на нь свою печаль возвращають.

В діі 4-й, яні 1-й «Хмельницький со торжествомъ на Україну возвратился въ Кієвъ, при вратахъ торжественныхъ благодарить Бога за толикіє побѣды: дѣти Украинскіи, во училищахъ кієвскихъ учащися, его приѣзствують, потомъ и козаки чрезъ писара толикой сѣю славы вѣшнують».

Які подробиці всіх діалогів?

Хмельницький, обертаючись до Бога, хвалить його ласкавість: бо він милує грішних, що каються: от і тепер Бог

приарѣ съ небесе на наша обиды,
Толкиє намъ нашѣ дарова побѣды.

Всазуочи на ті побѣди, він заклоча

Твое сіє дѣло есть, а не человекъ,
Буди благословенъ Ты отъ нынѣ и до вѣка!

Обертуючись до Богдана, українські діти вихваляють його в 4 куплетах і кожен з них по черзі замикають такими реченнями:

Доколь убо Церковь имать пребывати,
Дотоль и твоя будетъ похвала сїяти.

Всякъ убо, иже имать Отчество любить,
Не можетъ ты никогда въ любви не имѣти

Иже убо за отчу подвизался славу,
Безсмертнымъ слава вѣнцемъ увѣнчасть главу

Добродѣтель убо мы твою величаемъ,
Тебѣ Несторовыхъ дѣтъ отъ Бога желаемъ!

Исарь теж каже до Богдана:

О дивный въ Германїѣхъ, ты, нашъ Вельможный нашѣ!
Радуется о тебѣ Россія Малая,
Веселится жъ купно и Церковь святая

Торжественны гласы происходятъ всюду,
Тамо вѣсни слышатся, кимвали оттуду,
Грады, веси, дубравы, горы, холмы, рѣки,
Красно являютъ лице свое съ человекъ!
Словомъ единымъ сказать: якъ Украина стала,
Толкая въ ней радость еще не бывала.

На не Богдан одповіда:

Радости сея не я в не добродѣтель

Кая моя вина, по Творець и Содѣтель
Нашь.

По цьому він лиша їм свій знаменитий заповіт:

... вь мірѣ между собою живите,
Друголюбіє над вся наче вьлюбите
И малая бо вещи умножають згода,
Великія вопреки вмаіше негода
А желѣзо доброе важте и надъ злато.

Что Богъ дастъ, тѣмъ довольни суще, ни кося
Не обидите ни чимъ братиі своєю
Кто лѣсокъ добрый, или хуторецъ порядной,
Кто стань, кто дуку, кто садъ имѣеть порядной,
Богѣть или завидѣть тому не хотите,
Якъ бы его приващать къ себѣ не ищите,
Ибо когда козаки уже обнищавють,
То не должно остатки ваши потращавють.

На посылдокъ слагоше: сами не купуйте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шабли нильнуйте!
Куплями бо обвляють житейскими вопшь,
Имени сего весьма таково не достоинь,
И дѣтей своихъ, скоро отправлять науки,
До сей же обучайте козацкои штуки.

В діі 5-и, ліі 1-й. «Україна радується Богу, помішнику
своєму, и благодареніє возсылаєть».

Україна пропонує всімъ росіянамъ і христіянамъ радити, що,
дякуючи Богові, «ляхівъ» прогнано, що

зима отступила,

А благоприятная весна наступила

Се місяць новъ явися; се день торжественный
Всемірний парочитый, світлый, прагднственный!

В цього приводу Україна присуджує:

Что иное за милость воздамъ толь велику?
Буду развѣ имени Его воспѣвати.
Буду Господне имя во вѣки прославляти!

В яві 2-й «Смотрѣніе Божіе предсказуєть Украинѣ неиз-
блемое ея блаженство подъ крѣпкою необходимыхъ Монарховъ
Всероссійскихъ рукою добрымъ и Рейментарскимъ правленіемъ».

Воно каже:

Монархи россійскіи. — поборники суще.
Нже благочестія, злобѣрныхъ бодуще:
Тебѣ въ твоей потщатся пособити нуждѣ:
Не лишать ти помощи своей, аки чужды.
Подъ тымъ непроломимымъ щитомъ пребывая,
Аки на твердой скаль себе утверждая,
Посмѣешься всѣмъ вѣтромамъ...

Україна висловлюєть з цього приводу радість.
Смотрѣніе далі поляє, що

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный
И за величество дѣль Великій названный...

Задувши дмя Петра I-го, Україна впадає в смуток:

Увы мнѣ окажиной, убо мя порунить!

Але Смотрѣніе заспокоює II:

Стой, не бойся, за камень первый сокрушенный,
Камень другій, не меньшій, будетъ положенный. —
Петръ, глаголю, имени Вторый такового.
... не дастъ ти упасти,

Не дасть и славі твоей вельчески пропасти.

Подать ти Данила, вождя изряднѣйша,
 Не токмо благородствомъ надъ иньхъ краснѣйша,
 Но и дѣлы храбрыми славнаго, который
 Суиостатомъ Хмельницкій твоимъ будетъ второй.

Но Богъ ты въ воинскомъ искусствѣ и штуцѣ
 Прославивый, прославить Той же и научи.

Тако ти, миръ ли будешь, или брань имѣти,
 Надъ врагомъ твоимъ главу будешь возносити).

Україна висловлює бажання:

О, Боже! возсія ми день оный скоро златый,
 Толкое блаженство мое оглядати!

Хор тоді «споєть похвалы Хмельницкому» і закінчує:

Въ похвалахъ твоихъ языкъ нашъ бездѣленъ,
 Ублажить бо ты достойно не силенъ:
 Будешь развѣ ты возвеличенъ въ небѣ,
 Яко есть требѣ!

В снілюзі, що замикає драму, пояснюються мотиви створіння пьєси, яко подяки Богові за «Милость Божію, къ намъ прежде осмидесятъ лѣтъ явленную»¹⁾. Такий зміст означеної пьєси.

Хто-ж був її автором? Про це йшли змагання. Максимович, що вперше видав цю драму, писав: «вона звісна мені по двох рукописних збірниках творів Феодана Прокоповича, написана в обох слідком за драмою «Владимир». І не можна не визнати, що обидві драми одного автора, що в них один і той-же художній захід, з тією тільки ознакою, що у «Володимірі» примітно це молодого академічного вчителя поезій, а в «Милости Божіей»

¹⁾ Истор. пьєси. — стор. 161.

видко вже велико-досвідченого вітця, що вдався до свого ранішого віришового пера, яким і потім, як вітання молодому поету Кантемиру, написав він перші руські октави...

Знаменитий співотворець і проповідник та історик Петра Великого був головним духовним діячем і при Петрі Другому, і стільки разів привітав його златим словом своїм, особливо в роковий рік його коронування. Тоді в Москві мався і новообраний Гетьман Малоросійський, так ласкаво і почесно прийнятий молодим Царем: архієпископ Феофан показував усеку повагу вельбному і гідному привидці козацькому: і, певно, тоді в Москві, агадавши свої раніші роки і свою родину, він написав для улюбленої академії своєї нову драму, виставу якої приготовано було, певно, до приїзду гетьманського»¹⁾.

Д-ій О. Бодякей, видаючи означену пьєсу, згадує теж про висловлену Максимовичем думку, після якої пьєсу написано Прокіповичем, але свого погляду на це не показує. Видаючи пьєсу, «я мав на увазі,—каже він,—подати змогу нашим прихильникам рідної старовини розв'язати питання, чи справді ця пьєса належить перу знаменитого ієрарха, чи вона є твором другого поки загадочного для нас письменника першої чверті минулого століття»²⁾.

Д. Петров, вдаючися до розв'язання спору, одміченого Бодякейським, не може згодитися з Максимовичем і каже з приводу одного старого вірша: «на сей час представлена нами справа, що має одну єдину думку з «Милостью Божією» одкриває такі обставини з тодішнього життя України, які гідні були патхнути всякого щирого сина Росії і поставити навіть вище Ф. Прокіповича. Та й сама мова «Милости Божої», означається від мови «Владимира» більшим вживанням польсько-українських слів. Взагалі, дивна думка Максимовича, піби Феофан Прокіпович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями,

1) Русская беседа—1857. № 1 стор. 78—9.

2) «Чтенія въ Имп. Общ. Нст. и др. рос.» 1858, т. 1, ст. 78.

зважився писати драму для київських училниц. Кому ж належить вона? 1727 р. був учитель піітики Інокентій Неронович. Незвісно, хто був учителем піітики 1728 р., але від 1729 року дійшла до нас піітика, преподана Феоф. Трофимовичем: одноіменність і схожість по фамилії з Феофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми примусили приписувати її останньому і помістити в збірник»¹⁾.

Крім того, на початку піітики Феофана Трофимовича заважено, «сей почти книги конца не маешь»... і це більш доводить д. Петрову, що автором цієї пьєси, яка могла бути в кінці означеної піітики, являється як раз Трофимович.

З приводу цієї думки і в оборону своєї, висловився знов Максимович. Петров, — каже Максимович²⁾, — «уважав, що цю драму скомпановано — «*на жє*» — Феофаном Трофимовичем, який був у академії учителем піітики 1729 року. Але я лишавсь при своїй ранішій гадці, що її написав 1728 року Феофан Прокопович. Я знайшов її тому літ 20-ть у двох рукописних збірниках Феофанових творів, і в обох слідує вона за драмою «Владимир Великий». А що знайшовся генер ще один її список — в риторіці, преподаній в академії 1728 р. Стефаном Каліновським, то це мені здається, тільки зміцнює належність її зразковому письменнику. Через те ж вона могла бути приложена і до піітики, преподаної у 1729 році Феофаном Трофимовичем, і хочти по руках у окремих списках. Але наирад щоб збирателі творів славетного, єдиного *Феофана* принесли йому твір сльве незвісного учителя піітики, через схожість імен. Для д. Петрова здається навіть дивним, щоб знаменитий ієрарх, «який жив тоді в столиці і обтяжений був безпосередними своїми заняттями, зважився писати драму для київських училниц. Але ж цей верховний Феофан був учнем, учителем і ректором Київської академії. Викликаний з неї для єпископства, він і на далекій пііночі чув

1) Київ старх. вѣд. 1865, № 18, стор. 710—11.

2) *ibid.*, № 22, стор. 810—2.

свою близьку до неї, називав себе її *представником*, від репутації якого залежить і її репутація (скажу словами звісного листа його до академістів). А 1728 року Феофан біляш як півроку був у товаристві гетьмана Данила Апостола, придуцького полковника Галагана, Дивоуба і багатьох других українців, що жили тоді у Москві, з приводу коронації Петра Другого. В ту світлу блискаву для нього добу натхнені душою Феофан, патхнувшись головним героєм своєї батьківщини Богданом, — написав драму «Милость Божія».

Ця невеличка драма вишла з-під його пера далеко художнішого чим перша, написана 1705 р. І як в тій першій драмі учителя піітики—поставлено хвалний фінал про мітрополита і гетьмана того часу, віцуванням св. Андрея Первозванного, так під кінець цієї драми пііти-ієрарха «Смотряіе Божіє» пророкує Україні блаженство,—і тут воздається хвала молодому цареві, новообраному гетьману Даниїлу і академії кївській».

Розглядаючи в цїтованій уже статті питання про авторство «Милости Божой», Тихонравов каже: 1)

«Милость Божія», на нашу думку, не належить Феофану Прокоповичу, і приписувалась йому небіжчиком Максимовичем без достатних підстав спор. Читенія въ обществѣ исторіи и древностей російскихъ. 1858, кн. I, «сѣбрь», стор. 77—8). Ми не знаємо жадного випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Кївї написано було особою, що не належала до академії. Безперечно, навпаки, що всі «спрезентовані в кївських школах пьєси виходили з-під пера чи вчителів поезіі, чи вчителів риторики. Одже, треба дізнатись, хто викладав у Кївї 1728 року поезію і риторику, щоб розвизати питання, хто був автором пьєси «Милость Божія».

Це и було зроблено, як звісно, д. Петровим, який в останній своїй праці про українську драму висловлюється рішучо: «високі гідности цієї драми і уміщення її в збірниках разом з творами Ф. Прокоповича примусили небіжчика М. А. Максимовича

1) Журналъ Мин. Нар. Просв. 1879, X 5 стр. 95.

вича приписати. Н цьому звісному архінастирю того часу. Але ми бачимо в ній тільки наслідування Ф. Прокоповичу Ф. Трофимовичем, що був 1728 року вчителем піітики у київській академії. Він мав і засоби і достатній привід на те, щоб написати трагедо-комедію. варту пера соіменного йому Феофана Прокоповича»¹⁾.

Питання про авторство «Милости Божої» порушено було в останній часті П. Житецьким. Він задав про дві рісні думки Петрова та Максимовича і залив, що як та, так і друга не мають достатніх підвалин, особливо гадка Максимовича. Переказавши довід останнього, — пробуття в Москві Прокоповича вкупі з прибіжжями українцями, наслідком чого був його піднесення настрій і створіння драми, — д. Житецький каже: «Все це бездоказно: а головню, — власне в ту добу Феофану Прокоповичу не до писання було драм. Не без драми було і в його особистому житті. Хоча по засланняю Мещникова йому стало легше, але все-ж і при Петрі II він мусив би напружувати всі сили свого вибачливого розуму, щоб не загинути в боротьбі з численними ворогами, на чолі яких стояв енергичний архієрей з великороссійи Георгій Ростовскій (Дашков)²⁾.

Наводючи потім уступ, що свідчить про патріотизм автора, П. Житецький говорить: «в цьому бачимо ми новий доказ, що драму було написано не Феофаном Прокоповичем, що, як відомо, не був голішній до малоруського патріотизму»³⁾.

З такими запереченнями д. Житецького ми одначе не можемо зводитись. Що Прокоповичу треба було боротись із ворогами, — це факт, але чому-б це пошкодило писанню драми? Навиакі, утворення такої драми, де вихвалється новий імператор, було-б навіть плюсом в ній його боротьбі з ворогами! Далі: що Прокопович не рвався до українського патріотизму — це факт: але патріотизм в деякій мірі, яко визнання заслуг видатних українських діячів, як Мазепа та Б. Хмельницькі

¹⁾ Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в. — стор. 51—2.

²⁾ Энцикл.—стор. 19.

³⁾ *ibid.* — стор. 20.

і др.—в нього були: тому, з цього боку Прокопович означену пьєсу написати міг. Але суть другі вказівки, що не допускають такого твердження. За своє пробування на півночі Прокопович досить обрусів: його пізніші літературні твори далекі від української мовної форми; тому трудно принустити, щоб багата національним колорітом пьєса, повна свіжих фарб народньої поезії, могла належати йому. Проти його авторства говорить теж і весь дух пьєси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помічник, що звикував весь нік з Петром І-м, не міг вкладати в уста Україні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в пьєсі. Одже, коли не Прокопович, то хто-ж сьєть її автором?

Слідком за Петровим і згідно з вказівкою Тихонова, ми вважаємо, що творцем її був дійсно Трофимович, академічний учитель піітики. Ім'я його—Феофан дає змогу думати, що небезпідставно приписували пьєсу другому Феофану — Прокоповичу, який пьєс для вистави, крім згаданої вище, не писав... Теоретично говорючи, міг її, звісно, скомпонувати і Прокопович, але, через аказані причини, такої пьєси, і до того ще для академії, він написати не міг. Це рантєве писання для академії, при неукраїнській пізнійшій творчості Прокоповича, було-б фактом і логічно, і психологічно, і історично незрозумілим.

Одже, написав цей твір Трофимович, або, зовсім можливо, і якийсь инший вчитель академії.—але, в усякому разі, людина з краєм звязана. Це для нас важливо одзначити через те, що «Милость Божя» є власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це було б дивно, щоб в серці самої України не знайшлося людини, яка відчула-б злигодні рідного краю, порівняла-б їх з колишніми часами і не прославила б його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба принустити, що гірке слово України вишло не тільки від українця, але ще й від такого, який був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні.

По цих увагах перейдемо до ближньої характеристики поезії, яко літературного твору.

Які-ж її вишні і внутрішні відзнаки?

Насамперед, як ми казали, написано її славно-українською мовою: прикмета П—вимовляння *ь* як *і*, чому є ряд доказів у римах ¹⁾: *вдвд* *дд* *ббдд* (стор. 150); *пвпв* і *поббдд* (156); *свсв* і *пвпв* (157); *пвпв* и *една* (стор. 160); *твр*ити и *хдд*тти (162); *бездд*кть і *сидд*нь (164) і т. д.

По літературній формі вона уявля з себе мішанину історичної хроніки з мораліте. Історичність П—без сумніву: це видно як із кожного тексту, так і з побічних міркувань. Джерелом П д. Петров увска одну «з кращих малоруських літописів, літопись Самуїла Величчи, що цвала багатий матеріал для представлення доби Богдана Хмельницького» ²⁾. Д-ін П. Житецький вказує на літопись, що вплила ще раніше.—Грабонки ³⁾.

З боку формально-естетичного важливо одначити цілком народню образність, що переймає увесь твір: через те можно сказати, що він є тією одбитком або переказом народних дум та пісень. В цьому смислі цілком проглянути смисок поезії, надрукованих в «Історичних піснях Авт. і Драгоманова»: там в увагах видавців укавано ряд пісень, яким відповідає той чи инший уступ поезії. Такі уступи про загнання Польків за Вислу, про анування К над козаками, про славу козацьку і т. инше.

Внутрішній бік поезії ще важливіший. Не вважаючи на те, що сюжет П відноситься до часів 17-го віку, різні місця П віють сучасністю, звичайно, автора, і передовсім мають риси життя соціально-економічного. Ми вже пітували уступ, де пропонується козакам не вдавцись до кучушнина.—факт, що вказує як на слабкий зріст торгівки на Україні, так і про козакофільську нехітку того часу.

¹⁾ Истор. п. малор. народн.

²⁾ Очерки, стор. 52.

³⁾ Овєнта, стор. 20.

В другому місці вказується на одбирання в бідніших людей частків.—факт, як звісно, характерний для всього 18-го віку.

Поклик автора до з'єднання гучить ідеалістичністю, тінічною для того козакофільського часу.

Коли таким чином зібрати всі побутові і політичні риси, то в вигляді даної пьєси ми одержимо дібну картинну реального життя. В ній,— каже д. Петров,— іосить вірно обмальовано відносини Малороссії до Польщі та Россії, а почасти вказано внутрішні риси самої Малороссії і особливо козацтва»¹⁾.

Віріість змалювання реальних картини умовлює и художню вартість цієї пьєси. Через те, на думку д. П. Житенького, це єсть один з видатних драматичних творів XVIII віку як по реалізму в зображенні бідувань, пережитих українським народом під владою панів польських, так і по співзвучку тона з тоном народних українських дум, в яких можна вказати на цілі картини, стиснуті в коротких, енергічних виразах драми»²⁾.

З такою характеристикою пьєси можна тільки погодитись.

Роздєлена драма сюжетом своїм наближується до світських, бо має зміст історичний. Але тим часом и все ж таки перебігає рисами відомою релігійними.— і на мішанина—характерна риса другого періоду нашої драматичної творчости. Що це так, доводиться особливо виданою через рік пьєсою під заголовком «Трагедо-комедія, пзданная въ Академіи кіевской честимъ ієромонахомъ Сильвестромъ Іскоронскимъ, учителемъ школы поетики 1729 года»³⁾. В ній навіть, яко відук стародавности, мається пролог, де автор обіца розкавати про «падєніє рода Адамля» і про швид його через божу благодать «до рай от адской пропасти». Потім в дії 1-й, дві 1-й. «Архипатриць Микхайль брань имѣеть наносить с Луципером»: останній розповіда, що він має на небі велику силу і що

1) Труды К. д. акд. 1866 N II, стор. 379.

2) Ойенда стор. 22.

3) Труды Кіев. дух. акад. 1877, сент.

еже, ніби, хто возьметь власть мою отъяти

И великою крѣпости сопротивустати.

Удобѣ есть стѣхія тварѣ превратити

Неже, ніби, похлѣть равень мѣ, кто быти ¹⁾.

Михайл застерігає проти похвалби і нагрожує, що його може вразити «денница Вишняго». Люципер не гамується нахвалитись своєю силою і не вважає нікого рівним собі, кажучи: «ктоже есть якоже азъ въ моеи благодати? Михайл одповіда, що вище його Бог, і кличе небесні сили довести Люциперу, зухвальство його «гордості проклятої». В яві 2-й «Люципер» скадуєть великі свої скарги про те, що його вже скінцують «в геєнну»; за це він обіцяє:

Кто дерзаетъ оградою разъ обладати,

Славу его векорѣ потушея поирати.

З такою метою він кличе своїх підданих.

Сходиться демоні: Люципер розповіда їм про прищеденне піднесення «людської натури» і її обіцяєть її «сокрушити і стерти». В яві 3-й «Премудрость или Богъ» обертає переть у животь», це-б то надає їй життя.

З неї виходить людська істота, і в промові премудрость дарує їй владу над раєм і насолоду в ньому, тільки наказує не займати «древа смертна». В яві 4-й, «Зависть» скадуєть, ходи коло раю», що на людину вона пошле нескі папасті. В яві 5-й, «Сестество» питає в «Прелесті», чого вона ходить по саду. Та одповіда, що любовується його окрасами, але висловлює дивування, через що «сестество», царица над усім раєм, не зважається «світети» від одного дерева? Одержавши звісний біблейський одвіт, «Прелесть» подібно Сестество вкусити від того дерева, наслідком чого їйби буде нове піднесення «сестества». Зважаєне «Сестество» зважається на переступ, малюючи собі надзвичайні

¹⁾ Ibid., 51s.

перспективі своєї влади. З цього приводу «приходять демону хори поють пісню торжественную». В яві 6-й «Гнівъ или сираведливость Божія», пагадуючи всі дари, подані ним Сестеству, сердиться на нього і нагрожує йому адювими муками. При цих словах бють великі громи. Але тут являється Милосердіє Божіє і просить гнів не віддавати сестества некальній муні. Гнів не згожується. Милосердіє просить тільки вигнати з раю випуватія. Тоді приходять «Казни», виганяють його з раю і додають:

Сине неблагодарнимъ Божескою благодати
Должно всегда во вѣчной пагубѣ страдати.

В дії 2-й чується плач Сестества по згублених радощах і висловлюється надія на поміч Божу.

Але гнів Божий одмовля їй у всякій милості і нагрожує їй усякими муками:

Адь отверзися, преступницу сію
Прими во вѣки, ланцуги на вѣю
Тверди взложивше, мучиму зрѣте
И огнемъ зажѣте.

В яві 2-й «Гласъ» наказує Моїсєєві іти до фараона і объявити йому волю божу про необхідність ослобонити замучений ізраїльський народ. Той іде і в яві 3-й наказує фараонові зволити ізраїля, бо інакше йому нагрожує кара Божя. Фараон лютує, не згожується, послав дивитися своїх дозорців за ізраїлем, якого обіця «сокрушити» (ст. 596). В яві 5-й сврець сердиться на Моїсєя, що він нацькував на них фараона: Моїсєй кличе їх за собою на-втеки, і ті біжать. Про не докладать воїни фараону і він послав їх на вадогін, щоб покарати свреїв. Але тут Моїсєй ублагонус Бога, щоб він звелів морю розступитися. В яві 5-й «Іона свободився отъ кита молится», що слугує прообразом зритування свреїв. Тут же являється «свельможя», що вихваляється «любовью и афектом» своїх ближних: троє з останніх бажають йому «многі літа». В яві 6-й апостол Павел наказує увірувати в «істинного Бога», в Ісуса, распята на

попосломъ дровъ отъ Понтейска Пилата» (стор. 600). Свирет заперечують цьому, вказуючи, що «в них є закон і книжки Фарисей,

Иже насъ поучають всегда о Моисей.

Потім нагрожують Павла віддати тисячнику,

да повелить бити

Палицями за сїя, да не будешъ врати.

По цих словах воші й свиреті скаржаться на Павла.

Что хочеть разиратити Моисей и люди
Своею проповѣдїю ко иному Богу.

Тисячник забороня Павлові проповідь нової віри. Павел на те каже:

Аще ми и умрѣти, не поиду отъсегоду.

Додеже проповѣди совершитель буду.

Тисячник готовий уже його покарати, але дізнавшись, що він римський горожанин, одпуска Павла.

В віні 7-й один з свиретів доказує на Петра, що бачив його «въ той же стѣдъ Христовъ ходима». Петро одрикається від Христа і «сѣдъ пѣтель воздѣлашасть и Петръ грѣхъ познавъ, плачеть и страдаты желая отходитъ». В віні 8-й «Отчаяніе сумує, що через грѣхи свої не може мати надїї на царство Боже.

«Надежда» підбадьорює його:

Це уже Исусъ оубъ на ты обращаеть.

Только въ покаяніи видѣти ты частъ.

Але «Отчаяніе» зневіряється у своєму каїттю.

Весе мнѣ Бога милость и воспомянати.

Весе и надежду большъ въ Богѣ полагати.

Надія знов відтрїмує його. Але «Отчаяніе» в зневірї готово не чекати ніякої милости і присуджує:

Чимъ убагаю Бога дѣлами моими.
Пойду, болють нестужей ми словеси сими.

В яві 9-й «въ скальъ ридаеть Петръ»: через своє одречення від Христа, не хоче показуватися на світ і впрешті просить Бога:

Дажь мнѣ отъ грѣхъ спаснуса крестъ свой воспрѣяти.
За ты, владыко, житіе скончаю.

Прійми покааніе и горкіе слези.

Заблуднаго исправи на спасенни стези.

В дії 3-й «являются страсти Христовы, смерть, погребение, воскресение и освобождение человеческое». В яві 1-й «молящегося Господа смѣють и ведуть въ преторъ ко Пилату». В яві 2-й «отъ ранъ на крестъ распятаго плаиваетъ кровь въ лани отъ ангель держими. В яві 3-й «Плачь богоматери подь крестомъ»: вона рида, що згубила свого сина і свій плач вилива в довгих жалях. В яві 4-й «срѣшнннхъ моитса о отиуцении грѣховъ», в яві 5-й «Иосифъ съ Никодимомъ поють», де шукати Христа і де есть до нього шлях. Тут же «приходят ангели і поють своѣ жалі про муки Христа: впрешті проголонують

Цѣлованіе постѣние
Отдаемъ ти печальдино.
Рани свитиі любизаемъ.
Глави склонимъ.

В яві 6-й, «Ангель Господень отвѣщаеть камень и стражей устрашаеть». В яві 7-й, «Избавленіе глаголетъ», що народи, замкнені в «адскій отхлані», можуть бути инні спокійні, бо те пер Ім через нього уготовано шлях з некла і вони здолають стати вільними. На ознаку цієї волі і людського торжества

Избавленіе: обіца Сетеству «перву райску діадему» і каже:

Съди увѣччанна днесь на вишнемъ престолѣ.
На вся райска пмуца державу во полѣ¹⁾

¹⁾ ibid. стор. 613.

Тут же «слава підляється в наметь одвішна в слошце ангеломъ поючимъ піснь сію», а власне, значення людському естеству, щоб воно жило

Посредѣ самага прекраснаго рая
Світлотучиємъ со блаженними сіяя.

«Егда избавленіе натуру вбичаєть и посаждаєть на престолѣ, ангели поють»... запросили до рая, де вона

во благодати

Первою будетъ обитати.
Во дни невечерній свѣта,
Во безконечніе лѣта».

В яві 8-й. «Орелъ монаршіи перунами побиваєть льва, ангеламъ поючимъ кантъ» во славу царя і значення

Да будетъ же во вѣки окрестія слава
Православному царю на многіе лѣта...

Тут же «Орфей играєть на гуслі хоромъ сія поючимъ»: а власне, бажання побіди «кринкому російському Марсу» і торжества «російськимъ тронамъ»... В епілозі автор просить у слухача вибачення, коли винило щось не так, як йому гадають. На цьому пьеса й кінчаєся.

«Вся, вже соверши, — каже автор. — хоть не во часѣ мнози,

Дѣйствія художная склоняєть подъ полъ»...

Яку мету мала і при яких умовах відбувалася ця пьеса? Що до першої, то ця пьеса стоїть близько до попередньої: вона, — як вірно зауважа д. Петров, — «теж мала на увазі прославити Петра II і Верховний Совіт. Тут у 8-й яві третьої дії, фігурує, з патаком на тодішні відносини Росії до Персії, «орел монаршіи», який перунами побива лєва»¹⁾... В пьесі згадуютьєся теж і «вельможа». «Хто був цей вельможа, чи архієпископ кийський Вар-

¹⁾ Очерки — стор. 61.

лаам Ванатович, чи другий хто, про це не можемо сказати нічого певного. Можно покладати тільки, що пастунні «два» сценою чотирі яви, в яких виводяться апостоли Петро й Павло, вставлено в трагедокомедію на честь цих апостолів і вказують на свято Іх 29 червня, як на час виконання трагедокомедії. Це був день патрона імператора Петра II. Значить, пьеса написана було на день патрона Петра II і виконувано в присутності якогось «вельможі»¹⁾. По літературній формі пьеса представляє мішанину містерії з мораліте і по зовнішнім і внутрішнім гідностям представляє велику цікавість.

З приводу цих д. Петров заявляє: «останній зміст пьеси доволі блідний і безбарвний. По замислу своєму, вона живо нагадує собою свіденні містерії першого періода кнївської драми XVII віку і початку XVIII і особливо «Мудрость предвечную» 1703 р., з якою місцями слівце дословно схожа. Що до «замислу» і близькості його до пьеси «Мудрість», то д. Петров цілком правий... Що ж до гідности її, то він неправий цілком.

З боку зовнішности пьеса представляє ряд вельми красивих місць, що вказують у авторі дійсне «художество», про яке він гадає сам. Такі уступи, наприклад, в промові Люцифера: такі уступи в промові «Премудрость», що, між иншим, каже:

Сладчайшии сота отъднесь Пшль паліеть струи,
Златоглбннне вьки вамо здѣ даруи;
За пролїтїемь сего во вся наша часи
Прорастїть земля отъднесь вамъ златїе класи і т. д.²⁾

Такі уступи—з промов Бєстєства, гнєва Божого і багато других місць, що відзначаються силою почуття, виразністю та красою образів і відносним, звичайно, умінням малювання сюжету. Але крім цих гідностей, є в пьесі і чисто зовнішні, що доторкаються самого змісту. Вона, що вдає з себе ніби колективну мі-

¹⁾ *ibid.*, 64.

²⁾ *ibid.*, 584.

стерію, показує довгу низку картин, де, самим ходом річей, ми наближаємося до реального життя... І от, в картинах власне останнього, ми стіваємося з таким елементом, що, важливий сам по собі, і особливо з погляду вложеної в нього громадської ідеї, заслуговує на велику увагу. Так не можемо не звернути уваги на ту частину поеми, де йде мова про визволення Мойсеєм народу від фараона... Ми не хочемо накидати авторові якихсь особливих замірів, але мимоволі напрохується порівняння єгипетського пліну з становищем нашого народу за Петра I і його визволення, чи, принаймні, натяк на це, при Петрі II. — що власне й підкреслюється в поезії попередній. Незалежно від провідної ідеї, що поверта нас до тодішньої сучасності, важливо означити також реалізм цього місця поеми, який віщує прийдешній реалістичні твори української літератури. В цьому ж смислі варта уваги і сцена з євреями в другому місці поеми, де вони дорікають ано-столам Наклу й Петрові.

Такі й інші риси даної поеми ставлять її досить високо в низці подібних же шкільних поезій, наперекір думці д. Петрова, доказами не вгрунтованій.

Провідючи дальший аналіз твору, мусимо визнати його по фарбованню фарбою українською: це видно як з окремих слів, так і з рим віршів. Нагадаємо такі слова, як «здавна», «мова» (ст. 603), «власними очима» (602), «не уважахъ» (603) і багато слів подібних. Нагадаємо й такі рими, як — «сили — стріли» (597), «умрѣти — склонити» (ст. 597), «усмотрѣти — бити» (586) і багато других. Всі такі зражки вказують, що церк.-славянську мову поеми дійсно перейнято українізмом і що стара мовна традиція удержується в ній ревно.

На цій поезії ми й закінчуємо розвід другого періоду нашої шкільної драми... В її історії ми дійшли до того пункту, коли перейнята подекуди сильним реалізмом, вона входить в тісне зіткнення з державним життям російським. Цей звязок усялюється і з вишнього переходить у внутрішній тоді, коли форми українського життя починають зливатися з формами російськими: коли русифікація українства відбувається в стінах

самої академії. При таких умовах в історії нашої драми спостерегається подвійний процес. З одного боку оживляється зміст шкільно-духовної драми, але яко пристаріла по формі та релігійній вдачі наша поважна драма на кінці 18-го віку гине. З другого боку в комічній творчості інтермедій, цій прилозі до трагедокомедій, все більше виростає реалізм, яко основа української комедії 19 віку з цілком новими рисами, позиченими в технічному і-иншому смислі у Європи.

Хронологічно всі згадані умови розвитку нашої драми виявляються вже в царювання Анни Івановні; розгляд тих умовин в звязку з розглядом Вертену, що виріє на лоні шкільної творчості, буде предметом нашої уваги у другому томі цієї праці.

I. Столетію.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840 р.р. *Львів 1907.*
ст. ХVІІ+307.

Наукове Товариство імені Шевченка у Львові розпочало з кінцем 1906 року нову серію наукових публікацій, під назвою «Українсько-руський Архив», де мають міститися оригінальні розвідки й матеріали з української історії, — оброблені, або тільки зведені в систему для зручнішого користування ними. Досі вийшло два томи «Укр.-рус. Арх.»: перший — опис рукописів Народного Дому у Львові (впорядкований Ів. Свенціцьким) і другий — громадські шпіхліри (гамазет) в Галичині 1781—1810 рр., — оброблений Ів. Франком. Оце маємо перед собою вже й третій том, що містить в собі матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840-х роках. Матеріали ці зібрав і зредагував д. М. Тершаковець, додавши свою вступну статтю «Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Русі».

Історія галицько-українського суспільства й його національного відродження, що ознаменувалось початками національного письменства на мові, зближеній до народньої, досі ще мало розроблена. Матеріал до історії цих часів розкиданий по різних старих виданнях, тепер сльвів недоступних, а спроб систематичної історії галицького відродження і звязаного з ним москвофільства маємо досі дуже неба-

гато: дві праці д-ра Іл. Свенціцького¹⁾, що вийшли торік, статті пр. Ів. Філевича, друковані у Варшав. Унів. Изв. (недавно вийшли одбиткою), перейняті певною тенденцією, одне слово і все. Дві Тернаковецькі прийшла пасивна думка використати віденський архів міністерства внутрішніх справ, де серед матеріалів, що перейшли туди з інституції, яка в передвоєннуціюні часи Австрії держала в своїй обіці думку і письменство народів австрійської держави: це — *Zeitung und Polizei Hof-Stelle*; в її архіві міститься ціла історія умового руху галицького суспільства до 18 року, історія «живих і неварожених» творів, котрі з'являлися тоді на убогій ниві галицького письменства. Цейзурна історія галицько-українських видань, уривок перенеска з приводу різних проявів громадського і навіть революційного (позапофільського) руху серед русинів, шсти, меморіали, дослідження арештованих, — все це, розробіте в сховищах віденського архіву й опубліковане д. Тернаковцем, становить дуже цінний матеріал для історика галицького суспільства й його літератури. Передмова ж д. Тернаковця вводить читача у користування цим матеріалом і допомагає йому уявити собі обставини, серед яких розвивалося моделе галицьке письменство. Разом із тим вона кидає нове світло на деякі моменти того письменства й його діячів.

Д. Тернаковець одкидає ту думку, ніби австрійський уряд знавдо прихильно відносився до русинів — «тирольців Сходу» і сприяв їх суспільному розвитку; австрійський уряд був прихильний до стремління гал. русинів, «доки вони не виходили по-за межі пасивності, значить, були нічим. Як же вони стали зважати себе активно, як прим. з руської сторони прийшла охота висказати своє відношення до своїх сусідів хоч би в мовуванні, тоді пригадувало, що Тирольцям Сходу не подобають такі ворохобні діла». І ось цейзурна заборона 1835 р. «Зору» дає ту, що там уміщено було статтю та вірші пр. В. Хмельницького. А ще раніше 10 мая 1822 року заборонено сприважувати з Росією та Україною російські та українські книжки світського й церковного змісту. Тим самим австрійський уряд прищоволовав дехого з русинів, як от Лев. Зубрицького або Йосифа Климма, авр-

¹⁾ «Матеріали по історії воєржедів Карпатской Руси». Л. 1906 і «Обзорь сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1 пол. XIX в.», Спб., 1906.

татись із своїми працями до Росії. Дуже неприхильну роль відіграли в справі утисків над молодю галицькою літературою митрополит Михайло Левіцький, вузький егоїст і сервілістичний слуга уряду. Цезар В. Конігар; заборона 1822 р. була його ділом. Ожицкненню громадського руху серед галицьких українців сприяла польська революційна агітація, яка знаходилась серед українців, а особливо молоді, чимало адептів. Галицьке духовенство, що становило в першій пол. XIX віку єдині круги української інтелігенції, виховувалося в польському дусі, в польських традиціях, і свою національну відрубність од поляків бачило хіба в різниці обряду. Не диво, що серед українців цієї реставрації історичної Польни знаходили ширш, прихильників, і між галицькими попами та семінарїстами траплялись більш польські патріоти, ніж самі поляки. Д-ій Тершаковець подає цілий ряд документів про прояви польського революційного руху серед русинів і про те, як реагував на ці прояви австрійський уряд, наприклад, історія із знайдевою в греко-католицькій семінарїї брошюрою про відбудовання Польни, справа Дмитра Мохначького, интомца греко-католицької семінарїї у Львові, арештованого за участь в польських конспіраціях, справа поїв Міччавевича й Кульчицького, що сиділи за теж саме в Шнільбергу і т. д.

Подає д. Тершаковець також кілька документів до історії розвитку москвофільства на Угорській Русі; тута обставини стояли инакше, ніж у Галичині; з боку культурних вимог, які зводились до потреби церковної книги та шкільного букваря, зближалися угор. русини зовсім до інтересів одновірних угорських славян, передовсім сербів, та входили в срут тих надій політичного та культурного характеру, якими жили тоді, та ще й тепер, живуть, сербів в літературних та політичних русофілізм. Ці симпатії до Росії обьявлялись таким самим способом, як і у сербів. Мандрували сербів до Росії, мандрували й угор. русини" (ст. XVI). Документи, які подає д. Тершаковець (зювімі листи про русофіліство на Угорщині, донос про тапне москвофільське товариство серед угор. русинів та ин.), свідчать про москвофільський настрій уг. русинів од мужика до попа та єпископа, про їх царєфіліство і надії на економічну поміч з боку російського царя. Цілий ряд угорських русинів, як от: Балудинський, Кувольник, Ладій, Орлой, Ю. Венєлія, Павлович, Дудрович, Білевич та инші переселились до Росії і займали тут визначні посади в науковому й бюро-

кратичному світі. Це також впливало на скріплення москвофільства на Угорській Русі.

Переважає більшість матеріялів, видрукованих в III томі «Укр.-Рус. Архива»,— на німецькій мові, рента— на польській. Взагалі цей том становить дуже цінну вкладку до скарбниці джерел по історії галицького суспільства в першій половині XIX стол. На його підставі можна написати ряд дуже інтересних суспільно-побутових нарисів.

Д. Д-во.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Рік другий.

Видання товариства „Просвіта“ у Києві, 1907 стр. 152. Календарь Київської „Просвіти“: виданий на 1908 рік, куди краший, а-ніж той, який це товариство видало минулого року. Він більший і об'ємом своїм, та й зміст його більш різноманітний та повніший, ніж у календаря попереднього. Видко, що видавничі комісії Київської Просвіти чимало поклали зусиль та праці на те, щоб подарувати українській публіці контовне і дуже користне справочне видання. Робота комісії не загине марно і, ми певні, буде оцінена кожним свідожим українцем. Календарь містить в собі чимало „справочних відомостей“, потрібних кожному в різних практичних справах. Дуже до речі примром, уміщено, „календаря для сільських хазяїнів“ (стор. с. 31), відомости про пошту, залізницю, пароходи, про конти гербових паперів на оплату актів та правительственных документів, закони про товариства, спілки та збори то що. Не дивлячись, однак, на свої позитивні риси, календарь має і де-які дефекти. Візьмемо хоча-б „справочну“ частину. В одній, де уміщено відомости про „пароходи“, видавничі комісії через щось обмежилась тільки тим, що подала необхідні відомости про пароходство на Дніпрі та деяким його „притоках“. Через що обмежувати себе? Аджеж календарь „Київської Просвіти“ має не виключно київський характер, а всеукраїнський. В такому разі слід би було подати дотичні відомости про всю Україну, а не тільки про лінії Київ-Ватернославі, Київ-Чернігів, Київ-Москвілі і т. д. Далі, подаючи різні статистичні відомости про Україну комісія обмежилась тільки Україною російською, про Австро-угорську не обмовилась. Коротенькі відомости про українців в Австрії були б до речі.

Не зашкодило б «Календарю», коли б в ньому було уміщено відомости про українців в інших частинах світу, напр., в Америці, в Азії (Сибіру) то що.

Та й про російську Україну слід би було подати більш різно-маїті відомости, а ніж ті, які уміщено в календарі. Читач, або кожен, хто буде користуватись «календарем», не знайде, прим., в ньому відомостей про заробітки, про промисли, що існують на Україні, про умовини праці по різних підприємствам, як фабричним, так і сільсько-господарським.

Числа про «Землю на Україні» вийшли з праць «Центрального Статистического Комітета», але ці відомости в багатьох випадках вимагають провіреній—чого ми не бачимо в роботі Комісії. До тих відомостей, на які вказує комісія, кожному, хто хотів би докладніш познакомитись з питанням про «Землю та людину на Русі-Україні», треба додати, крім праці Л. Надалки, певеличку, але цінну справочну статтю д. М. Порна, «Із статистики України», уміщену в «Україні». Невідомо також, яким критерієм користувалась видавнича комісія, уміщуючи відомости про музеї (стр. 126—127). Через цю ж згадувано тільки такі музеї: а) музей українських древностей ім. В. В. Тарнавського в Чернігові, б) Музей ім. Поля в Катеринославі; в) «Київській Художественно-промисленний музей Імператора Николая Александровича і Фабриці при київській духовній академії. Про музеї в Харкові при Кубанському статистичному Комітеті, в Полтаві (при земській губернській Управі), Одесі то що не має ніякої згадки. Аджеж і в цих, незагаданих календарем Провітні музеях міститься чимало цікавих українських раритетів, аджеж і вони мають певний український характер. Переглядаючи далі інформації про різні українські Інституції та видавництва, ми могли констатувати де в чому прогалини, пропуски, а де в чому занадто вже «сухі» відомости. Так приміром, в реєстрі «українських видавництв» згадано тільки четверо: Українсько-руська видавнича спілка у Львові, «Вік», Бібліотека «Молодість» д. Гривченка, «Український учитель». Про «Дзвін», «Ранок» видавнича комісія й «пари з уст» не пустила, не дивлячись на те, що, приміром, «Ранок» видав досить поважне число користних книжок. Так само в виділі «Наші Інституції» не згадано про українські академічні товариства в Галичині, на Буковині, про українські студентські (легалізовані) організації при київському, харківському,

петербурському університетам, на жіночих вищих курсах і т. д. В
 одній «Преса» немає згадки про українській журнал в німецькій
 мові: «Ukrainische Rundschau», про орган українських соціал-демократів
 в Галичині «Земля і Воля» і ині. Дуже до речі було, коли згадка
 про українські газети та журнали супроводилась загальною, коротень-
 кою характеристикою їхнього напружжя чи програми, щоб читач «ка-
 лендаря» був поінформований більш докладно про те, яке ідейне
 обличчя у певного органа, що боронить він, за що остогіє в своїй
 програмі. Нічогосьенько не жвадило «Календаря», а, навпаки, додало
 йому інтереса, коли видавничча комісія умістила в ньому відомості
 про українську парламентську репрезентацію в Віденському парламенті,
 про українські політичні партії, як в Україні Австрійській, так і в
 Україні Російській, про програмові різниці між цими партіями то що.

Ми згадали тільки пропуски, що кидаються на очі при пер-
 шому ознайомленню з календарем. Справді—їх більше. Бажаємо о
 було, щоб на той рік інформаційна частина «календаря» спеціально
 що до українського життя була поставлена повніше і різноманітні.

С. Петлюра.

*Повторення данних по шпурі о заробітках населенія Подільської
 губерні на землях частновласницьких і на сільсько-господарсько-
 промисловель підприємств, зібраних Подільським Сільсько-
 Сільсько-Хазійством и Сільсько-господарскою Промисловелью.
 Київ, 1907 г.*

Боротьба в Думі і поза Думою між прихильниками експропріа-
 ції великих земельних власників для задоволення земельного голоду
 селянства і противниками її спонукала Подільське Товариство Сіль-
 ського Хазійства зробити статистичний дослід надзаробітками поділь-
 ського селянства на землях приватних власників, щоб, таким чином,
 підвести науковий фундамент під розмови про великі бунції втрати
 селянства від експропріації великих земельних власників.

Вже один той факт, що за такий дослід вийся організація
 подільських аграріїв, примушує нас відвестись обережно не тільки
 до тих висновків, що зроблено на основі зібраного матеріалу, але
 і до самого матеріалу.

Для свого статистичного досліджу Подільське Товариство вишло анкетного методу.

Воно розіслало „вопросні листки“ земельним власникам, арендаторам, власникам всіх сільсько-хазяйствено-промислових заводів і, крім цього, ще й всім волостям губернії. Відповіді аграріїв і заводчиків повинні були показати розміри зробітків селянства на землях приватних власників і на тісно зв'язаних з ними сільсько-хазяйствених заводах, а відповіді волостей, встановивши розміри зробітків селянства на власній землі, повинні були дати матеріал для висновків про великі вигоди для селянства од існування великоземельної власності і, навпаки, про великі втрати од її знищення.

Перше, на що ми повинні звернути увагу в цій анкеті, це те, що матеріалу порівнюючи досить мало для того, щоб мати середні, типові дані в справі зробітків селянства в сільсько-хазяйствених підприємствах Поділля. Товариством було розіслано 1000 вопросних листків приватним власникам і арендаторам; із щовідповідей же од них було одержано тільки 120, а використувано 100 або 3%, і щовідповідей ці обхоплювали тільки 95,706 дес. або 8,1% всієї площі пахатної власницької землі (1.178.500, 17 дес.) Заводам, по числу їх в губернії, було розіслано вопросних листків сахарним 52, а щовідповідей одержалося тільки 20, або менше 10%; винокуреним 80, а щовідповідей одержалося 16, або 20%; пивовареним 17, щовідповідей же одержано тільки 3, або менше 20%. Так само і що до волостей ім було розіслано, по числу волостей в губернії, 153 листки, а щовідповідей прийшло 61, або 40%. Таким чином, матеріалу дуже мало для наукової певности статистичних висновків із анкети.

Окрім цього не можна не звернути уваги на те, що керування анкетною і розроблення статистичного матеріалу доручено було не спеціалістам статистикам, а агрономам Подільського Товариства. Це не могло не одоніти на постановці самої анкети, на критичній оцінці здобутого матеріалу, *eo ipso*, і на обережності в тих чи інших висновках.

Переходимо до висновків. На основі відомостей про 100-хазяйств вирахована середня величина зробітків селянства на 1 дес. приватно-власницької землі в 27 карб. 90 коп. по губернії, при чому найвища середня припадала на Брацлавський повіт — 35 карб. 15 коп. і Дегічевський — 32 карб. 29 коп.; найнижча на Ново-ушицькій — 19 карб. 27 коп.

і на Балтський—17 крб. 50 коп. На основі цієї губерньської середньої вираховані і заробітки подільського селянства на приватних землях всього Поділля в 32.880.163 карб.

Такий середній розмір заробітків всього подільського селянства на 1 дес. півської землі являється, безперечно, дуже і дуже пробільшешим. Залишаючи на боці те, що вираховані за няглізівний період (1901—6 рр.) середні розходяться—і розходяться завадто—з даними інших джерел (описаннями окремих великих хазійств Поділля, не можемо не звернути уваги на один факт, який зразу-ж в корні пікопує вартість рахування видання Подільського Товариства. Коли ми уважно розглянемо, які ті хазійства, що прислали відповіді на запитання, то ми побачимо, що всі вони, дебільшого,— хазійства, тісно зв'язані з тими чи иншими сільсько-хазійствено-промисловими підприємствами. Так, напр., із 100 хазійств, відповіді яких розроблені в «Нькоторых данных», 79 займаються в тих чи инших розмірах культурою буряка для цукроварень, а землі під ними 84.177 дес і 95.706 дес., які дали матеріал для висювоків. Натуральна річ, данні про заробітки селян в цих хазійствах, коли б навіть принусити, що вони не пробільшені підприємцями не можуть вважатися типовими для всіх хазійств. В цих капіталістичних интенсивних хазійствах, безперечно, великі трати на купівлю робочої сили. Концентрація їх коло заводів і залізно-дорожних ліній утворює місця більшого, ніж в губернії, пошита на робітників, ergo умову вищої заробітної плати, ніж в інших місцях Поділля. Тим часом, як не як, хоч такі интенсивні хазійства і доволі розвинені на Поділлі, а вони складають все ж таки меншість, і при тому не можна скалати щоб значну, більшість хазійств не має таких траг на робочу силу, щоб то— вони більше характеризують заробітки селянства, а-ніж ті, про які маємо відомості в «Нькоторых данных». Але, окріч цього, треба зауважити, що навіть, коли ми спинимося тільки на цих интенсивних капіталістичних хазійствах, середні данні про заробітки селян в них більше, ніж нещевні. Серед всіх відомостів, надісланих від земельних власників і арендаторів Подільському Товариству, є нечисленні, але більш ймовірні середні данні, до таких відносяться явихсь 1—5 маєтків, в яких заробітки селян на 1 дес. землі приватних власників були 12—13 карб. Що ж торкається решти, то треба зауважити, що графа «Упложено рабочим рублей», дикуючи своїй неясності, не каже

нічого про, те, чи тут містяться всі і всієї трати маєтку на роботу силу, чи ж тільки трати на робітників, безпосередньо зайнятих в сільському господарстві. Можно думати, що в цій графі уміщено трати на різні будівлі, меліорації, т. е. трати, які мають значини для досить довгого часу, а значить, і повинні бути розкладені не на 5 років, а на далеко більший період. Деталізація цієї графи в анкеті дала б нам спроможність знайти дійсний середній розмір сільсько-господарських заробітків селян Поділля на землях приватних власників.

Що ж торкається заводів, то тут досить важко перевірити і відомості в висновки «Нижоторх даних». Із таблиці № 13 ми дознаємось, що 20 цукроварень, при продукції в них в 5.310.150 пуд. цукру, платили в середньому робітникам 1.277.165 карб., або по 24 коп. з 1 пуда. Коли ж взяти на увагу, що всі цукроварні губернії виробляють ще року 12.857.108 пуд., годі ми будемо мати заробіток селян на цукроварнях 3.985.778 карб. Так, маючи відомості про *всепну* половину цукроварень, агрономи Подільського Товариства врахували заробіток селян на всіх цукроварнях.

Ще більш певені рахування що до винокурених, пивоварених і інших заводів. 15 винокурених заводів платять в середньому на робітників 57.385 карб., або 3825,6 карб. кожен завод а 80 306.018 карб. Зробивши теж саме і що до пивоварених, ми будемо мати, що заробітку од них селяне Поділля мали 217.991 карб. Приєднуючи сюди ще заробіток при «счетовительному складі скмив», ми побачимо, що од всіх цих заводів селяне мають в середньому заробіток в 535.290 карб.

Маючи ж на увазі, що всі сільсько-господарські заводи, як от цукроварні, винокурени і інші, доставляють сирій матеріал мало не весь з приватних маєтків, ми придемо до того висновку, що разом від приватних власників селяне подільські мають заробітку на 36.189.980 карб., або 29 карб. 92 коп. на 1 дес. прив. землі.

Так будуть втрати селянство Поділля, коли перевести в життя експропріацію приватних земельних власників на користь малоземельних селян.

Для того, щоб определити, що ж матимуть селяне від експропріованої власности, Подільське Товариство Сільського Господарства і збрало відомості про урожай на селянських землях і ціни на продукти.

Відомості ці дали спроможність встановити середній заробіток з 1 дес. селянської землі на Поділлі.

Перш за все мусимо зазначити, що і тут ми маємо матеріал непевний, бо відомості ці зібрані через предводителів дворянства од волостних правлених, а «варієтета» волостної статистики є річ загальновідома. Групування здобутого од волостів матеріалу приводить дослідників до того висновку, що урожай на поміщицькій землі більший, ніж на селянській, в півтори рази (Овлянка: на поміщицькій—108,2 пуда, на селянській—71 п.; Ярина: на пом.—102,3 пуда, на селянській—65 п.). Що ж торкається до заробітку на 1 дес. селянської землі, то тут ми бачимо, що в той час, коли од самої тільки праці робочої сили своєї селянин заробляє на 1 дес. прив. зем. 29 крб. 92 коп., від 1 дес. селянської землі *нашого* доходу селянин дістає тільки 27 крб. 30 коп., с. т. на саму заробітну плату селянинові припадає далеко менше на своїй землі, ніж на панській.

В цій справі насамперед треба пригадати те, що ми вже говорили вище. Не можна рівняти валового доходу подільського селянина з найвищими середніми заробітками в найбільш інтенсивних капіталістичних хазайствах Поділлі. Порівняння ж з дійсними середніми заробітками селянства на приватних землях губерній значно б зменшило дистанцію між заробітками селян на власних землях і на землях поміщиків, хоч, безперечно, і не зрівняло б її зовсім.

З другого боку навіть, коли б справа і стояла так, як її *показано* в «якіяких даних», не можна б було зробити того висновку, що експропріація була дуже шкодлива для розвитку всього сільського хазайства краю. Цілий ряд політико-юридичних, фінансово-економічних умов, при дуже великому малоземеллі, довів продуктивність праці селянина у власному хазайстві до того мінімуму, за якого йде вже деградація і вимірання сільської людности. Знищення юридичних пут на особі селянина, зміна фінансової системи і на пряму економічної індустріально-протекціоністської політики, як необхідна умова цього, стає функціонування народного представництва, збільшення земельного фонду селянства—все це повинно дуже і дуже побільшити продуктивність праці селянина. Окрім того, колиб навіть, безпосередньо після експропріації великих земельних власників, загальна продуктивність сільського хазайства і підняла, то більш швидкий темп соціально-економічного розвитку, який повинен був би наступити після експропріації, надолужив би цю часову втрату.

Та і, крім того, експропріація не в усіх своїх формах немишуче веде до знищення сільсько-хазяйственої індустрії цукроварень, винокурених і яєні заводів. А історія цукроварства в Германії показує, що і селянські хазяйства здатні до культури буряка, яєні у нас постачають заводам сировини виключно наші латифундіарні маєтки. Таким чином, при загальній своїй цікавості, видання Подільського Товариства має дуже невелику наукову цінність.

М. Порш.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. книга V,
том. LXXIX.

Ів. Крип'якевич. *Львівська Русь в першій половині XVI в.* Ст. 5—51. Українське населення Львова у відносинах до інших націй: євреїв, вірмен, поляків німців, Польською і патріціат. Обмеження Руси й її боротьба за права. Подорожка про руський загонір 1538 р. Релігійне життя. Церкви й духовенство. Братства. Упадок галицького єпископства Намісництво. Яцько Єдипицький. Макарій Тучапський. Відновлення єпископства. Владича діяльність Тучапського. Огляд життя львівської Руси. В доданку: 1) каталог членів міського братства (в 1498—1548 роках). 2) Каталог львівських церков і парохій до середини XVI в., світські церкви і монастирі.

Ів. Огієнко. *Огляд українського язикознавства.* Ст. 52—93. Автор поклав в основу своєї статті працю проф. С. Буліча «Очерки історії язикознавства в Росії» (1901 р.), т. I-й; він побірав і знів до купи матеріали по історії українського язикознавства, що були розкидані в книзі Буліча, і доповнив його з інших джерел, особливо за XIX століття. Мета д. Огієнка — «по зможі проложити шлях тим, що працюватимуть над історією розвитку рідної мови», а для того зібрати якомога більше бібліографічного матеріала, котрий торкається українського язикознавства. В тій частині своєї праці, що міститься в 5 кн. «Записок».

д. Огієнко умістив такі розділи: рукописна граматична література XIII—XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами: давні «слоесарії-азбуковники»; перші українські словники; перші українські граматики XVI—XVII віків; перші букварі; українські вчені в Москві; наслідки приєднання України до Москви; характеристика тогочасної української мови; викладання мов по українських школах; розвідки про український язык (друга половина XVIII і початок XIX ст.).

Миг. Гриневський. Матеріали до історії Колішанини.

IV Оповідання очевидця про смерть Гонта. Ст. 94—97. Тим очевидцем був шляхтич Адам Коношковський, що, утікаючи перед гайдамацькими загонами, зустрівся з російським отрядом, що він захопивших гайдамацьких ватажків, і між ними Гонта, і був починним свідком варварських катувань і страти бранців. Оповідання Коношковського наводить Ф. Зеліньський у своїх увагах до василіанських записок, свого часу заборонених цензурою. Коношковський описує страшенні муки Гонта і той невимовний жах, який охопив його, коли він бачив катування своїх товаришів; подробиці момента замордування Гонта суперечать старим звістям, даючим зображення у біографії Гонта, написаній пр. В. Антоновичем, про найдивніший стоїцязм Гонта, проявлений ним під час страти. З цього ж оповідання виходить, що Гонта був замучений за один день, а не протягом кількох днів, як уважали досі.

Ів. Франко. До біографії Івана Вагилевича. Ст. 97—141.

Д-ій Франко здобув у антикварія кілька документів, між иншим уривок з автобіографії, що кидать нове світло на де-які моменти з життя одного з членів галицької «стройці»—Івана Вагилевича. Ще в 1883 р. Яків Головацький умістив біографічні відомости про Вагилевича на сторінках «Кіевской Старини», де описав і про його любовні пригоди, котрі показують нам Вагилевича жертвою досить поганих жартів із ним польського магната Борковського. «Уривок з автобіографії» (писаний польською мовою, як і всі інші документи — листи, виписки, і т. ін.) подає багато нових причинків, що освітлюють любовну історію Вагилевича

де в чому інакше, ніж як про це говориться у Головацького, а самого Вагилевича показують як еротичного маїлика, і в усіх разі людину не зовсім нормальну.

Мил. Збринський. Імена, назви і звичаї у селян с. Мшаниця, старосамбірського повіту. Ст. 142—154.

Miscellanea ст. 155—164: В. Гнатюк — До колядки про св. Софію в Києві; Ів. Свенціцький — Бібліографічний куріюк Ол. Грушевський — Маловідома стаття Костомарова з 1848 р. («Мысли объ исторіи Малороссіи» в часописі «Библиотека для чтенія», 1846. IX).

Паркова зроніка: Етнографія в західно-європейських часописах за 1905 рік. Подве д-р З. Кузеля. Ст. 165—210. Перегляд змісту більш як 150 наукових часописів на різних європейських мовях.

У відділі *Бібліографії* Ст. 214—239 рецензії на 25 наукових видань і статей в мовах українській, російській, польській, німецькій і чеській.

Виломъ. кв. 10 за октябрь.

Письма Герцена къ Марко-Вовчку. Ст. 63—76. Знайомство Марка-Вовчка з Герценом почалося в 1859 році, тоді ж в літку почалося листування, що тяглося до весни 1860 року. Після того незабаром Герцен переїхав на сталій побут до Парижа, де ще раніше оселилась М. А. Марковичка, і листування само собою зниклося. В 1867 році М. А. переїхала до Петербурга, але їдила шоді за кордон і бачилась з Герценом, привозила йому статті або доручення. Вона й раніш привозила статті для «Колокола», а також передавала туди дописи й фактичний матеріал з листів до неї різних осіб з Росії. Видроковані в «Виломъ» 13 листів Герцена до М. А. свідчать про дуже велику повагу, щирість і признання авторитету в літературних справах, які почував великий російський вигнанець до української письменниці. Листи писані в самому теплому, дружньому тоні. Зазначаємо, що в примітці до передмови, яка попереджає листи (очевидно

ноябр.-декабр. 1907.

од редакції, не вірно показані деякі дати з життя М. А—ни: побралась вона з Опанасом Марковичем у 1848 році, а не 1851, як тут сказано: помер Опанас в 1867 а не в 1868 році.

В. Батуринській. Къ біографіи П. П. Костомарова. Ст. 89—93.

Д-ій Батуринській передрукуює два листи Костомарова: один од 19 янв. 1864 до київських семінарств (з львівської «Правди», 1892, V) і другий лист до Драгоманова од 8 янв. 1871 року (з брошюри, виданої у Львові в 1902 році, як №9 «Літературно-Наукової Бібліотеки»). З огляду на те, що «Правда» стала тепер великою рідкістю, передрукуюємо перший лист, писаний з приводу того, що семінаристи прислали до Костомарова гроши на видання народніх книжок і при них листа, де засвідчували свою глибоку повагу до історика:

Генв. 19—1864.

Шановна Громадо, Панове семінаристи! ¹⁾

Великі радощі мені сталися, коли я одібрав листъ Вашъ, и нема въ мене кибети, шчобъ віддячити за ту ласку и увагу, шчо мені есте показали. Дай Боже Вамъ счастья—здоровья и шчобъ ви росли духомъ и сердцемъ. А якъ поставолять Васъ пастырями, нехай кожны занечатає собі у сердці ту любовь до свого краю и до свого народу, шчо теперъ маєте: и будете ви світло людямъ вашимъ, и станете кринково сторожею народовой мови и народовой освіті.

И колибъ то скрізь по семінаріяхъ бувъ такий духъ, якъ у васъ, не аломилъ бь народности нашои ніяка в світі ворожа сила во віки вічні. Памятайте, панове, про слівця: дай боже, шчобъ любовь наша до рідной мови не була похожа на те насіння, шчо було зійшло, та росту ему не було. Шчобъ люде васъ не звели, шчобъ а ні ради жінокъ и дітей, а ні ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, а ні ради страха архіереясыа, не покинули ви мову рідней. Бо хто любить народъ, той річь его любить, а хто каже, шчо любить народъ, а річь его ненавидять, той бреше, як брешуть Гогоцький та Кулжинский ²⁾

¹⁾ Удержуюмо правис такій, як надруковано в «Былое».

²⁾ Див. про його в X кв. «України», стаття В. Данилова.

и ті, що на них похожи, що їх мена́ покривається соромом і поругаються вь пам'ятці у потомків. Да не смущається серце Ваше: идіте сміливп и твердимп ногамп до мети своєп.

Щиро прихильний

Н. Костомаровъ.

„Літературно-Науковий Вістник“. Книжка X за жовтень.

Мил. Грушевський. Студії з економічної історії України (кінець). Ст. 24 — 38. Останній відділ праці д. Грушевського присвячується панщині, яка розвилаєть з особливою силою на правобережній Україні на переломі XVI та XVII століть, наслідком обезземелення селян на користь цуцьських маєтків, розвитку фільваркового господарства на вивіз, що привело до збільшення суми робочих днів і повного закріпощення. Панщина виявлялаєть не в однаково тяжких формах у різних частинах правобережної України, але чим далі, зрієть її одбуванєє все інтенсивніше. Проф. Грушевський змальовуєє ті форми панщинних обовязків і подаєє кілька прикладів, як реагували селяне на своє закріпощення і робили іноді справжні невеличкі революції на ґрунті економічних відносин. Ці дрібні бунти були іступами великої революції, яка незабаром обхопила всю територію українських земель за часів т. зв. Хмельниччини.

Ів. Бревєцький. Пятнадцять літ існування „Записок Наукового Товариства імені Шевченка“. Ст. 64 — 80. Автор підводить сумму наукових праць, які містились в „Записках“ за 15 літ їх існування, і зазначаєє велику вартість цих вкладів до скарбниці українознавства. Попутно торкаєтьєє він історії самого Наукового Товариства ім. Шевченка, особливо в його перних роках. „Записки“ повстали з ініціативи кружка російських українців, які перні часи її підперали їх своїми працями: у перних 4 томах „Записок“ уміщено 12 праць рос. українців і 7—галлицьких. Але далі журнал мусів опертись переважно на місцевих галлицьких наукових силах, для зорганізованя котрих

найбільше потрудився проф. М. Грушевський, що з 1895 року зробився редактором „Занисок“. У 71 томах „Занисок“, що вийшли до цього часу, надруковано 200 статей і розвідок, велика сила дрібних заміток і повідомлень і біля 1800 рецензій та справоздань. Д-ій Кривоцький зазначає великі заслуги „Занисок“ для української історіографії, а також для розвитку наукових інтересів і занять серед галицьких українців.

Антін Крушельницький і Ів. С-ко. Новини нової літератури. Ст. 109—121. Два критики подають оцінку нової драми В. Винниченка «Діагармонія». Д-ій Крушельницький розбирає зміст драми, характеризує її персонажі, не вдаючись в загальну оцінку твору. Д-ій С-ко бачить в драмі суб'єктивно-тенденційне відношення до певних ідеалістичних течій серед українського громадянства, що, на думку критики, значно позбавляє твір Винниченка художньої правди.

Миг. Грушевський. На українські теми «Конець рутенства», ст. 135—148. Стаття присвячена москвофільству в Галичині і спеціально—новіцям виступам москвофільських послів у віденському парламенті в зв'язку з проголошенням москвофілами «нової ери», яка має означити рішучий поворот од давнього рутенства в бік напрусизму. Москвофіли заявили одверто, що вони—Росіяне і дбають про прищеплення російської культури до галицького ґрунту. Д-ій Грушевський вітає цю „нову еру“, бо вона ще більше одірве москвофільство од народного ґрунту в Галичині і покаже всю екзотичність і фантастичність російської культури на галицькій Україні. Разом з тим він закликає до рішучої боротьби з москвофільством, як одним з найбільших тормазів для розвитку національної й політичної свідомості галицьких українців.

Ф. Матушевський. З українського життя. Ст. 118—156. Автор вивчає причини малої інтенсивності українського руха за останні часи, які лежать, на його думку, в загальних умовах громадського життя цілої Росії. І подає огляд проявів культурно-просвітних змагань російських українців за останні місяці:

«Просвіти», укр. кафедри, укр. Наукове Товариство в Києві, публічні лекції з українознавства і т. ин.

М. Лозинський. З австрійської України. Ст. 156—167. Д-ій Лозинський зазначає змагання укр. соціально-демократів у Галичині до більшої самостійності супроти польської соціально-демократії, показує повіністичне й асиміляторське ставовище, яке зайняли останні відносно українського та єврейського пролетаріату. В кінці подає оцінку значіння віденського процесу укр. студентів в справі вилчення польсько-українських відносин у Галичині.

Русская Школа. № 10 октябр.

С. Рудова. Перше таво кь національній народній просвіщеній на Украинь. Ст. 44—45. Про видавничче товариство «Український учитель» і його діяльність.

Историческій Вѣстникъ. кн. X и XI, октябр і ноябр.

В кн. X у відділі «Смесь» замітка про археологічні знахідки В. Хвойка в Києві. В одділі *искротіа* коротенька біографія і літературна характеристика Карелка-Карого (ст. 364—366).

„Русскій Филологическій Вѣстникъ“. Томъ LVIII, № 3.

А. М. Дукьяненко. О языкѣ Песторова житія преподобнаго Феодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ. ст. 1—80.

А. В. Ветулков. Заговори, заклинанія, обереги и т. п. ст. 80—154. Автор широко користується й українським матеріалом із збірника Милорадовича, Чубинського, Сфименка та ин.

Труды Московской Дialectологической комитетіи. Сводъ матеріаловъ, собранныхъ комитетіей. ст. 190—211. Між иншимъ подано матеріали «малорусскихъ говоровъ» Курзької губ. в повітахъ бігородському, новооскольському, путивльському, старооскольському і суджанському.

У відділі «Критики и библиографія» рецензії С. Карського на книги: 1) Етнографічний збірник, т. XIX. Вол. Гнатюк. Коломийки, т. III. У Львові, 1907; 2) Галицкая Русь прежде и ныне. Исторический очерк и взгляд на современное состояние очевидца. Сиб. 1907; 3) В. Щурат. Дві статті про Грунвальденську пісню. Відповідь проф. Брікнерові. Жонква. 1906; 4) В. Щурат. Пісня про поход Ігоря Сьвитославовича. Львів. 1907.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка 2-я.

П. П. Жуковичъ. Брестскій соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его), ст. 45—71. Грамота ця належить до наперів, що залишилися після єп. Павла Доброхотова і були передані до рукописного відділу Академії Наукъ. Грамота містить в собі опис дії собору і скріплена власноручними підписами й печатками митрополита Михайла і пяти єпископів (Мелентія Хребтовича володимирського, Кирила Терлецького—луцького, Гедеона Балабана—львівського, Леонтія Патчичького—туровського і Деонісія Збірненького—холмського і белзького).

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. октябрь.

Г. П. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ (окончаніе), ст. 273—332.

Naród a Państwo. tygodnik, 1907, № 24.

Wł. Studnicki. Kwestya rusińska w Rosji. Автор стоїть на державно-централизаторському становищу і ділить народности Росії на «дозрілі й нездорілі» для самостійного національного життя й автономії; одні народи належать, на його думку, до виробивших собі історичну індивідуальність, другі ж узявають з себе тільки етнографічний матеріал. До останніх залічує д. Студницький і українців. Курьбозно, що національний український

рух в Галичині д. Студницький признає результатом «польської інтриги!» Українство, каже він, утворив вплив польської психічної атмосфери, яка будить почуття антагонізму до Росії, яко державної організації великорусів: коли австрійський уряд в 1846—67 роках робив концесії галинським українцям, з історичної реторти виходили москвофіли, що не признають української народності. Коли ж національні концесії давано українцям в політичній атмосфері, де панував елемент польський, неробячий антагонізмом до Росії, з дієвої реторти виходили українці, які почувать свою відрубність, свій антагонізм до великорусів». На скільки д. Студницький обзнайомлений з розвитком українського руху, показує те, що він запевняє, ніби окрім гуртка Шевченка-Костомарова, Чубинського й дослідниці звичасового права Сфіменкової (?) нікто в Росії не був переслідуваний за українство; він же запевняє, що в Чернівцях нема ні одної укр. кафедри в університеті, а на Буковині взагалі нема ні одної укр. середньої школи. Стаття д. Студницького в цілому виявляє велику плутанину думок і фактичних відомостей.

Записки отдѣленія русской и славянскѣй археологій Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества Т. V. Вып. II. 1907. У цьому випуску находимо наукову розправу П. Привалова під заголовком *Ліра (ліра, рыла и реле)*. З різних джерел автор зібрав усе, що відомо про музичні струменти, з яких народилася й українська ліра. Ще з IX століття находяться малюнки так званого organistrum'a, на якому грало двоє: одна жінка, як намальовано, крутить ручку, а друга — перебирає клавіши. Привалов думає, що до VIII століття не було смичкових струментів і що перші такі струменти походять з Візантії. У неслатирі VIII—IX в., з якого перемальований був рисунок у XIII столітті в неслатирь славянський, теж є ліра у руках Давида з написом: *Дѣду цръ съставляють патръ*. Тут вже й крутити й перебирати пальцями можно одному. Багато чертежів дає Привалов на різні струменти: фінську *кантеле* (у одну струну з прямим смичком), німецькі *philomela* (у 2—3 струни), *streichzither* (у 4

струни), *bawrenlyten* (у 3 струни з клавинами, з колосом без клавинів, з колосом і клавинами); переказує далі (теж з чертежами), які були у ромунських народів *lira rustica*, *lira tedesca*, *vielle en luthie ma vielle en guitare*, а потім переходить і до великоруських і українських лір. На Україні ліри були вже в XVI і XVII столітті, у великоросів—тільки в XVIII, а в XIX вже не було. Він наводить, що українські ліри, які були описані за останні часи, найбільш підходить до французької *vielle*, де були три струни з постійним звуком (*trompette, mouche* і *grand bourdon*), а одна—*chanterelles*, на якій клавинами виводили мелодію. Уся розправа Привалова написана об'єктивно і заслугує того, щоб музиканти зацікавилися нею.

Нові книжки.

Панас Мирний. *Книжка проти шкряв*. Драматичні твори: видавництво - Відд у Київі року 1907. «Чермунів», «Тимерівна», «Згуба», 324 стр. ц. 4 кар.

Календарь „Просвіта“ на рік 1908. Ц. 25 коп стр. 152+24.

П. Оправхата. *«Сільські записки про революційне ведінство»*. Київ 1907. стр. 19 ц. 5 коп.

А. Спаренко. *Про пародоприсество*. Петербург, Стр. 16. ц. 5 коп. Видання «благотворительного общества надання общепользыхъ и дешевыхъ книгъ» № 52.

Евг. Мандичевський. *«В ярмі»*. Збірник новель. Група: Невільники, В ярмі, Святий вечір, Бранка. Ціна 50 сот. Тернопіль.

Сидір Твердохліб. *«В синаді плеса»*. Нові вид. товаришества «Молода муза» ч. 8. Львів 1907 ціна 1 кор. стр. 71.

Статут Укр. тов «Просвіта» у Житомирі, 1907.

Сергій Ефремов. *Марко Воючок*. (Літерат. Характеристика). Київ. 1907. стр. 68 ціна 10 коп.

Сергій Ефремов. *Шевченко й українське письменство*. Київ. 1907.

Календар „Щастя“ на рік 1908. Видання Миколи Грабчука. Чернівці. 1907. стр. 82+30, ціна 10 сот.

Генрік Ібсен. *Примари*. Семейна драма на три дії; переклада М. Загірня. Видав Б. Грінченко. Київ. 1907. 80 стр. Ціна 30 коп.

Етнографічний збірник, видає етнографічної комісії Наукового Тов. ім Шевченка том XXIII. *Галицько-руські народні приповідки*: зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Фравко. Т. II. вып. 1. (Діти-Квіти) Львів. стр. 300, 1907.

Вільний Світ. Неперіодичне видавництво української вільнодумної федерації в Канаді рік I, ч. 1 стор. 67 (Житенись М. Драгоманова з погредом, 4—18—М. Гозинський.—Націоналізм і народні світоці, М. Драгоманов. (19—67).

Окуневський Солтис. Буквар для науки неграмотних. Тернопіль. 1907. стр. 48 ціна 20 сот. ? Виданце Філії руського товариства педагогічного.

Басиль Пачевський. *На стоїй вір.* поезії «Молода Муза» IV. стр. 126. 16⁹ ціна 2 кор.⁹

Видання Українсько-Руської Видавничої Співки у Львові:

Тисяця й одна ніч* Драйської калки. Часть III. Переклад

С. Дольницький стор. 320. ціна 1 кор. 80 сот.

Д-р Август Фюрель. *Про аляковель** За дозволем автора переклад ір-Михайло Лигвинович. Стор. 48. ціна 30 сот.

Видання Музичної наклади:

ч. 12. *За тобою* (народні пісні). Композиція Т. Ярославенка: ціна 70 сот.

ч. 11. Ми Гайдамаки мелодія невіданого автора. Ви хотіли б синиць! Композиція Т. Ярославенка до слів Петра Карманського.

Видання Пресвіта у Львові для сериєв і за пересєв:

Економіст ч. 10.

Сьліванинн. Школа народни часть I, II, III, IV. Зібрані і уложані *Василь Петровичий і Володимир Сьліва.* Жовта, ціна 2 кор. 50 сот.

Володимир Розів. Трьольгін проф. А. Крицького. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Стр. 26. 8⁹. Львів 1908. ціна 50 сот.

Олександр Грушевський. По катастрофі 1708 р. Розквітання республіки шекри на Україні. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Стр. 24. 8⁹. Львів 1907 ціна 40 сот.

Михайло Зубрицький. Село Миланець. Старо-Самбірського повіту Матеріали для історії галицького села. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Львів. 1907 стр. 184. 8⁹. ціна 3 кор.

Філарет Колесса. Ритміка українських народніх пісєв. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевч.) Львів 1907. стр. 254. ціна 1 кор.

Хроніка Наудового товариства імені Шевченка у Львові. Виш III. в. р. 1907. ч. 31. стр. 40

Д-р. Іларіон Свеніцикий. «Архангелони в'їздання Марії» і благо-в'їщенська містерія. Проба історії літературної теми (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім. Шевч.) Львів, 1907. стр. 76 8°, ціна 50 коп.

Геррик Ібсен. *Ворог Народові* Комедія на 5 дій. Переклада М. Загір'я. Видав В. Грінченко, у Києві 1907 стр. 116 ціна 30 коп.

Є. Чикаленко. Розмова про селянське хазяйство. Видання третє Сиб. 1907. ціна 10 коп.

Т. Єж. *В Досвіді.* Повість у 3-х частинах. Переклад з польсь-кої мови М. і З. Левинських ціна 50 коп. Київ 1907.

«Промінь» Перший український календарь на 1908 рік. Збюки О. Перехрестов. Київ-1907. ціна 10 коп.

П. Капельгородський - Відбуки життя. Збірник віршів стор. 98. у Києві 1907 ц. 35 коп.

Т. П. Колесниченко «Право и честь», п'єса на 5 дій в 6-тих дій-ствіях з співами і танцями. Епосъ 1907 ц. 50 коп.

«Запорожець» календарь на 1908 рік. ц. 70 коп. Коломия 1897 р.

А. Зачиняєв. Къ вопросу о коломанцахъ стр. 126. Сиб. 1907 г.

А. А. Суходольський. *Великім ірриг.* Драма у 5 дійх зь співами, хорами і танцями. (Позичено) ц. 30 коп.

А. А. Суходольський. *Помета, або загоріла поля.* Драма у 4-х дійх зь співами, хорами і танцями. ц. 30 коп.

А. Ф. Шатковський. *Грома Марія.* Драма у 5 дійствіях зь співами, хорами і танцями. Сюжетъ заимствованъ. ц. 35 коп.

Олександр Півонь. *Колоси Гали.* Поэма із пролету козаків ку-банського війська. Ст. Уманська кубан. обл. Стр. 127 1907. ц. 35 коп.

Павло Смутко. Віт степами Думи. Нариси. Сно. стр. 17. 1907.

Н. П. Струць. Кіевські губернія в г. Києві. Краткіи статисти-ко-економіческіи очерки. Києві. 1907. ц. 30 коп.

Ньоторія даннія о зароботкахъ населенія подольской губерніи на земляхъ частно-владельческихъ и селянско-хозяйственныхъ промыш-ленныхъ предпріятіяхъ, собраніяиъ подольскимъ обществомъ сель-ского хозяйства и селянско-хозяйственной промышленности. Києві. 1907. ц. 50 коп.

П. Стебніцький. З архива Д. А. Мордовина. Огівка з журналу «Україна» стр. 26 Київ. 1907.

Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI в.в. Відбитка з журналу «Україна», стр. 11 Київ 1907.

Сповідь віроучителя сектанта. **Історія моєї життя*) з передмовою Г. Вашкевича. Відбитка з журналу «Україна» Київ. 1907.

Іван Кривецький. Фальшованіє метрик для польських повстанців з 1830—31 р.р. Причинок для характеристики галицького духовенства першої половини XIX ст. (Відбитка з «Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907, стр. 8, 8^о ц. 15 сот.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство. (1650 р.) (Відбитка з «Зан. Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907, стр. 40, 8^о ц. 80 сот.

Відоzza членів дружини Львівського руського народнього театру до українського суспільства. Львів, 1907, стр. 32.

Микола Вурцеба. *Перші цвітти*. Візантиса пісень Преч. Діви Марії. Жовква, 1907, стр. 10, 12^о.

М. Дзюган. Чоловік і життя. Львів, накладом автора 1907, стор. 102.

Ярослав Гординський. Причинки до студії над Євстафієм I Котляревського I часть. В Коломні 1907, стр. 10.

Ruthenische Sprachbuch für Mittelschulen. I Teil. Von Emilian Popowicz. Zweite, verbesserte Auflage., Wien, 1907, стр. 128, 8^о цина 1,10 кор.

Андрій Чечановський. *По першій витриві* на підставі загального рішкого прик. толованні. Один сід і двістия українсько-руськых парій. Львів 1907, стр. 11, ц. 30 сот.

А. Жемнар. *Улітняк*. Пошів і ти моделаи паторожена француською Академією. (Виданіє Руского товариства педагогичного ч. 128) У Львові, 1907, стр. 164, мал. 8^о цина 1,10 кор.

Іван Бурюсовський. *Медієстофелі в Гетману Фісисто і Дювифир в Гайривітти Київі*. Прова іх еволюції і характеристика. Тернопіль 1907, стр. 1—18.

Меморіал послан в справі матеріального засаєччяи Наукового товариства імени Шевченка у Львові. *Denkschrift an die Reichstagsabgeordneten in Sachen Sicherung der Sewienko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.* У Львові 1907.

Г. Г. Шевченко. Кобзарь (съ портретомъ). Ціна 1 рубль 50 коп. безъ пересылки. С.-Петербургъ. 1907.

П. Барвінський. (Ізраїльєнко). Нариси в оновічанні, том I. Податва. 1907. ціна 1 р.

Н. Гавриленко. «На користь хліборобів». Херсон, 1907, стр. 31 з малюнками ц. 7 коп.

Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси. т. IV. Видання друге, розширене. Київ, 1907 р. 3 р. 50 коп.

Chronik der Ukrainischen Sewencko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jahrgang 1906 und 1907. Bericht für die Monate: Mai-December d. j. 1906 und für die Monate: Januar-April d. j. 1907. Hefte III, IV (1906.) und: I, II (1907) №№ 27 - 30.

Українсько-Руський архів. Вихід історично-філософська секція Наукового тов. ім. Шевченка т. III. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907.

Іван Фрідко. Von Constrictor. Повість із галицького села. Львів, стр. 150. Нове видання, перероблено.

Микола Глен. *Океан*, драма у 3-х діях. Вид. часопису «Рідний Край» Київ, 1907, стр. 48, ц. 15 коп.

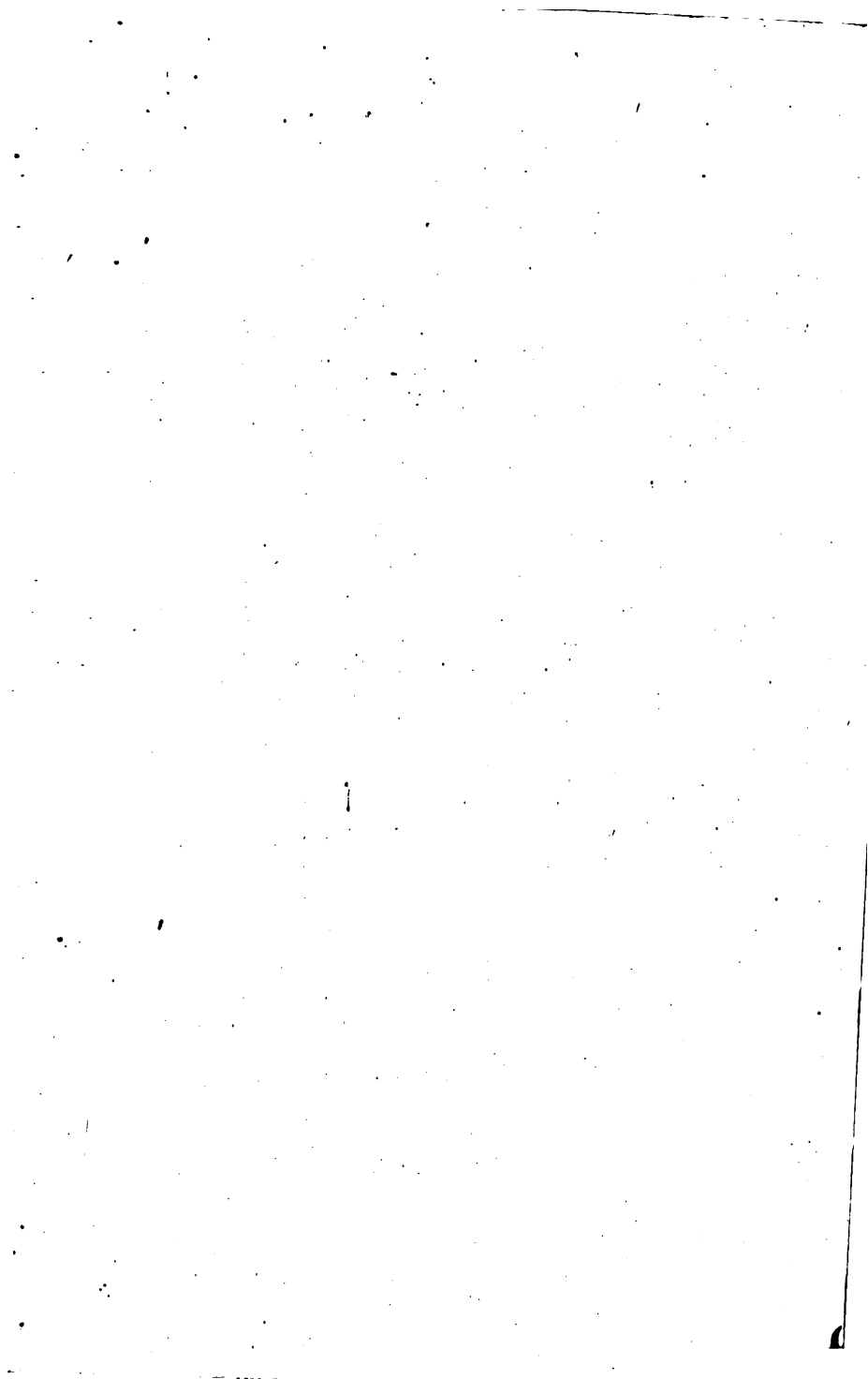
Георгій Ібсен. *Примари*. Драма на 3 дії. Переклада М. Загірня. Вихід В. Грінченко. У Києві, 1907, ц. 30 коп.

Б. Грінченко. *Про трім та блискавку*. Видання тов. «Просвіта» у Києві, ц. 5 коп. 1907, Київ.

Оля Омелянина Березинська. *Малювання*. Поем. Том I. З портретом авторки. Видання М. Венжана, ч. I. Чернігів, 1907, стр. 81, 32^с.

Історія України-Руси, написав Микола Аркас, до друку виправив В. Доманицький. Стр. 384, з малюнками і портретами (2^{коп}) ц. 1 р. 50 к. на звичайному папері; на гарному папері з артистично-малювальною кольоровою обкладкою 3 руб. Спб. 1907.

Виправка помилок. Просимо шановних читачів «України» виправити помилку, яка через недогляд попала в № 10, в отд. бібліографії, в рецензії Д. Д.: на стор. 133-й, в рядках 9 та 11 замість *Тонкошський*, надруковано *Малюнич*.

Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки ¹⁾.

Культурно-просвітня діяльність на користь народних мас стала завдяки українському інтелігентству за вирішний пункт в громадській роботі. Живучи в таких умовах російського політичного життя, але до останніх часів зовсім не сприяло розвитком політичної самонастанови, інтелігенція українська брала в культурно-просвітній роботі одностороннє поле, де можливо було приділити свої сили, свою енергію для праці над підвищенням добробуту народних мас. Але уряд неприємно поглядав на великі спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народній в його землі, на великі прояви громадської ініціативи в дії народної освіти. В результаті змагання українських народолюбів просвітити свій народ, тати йому в руки початки науки.

У до обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя на Україні, — формування її життя її партій, еволюція політичної думки в пресі: наше завдання — подати жарче тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» в культура, дякуючи умовам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою зв'язуються, але все ж таки зведення спеціальних лаборій, що до українства, дає змогу виділити в практичному житті питання культурно-просвітнього характеру.

Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки¹⁾.

Культурно-просвітна діяльність на користь народних мас завжди вважалась українською інтелігенцією за вихідний пункт її громадської роботи. Живучи в тісних умовах російського політичного життя, яке до останніх часів зовсім не сприяло розвитку політичної самодіяльності, інтелігенція українська бачила в культурно-просвітній роботі одинокое поле, де можна було приложити свої сили, свою енергію для праці над піднесенням добробуту народних мас. Але уряд неприхильно поглядав на всякі спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народові в його темноті, на всякі прояви громадської ініціативи в дії народньої освіти. В результаті змагання українських народолюбців просвітити свій народ, дати йому в руки початки науки.

¹⁾ До обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя в Україні,—сформування її життя її партій, еволюція політичної думки її преси: наше завдання—надати нарис тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» й культура, дякуючи умовам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою звязуються, але все ж таки внесення спеціальних заборон, що до українства, дадо змогу виділити в практичному житті питання культурно-просвітнього характера.

стрічались на перших же кроках своєї роботи з перешкодами од уряду.

Тільки з кінцем 1904 року, коли по всій Росії повіяло подувом волі, коли після довгих років насильного мовчання громадянство заговорило ясною мовою, покінчивши сляпоську батачку, — тільки тоді й українська інтелігенція, беручи участь в загальному рухові, почала виставляти й свої домагання, до ряду з чисто політичними, намічалась і культурно-національні постулати: про потребу українізації школи, про скасування гніту над українським словом; на цей останній пункт звернуто було особливу увагу: писали про це в газетах, заслали колективні листи до редакцій, заслали телеграми й депутатії до комітету міністрів. І разом з тим, як хитались твердині старого режіму, падали й заборони над українським словом.

Уряд хоча й осудив принципіально закон 1876 року, признавши сам його шкідливість для культурного розвитку українських народніх мас, але фактично емансипація українського слова йшла досить туго, і їй ставлено всякі перешкоди. Та проте в кінці 1905 року повстала українська преса, і, не вважаючи на те, що їй довелося ставити свої перші кроки під гнітом усяких надзвичайних охорон та воєнних станів, все ж таки придбання своєї власної преси було величезним здобутком для українського громадянства, здобутком, який може як слід оцінити тільки той, хто «з рідним словом тулився мов злодій». Преса дала змогу одирити систематичну кампанію за досягнення таких необхідних в культурно-просвітній сфері потреб як народня мова в школі і заснування українських кафедр. Зрівняння друку українських книжок в правах з російськими прийшло трохи пізніше, ніж дозвіл видавати газети й журнали, але з весни 1906 року стало вільно і «книги всякі друкувати» — постулат, висловлений українцями ще в гадяцьких «нактах» 1659 року, здійснення котрого довелося ждати аж цілих 2¹/₂ століття!

Закон про товариства і спілки дав змогу й українцям легально закладати просвітні організації. Здавалось, настав той давно сподіваний час, коли розв'язались паренті руки в україн-

ських народолюбців, час, про який стільки мріялось їм, коли вони висловляли свої жалі й муки перед російським громадянством і навіть цілою Європою і ляментували про варварський гніт. Однак і тут, як і з пресою, не все так склалось, як жадалось. Перш за все «свобода» громадської організації була дуже «сирп-зрачна» і, як ми це побачимо зараз на прикладі «Просвіти», уряд знів усі заходи громадянства до дуже скромних розмірів, а часом порозбивав їх при самому народженні. Та й самі часи, коли ще не вкляглися хвилі революційного руху, коли активніша частина громадянства звертала всю увагу на участь в політичній житті країни, одкладаючи справи чисто культурні на другий день, не дуже сиріли культурно-просвітним заходам. Але всеж таки, навіть вивши на увагу всі ці перешкоди, признати мусимо, що українське громадянство тільки в дуже скромній мірі виконало програму своєї культурно-просвітної діяльності, на скільки вона зазначилась в голосах української преси і намітилась ще в передреволюційні часи. Щоб упевнитись в цьому, досить поглянути на історію «Просвіти», організація котрих становить саму замітнішу частину культурно-національної роботи нашого громадянства.

Ідея і сама назва «Просвіти» позичені з Галичини. Там уже в 1868 році було засноване товариство «Просвіта», яке поставило собі метою ширити просвіту в народніх масах і дбати про поліпшення їх добробуту. Перша частина цієї програми власне і виконувалась товариством на протязі трох не чотирьох десятків літ: товариство видавало книжки, заспокувало читальні по селах, філії, громадські магазини-крамниці, позичкові каси, а останніми часами почало видавати часопис і заложило громадсько-промислову секцію. Його робота значно допомогла культурному розвитку галицького селянства. Галицька «Просвіта» послужила вірцем і для російської України. Тільки в той час, як у Галичині просвітянська справа товариства більш-менш централизована і координована по всіх його філіях, у нас помічало повний, коли можна так висловитись, розтіч. «Просвіти» виникають цілком незалежно одна від другої, без усякого взаємного

порозуміння, і так, що не мають між собою найменших звязків. Правда, уряд дозволяє одкривати «Просвіти» тільки в межах певної губернії, і об'єднати їх офіційно поки що не можна. Алеж ніщо не забороняє порозуміватись що до програми й напрямку своєї роботи, щоб з часом, коли можна буде об'єднати «Просвіти» в один федеративний союз, вони уявляли з себе більш-менш однородні організації. Не кажемо вже за те, що координування своєї роботи, взаємне порозуміння принесло б велику користь і зараз, роблячи спільним досвід кожної окремої організації і улекнюючи, наприклад, таку важку справу, як видавництво. На ділі нічого подібного ми не бачимо: кожна «Просвіта» робить на власну руку, до всього доходить «своїм розумом» і, головна річ, за виїмком київської «Просвіти», держить свої справи у великій таємниці, так що про діяльність деяких «Просвіт» можна довідатись хіба з розріжнених і випадкових газетних звісток. Справозданця з своєї діяльності за перший рік подали тільки київська, одеська та подільська «Просвіти».

Історія наших «Просвіт» за недовгий вік їх існування єсть наполовину історією «мертвих і ненарождених», яким завчасно закрито очі, або й не дано навіть побачити світу. На скільки взагалі уряд (спеціально-місцева адміністрація) відноситься не-прихильно до «Просвіт», видно з того, що, наприклад, одмовлено в реєстрації статутів «Просвіт» у Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкасах, с. Колодязестому (в Київщині).

Першою організувалась «Просвіта» в Одесі. На установчих зборах, які одбулись в кінці 1905 року, виявились поміж членами-фундаторами дві течії, що то того напрямку, який повинна мати «Просвіта»: одні казали, що як засоби т-ва спочатку малі і наукові сили т-ва поки що не визначені, то треба відкласти на далі урядження лекцій, курсів, шкіл та иншу таку діяльність, що потребує значних коштів на удержання власного помешкання і чимало наукових і літературних сил,—тому краще буде спочатку взятися за видання добрих популярних книжок наукового і громадського змісту і за росповсюдження таких книжок, а це можна зробити і з невеликими грошми і силами,

увійшовши у спілку з якою книгарською фірмою. Другі-ж доводили, що на Україні єсть уже де-кілька видавництв, котрі ведуть діло досить добре (на їх думку), і можна сподіватися, що після скасування цензури, що незабаром має бути, видавнича діяльність значно пошириться. Просвіта ж повинна гуртувати і єднати людей і допомогати культурно-просвітному розвитку найголовніше живим словом, уряжувати лекції, вечори то-що, для чого повинна мати своє власне поміщення, а що до засобів і сил, то вони знайдуться, аби тільки люде з самого початку бачили добре діло. Цей погляд взяв перевагу...¹⁾ Одеська «Просвіта» зробилась місцевим українським клубом, де збирались люде для „вітхи і забави“: вона споружувала вечірки, концерти, спектаклі і цілий ряд рефератів. Як свідчить „Одчот“ товариства, за 1906 рік було прочитано 61 реферат та за першу половину 1907 року 36 рефератів; 40 рефератів було присвячено окремим українським письменникам, 21—українській історії, 9—укр. фольклорові й етнографії, 2—укр. театровій музиці, 5 — національному питанню, останні — иншим питанням. Ма не маємо близьких відомостей про те, якого характеру були ті реферати, чи носили вони характер більше науковий, чи популярний, що ж до того, як приймались ті реферати публікою, то маємо свідцтво самого справоздання т-ва, що „на сих наукових вечорах слухачів було не так багато, як бажалося“. Впорядковано було й Шевченківський вечір та 6 спектаклів. Вечори одбувались з танцями. При товаристві заведено читальню й бібліотеку, буфет, найіто гарне помешкання, одним словом надано йому чисто клубний характер. Безперечно, що для об'єднання української колонії в Одесі на ґрунті товариських взаємин, „Просвіта“ де-що зробила: їй удалось притягти до себе чимало членів. Видавнича діяльність товариства виявилась в надрукованні брошури М. Комаря „Запорожські вольности“.

¹⁾ Одчот укр. тов. «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. Од. 1907, стор. 4.

Слідком за одеською почали заспокуватись і другі «Просвіти» — подільська, київська, катеринославська. Остання, так само як і одеська, виявляє з себе літературно-артистичне товариство, хоча їй почастило поширити свій вплив і по-за межі самого Катеринослава: в губернії засновано дві філії (с. Кринички і с. Амур), котрі згодом повернулись в самостійні товариства. За те київська і подільська «Просвіти» намагались стати дійсно просвітними товариствами, і найбільше виправдали свою назву. Обою весь час стояли і стоять на перешкоді заборони з боку уряду, котрі звели, наприклад, просвітню діяльність київської «Просвіти» виключно до видавництва, бо ні одне з прохань про засновання філії або читальень по селах не було задоволене, навіть заборонено відкрити читальню й бібліотеку в самому Києві. Взагалі над київською «Просвітою» з самого початку висів дамокль меч, який одного разу реально виявив себе в формі масових арештів членів товариства у Києві. Товариство видало досі 10 брошюр у 13.000 примірниках. Видавнича діяльність товариства, спеціально вибір брошюр для видання, викликала деяке незадоволення серед певної частини українського громадянства. Особливо в різкій формі критиковано її на сторінках київського «Слова». Ще на перших установчих зборах членів товариства виникла цікава дискусія на тему, — якого напрямку мають видавати книжки «Просвіти». Частина присутніх стояла на тому, що видання «Просвіти» повинні носити характер політичний, агітаційний: безпартійним видавництвом бути не може, — сучасний момент перебудовання політичного життя вимагає насамперед відручників не для дітей, а для дорослих, — як здобути повий вільний політичний і соціально-економічний лад. Одначе більшість висловились за те, що видання товариства не повинні носити характеру якогось партійності: вони мають бути цілком міжпартійними, відповідно до загальної культурно-просвітної мети товариства, і через те видання навіть політичного або економічного змісту мусять бути характеру виключно теоретично-наукового, а не агітаційного. Разом із тим треба дбати й про видання шкільних підручників для того, щоб забезпечити матеріалом для науки майбутню українську

школу¹⁾. Цей погляд і ліг в основу видавничої діяльності товариства. З виданих досі 12 книжок, три належать до історії (коротенька історія козацьких часів на Україні: про вийти за незалежність північних американських штатів од Англії, і про Ірландію), одна про земельну справу в Новій Зеландії, одна по географії рідного краю (Кубаницина), три брошури утилітарного змісту, одне оповідання Франка і 2 календарі. Усійшому розвитку видавництва товариства стає на перешкоді брак фондів. Окрім видавництва, київська «Просвіта» організувала ряд концертів і вистав з рефератами (про Грінченка, Шевченка, Марка-Вовчка, Карпенка-Карого і Самійленка), кілька популярних відчиттів про холеру: вона збрала досить значну бібліотеку (по-над 5.000 книжок), яку, одначе, адміністрація не дозволяє одкрити для публичного вжитку. Завязати тісніші відносини з селом «Просвіті» і досі не вдалось: одкривати філії або читальні по селах уряд рішуче забороняє; а не маючи практичних стосунків з селом, товариство не може стати з ним і в бльшій духовній стосунки. Київська «Просвіта» має характер літературно-артистичної інституції: хоча їй вдалось придбати досить значне число членів (в Києві та в губернії до 400 чоловік), але фактично бльшчу участь в житті товариства бере хіба десята частина тих людей; стати українським клубом, як одеська «Просвіта», київська не стала.

В той час як київська «Просвіта» найбільше виявила себе в сфері видавництва, подільська дбала про поширення українських книжок в народі, про організацію читальства та продажу укр. видань. З цього боку їй вдалось за 1½ роки свого існування зробити бльше, ніж якій иншій «Просвіті». Товариство офіційно почало існувати з весни 1906 року, але ще в кінці 1905 року його ініціатори («Організаційний відділ подільського українського товариства «Просвіта») оголосили свою «національну програму українців подолан», в якій зазначили свої деітерати в сфері

¹⁾ Звідомлення тов. Просвіта у Києві. К. 1907. ст. 17—18.

просвітній, суспільно-політичний та економічний. «Програма» в 1-му пункті просвітніх деідератів вимагала: «початкова освіта й нижча професіональна повинна даватися українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою». В політичних справах програма стояла за чотирьохчленну формулу виборів до Думи і за самостійність земського самоврядування, за урівнювання української мови в державних інституціях з російською, в економічних—за наділення селян землею, парізанною на викуп з земель державних, удільних, монастирських, «а там, де цих земель немає — з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх по потребі у державний банк»: за комоссацію (перехід на хуторі), за зміну функцій селянського банку, «котрий би мав право й на перший обовязок скупувати землі державців та спродувати їх малоземельним і безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоб наділи ті йшли під хуторне господарство»: далі згадуються в загальних рисах закони про охорону праці, безпосередній, подоходний податок і т. ин.» Ця програма являється цінним документом для характеристики класового стану й світогляду діячів подільської «Просвіти». Поміркованість програми подолли, певна річ, відбилась і на характері їх діяльності, що одначе не врятувало Подільську «Просвіту» від закриття. «Просвіта» організувала бібліотеку-читальню і продаж книжок в Кам'янці,—за весь час існування товариства випродано було там 21000 книжок, — розсилає по селах невеличкі бібліотеки укр. книжок. Товариство мало філію в Могилеві, що тулилась біля редакції тижневика «Світова Зірниця», одкрило 8 бібліотек-читалень в могилевському повіті. В 17 селах одкрити бібліотеки не дозволила адміністрація. Несподівано влітку кам'янецьку «Просвіту» було закрито за те,

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніше й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по ставницях Кубанщини. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо. Бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі появилось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрито було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збиралась робити багато дечого корисного: і лекції організувати, і школи заснувати, і підручники видавати. Першим мemento моги для кубанської «Просвіти» було зачинення влітку 1907 року чотирьох філій «за предною діяльність».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-менш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелітополі, Холмщині, Сідлеці й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки: взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійніше од других показують себе (на скільки можна бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернігівська.

Зводичи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хіба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної штуки (театру, співу, красного письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотеці, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меньшій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наші «Просвіти», за винятком київської, котра на першому плані поставила видавництво. Як по приглянутись до тих звісток, що подаються по газетах про «Просвіти», побачимо найчастіше звістки про те, що от така то й така «Просвіта» впорядкувала шенкенковський вечір, концерт, або спектакль: далеко меньше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почувається велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Д-ні Просвітянини, наприклад, в своїй статті про одеську Просвіту ставить в особливу заслугу їй розвиток через неї національної свідомости в одеських українців: „Просвіта“ підняла дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, підвищила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, шитворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі переншла на парадне поле, перестала бути ділом невеличкого гуртка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила парості“.¹⁾ Що до останніх слів автора, ми позволимо собі допустити деякі сумніви, бо фактичних даних про те, щоб справді одеська „Просвіта“ стала „народною справою“, ми щось не добаємо. На жаль „однот“ товариства досім не подає відомостей про соціальний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Просвітянин сам каже, що „по середях збиралась більш інтелігентна публіка; робітників та майстрів і взагалі простого народу бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%“. ²⁾ Щоб стати справді „народною справою“, одеській „Просвіті“ треба зробити все те, що ставить у її програму д. Просвітянин: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть селяне, устроїть в аудиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, зорганізувати ширшу продаж книжок, подбати про школи і т. д.“ Не треба забувати, що взагалі нашим „Просвітам“ доводиться мимоволі конкурувати з російськими просвітними інституціями, які вже встигли добре зорганізуватись, придбали чималі засоби, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности: щоб ця конкуренція була успішною, треба якомога більше демократизуватись і

¹⁾ «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

²⁾ Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті верстви городского населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ об'єднували лише виключно інтелігенські кола.

Саме не тільки не належать, за спорадичними винятками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині: але навіть найбільшого не являються й об'єктом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльності, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та розповсюдження книжок. В дійсності ж тільки на Подоллі вдаюється заснувати 8 сільських читалень, дві філії в катеринославщині: коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філії в степних, то всього матимемо 35 пунктів, де наші «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію України—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що їх видала київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр — якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би допомагала київській, а потім організовувала розповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним українським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре розпочало свою діяльність ще в беспросвітно-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народних брошюр московською мовою по всім тям питанням, які зараз найбільше на часі — про громадський лад, про соціально-економічні справи і по всім галузям практичного знання,—зативають книгарський ринок на Україні, українських брошюр з'являється по перевазі мизерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажу українських книжок: зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

иших же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало втіху вичитати з газет, що ось незабаром відкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вийшло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованості могли б до якої міри служити суррогатом національної школи, то на лекції і рефрати одеської «Просвіти» не можна рахувати серйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусила закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хіба для гуртка спеціалістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкої публіки. Що могли дати робочому людові живого й пожиточного, такого, що зачівало б болючі питання сучасного життя, відчити, наприклад, на такі теми: «свідення вийшли с. Білявка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відносини на Україні до XIV віку»?

Таким способом українські «Просвіти» за 1¹/₂—2 роки свого існування, по мимо признання несприятливих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоїть сліве в однакових словах, яко перший параграф статуту кожної з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ниві! Тоді здавалось одразу, що просвітний рух захопить широкі круги української інтелігенції, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покриє всю Україну сіттю просвітніх філій та читалень; здавалось, що організована просвітня робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можливо буде розпочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніше й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по станіцях Кубанщини. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо, бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі поиявлялось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрыто було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збиралась робити багато дечого корисного: і лекції організувати, і школу заснувати, і підручники видавати. Першим memento mori для кубанської «Просвіти» було зачинення влітку 1907 року чотирьох філій «за предую діяльність».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-менш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелітополі, Холмщині, Сідлеці й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки: взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійніші од других показують себе (на скільки можна бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернігівська.

Зводичи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хіба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної штуки (театру, співу, красною письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотеці, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меншій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наші «Просвіти», за винятком кпівської, котра на першому плані поставила видавництво. Як по приглянутись до тих звісток, що подаються по газетах про «Просвіти», побачимо найчастіше звістки про те, що от така то й така «Просвіта» впорядкувала першечковський вечір, концерт, або спектакль: далеко менше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почувається велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Дій Пресвітняни, наприклад, в своїй статті про одеську Пресвіту ставить в особливу заслугу їй розвиток через неї національної свідомости в одеських українців: „Пресвіта“ відвила дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, підвищила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, витворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі перешла на парцисне поле, перестала бути ділом нещелючого гуртка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила парости“.¹⁾ Що до останніх слів автора, ми дозволимо собі допустити де-які сумніви, бо фактичних даних про те, щоб справді одеська „Пресвіта“ стала „народною справою“, ми щось не добачаємо. На жаль „одчот“ товариства зовсім не подає відомостей про соціальний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Пресвітняни сам каже, що „по середях збиралась більш інтелігентна публіка; робітників та майстрів і взагалі простого люду бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%“.²⁾ Щоб стати справді „народною справою“, одеській „Пресвіті“ треба зробити все те, що ставить у її програму д. Пресвітняни: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть селяне, устроїть в аудиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, zorganizувати ширину продаж книжок, подбати про школи і т. д.“ Не треба забувати, що взагалі нашим „Пресвітам“ доводиться мимоволі конкурувати з російськими просвітними інституціями, які вже встигли добре zorganizуватись, придбали чималі засоби, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности: щоб ця конкуренція була успішною, треба якомога більше демократизуватись і

1) «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

2) Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті верстви городского населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ об'єднували лише виключно інтелігенські кола.

Селяне не тільки не належать, за спорадичними виїсками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині: але навіть найбільшого не являються й об'єктом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльності, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та розповсюдження книжок. В дійсності ж тільки на Подоллі вдається заснувати 8 сільських читалень, дві філії в катеринославщині: коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філій, то всього матимемо 35 пунктів, де наші «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію України—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що їх видає київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр — якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би заходила київській, а потім організувала розповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним українським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре розпочало свою діяльність ще в беспросвітно-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народніх брошюр московською мовою по всім тим питанням, які зараз найбільше на часі — про громадський лад, про соціально-економічні справи і по всім галузям практичного знання,—заливають книгарський ринок на Україні, українських брошюр з'являється по прежнему мізерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажу українських книжок: зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

вишніх же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало вітку вичитати з газет, що ось незабаром відкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вишло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованості могли б до якої міри служити суррогатом національної школи, то на лекції і рефрати одеської «Просвіти» не можна рахувати серйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусила закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хіба для гуртка спеціалістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкої публіки. Що могли дати робочому людові живого й пожиточного, такого, що зачімало б болючі питання сучасного життя, відчити, наприклад, на такі теми: «звідки вийдися с. Білявка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відносини на Україні до XIV віку?»

Таким способом українські «Просвіти» за 1¹/₂—2 роки свого існування, попри признання несприятливих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоїть сліве в однакових словах, яко перший параграф статуту кожної з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ниві! Тоді здавалось одразу, що просвітний рух захопить широкі круги української інтелігенції, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покриє всю Україну сіттю просвітніх філій та читалень; здавалось, що організована просвітня робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можно буде розпочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

багато ще де чого мріялось тоді. Занадто скромні розміри, в яких проявляється сучасне життя наших «Просвіт», показують, наскільки слабкий ще український національний рух, як мало ще поширена національна свідомість,—не кажучи за маси, де вона тільки що починає прокидатись, але й серед нашої інтелігенції... Як багато ще треба доложити енергії, неослабного напруження всіх сил для того, щоб не падаючи під безперестанними ударами ворожої потуги, не зневіряючись серед повальної ростиці, денационалізації й ренегатства, продержатись до тої доби, коли вільному розвиткові українського народу не стоятимуть на перешкоді ті всілякі забороони й утиски, що гальмують зараз і без того слабкий український рух.

Слабкість, незорганізованість, нечисленність наших інтелігентських сил виявилась ще в інших спробах організованих заходів біля культурно-просвітної справи—на полі шкільництва. Зразком цього може служити історія з «Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народньої освіти», що зорганізувалась в 1906 році, паралельно з «Всеросійськимъ союзомъ учителей». Спілка заснувалась для того, щоб «домагатися реорганізації народньої освіти на Україні на основах волі, демократизації й націоналізації». Щоб досягти своєї мети, Спілка мала «розробляти головні питання народньої освіти на підставі згаданих принципів, популяризувати результати тих дослідів і, взагалі, ширити серед народу і вводити в життя ідеї та завдання, на яких засновано спілку». ¹⁾ Спілка слівом нічим не заявила себе в практичному житті. Делегати її побували на з'їзді представників національних учительських організацій, що відбувся в початку червня 1906 року у Фінляндії: скоро було зроблено кілька арештів серед учителів, членів спілки, і цього було досить, щоб розбити цілу організацію. З того часу про Спілку нічого більше й не чути. Взагалі в справі популяризації ідеї зукраїнізовання

¹⁾ «Проект статуту Всеукр. спілки вчителів і діячів народньої освіти», К. 1906, ст. 4.

народної школи зроблено самі мінімальні заходи, які зовсім не стоять в пропорції до такої важливої справи, як заведення народної мови до шкіл. Окрім двох-трьох брошюр Б. Грінченка, кількох статей і заміток в «Громадській Думці» та «Раді», та ще статей С. Русової по російських видавництвах, про це піде більше не писалось і не говорилося, не велось ніякої агітації, не робилось жадних практичних заходів¹⁾. Навіть не використано дозволу з боку міністерства на пояснення в школі незрозумілого в книжках українською мовою, дозволу, який прийшов в кінці 1906 року і с.т.т. не звернув на себе ніякої уваги. Так само піде не використано було практично дозволу завести виклади української мови й літератури по середніх школах. Промаялали чутки про те, що українська мова, яко предмет гімназійної науки, заводитьсь у Кам'янці, Одесі, Умані, Києві, але досі їх немає, і про це, здається, і говорити перестали. Може скоріше дочекаємось викладів української мови, історії й літератури в Кам'янецькій духовній семінарії, на що недавно одержано дозвіл—у відповідь на постанову з'їзду духовенства, що відбувся торік в осени.

Далеко успішнішим і інтенсивнішим був рух за українськими кафедрами, який виник якомсь несподівано, але прийняв дуже широкі, як на нашу обставину, розміри, і зробився справді всеукраїнською акцією, в котрій взяли участь найрізномірніші круги нашого громадянства. Історія ця досить відома, і ми нагадаємо її в самих загальних рисах. В 1872 році Свен Желехівський, відомий автор «Малорусько-німецького словаря», писав до Драгоманова: «великий жаль стискає моє серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах, ні по гімназіях особної науки малоруського язика»²⁾. Мати виклади української мови

¹⁾ Одиноке, що зроблено для того, щоб розчислити шлях для будучої укр. школи—це видання ряду українських шкільних книжок: граматики, читанок, арифметик, що можуть придатися яко підручники для початкової науки.

²⁾ М. Драгоманов. Австро-руські спомини. .І. 1889, ст. 119.

в університеті—здавалось, мабуть, зовсім утопічним бажанням у 70-ті роки для українців російських. І хоча далі увага українолюбців звернулася в бік наукового вивчення рідного краю, і не узагальнено було поставлено на серйозний ґрунт, однак ніхто не заявив про потребу заведення українознавства в круг предметів університетської науки. Натурально, що в ті часи, коли видання «Наукового Товариства імені Шевченка» були в числі «абсолютно заборонених» для в'їзду до Росії, коли заборонено було друкувати граматику української мови, тоді говорити про українські кафедри було принаймні чудно. Але tempoа mutatur. Проголошення принципів волі слова й наукового досліджу було досить, щоб серед українських постулатів, піднесених громадянством, заявлено було й домагання українських кафедр. Заяву цю подали до своєї професорської колегії одеські студенти в осени 1905 року; мало не одночасно про те саме було подано петиції до рад київського та харківського університетів од гуртів української інтелігенції з Чернігова, Харькова та Полтави. В кінці 1906 року питання про українські кафедри було підняте київським студентством. Збірка 16 жовтня 1906 року постановила домагатись заснування чотирьох українських кафедр у київському університеті: мови, історії, літератури й права (з досліджуванням економічних відносин на Україні). Студентство гаряче піддержувало постанову збірки. Домагання українських кафедр зробилось бойовим гаслом в житті українського студентства в Києві за 1906/7 академічний рік. До університетської ради було подано за підписом 1430 студентів докладно умотивовану заяву про потреби заснування кафедр з українознавства. Всім відома відповідь, яку одержало студентство на цю заяву від офіційного голови університета, ректора: на справедливі домагання студентства ректор заявив, що київський університет содержується на державні гроші і тому, мовлячи, в ньому виклади можуть відбуватися тільки державною мовою. Така відповідь не здивувала нікого, хто був знайомий хоч трохи з київською професорською колегією та її настроєм. І в той час, як київські студенти-українці вислухували від свого ректора сентенції про

«державний» характер університету, в Одесі з початком 1907 р. розпочав виклади української історії українською ж мовою прив.-доцент Ол. Грушевський, а в Харкові історично-філологічний факультет постановив прохати міністерство, щоб заведено було кафедри української літератури й історії. Одеські й харківські професори показали, що для них домагання українського студентства й громадянства зовсім не «пустої звук». А що ці домагання укр. кафедр були виразом гарячого бажання з боку широких кругів українського громадянства.—не показує надзвичайно цікава література «листів до редакції», які почали надсилать до «Ради», а почасти й до «Рідного Краю» з усіх кутків України. Ці листи, з котрих деякі були покриті сотнями підписів. йшли від найрізномірніших категорій суцільства: тут були листи від учнів та учениць різних середніх та низчих шкіл, від вчителів, служачих по різних урядових та приватних інституціях, театральних товариств, робітників, приказчиків, солдатів, селян та ин. Усі листи висловляли гарячі сімнаті справи націоналізації школи на Україні взагалі і заснування українських кафедр в університеті зокрема. Виявився наче всеукраїнський плебісцит, олімп силам свідомого українського громадянства, який показав ставінг поширення української ідеї в масах нашої людности. І хоч як, порівнюючи до кількості української людности, не велике те загальне число голосів, які озвались через ці листи за потребою в заснуванні українських кафедр, але й вони, а особливо ті сотні селянських та робітничих голосів, дають яскраве й вельми цінне свідомство того, що український рух уже починає виходити з вузьких меж кружковщини. І ці голоси не пролунали жарно пошні академічний рік 1907 8 приніс цілий ряд курсів з українознавства не тільки по трьох університетах, що стоять на українській території, але й у Петербурзі. В тому самому кївському університеті, де ще так недавно недолучено читання українських рефератів на археологічному з'їзді, заведено, як основні предмети, українську історію й літературу, при чому виклади іст. української літератури почалися вже з цієї осені: проф. Лобода читає історію нової «малорусской» літератури, а

проф. Перетц—практичні вправи по старій українській літературі. Той же проф. Лобода читає історію «української» літератури на вищих жіночих курсах і на т. зв. вищих вечірніх жіночих курсах. В Харківі проф. Сумцов почав читати *українською* мовою курс української народної словесности, проф. Халаський читатиме курс української мови та вестише практичні заняття по історії української мови; проф. Багалій читатиме історію України з практичними заняттями. В Одесі проф. Ол. Грушевський знову має читати історію України *українською* мовою. В Петербурзі на вищих жіночих курсах д-ка Ол. Смірченко читає українську історію; на черзі стоїть заведення там кафедри української мови¹⁾. Всі ці здобутки ще не єсть задоволення тих вимог, які поставило торік українське студентство, підтримане в цьому громадянством; але вони являються першим і дуже важним з принципіального боку кроком, і через те заснування цих кафедр та курсів—велика моральна перемога української ідеї, перемога, яка принесе в будучности великі практичні наслідки. На темному фоні розбитих надій, серед невдач і розчаровань, які зазнало українство за перші ж два роки свого «свільного» життя—нові кафедри з українознавства служать світлим промінем, котрий освітлює українцям шлях до дальшої культурної роботи; конечна мета якої—прилучення наших широких мас до сім'ї цивілізованих народів.

До певної міри в звязку з справою українських кафедр, що мають задовольнити потребам українознавства, стоїть ще й організація публичних українських викладів. Спорадично такі виклади (д. Стещенко) влаштовувались торік у Києві. З цього року за їх організацію взялося Українське Наукове Товариство в Києві. Статут цього товариства затверджено ще в кінці 1906 року, але перші установчі збори його відбулись тільки весною 1907 року, а справжня робота в ньому почалась уже після виборення головою Українського Наукового Товариства проф. М. Грушев-

¹⁾ Згадати слідче ще за української відділі по класу драми в музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві, де історія укр. драми і декламація викладаються по українськи з початку 1906 року.

ський, який володіє блискучим таланом організування наукової роботи, впробив план його діяльності, прийнятий загальними зборами, а з осені план цей почасті став переводитись в життя. Товариство почало влаштовувати наукові засідання, доступні й для не-членів, з рефератами по українській історії й літературі. Досі відбулось уже чотири таких засідання, котрі викликали велике зацікавлення з боку киявського українського громадянства, особливо—академічної молоді. Тепер ще, окрім цих засідань, Товариство гадає спорудити ряд публичних викладів. Гарні початки дозволяють надіятись, що молоде товариство зуміє витворити на українськїм ґрунті наукове огнище, котре, може, відограє в нашім житті роль, подібну до тієї, яку виконувало й виконує Наукове Товариство імени Шевченка в Галичині. Безперечно, що об'єднання українських наукових сил, тепер ще розріжнених, примушених тупити свої праці з українознавства «но чужих хатах», мусить чимало прислужитись для розвитку національної української культури.

Преса, «Просвіта», кафедри, Наукове Товариство и публичні лекції—оце ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року. Вони послужили тим знаряддям, котрим узброїлось українське громадянство для боротьби за здобуття собі національних прав, для освідомлення народних мас і розбудження серед них національного почуття. Але на жаль, наше громадянство виявило в своїй праці загато мало єдності, мало солідарности, координованости й плановірности. Навіть при тих невеличких силах, які має українство, можно було б краще повести діло, як би не фатальна ростіч, вахля до фракційности й гурківства, що ставить загально-призану рису в характері українців, які не дурно мають славу індивідуалістів. І цю рису доводиться «учитивать», підводячи суму того, що зробило українське громадянство на полі колективної діяльности в культурно-просвітнім напрямку.

Д. Дорошенко.

До юбілея М. К. Зацьковецької.

30 лютого 1882 р. — 30 лютого 1907 г.

Где искусство, где талант,
тамъ и вътъ ни старости, ни
болѣзни, и сама смерть на
полонину.

Ч. Сомъ.

Оці слова незабутнього письменника російського мимоволі спадають на думку, коли згадуєш М. К. Зацьковецьку. Правда цих слів, глибока життєва правда, в чудовому сяєві вічної краси, в світлі логічної аргументації, що таїться в них, в творчій силі, яку відчуваєш од них, виразно і яскраво виступає особливо тепер, коли знаменита артистка української сцени святкує двадцяти-пятилітній юбілей своєї діяльності. Чимсь таким, що не вимагає доказів, що зрозуміло, безперечно, як математична аксіома, здається афоризм російського поета «сумрачныхъ дней», коли прикладаєш цей афоризм до талану такого велетня артистичного, як Зацьковецька. Там, де справжній талант, — там справді немає старости. Талан — вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою роскіш. Для нього нема втоми, що з логікою фактів, настає у «неталаня», у «несредственности». Як той мігичний Антей, він володіє невичерпаними силами великої душі, а замість «маторі—землі», що надіяла героя мігичних часів своїми буйними силами — чарам, талан звертається до джерела свого «дарованія»: до тонкої пси-

хичної організації, до своєї інтуїції, до свого інтелекту, до цілого комплексу своїх природних духовних сил, що ніколи не вмрять в цьому і, як казав Віктор Гюго, роблять із старого (літами) художника юну велику дитину. Талан не вмрає. Він оживає в своїх націдках духовних, він живе в своїх творах все одно, яку-б форму вони не приймали, в тій спадщині, яку він залишає після себе, яку зберігають після його фізичної смерті духовні діти, яку вони цінують, як коштовну скарбницю, з якої вони п'ють, освіжають свої сили, як з животного джерела живої води.

«Сама смерть на половину» справжньому талану, бо глумливо насміхався він над самою смертю і сміється над нею: «Некло, де твоя сила? Смерте, де твоя перада?» Людям страшно од смерті, вони бояться її. За часів ренесанса поети, малюрі, архітекти, письменники ханались, наче потонавчий за тріску, за ідею «не свити забирки». Талан не буде шукати тріски, бо його творча діяльність, по словам В. Гюго, стає йому за міцний гранітний підстап, на якому будучність збудує йому безсмертний пам'ятник. І радісно, як Данте, він усміхався тим поколінням, що прийдуть після нього: з усмішкою людського щастя, як Андрее, з певністю трагічної мужності, як Ніцше, він буде ждати нових людей, знаючи, що для їх духовного народження підготував ґрунт, що його душа, його я оживе, що зерно, яке линув він не попало на «битий шлях», не було розвіяно вітром, а виростало з ґрунту і налілось колосом нового життя, буйного, здорового.

Для талану немає смерті, бо він не вірить в неї, бо його релігія—«релігія надії», релігія перади життя над смертю, життя невмиручого, життя світла, розуму і розвитку. Іноді буває так, що талан, навіть геній, не приймає такої «жизнерадісної» формули. рнадає в песимизм, рознач, безнадійність і гадає, що разом з його смертю настає кінець і всьому тому, що так чи инакше було зв'язано з ним, але наука, особливо після обґрунтованого Гегелем закону еволюційного розвитку, руйнує безнадійність песимістів і, на підставі досвіду історії, як аксіому виставляє апоптоз людського життя, майбутню і повну пераду вільного розумного чоловіка, загального щастя людей, гармонічної культури,

анотеза того царства, яке один із талановитих письменників російських назвав «царствомъ души, полною совершеною гармонією», де будуть чоловіки такими чуйними, як жінки, а жінки такими могутими як чоловіки (*Лунинчарський*). Об'єктивна історія не забуває тих із своїх діячів, хто наближав своєю діяльністю це бажане для людей царство вільного і гармонічно-розвиненого чоловіка. Вона свито зберігає їх імя в Пантеоні безсмертних. Вона шанує пам'ять їх, не забуває тих заслуг, які вони зробили для загального розвитку і ще за часів їхнього життя виявляє свою подяку і пошану до них.

Українське громадянство користується слушною нагодою, щоб виявити свою пошану і глибоку подяку Марії Константиновні Зацьковецькій.

Що таке Зацьковецька? Ну, гарна талановита артистка, чудово грає на сцені, але певже цього досить, щоб приплести сюди і історію, а саме імя Зацьковецької назвати історичним?

Таке запитання, можливе в устах вузького доктринера, обмеженого сектанта, що далі свого носа нічого не бачить і не вміє обхити своїм убогим розумом того величезного зладина, яке має для розвитку кожного народу національний театр в галії, а спеціально для українського народу. Для прихильника об'єктивної соціології, хоч би і з українців, такого запитання не може існувати, бо він занадто гарно знає позитивну роль національної штуки для розвитку рідного народу, щоб негативно або байдуже ставитись до тих заслуг, які виконав в нашій повітній історії український театр, або щоб не схилитись перед іменами тих, хто відіграв, та щеї тепер відіграє, на цьому діяльну, почесну роль.

Отже, коли українське громадянство шанує діяльність М. К. Зацьковецької, то в цьому не можна не добачати певного розвитку цього громадянства, певного доказу його «зрілості». З другого боку, М. К. Зацьковецька заслугує на цю пошану. Може ще не прийшов той час, коли можна «учесть» всю суму того активу, який вона вклала в загальну скарбницю наших національних придбань, може ще не прийшов час для того, щоб

докладно, об'єктивно. із усіх боків оцінити, як діяльність цієї найбільшої артистки нашого театру, так і освітити образ її просто, як людини. Але фігура Заньковецької настільки визначна серед нашого громадянства взагалі, а не тільки артистичного, настільки імponentна, що було б просто злочином не подати хоча-б коротенької і загальної характеристики її артистичного талану і не поспробувати висвітити національного значіння діяльності її на українській сцені. Потреба в такій характеристиці являється тим більш необхідною, що в українській літературі, присвяченій спеціально театральним питанням, ми знаходимо велику прогалину в цій справі: крім невеличкого етюда про М. К. Заньковецьку в «Корифеях Української сцени» (стр. 126—143) і коротеньких відомостей та рецензій на гру М. К., розкритих по різних газетах та журналах, цікавий не знайде слів нічого.

Ми особисто не надіємось, щоб наша ювілейна сільветка загатила цю прогалину, але разом з тим гадаємо, що вона не буде зайвою для всіх, хто цікавиться долею українського театру і «не байдуже» ставиться до таких незвичайних—величких артистичних сил його, якою є М. К. Заньковецька.

М. К. Заньковецька безперечно величайша попка серед нашого театру. Вже з перших же кроків своєї артистичної діяльності вона придбала собі ім'я талановитої артистки, яке що далі, все більш ставало популярним. Її названо «гордістю» українського театру. Такий визначний і заслужений діяч української сцени, як М. К. Садовський, сам талановитий артист, називав її «вєлетнем і таланом», а її гру «божественною і художньою» (*Мої театральні спогади* Літ. Наук. Вісти, 1907 р. кн. VIII—IX стр. 199). Розумний театральний критик А. С. Суворін, побачивши гру Заньковецької, з першого-ж разу всловився про неї, як про могутню артистичну величину. «Это актриса съ талантомъ большимъ, самостоятельнымъ, оригинальнымъ: натура, вся сотканная изъ самыхъ чувствительныхъ нервовъ».

Подвижность ее лица и всей ее фигуры подчиняются душевным движениям с необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша из драматических порывахъ, или из болѣе спокойныхъ проявленій жизни: она везде—сама правда, поэтическая правда во всей ее прелесть. Это одна изъ тѣхъ *немногихъ*¹⁾ артистокъ, которая съ перваго же слова на сценѣ говоритъ вамъ о своемъ выдающемся талантѣ и его свѣжести, незанятности никакимъ подражаніемъ къ кому бы то ни было» («*Холодъ и Холодушки*» А. С. Суворина, стр. 8, 10—11). Що далі—отзиви Суворина про талантъ Завьковецької починають ставати більшъ прихильними до артистки. «Нить гдѣ истинный талантъ, нить гдѣ настоящее актерское творчество, напоминающее Мартынова и Щепкина... Отблески чувства, звучація то нежностью, то горемъ, то мольбою, то отчаяніемъ, то дѣтскою наивностью, передаются г-жею Завьковецькою, ее чудеснымъ голосомъ, съ такимъ совершенствомъ, что не знаешь, есть ли какіе недостатки въ ее игрѣ. И прямо говорю, *Фруид* такой артистки я никогда не видалъ. И сравнить бы ее съ Саррой Бернаръ, но эта артистка никогда меня не трогала, тогда какъ у г-жи Завьковецькой очень много чувства и первости въ игрѣ». (Ibid. стр. 16,—19). «Это артистка сама по себѣ, инстинктъ самостоятельная, никому не подражающая, артистка съ душою, съ необыкновенно развитою мимикою, чувствительными нервами и изящной фигурой». (стр. 14) *Подобной* артистки нѣтъ у насъ и за всю нашу память не было. Это дарованіе необыкновенно высокое, разнообразное и чарующее» (стр. 63).

Ми напомниме навели докладні цитати з театральних рецензій визначного російського критика про гру, характер і розміри таланту нашої артистки, щоб визначити з одного боку, як не помилчилися ні українська публіка, ні д-Садовський, ні нарієнті. д. Суворін, коли привітали в особі М. К. Завьковецької палачайшу артистичну силу, з другогож боку для того, щоб показати.

¹⁾ (Куреня наш, як і далі. С. П.)

що й д. Суворін всеж не схарактеризував цілком характера талану артистки і не сказав останнього слова про неї.

Заньковецька цілком самобутній талант. Вона прийшла на українську сцену *без школи*, без впливів певного напрямку артистичного, без попереднього досвіду спеціально що до українського репертуара. І не дивлячись на це, вона зразу-ж стала на своє місце, наче призначене їй самою долею. Її гра з першого ж разу визначається надзвичайним почуттям художньої правди, глибокою вдумливістю в психологію певного персонажа, детальною обробленістю характерних рис останнього. Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуїцію, що до зрозуміння цього персоналу: ні, вона вміло і сміло аналізує різкі моменти з його психічних переживаннів, і аналіз цей настільки вірний, що театральна критика не робить їй закидів, бо те чи інше місце з певної ролі, яку виконує артистка, не тільки в психології цього персонажа; навпаки, своїм аналізом артистка часто поправляє самого автора, робить більш ясними, виразними і ефективними моменти, ледве зазначені, ледве намальовані останнім, — але ніколи цей артистичний аналіз не розривається на одірвані, не зв'язані між собою куски. Артистка виявляє величезний талант синтетичної творчості. Аналіз і синтез у неї гармонічно з'єднуються і разом дають той закінчений навіть в найдрібніших деталях своїх образ певного персонажа, який вражає глядача своєю правдивістю, до життя, до живого оригіналу, якого може й не зустрінеш *таким*, яким він здається в грі артистки (слова, рухи, міміка, інтонація чи модуляція голосу і т. д.); але який мусить десь бути, бо окремі риси цього персонажа ми завжди зустрічаємо в тисячах живих людей. Цю прикмету справжнього сценичного талану — *творити* живі образи намальованих автором психічних типів, одухотворити їх, робити їх живими на сцені — якось особливо помітно в творчості Заньковецької. І для того, щоб подолати нею в такій великій мірі, як володіє Заньковецька, для того, щоб наблизити «справду» автора до правди самого життя — одного талану мало. І коли нам доводилось бачити гру артистки і сильно, з захопленням стежити

як вона сміло розширяє, роздвигас ті межі, в які автор поставив певного свого персонажа, але які показалися артистці вузькими, тісними, ми мимоволі ставили прогноз, може й «сдераків» з першого погляду, але на нашу думку, вірний: ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обрив в ситуації може братись тільки *геній*. Тільки він один має в собі необхідні сили для того, щоб не переборщити в цій справі через край, щоб додержати чуття художньої міри і зупинитись в своїй сценичній творчості певного психичного тону на тій точці, де цього вимагає правда життя. Ті-ж самі думки про геніальність Зап'яковецької, як артистки, виникали у нас і тоді, коли ми стежили і за тими «операціями», коли артистка змілою, досвідченою рукою випускала окремі міста з своїх ролів, які, на її думку, здавались зайвими, недотичними, а може й шкідливими для суцільності враження від того персонажа, за психічну інтерпретацію котрого на сцені вона бралась. Такі операції над твором драматурга-письменника ніколи не нагадували експериментів недосвідченого лікаря, що часто кінчаються трагічно для об'єктів цих експериментів, а скоріше операцію професора-хірурга, який зміло і з користю для життя, вирізує, ну хочаб, «сліпу кишку», непотрібну для організму. Можливо з приводу таких «операцій» з боку Зап'яковецької пригадати слова Лессінга, який правдиво зауважив, що «справжнім артистом можна назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, викинувши з нього все, що має характер випадковості, що має другорядне значіння».

З цього боку М. К. Зап'яковецька дуже нагадує відому світову і, по загальному признанню європейської театральної критики, геніальну артистку Елеонору Дузе, яка значилася «сидняти руку» навіть на такого могутнього психолога-драматурга і знавця сценичної техніки, як Ібсен. Ця аналогія має лише формальну, зовнішню схожість. Зап'яковецьку можна б було рівняти з другою геніальною артисткою Саррою Бернар по розмірам талану, по силі того враження, яке залишають обидві артистки своєю грою. На великий жаль нам особисто не довелося в життю ба-

чити великої європейської знаменитості і через те ми не можемо покористуватись порівнюючим методом, щоб додержати до кінця і обгрунтувати зроблену нами аналогію. Різниця між нашою артисткою і С. Бернар в загальних рисах полягає, головним чином, в тому, що остання—артистка «холодного розміркованого розуму», тоді як Заньковецька—темперменту, величезної, дивною по своїй інтенсивності інтуїції. Артистки першої категорії можуть дивувати пластичністю, обробленістю своєї гри, обдуманістю, закінченістю техніки, аналізом психології персонажу, але їм завжди бракуватиме безпосередності в виконанню, простоти, чуття-подумля, яке не тільки свідчить, але й гріє, яке являється психологічною предпосилкою для синтетичної творчості артиста, а з образів, створених ним, робить живі тині, живі істоти, судячи до того, що вони здаються аж єдиним Guss, а не створеними довгою, упертою роботою холодного інтелекта. І в Заньковецькій власне вражає ота невичерпана криниця артистичної інтуїції, дякуючи якій вона схоплює характерні риси і основні прикмети психологічної природи певного персонажу і на підставі лише цих рис розвиває неічітний образ останнього до найдрібніших деталей, до логічного кінця. Ця характеристика для талану Заньковецької риса допомагає їй навіть з «мертвих» з літературного боку тинів робити живих істот на сцені, забувати петалановитість автора і концентрувати всю свою увагу на тому цікавому процесі артистичної творчості, який відбувається у артистки. Не дивно, що українські театральні рецензенти так мало присвачували в своїх рецензіях уваги тим пьесам, де існувала артистка, і зупинялись здебільшого на грі останньої. Така вже сила геніальної природи, що вона примушує реагувати на її впливи, на її акцію, все іно, чи буде мати місце вона в сфері наукової творчості, чи в сфері більш приступній і зрозумілій для загалу—творчості артистичній!

Називаючи Заньковецьку артисткою *геніальною*, ми робимо тільки логічний висновок з того аналізу, в цілому дуже розумного і вірного, який зробив д. Суворін в своїх театральних рецензіях над грою нашої артистки, і на підставі якого він спро-

бував подати загальну характеристику її талану. Фігура Заньковоцької, широстає, таким чином, серед інших визначних талановитих артистів нашого театру, і ми особисто не вагаємось назвати її *першою величиною української сцени*.

Як і кожна геніальна поема, Заньковоцька діяла її рівнявала свої сили артистичні самостійними шляхами, оригінальними, пробитими і утвореними власними зусиллями, санкціонованими власною творчістю. До Заньковоцької українська сцена не створила сценічних типів жіночих, останні з'являються на ній лише з появою нашої артистки, і коли такий тонкий знавець сцени, як польський драматург Шибишевський, каже, що актор перш за все повинен бути смілим, одважним, повинен володіти цими характерними прикметами кожного творця, повинен прокладати нові шляхи і собі і іншим, то це, більш ніж до кого з українських акторів, може бути однесено до Заньковоцької. Бо власне її талант, що до смілої інтерпретації жіночих персонажів української драми, що до розуміння психології цих персонажів і живого змалювання їх на сцені, не знає собі чогось подібного і рівного. Нам не стало б міста в нашому парисі, коли б докладно спитались над актами творчої смілості артистки і на підставі аналізу гри її в кожній із тих ролей, за які вона береться, показати, наскільки вона відповідає тій вимозі, яку Шибишевський називає *conditio sine qua non* справжнього артистичного талану. Нам довелось б в такому разі спитатись над психологією творчості українських драматургів, визначити їх помилки і дефекти в змалюванні певних літературних типів жіночого персонажу: робота ця тяжка і марудна, виконувати яку зараз ми не маємо ні бажання великого, ні часу, ні, нарешті, міста. Не спитуючись через те над даним питанням, ми обмежимося лише констатуванням, що Заньковоцька навіть з таких мелодраматичних фігур, якими є мало не всі жіночі персонажі з пьєси Кропивницького, робить справжніх, живих людей, апотеозує їх страждання настільки чудово, захоплююче, настільки вірно з психологічного боку передаючи в своїй грі найдрібніші перипетії з їх психічних переживань, наскільки може це зробити геній, ве-

летень-талан, творець—скульптор, що з грубого, сирого матеріалу робить дорого-цінний, коштовний утвір штуки. Українська література драматична не може похвалитись, що її літературні творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордістю заявити, що з тієї глини, яку давали її артистам українські драматурги, вицвілювано дивні своєю пластичністю, розкішні симетрією, божественні своєю ідеєю образи сценічної штуки. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Зацьковецька.

У неї були природні дані для того, щоб бути творцем. Але геніальний творець не зразу стає таким; йому, більш ніж кому іншому, потрібна поважна робота над собою, над розвитком свого геніального талану, над постійним його удосконаленням... Гете правду сказав, що художник ніколи не родиться на світ божий «совершенством»: його око петропунтим розкривається на світ, його свіжий погляд щасливо схоплює зовнішність, пропорцію, ракурс, але для складної композиції, для розпізнання світа, тінів, фарб, характерної пози йому може бракувати природжених прикмет, чого він може навіть і не зауважити». От через що геніальний поет радив молодим талановитим художникам швидко вчитись у освічених художників, як старих так і новітніх часів, прорікаючи їм в протилежному разі залишитись далеко позаді власного природного талану. Порада Гете в однаковій мірі відноситься до кожного артиста. До артиста сценічної штуки її можна взяти в подвійній пропорції: яким би талановитим останній не був, він ніколи не дійде в своєму розвитку до вищого «ступня, коли не буде працювати над собою швидко, постійно, невпинно. Однієї інтуїції тут мало: поруч з нею мусить йти інтелегентність, освіченість, знання, постійний творчий інтерес до всього, що так чи інакше зв'язано з сферою сценічної штуки. Тільки в такому разі його гра поспітиме печать талану, коли ж у нього с розвинена величезно-природна інтуїція, вона стає «совершенством», що в найвищій стадії сумежить з геніальністю, з тм, що д. Садовський характерно називає «божественністю» гри. І тільки в такому разі талант, навіть велетенський, не спли-

няється в своєму розвитку, а буде далі розвиватися, виявляє свою многогранність, красу, свою силу, свої чари. Коли ж він не бде назустріч отій породі, яку висловив Гете, і «привчається до байдужого відношення до штуки, публіка», по словам великого італійського трагіка Густава Сальвіні, «сплатить йому такою самісенною байдужістю до театру». От через що ми так часто, особливо на українській сцені, зустрічаємо силу «талантів», що обіцали стати «другою» Заньковецькою, «другим» Садовським, Сакегаганським, але й на половину не наблизилися до них. Це ті іскри, з яких ніколи не вибухнуло полум'я, це ті квітки, які зіваляли, не розділивши буйним пахучим цвітом, це ті, що занехали даний їм долею талант і не внесли ніякої цінності «в капітал» нашого естетичного побуту.

Про нашу артистку цього не можна сказати. Вона не тільки не зупинилась «на мертвій точці», досягнувши певного розвитку і слави, а йшла наперед в своєму розвитку, прикладаючи всіх сил, щоб ті зерна артистичні, які кинула в глибину її тонкої психічної організації мати-природа, виріли в настільки колючий, живий і здоровий, і животворний, як саме життя. І коли похвала заурядного актора збиває його з пантелику, прищеплює йому самонадійність, переоцінку власного талану, то для такого велетня, як Заньковецька, це було тільки імпульсом до дальшої роботи над собою, новою іскрою, що запалювала горючий матеріал її артистичного патхнення. Воно вибухало, що дали—з новою силою, з новою красою, з новою різноманітністю одтінків, ефектів найдрібніших деталей. «Байдуже відношення до штуки», до своєї гри на сцені, до кожного персонажу, який доводилося їй грати, ніколи не мали міста в діяльності Заньковецької: навпаки, мало місто як раз протилежне, доказом чого може бути хоча-б такий характерний факт, що театральні репетиції якоїсь пьєси, де брала участь Заньковецька, на яких звичайно актор лише памічас загальні контури своєї гри в день вистави, не мали в очах артистки особливої різниці од самого спектаклю, і на них вона так само розвертала всю силу свого захоплення, своєї

ливної експресії, всю правду тих переживаннів психічних ситуацій, в які автор-драматург поставив персонаж.

Театральна критика відкреслює характерну рису талану Заньковецької і її гри, а власне: глибоку вдуманість в психологію персонажу. І той, хто хоч раз в життя бачив Заньковецьку на сцені, сирани не забуде цієї риси. Здається, що артистка — це жива істота, живий, конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болісними переживаннями, що ті гіркі слози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і крають його—сиракші, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як живий чоловік, що сам знав багато горя і мук в житті. Здається, що цими слозами артистка-чоловік скаржиться на безталання, на життя, на махуху-долю, що мольба або прокляття цієї долі—то мольба і прокляття артистки-чоловіка за ті шипи та терна колючі, які поранили її душу, пошматували серце, розбили її ілюзії, понівечили її я. Заньковецька геніальний талант і—як кожен геній—многогранний. Однакова вона і в ролях драматичних, комічних, інгеніє. Але найкраще, найглибше, найбільш рельєфно і виразно виходять у неї ролі драматичного амліва. І от, коли бачили її в таких ролях, вона здається реальним відображенням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її вражливю, ніжню організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому життю, обібрало віжню, як мімоса душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очи кожному виявити всю глибину того руйнівного впливу, який воно має на людей. Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, свідцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення цих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі

жінки. Її скарги на мачуху- долю, її мольба і прокляття. Псльози і часами роспач страшенний, і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сльоз повиростають квітки запашні—вільного гармонічного життя нашої нації,—то все пагадує пані національні муки і пані надії. І як Шевченка, по Костомарову, український народ наче обібрав для того, щоб він оновлював в своїй творчості поетичній страждання народні, так і Заньковецьку обібрала сама доля української нації для високої місії: стати самій, як сценічне оновлювання страждань українського народу.

Чи бачимо ми Заньковецьку в ролі «Наїмички», чи в ролі обманутої і ображеної українським паном дівчини, чи в ролі задавленої тяжкими умовами життя жінки — нам мимоволі здаються страждання кожного з цих персонажів частиною національного горя, яке вросло органічно в життя народу нашого, виявляючись між иншим в стражданнях найбачок, покриток, ображених, зневажених людей, приймаючи різні відтінки, різні фарби, нюанси, але складаючи разом один довгий ланцюг, який тягнеться через всю історію нашого народу.

До безнадійних висновків ми прийшли б, коли б признали, що логічним кінцем кожного страждання, як акта ісихічного, є смерть, є спинення живого життя. Ідея страждання, поскільки вона оновлювана в творах найвишараніших письменників світових—Оскара Уайльда, Боллера, Едгара По, Достоевського, Гоголя, Андрєєва, Метерлінга, Шевченка, Міцкевича, Гейне, Шіпсе і ин., таїть в собі елемент здорового життя, елемент надії на побіду радості і здорового щастя над муками і страхами життя. Хоч українських драматургів і не можна рівняти по розмірам свого талану з зазначеними іменами, але і їх творчість всеж має спільну рису з творчістю згаданих письменників: в основі її лежить теж невмируча надія на те, що колись настане царство світа, права, правди і вільного чоловіка. Українська драматична штука таїть в собі, таким чином, не тільки елемент горя, але й ембріон, малий, ледве ще виразний ембріон, радісної надії і гармонії життя. Хай зміняться умовини останнього, хай чоловік одержить можливість виступити хазяїном життя,—о, він той

гармонізує його на початках працї, він приносить це начало в сферу соціальних відносин,—і на цьому базисі, зреформованому, новому—вирастає нове життя, родиться новий чоловік, красивий, сильний, духовно-багатий,—тоді і тільки тоді страдальчий образ «Наймички», опоетизований Заньковецькою, воскресне, але не як образ страждання, а як образ вільної Харитини, не наймички, не покритки. Вона, ця Харитина, сама буде участницею-творцем життя. Вона відчуватиме гармонію життя, і найінтимнішим рухом її серця не ставатиме на переносі розлустики-буржуа Цокуль. І як чудово передає Заньковецька оцей *новий* момент в українській драмі—момент, коли наймичка «Лісова квітка», ледве не згублена українським «культуртрегером»—панічем («*Двічі до церкви еклектике, та сам у ній не бравс. Л. Ілюської*»), кличе тисячелену особистими інтимними психічними переживаннями учительку до людей!.. Треба йти віри «золотим надіям» на краю долю української наймички, на краю долю українського соціально-покривдженого класу, щоб так стільно, правдиво і *переконливо* передати цей момент. Віру цю ми бачимо в грі Заньковецької. І певні, що свою віру Лісової квітки вона передала не одній тисячі тих, хто чарується її грою в цій ролі. Так, туди до людей—до темних, неосвічених людей, до мільйонних мас українського народу треба йти і нести їм проповідь працї і світла! Євангелія, надії—чекують

«по курних хатах мужицьких

«по вартатах ремісницьких,

«по містах педолї й сїлі» ..

Арістотель-філософ, виснажуючи значіння трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача цікавий психічний процес: чоловік звільняється від страху перед реальними дисгармоніями життя, привчаючи себе рахуватись з ними, а не затулювати очей на них і трагічно побиждати їх в художньому змальованню. Філософ-публіцист наших часів—Луначарський справжнє завдання театру бачить в тому, щоб він «вооружив-

лись всіма средствами повѣшнаго scenicкаго искусства —
поприсать души стущеннымъ, пламеннымъ изображеніемъ мукъ,
тревогъ и побѣды духа». Роль артиста, як живого виконавця
цієї високої місії, набуває, таким чином, величезної відпові-
дальности і вимого од нього не тільки розуміння драматичної
штуки вагалі, її природи, суті, але й класної творчости, яка
стоїла-б в повній гармонії з зазначеним завданням театру. Нам
здається, що М. К. Зайковецька є одною із тих нечислених
спів снтовой сцени, які цілком відповідають своєю грою великій
місії театру. Бо її гра — то справді «пламенное, стущенное
пображеніе мукъ, тревогъ и побѣды духа», бо глядач, разом з
нею, переживає в своїй душі всі перипетії нескінченної боротьби
персонажа, приривається дивитись страхам життя в очі і запа-
сається з грі великої артистки почуттям глибокої, активної
любви до людей, найвищу стадію в розвитку котрої так чудово
аформулував Христос: «больше сіа любіе ніктоже імать, да кто
душу свою положитъ за други свои». Не раз і не два викликала
артистка гарні сльози у глядача і глибоке спочуття до долі
дівчини, жінки, вагалі до чоловіка, якому замість радості і щастя
товарише лише в житті гірські отрути, якому лише життя і
жаль пориває, замість того, щоб на ньому сіяв промінь щасливої
успішнї.

За ту «божественну» гру, якою чарує українську театральну
публіку Зайковецька, її нагороджують бурхливими оплесками,
часто засипають квітками, але, на нашу думку, найкраща наго-
рода для артистки — то оті сльози, ота активна любов до людей,
які викликає вона у глядачів українського театру.

Такий талант, як Зайковецька, зіслугує пошани і припання
з боку українського громадянства не тільки через те, що вона,
як і кожен справжній талант, збагачує нас новими *цінностями*
естетичними. Театральна штука має не тільки естетичне зна-
чіння, — театр разом з тим і величезна соціальна сила. «Справжня
штука не може, каже Ріхард Вагнер, віднятися із становища
цивілізованого варварства інакше, як тільки спираючись на наш
великий соціальний рух. Штука і соціальний рух мають одна-
ноவர்-дк. 1907.

вою мету; та ні перша, ні другий не зможуть осаніти її, коли не будуть йти до неї спільно». Чим більше актор талановитий, сміливий, чим більше він володіє тайнами творчості, тим більшу соціальну роль виконує він в своїй діяльності, коли, маючи своєю грою на сцені боротьбу персонажа з певними матеріальними обставинами або психічними ілюзіями, перешкодами,—показує громадянству той шлях, яким воно мушить йти і в власній діяльності, щоб гармонізувати життя, щоб наблизити чоловіка до того ідеалу, який малювався геніальному Ніцше в його думках про Übermensch'a «сильного чоловіка — близького до бога», світле розумне створіння. Тут актор-талан подає руку безсмертному Гейне і разом з ним йому з уст виривається чудові слова: «Ми допомагаємо добробуту матерії, матеріальному счастью народів через те, що нам відомо, що божественність чоловіка виявляється і в його фізичному існуванні, а лише її страждання руйнують або зневажають його тіло, створене по образу і подоби Божію»—а через це гине і дух... Ми засновуємо демократію однаково радесних, однаково щасливих, однаково недосконалих людей». Талановиті діячі театру, творці штуки являються, таким чином, такимиж діячами історії, архітектами життя, як політики, як проводарі соціальних рухів, як професори, культурні діячі. Талановиті діячі української сцени, а між ними Зацьковецька на першому плані, своєю грою виконували величезну роль в загальному розвитку українського народу, і через це спеціальна заслуга Зацьковецької з соціального боку являється досить імпонуючою, постільки, нагадуємо, постільки питання штуки тісно зв'язані з питаннями соціального характеру.

Доведеться тільки пожалкувати, що Зацьковецькій, через убогість театрального українського репертуару на драми з широким соціальним змістом, не довелося доси прислужитися соціальної свідомості українського народу в такій великій мірі, як це дозволяють сили її велетенського талану.

Серед українського громадянства, доводилось чувати занитання:

Що таке М. Зацьковецька уявляє з себе, як свідомо українка? Доводилось навіть вислухувати доволі ідіотичні відповіді на це, що—мовляй—артистка і більш нічого. Ну, а відомо, як думає українське громадянство про українського артиста: «шантрапа», варвар сцени, губитель її, абсолютно мертвий матеріал з національного боку: в ліпшому разі—чоловік, що крім сцени нічим не цікавиться. Поскільки такий огудливий погляд не відповідає дійсності, поскільки серед театральної дружини українського театру починають пробивати собі шляхи ідейні впливи, свідомі національні сімнаті—я коротко висісни в своїй статті «Про союз українських акторів» (Див. Україна 1907 року ч. VIII — IX). Щож до Зацьковецької, то заштанпа і відповіді про її національну фізіономію просто дивують своєю наївністю.

Що таке Зацьковецька, як *свідомо, знамено свідомо* дівка української сцени, це наикраше вона довела своєю 25-літньою діяльністю на ній. Могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені, талант, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в Малий театр А. Суворіна, в московський театр Корна; не дивлячись на те, що на російській сцені гра його оплачувалась би незрівнянно більшим гонораром, що тут ждала його ще більша слава—все ж залишився служити рідній сцені, рідному театру. З цього боку надвичайно характерною для показника національного розвитку Зацьковецької і її глибокої любови до рідної штуки театральної являється випадок з закликом актриси перейти на російську сцену в театр Суворіна. Ще раніш Зацьковецьку прохали залишити українську сцену і перейти на більш широкий репертуар російській. Актриса одказувала рішуче на ці заклики і категорично заявила, що вона залишиться на завжди на рідній сцені. Це одначе не помішало д. Суворіну уже в 1899 р., коли в Петербурзі святкували пам'ять Котляревського з приводу столітнього юбілею відродження нової української літератури, а взяти участь в цьому юбілею згодилась і Зацьковецька, наважисе

приїхавши для цього в Петербург, не, кажемо не помічало Суворіну знову спробувати сласти і переконати артистку перейти першою примадоною до його театра.

Біла уборної артистки стовав патови молоді, письменників і прихильників її талану, що прийшли за вулицю особисто привітати її. В присутності публіки Суворін звертається «до самої любимої, скромної и самої талантливої актриси» з проханням ошчасливити «русскую сцену» і покинути українську. З сльозами на очах артистка відповіла.

— «Наша Украина слишком бедна, чтобы ее можно было покинуть. И слишком люблю ее, мою Украину, и ее театр, чтобы принять ваше предложение».

Бура одлестів молоді і всіх, що стояли біля уборної, заступила слова Суворіна, якими він хотів переконати М. К., що перехід на російську сцену був би тільки в її ж власних інтересах, бо вона, мовляв, мала б змогу ще більше розвинути свій талант. Аргументація була, звичайно, зайва, і той, хто звертався до неї, не знав всієї сили тих національних сімнатій, того глибокого національного активного дуття, яке тайла в собі до «свободі України» її вірна штипа, її геніальна гордоць — Марія Константинова Заньковецька.

Наскільки активною була любов артистки до рідного театру, то рідного слова, взагалі — до інтересів і долі рідної країни, показують цікаві факти, про діяльну участь Заньковецької в справі усунення тих труднощів, з якими звязана була постановка українських п'єс або дозвіл цензури на виставу нових. Маючи досить «широкі звязи» через свого брата з «значними особами» Петербурга, Заньковецька заше використувала ці «звязи» для того, щоб добитись дозволу од цензури на нові п'єси. Багато допомогав артистці в цій справі її рідний брат Ед. Конст. Дадковський (гвардійський полковник), і не одна п'єса українських драматургів мусить зашчичувати його заходам та клоцотам, що побачила світ в «слоті часу» для українського слова взагалі і для українського театру зокрема. Для характеристики Заньковецької,

як сідомою українки, можна б було привести чимало фактів про участь її в спектаклях, які ставились для просвітних справ, на користь українських просвітних та громадянських інституцій, про її матеріальну допомогу окремим дітям українським, які через «незалежні обставини» опинились в скрутному становищі. Але ми не будемо спинятись над цією стороною життя великої української артистки. Це — обов'язок майбутнього біографа її, який повинен нам подати докладний життєпис артистки, потреба в якому відчувається некуче вже тепер. Цікаво також було б, коли б по можливості докладно висвітнено було в такому життєписі естетичне життя артистки. Її відносини до української театральної справи, до окремих представників її, з якими їй доводилося мати ті чи інші стосунки: не була б дуже цікава сторінка із історії нашого театру і, ми певні, випула б не один промінь світла на темні і невияснені ще в нашій літературі моменти його існування.

Ще більш, ніж ця сторінка з життя Зайковоцької, має інтерес для громадства питання про те, під якими ідейними впливами росла майбутня велика артистка, з чому і в якій мірі повинна завдячувати вона першим проблескам свого таланту і сімнатіям до штуки взагалі і до української штуки зокрема.

Це все питання першорядної ваги, коли ми хочемо зрозуміти і висвітлити собі психологію артистки і ту еволюцію, яка відбувалась в її душі, перш ніж артистка ринуче стала на той шлях, з якого вона не збокувала протягом аж 25 років, який її привів до слави і придбав їй ім'я одної з найвидатніших артистичних сил, яких тільки знає світова сцена. Автор коротенької і гарно написаної біографії Зайковоцької в «Корифеях Української сцени» подає лише уривчасті відомості про цікаві для нас питання. Ми маємо деякі нові, правда, уривчасті факти вид. справи і гадаємо, що вони в деякій мірі доповнять ті відомості, які подано в згаданій нами біографії.

Отже, які були перні артистичні впливи на майбутню артистку, од кого вони походили, яку силу мали?

М. К. Заньковецька, по батькові Адамовська, народилась в с. Заньках, ніжинського повіту, чернігівської губернії. Дитячі роки артистка провела на селі, серед умови селянського життя. Родина Заньковецької—дворянська. Недостатків, злиднів не терпіла. Вже з малих літ Заньковецька любила співати і навіть прохала свою няньку співати їй пісні. Пісні, звичайно, були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко западали в душу малої дитини. І вона поперемінно благала няньку співати то „большую“ то „малую“ пісню. Так дитячою мовою називала дитина то голосні то тихі співати. Дитиною чотирьох років Заньковецька вже уміла співати романси і охоче, залюбки слухала гру на роялі. Взагалі, родина обетанова надзвичайно сприяла розвитку музичного життя майбутньої артистки. Батько її був невмирущий меломан. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співати, концерти в кругу близьких знайомих. З другого боку величезний вплив на розвиток музичного чуття артистки мали народні мелодії, до яких вона звикла з малих літ. Цікаво зазначити характерний факт з дитячих років Заньковецької: часто вона втікала з панського дому на вулицю, до селянських дітей, а назад поверталась здебільшого без одяжки, без черевиків, в одній панчосі: все роздавала бідним дітям. З 8 років Заньковецька училась в Чернігові, в пансіоні Осовської. Тут вона потоваришувала з своїми подругами сестрами.—Вірою і Марією Марковичівнами. Марія була однопітка Заньковецької, Віра на декілька років старше її. Але різниця років не існувала для подруг. Їх звязала однаковість артистичної вдачі. Подруги написали разом драму «Шалабань и Шалабанша», в якій висміювали своїх учителів і добили виставляти її перед своїми подругами. Заньковецька грала учителя—Шалабана.

Перший спектакль, враження від якого глибоко западали в душу майбутньої артистки і на якому їй довелося побувати в Чернігові, був уряджений трупою прибувчих артистів, на чолі якої стояли Гейбонич і Мри-Гейбонич (мати відомої російської артистки Дибірової). На спектаклі багато було учениць з пансіона Осовської. Зауваживши, що ученицям дуже подобалась ви-

става, начальниця пансіона для розваги поставила аматорську виставу силами самих учениць. Заньковецька грала роллю Феї і мала найбільший успіх. Вже тоді видають на очі уміння її надзвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талант балерини, тоді як його жінка — талан співачки. Успіх Заньковецької в спектаклі не міг, звичайно, не приваблювати її уваги до штуки: театр починав все більше і більше приваблювати її інтереси. Але в цьому своєму інтересі вона ще більше укріпилась під впливом учителя російської мови і словесности М. Андр. Вербицького, коли вже поступила в гімназію. Вербицький — дуже симпатична людина, чоловік освічений, поступовий: він був гарним учителем і другом своїх учениць. Слухавши одного разу, як Заньковецька (вона тоді була в 4 класі) читала на лекції словесности Антігону, він здивувався тому, дивному для 14-літньої дівчини талану, з яким вона, ні, не відповідала „заданий урок“, а виконувала наче на сцені монолог грецької героїні. „Просите отца, чтобы онъ отдалъ насъ въ театральную школу!“ — вирвалося йому з уст, коли учениця скінчила читати. Учитель не помилився, одкривши талант артистки у своєї учениці. Вже через 20 років старим зустрів він ученицю, ім'я якої дунало по Росії. І щасливий своїм пророкуванням, сказав: «Хуже таки моя, моя доня!» На 16-му році Заньковецька прохас батька одати її в театральну школу, але прохання не зустрілає прихильности у батьків: їй одказують. Для того, щоб хоч трохи заспокоїти потребу дочки знайти вираз для того артистичного чуття, що починало розвиватись у неї, батько дозволяє їй брати участь в аматорських спектаклях, які влаштовувались у Ніжани на користь ліцеїстів, вихованців топерішнього історико-філологічного інституту. Заньковецька брала участь між иньшим в таких п'єсах, як «Вѣда отъ пѣзнаго сердца», «Коней безсмертний», «Вспышка у домашняго очага». В кожному із цих спектаклів вона мала колосальний успіх. Кожний виступ переконував молоду артистку в тому, що її справжнє «призваніє» — сцена. Але батьки її слухати

не хотіли про це і одказували на її прохання поступити в театральну школу або в консерваторію.

Заньковецька одержала можливість виступати в українських спектаклях в Бендерах, де разом з цєю виступав також і Садовський. Першим українським спектаклем, в якому брала участь Заньковецька, була „Наталка-Полтавка“ В цій же ж таки пьесі і довелось їй дебютувати вперше і в трупі Кропивницького (1882 року), яка грала тоді в Єлизаветі. Автор цитованої нами коротенької біографії Заньковецької зауважує, що „при першому показанні на сцені М. К-на так оробіла, що чуть-бачило не упала“ (стр. 130). „Роботу“ артистки повністюся їїми інтригами, які зустріли її при першій же появі на сцені. Ці інтриги настільки праяснили молодому дебютантку, що так ідеально змішалась на театральну штуку і на акторів, — що вона дещо-дещо не полюбила з першого ж разу української сцени. Але за прихильність, щирість, які вона зустріла з боку краєвих сил трупи Кропивницького Карпенка-Карого, Стояна і особливо Садовського, перемогли перше неприємне і боліоче враження від української сцени, і вона залишилась в трупі Кропивницького. Зараз же стала виступати в головних ролях і прибрала собі ім'я талановитої визначної артистки. З 1883 року М. К. вступас до трупи Садовського. Потім постійно перебувала в трупах Суслана, Квітки, Кропивницького, Полька, а починаючи з 1907 року, коли знову закладався трупа Садовського— вона повертас до неї, де виступас в генер з великим артистичним успіхом, зливочись найкращою силою і гордостю її.

Такі коротенькі відомости з життя нашої артистки; вони, звичайно, в сотій долі не кажуть про справжню складну і багату фактами біографію Заньковецької. Та всеж, якими короткими і уривчастими вони не є, яку обмаль матеріалу вони не дають для біографа артистки, всеж на підставі їх читач може уявити собі дорогий образ талановитої артистки і оцінити благородство національне і глибоку любов до рідного народу, які виявила артистка протягом 25-літньої діяльності на українській сцені. На довжому шляху цієї діяльності росла не тільки одна слава,

не тільки рози і квітки.—там було багато тернів, колючих і болючих тернів. Як і кожні терни—вони ранили і завдавали болю. Але цілючим balsamom од нього для артистки була любов її до рідної штуки, яка з свого боку була лише частиною більшої—вельми гарячої і активної любови до «бідної України». І однією контрпоїєю того естетичного капітала, який принесла Зашковецька рідному народові, його естетичному розвитку, «бідна Україна» може назвати її любовю і вірною дочкою своєю, Зашковецька, як артистичний національний велетень, в історії відродження української нації відіграла величезну роль, яка особливо вразиво виступить перед нами, коли ми заведемо значіння в ній великий вплив нашого національного театра, блискучою зорею котрого і її прикрасою наша артистка стала з перших же кроків його національної місії.

Діяльність Зашковецької має історичне значіння. Сама вона стає історичною фігурою в історії нашого національного відродження поруч з іншими діями повільної нашої історії, які своїм знанням, своїм таланом і ціле життя своє оддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, приділити йому свідомість, самонавагу і потребу ріжнорічного політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура—Зашковецька безумовно стане об'єктом для студіювання, її талант, психологія артистичної творчости артистки, артистичний тип, створені її сценічні громи, стануть матеріалом для досліджування, для вдумливого вивчення з боку безпосередніх діячів української сцени—акторів.

Можно сказати навіть більше: процес досліджування артистичної творчости Зашковецької давно вже почався. Артистка геніальна, самобутна—вона створила цілу школу, цілий напрям артистичної гри. Автор літваної нами біографії вірно зауважує, що «сучасні українські драматическі артистки являються прямими послідовницями її, в якотромух роді, даже ученицями єя» (Корифей української сцени). Геніальність, талановитість артиста сцени й полягає між іншим в тому, що він залишає своєю грою глибокий слід на сцені: його гру, його

прийоми, міміку, інтонацію голоса, форми модульній, грим, розуміння психології певного персонажу, сценічну інтерпретацію останнього, манеру поводитись на сцені, виявити найдрібніші відтінки в переживаннях певних персонажів. — все це молоді, або менші досліджені і менші талановиті артисти беруть для себе за зразок для власної гри і стають sui generis духовними дітьми артистичного вельєтя. Він, таким чином, залишає частину свого духовного я нинішнім діячам сценічної штуки, ділиться з ними багатством свого талану, допомагає їм розвинути духовні сили, кладе через це міцні підвалини під храм самої штуки і сиріє, таким чином, буйному розвитку її. Той, хто знає українську сцену і її артистів, особливо з жіночого персонажу, може, не прибілюючи, не почувавши «зерна неправди за собою», сказати, що талант Заньковецької був, є і довго ще буде таким, який саме життя, сама штука обібрала для того, щоб у нього вшитись, йому наслідувати, позичати у нього животної сили, артистичної сили, принципи для індивідуальної артистичної творчості і розвитку кожного окремого артиста сцени. От оця то власне риса талану Заньковецької ставить її надзвичайно високо в галереї діячів української сцени і наближує її до категорії тих геніальних людей, які *друж*, своє я залишають в великому ділі, кидають зерно свого талану в душі других людей. І така вже внутрішня живуча сила цього зерна, що воно ніколи не вмірає, а виростає нинішнім колюсом, цвітом пахучим! В нашій літературі геній Шевченка, як і кожен геній, залишив глибокі сліди, і ми часто можемо побачити «шевченківське» в творах нинішніх українських письменників. Отак само «заньковецьке» ми бачимо і на сцені українській: воно зросло з нею, органічно, нерозривно звязалося і являється найкращим об'єктивним доказом її вельєтського талану. Той, хто бере гру Заньковецької за зразок для наслідування, хто позичає потрібне у її талану, може, звичайно, індивідуалізувати позичене, — це так і треба, інакше наслідувач — бездара, нездатний до власної творчості. — але корні індивідуалізованої творчості завжди буде видно, і артист тільки з глибокою подякою згадає ім'я тої, хто допоміг йому ● звинувати свої власні сили.

Підкреслена нами риса талану Заньковецької, надзвичайно благодійна для артистів української сцени, в певній мірі може бути моральним задоволенням для нашої артистки просто, як для чоловіка. Вона дає певність, а до того ще й глибоку, що її життя не минає даром, що воно продуктивне і потрібне для людей, що воно збагачує колективне життя людей красою, гармонією, естетичними цінностями. Ця певність в тому, що, мовляв, моє життя приносить велику користь для загально-людського щастя, не минає безслідно.—при сучасних умовах рідко кому випадає на долю. Діссоніруючим і болючим здається отой острах, який занановує в душі головного персонажу з драми Андрєєва „Жизнь человека“, коли він починає думати, що разом з його смертю губиться і пам'ять його серед людей. Цього остраху не може відчувати наша артистка: бо її талант геніальний таїть в собі занадто багато невмиручости, щоб давати місто для несиметричних дум про будучність.

Дуже цікавим було б подати аналіз артистичної творчости Заньковецької, поскільки він виявився в тих типах, які створила вона з різних жіночих ролів українського театрального репертуару. На жаль, за браком міста, ми не можемо сипнятися над ним. Але всеж не можемо не зауважити, що многогранний талант Заньковецької особливо гарно та імпонує виокремлює свою силу в ролях глибоко драматичних амальга. Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розрачу і скаженої помети — передаються нею з такою правдивістю психологічною, з такою обробленістю найдрібніших деталей, що роблять з гри артистки chef-d'oeuvre штуки. Зміна в інтонації голоса, в умінню надавати йому відповідний одтінок, експресію—не залишає бажати нічого кращого. До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри і навіть в патетичних місцях, в моментах риданнів, проклятті і погрозу зміє завше залишитися реальною, не губить самопочуття, не переборщує через край, як це часто буває з менш досвідченими артистами. Глибока вдуманість в психологію персонажу, настільки глибока, що глядач має перед очима ілюзію і слідить не за грою артистки, а за переживан-

нями живої істоти, однімає талант Зацьковецької, як артистки не тільки розумної, досвідченої, але й надзвичайно працьовитої, а тонкою психічною організованою, а першорядним темпераментом, а широким амплітудовою переходів і підйомів. Вона заражає глядача своєю грою, вона приковує всіх своєю повою на сцені, вона владича на ній: її горе викликає відповідний психічний процес у публіки: театр сміється, радується, плаче, ридає, сумує слідком за нею. Репертуар Зацьковецької — широченний. Країні пієси з українського репертуару, в однаковій мірі драми, трагедії, комедії, навіть водевії — все це було тим грунтом, на якому виростає слава Зацьковецької, як першорядної артистки.

Особливим чудом, закінчені тини з художнього боку дала вона в пієсах «Наймичка», «Циганка Аза», «Ештай абож навук» — Олена, «Не судилось» — Катра, «Белалашка» — Софія, «Жидишка-вихрестка» — Сарра, «Бондарина» — Тетяна, «Богдан Хмельницький» — Олена, «Сава Чадий» — Зоя, «Маруся-Богуславка», «Імператрица», «По рещай» — Прієська і ин. Все це пієси адебітного старшого репертуару. Все це пієси з великими, иноді грубими дефектами з боку літературного, і не дивлячись на це, творчість Зацьковецької настільки закривала літературно-художні дефекти намальованих авторами жіночих тинів, що її тини в змальованню артистки на завше залишились чудовими образами жіночої краси, горя, жіночої психіки в її різноманітних виявленнях. «Г-жа Зацьковецькая, каже Суворін, неподражаема в драмах Карпенка-Карого, в которых соединилась для нас и Шекспир, и Гете, и Шиллер, и Островский». Так! Треба мати велику душу, геніальний талант, щоб з персонажів українських драм зробити невмиручі, суцільні з художнього боку тини жіночої краси, жіночого страдального серця!

Дивлячись на Зацьковецьку в ролі Олени (Ештай абож навук), коли ця в божественому настрою співає пієню, Суворін — висловився: «Какая это была бы чудесная Офелия, какой восторг вызвала бы она в этой роли!». Зупиняючись над ролями Зацьковецької, обмеженими до останнього часу тільки українським репертуаром, нам доводилось висловлювати уже в українській

пресі жаль, «що силу смілої творчості артистки і її величезної інтуїції ми могли піддавати тільки на переоблачках українського репертуару, на тинах української драматичної літератури, в цілому жамало ріжкомітних, не багатих і часто блідих в порівнянні з тинами світової драматичної літератури. Що б не говорили, а галерея тинів, створених нашими драматургами, не відбиває на собі всіх тих перебоїв, якими живе серце нашого народу, всіх тих мук і радощів, переживаннів і емоцій, якими живе душа кожного народу і які знайшли таке чудове втілення, хоч і в иншому національному колориті, в творах європейських письменників: Шекспіра, Ібсена, Гауфмана, Горького, Андрєєва і цілої плеяди інших драматургів. А як би не потрібно було для нашого народу, для багатства його культурного життя, для його артистичного розвитку!».

Які чудові образи світової драми створила б Зайковецька, скільки б нових нюансів своєї артистичної натури могла вона виявити, коли б не обмежувалась українським репертуаром і додала до нього світовий! Я глибоко впевнений в тому, що коли б тільки талановита наша артистка ступила сміло на цей шлях, то до свого артистичного вінку вона добула б тільки нові лаври. За не каже весь талант Зайковецької, її величезна інтуїція, першочинний темперамент, надзвичайно розвинене почуття художньої правди і уміння сховити в персонажі характерні риси його морального обличчя і вдачі!»).

Будемо сподіватися, що трушина Садовського, яка починає вже вводити, і з успіхом, в свій репертуар перекладні нєси не українських авторів, дасть можливість побачити українській публіці твори великих світових драматургів, артистам української сцени—розвинути свій талант, а Зайковецькій створити нові

Д) Див. «Рада» № 99, 1907 р. «На бенєфісі М. К. Зайковецької», С. Педюра.

оригінальні тини світової драми. Цього з жагою жде українська публіка, не стоить, як *conditio sine qua non* розвитку українського театру, цього, паренті, вимагає великий талант самої артистки.

Поскінься нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуару, відчуває потребу в нових ролях, більш складної психічної композиції, ніж ті, які судилось їй грати протягом 25-літнього перебування на українській сцені. Залишається, таким чином, тільки одне,—щоб до реалізації цього бажання зроблено рішучі активні кроки, і до ролей Лії («Сирет» — Чірікова) іо («Надія» — Хесрманса), в першій із котрих вона вже з успіхом виступала, а в другій має небагом виступити, артистка добавила нові ролі більш визначних драматургів світової драми.

От в загальних рисах образ Заньковецької, як артистки української сцени, як геніального талану сценічного, як свідомої активної українки. Образ цей, поскінься нам пощастило помітити лише загальні контури його, імпонуєючи і сибляни. Образ цей — дорогий для українського громадянства, і як такий, він на завжди залишиться живим, оточеним сіймом слави і глибокої поваги на скриважах нашої історії. Саме тепер артистка в повному розвитку свого великого, блискучого талану і сценічної слави.

Нам тільки залишається висловити щире бажання, щоб доля, як жода довше, березла здоров'я і життя Марії Константиновни для української сцени. Щоб її гра ще довго дарувала публіку, розвивала її в артистичному напрямі, збогачувала нас естетичними цінностями, сприяла загальному розвитку українського народу, а щоб те слово української, на сторожі котрого артистка стояла в «часи люті», котре було словом гора, стражданни, стало словом активної любови, живого життя, радости самої правди, од якої теній України сподівався, що вона.

оживе.

Нахли, нахлице, нахнене
Не ветхес, не дрекле слово
Ростленес, а слово нове.
Між людьми бривком процесом
Г.вод окрадений спасе.

С. Цетлора.

3 українського життя.

Вибори до третьої Думи і посли з України. Процес громадянської диференціації на Україні. Такий самий процес в українській пресі. Українські публічні лекції проф. Грушевського і С. Петлюри. Значіння цих лекцій. Український театр і новий його репертуар в трупах Садонського. Реферати про українських письменників на вечорах „Прогресу“. Реферати на засіданнях Українського Наукового Товариства у Києві. Наші desiderata до Наукового Товариства. — Про „указ си Синода“ в справі української мови в церковно-приходських школах. — Репресії проти українських видань. Casus з Міністерством Провісти в справі українських лекцій в Харківському університеті. — Заклик українських учнів на професорів Вищої школи в Софію.

Вибори до третьої Думи закінчилися і, як можна було зарані сподіватись, не дали для України нічого нового. З одного боку виборний закон 3 лютого, що дав рішення значіння на губернських виборчих зібраннях представникам великого капіталу, з другого боку слабкість і мала організованість українських політичних партій були причиною того, що від українським національним правом до Думи не пройшов ні один українець. Представниками до Думи од України — вибрано дельційного людина з національного боку: неікавих і невідомих. В дійсному разі національна свідомість українських послів обмежується лише формальними ознаками. Національна ідея для цих людей — лише частина «государственной» ідеї прихильників тієї «государственности», яка засновується на славних трьох книгах старих славянофілів і теперішніх петлюро-руських». З ідеями демократизму *тогда* національна ідея не має звичайно нічого спільного і

перетворюється не в животворне начало національного життя, а в формальну ідею вузького, кастрованого націоналізму, що в дальній стадії свого розвитку приймає форму шовінізму і людожорства. Прихильниками такої ідеї нації в історії завжди виступали буржуазні класи і ті елементи громадянства, матеріальне існування котрих стояло в залежності от доброї волі цих класів, напр.—духовенство або ті групи громадянства, які хоч і належать по своєму класовому становищу до демоса, але через свою неосвіченість, несвідомість йдуть на помочах у ідеологів і проводирів буржуазії. До таких групи треба зарахувати робітників, селян, що пристають в Австрії до антисемітів, християнських соціалістів, в Польщі—до народовой демократії, у нас в Росії—до істинно-руських. В міру того, як свідомість цих групи починає розвиватись, поруч з розвитком класової диференціації, вони звичайно однають од тих політичних організацій, до яких пристали, і йдуть в ряди партій, більш відповідних їхнім класовим інтересам і політичним ідеалам. Але на певній стадії свого розвитку, а власне тоді, коли процес громадянської диференціації не пройшов глибоко в життя певного національного організму, не розколов громадянства на протилежні по своїм інтересам групи, організація останніх в політичній партії відбувається мішано, часто наперекір інтересам цих груп: люди, що належать до якоїсь певної групи, ониняються в політичній організації групи, цілком протилежної по своїм класовим інтересам першій і т. д.

Оттакої власної «мішанини», що до політичної організації, треба сподіватись од українського представництва в третій Державній Думі. По відомостям спеціального корреспондента «Ради», носли, обібрані до Думи з України, готуються організувати самостійну українську парламентську фракцію. По напрямку своєму вона буде належати до правого крила Думи. З приводу цього орган інтелігенції української устами проф. М. Грушевського «забив тревогу» і почав заявляти, що, мовляв, «поступове українство не може йти на зустріч таким течіям, не може солідаризуватися з таким правим українством. Звичайно,

ноябрь-дек. 1907.

поскільки праве українство буде боронити в Думі лише формальні права українського народу, буде найновітні ідею національності формальним змістом, який, як ми згадалися на досвід історії, завше в таких випадках, «совпадає» з ідеєю «государственности», а до того часто ще й пануючої в державі нації. постільки, звичайно, «поступове» українство не може визнати «такого» українства «своїм» і йти з ним поруч. Але організація українських послів в праву парламентську групу має інтерес певного сімптома з иншого боку. Вона являється характерним показником цідного процесса громадянської диференціації, який відбувається серед українського громадянства. Ще до останніх часів це громадянство вважалося самими українцями за громадянство *sui generis*, виключне, не подібне до інших. Виголошувалась і боронилась навіть на прилюдних зібраннях і в пресі ідея «щирого демократизму», яка начеб так глибоко пройшла у всі порі нашого національного організму, що він уявлявся ілюзіоністам суцільною, компактною масою демоса, нацією наскрізь демократичною, висемком, що не підлягає законам історії. Правда, такий погляд був безідетавини і виявляв неосвіченість апологетів його і незнання фактів навіть з рідної історії, але все це не завважало прихильникам його в більшій або меншій мірі боронити принцип політичної організації наших національних сил в одну організацію, в одну партію, концентрувати свої сили, не розбиваючись по групах.

Цікавим і характерним доказом несудільності і не такої вже «наскрізь щирої» демократичності української нації являється факт організації українських послів в «праву» фракцію Думи, в групу, яка не тільки нічого спільного не має з завданнями справжнього демократичного націоналізма, а навпаки вороже ставиться до нього. Не можна, звичайно, думати, що потреба в такій організації «правих» українців настунила тільки тепер. Вона відчувалась і раніш. Уже підчас виборів до другої Думи деякі українські поміщики на Полтавщині, на чолі з д. Ганьком, виявляли себе зовсім як не демократи. Висловлюючись на прилюдних зібраннях за національні права українського народу,

вони разом з тям не приставали на ті політичні та соціальні реформи, які так потрібно більшості української нації і без яких і ідея національної емансипації ніколи не стане на міцний ґрунт, ніколи не стане животворним началом національного життя. Політична ситуація тоді в державі мало сприяла організації правого українства в відповідну політичну організацію.

Тепер наступили інші часи. І інші втахи гадають співати «національні пісні». Що ж сумувати з такого факту? На наш погляд, як і на погляд кожного прихильника об'єктивної соціології, організація буржуазних елементів українського громадянства є об'єктивним, *conditio sine qua non* для розвитку свідомості українського народу. Для суму місця не може бути. Даний факт повинен стати тільки імпульсом до більш інтенсивної організації демократичних сил нашої нації, відповідно до матеріальних інтересів і ідейних сімнатій кожної національної групи окремо. Така організація національних сил буде тільки спричинитись громадській диференціації народу, без якої неможливим є ні певний розвиток його, ні побіда демократичних змагань його над тими змаганнями, які знаходять собі виразників та ідеологів в правих депутатах третьої Думи од України. Інтенсивніш тількиб ішов цей процес, тоді б, певно, і та гуттаперчова межа, за яку вийде проф. Грушевський «поступове» українство, була б більш точною і одмежувала б справді консеквентно поступових українців от тих, хто стоїть на перехресних шляхах опортунізму і може часто не відповідати ні в своїх поглядах, ні в діяльності справжнім вимогам, які ставить до національного діяча справжній демократичний націоналізм.

Процес диференціації, початки якого ми починаємо бачити в сфері політичних та соціальних інтересів українського народу, виявляється не тільки в актах політичного характеру. Певний відгомін він знаходе і в нашій літературі, особливож в нашій пресі. Правда, відгомін цей замало виразний, замало яскравий, але він ні більший, ні менший од того, який ми бачимо і в са-

тому житті. І як не можна пройти мимо симптомів політичної диференціації українського громадянства в житті, то так само не можна не згадати і про аналогічний процес диференціації і в українській пресі. Найбільш виразну фізіономію з програмового боку має, безумовно, українське «Слово». Призначене воно для того, щоб боронити інтереси українських робітників. Можливо не поділяти його поглядів, але треба признати, що своє завдання «Слово» виконує досить послідовно, поскільки, значаючі, не можливо при сучасних політичних умовах. Являючись прихильником історичного матеріалізму, редакція, разом з тим, в інтересах розвитку продукційних сил на Україні, а також в інтересах розвитку класової свідомості українського пролетаріята, гаряче обстоює національне питання, розв'язуючи його в формі територіальної автономії України.

Менш виразну фізіономію має єдиний щоденний орган український «Рада». Програма її одзначається еkleктизмом, невизначеністю і часто плутаниною. Візьмемо такі одділи газети, як «передовиці», або «огляд» преси. Якесь невідержаність цих одділів, — не забуваймо, що вони найкраце виявляють напрям кожної газети, — кидаються просто на очі. Під одцією якоюсь статтею підпишеється й соціал-демократ, а на иншу не знайде в собі мужности дати свою згоду і к.-д. Очевидно, що редакція сама для себе не сформулювала своєї програми і не може додержати її до кінця, не збочуючи, не киваючи в инші сторони.

Теж саме доведеться сказати і про «Літературно-Науковий Вістник». «Рідний Край» ми залишимо на боці, бо він останніми часами менше всього може бути названим політичним органом; що до визначеності політичного обличчя, брати його *in serio*, таким чином, ніяк не можна.

Невизначеність обличчя більшости наших органів політичних признати поступовим явищем ніяк не можна. Тенденція їх, яку, приміром, Літерат.-Наук. Вістн. ставить своїм завданням, може тільки задержувати процес громадянської диференціації, так некуче потрібний для розвитку українського народу і організації

лого національних сил. Не дивно ж через це, що де-які українські літератори починають організовувати окремі од згаданих органів видання, з більш виразним програмовим обличчям і з більшою можливістю висловлювати свої погляди на ті чи інші справи нашого національного життя, не шукаючи компромісів, не зраджуючи своїм поглядам, не одягаючи своїх дум в гуттаперчову форму. Така група письменників організувалась, між иншим, круг видавництва «Дзвін». Яку програму матиме це видання—не знати. Разом з красивим письменством тут міститимуться і статті наукового та публіцистичного напрямку. Але імена авторів, що мають умістити свої статті в першому випуску «Дзвона», нічого не кажуть за напрямок «Дзвона». По деяким ознакам можна сказати, що останній буде мати марксистський характер, але в якій мірі він буде додержаний, наскільки він висіє своє щось в українську національну думку—про це судити завчасно.

Інша група письменників українських згуртувалось біля „Віку“ і на чолі з д. Сфремовим гадає наблизити своє видання до типу журнального, випускаючи його з початку неперіодичними видавцями, а потім перетворивши його в періодичний журнал. Судячи по тим силам літературним, які братимуть участь у «Вікові», це видання матиме більш-менш ясний «народницький» напрямок, на зразок приблизно того, який має російське «Русское Богатство». Воно, таким чином, одріжнїтиметься од «Літературно-Наукового Вістника» більшою виразністю своєї програми, більшою консеквентністю раз прийнятого напрямку, не таким еклєктизмом, що б'є в очи з кожної стрічки одного поки що місячника українського.

Та як би там не було, хоч би повим виданням і бракувало з початку де яких-бажаних прикмет, приміром розмаїтості змісту, повноти одділів і т. д. всеж їх появу на світ не можна не вітати, поскільки вони являються спробою одмежуватись різними літературними групами українським одне од одного, повести і певну ідейну боротьбу між собою і допомогати, таким чином дійній дифференціації самого громадянства українського. Потреба

в таких виданнях стає настільки для відповідних груп останнього, і чим скоріше вони зформулюють, при допомозі органів, свої погляди на національну справу, на всі питання, що обходяться так чи інакше інтереси нації, тим, звичайно, краще, тим більшу і інтенсивнішу ролю виконують такі органи в справі організації наших національних сил. Особливож потреба в таких виданнях виступає вразю тепер, коли політична ситуація робить неможливим, з одного боку, активну діяльність українських політичних партій, а з другого—і самі партії українські не зформувалися ще як слід своїх програмових постулатів, а коли б зформувалися, то не зуміли, або не встигли аргументувати їх і довести науково ці їх життєвого значіння, ні об'єктивної правдивості.

Політична ситуація, що панує зараз в державі, поясняє нам в значній мірі і той факт, що діяльність українського громадянства за останні місяці не виявлялось в актах політичного характеру (принаймні в пресі звісток про таку діяльність ми не зустрічали), приймавши форму культурно-просвітної роботи: видання книжок, влаштування лекцій з українознавства, рефератів, популярних відчитів, організації спектаклів, нових видавництв і т. д.

На першому плані з фактів такої культурно-просвітної роботи треба поставити влаштування публичних лекцій у Києві. Ініціаторами в цій справі виступили, з одного боку, «Українське Наукове Товариство у Києві», з другого антрепренер української трупи д. М. Садовський.

«Українське Наукове Товариство», маючи намір організувати цілий курс лекцій з українознавства, першим лектором виставило професора *М. Грушевського*, який відчитав три лекції на тему «*Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI віку*». Лекції мали великий успіх і притягли в аудиторію Товариства Грамотности, особливо на першу лекцію, численну силу публички. Далі од Українського Наукового Товариства

уряджено було три лекції про «Українських шестидесятників» (Костомаров, Куліш, Антонович, Рильський, Жітєцький та інші діячі «Основи»). Лектором виступив *Ів. Стешенко*. В декабрі одбудуться лекції прив.-доц. О.І. Грушевського, присвячені культурному життю України в XIX ст.

10 лютого в театрі Київського Товариства Грамотности українською трупною д. Садовського влаштовано було спектакль-лекцію, присвячену вшануванню пам'яті его брата, драматурга і артиста української сцени *І. К. Карпенка-Карого*. Лектором перед спектаклем виступив д. *С. Пешков*, який прочитав лекцію на тему «Вшанування історичних заслуг Карпенка-Карого для розвитку українського театру». Публіки на спектакль-лекцію зібралася багато: мало не повний театр.

Урядженні згаданих лекцій публічних має велике значіння з національного боку. Вперше українське слово здобувало собі право громадянства перед широкою публікою: вперше українські наукові сили виступали перед останньою, здобуваючи тим певну санкцію для української мови і демонструючи можливість вільного користування нею для цілей науки. Українське слово, що до недавніх часів було «під десяти печатками», що тільки недавно здобуло собі право на власну пресу і в гріхоті постолам завоювало право на університетську аудиторію, тепер пробивало собі шлях до ширшої української публіки, позбавленої можливості слухати його в університеті, сіючи серед неї зерно українського наукового знання та просвіти. І українська публіка зрозуміла все національне значіння заходів українських наукових діячів здобути певні права громадянства для рідного слова і, як свідчать газетні відомості, в численній кількості явилась на перші публічні українські лекції. Цей факт мусить бути моральним задоволенням для ініціаторів справи і стати їм за імпульс до дальшої активної ініціативи в такому ж напрямку. Не можна воли бажати, щоб «Українське наукове товариство» не обмежувало своєї діяльності в цій справі одним тільки Києвом, а поклягло всі сили, щоб перенести її і в інші міста України, щоб ук-

раїнська публіка і цих міст мала можливість теж користуватися рідним словом, як засобом для збагачування своїх наукових знань в справах українознавства.

Зупинившись над українськими публічними лекціями, не можна не згадати і спеціально над тими лекціями, які д. Садовський спробував звязати з спектаклями. Організація таких спектаклів-лекцій має велике значіння для слухачів. Лекція, присвячена тій пьесі, на яку прийшла дивитись публіка, вводила її в круг тих ідей, які розвиваються в пьесі, знайомила їх з літературними прикметами твору автора, висвітлила її значіння цієї пьеси з боку громадського. Глядач більше-б був підготовлений до того, щоб дивитись на пьесу, зрозуміти її провідну ідею. Її цінність, як твору літературного. Організація подібних лекцій-спектаклів в російській драмі (Київський театр Дувана-Торцова) має надзвичайний успіх серед київської публіки, особливож серед молоді.

Корисну і громадську заслугу виконав би д. Садовський, колиб не обмежився одним спектаклем-лекцією, а організував і на далі такіж лекції пред спектаклями на зразок тих, які організовано в київському драматичному театрі Дувана-Торцова. Успіх першої лекції, відчитаної д. Петлюрою, на яку зібралось багато публіки, не дивлячись на те, що в той же день, і в тіж часи і в тому ж самому помешканні відбувалась перша лекція проф. М. Грушевського, являється певною порукою, що ініціатива д. Садовського знайшла б гарячу прихильність з боку української публіки і пішла б на зустріч певній потребі українського громадянства в просвітно-наукових справах. Організація лекцій в українських трупах являється тим більш бажаною, коли ми приємно на увагу, що на українські спектаклі любить ходити не тільки частина українського громадянства, яка почуває себе свідомою з національного боку, але й та, яку не можна підвести під цю категорію. Дуже може бути, що власне ця то публіка й наповняє українські спектаклі. Перетворити національні емоції цієї публіки в свідоме почуття своєї приналежності до української нації, зробити це почуття активним, живим — цій

справі в значній мірі могли б допомогти лекції перед спектаклем, які, звичайно, будуть проняті певною національною ідеєю і даватимуть матеріал для збудження такого почуття для його розвитку і оформлення в свідому національну ідею.

Спинившись над організацією спектаклів-лекцій і посередньо зв'язавши ідею цю з трупною д. Садовського, ми не можемо не згадати такого визначного факта не тільки з життя цієї трупи, але й з життя цілого українського театра, як вистава згаданою трупною «Ревізора» на українській сцені. Вистава цієї поважної пьєси на українській сцені—то перша ластівка реформи українського театрального репертуара, про яку так давно вже говорилося в українській пресі і потребу якої нам особисто доводилось не раз обгрунтовувати як на сторінках наших періодичних органів, так і в спеціальній брошурі «Уваги про завдання українського театру»¹⁾. Ми підкреслимо, що вистава «Ревізора» була *першою* ластівкою в цій справі, бо вимагало за помилку з боку антрепрізи вводити на перших позатках реформи українського театрального репертуара такі мало цікаві з літературного боку, як «Нап просвітитель Хитрий» (Воспитатель Флакман) або «В липневу ніч». Така поважна справа, як реформа нашого театрального репертуара, вимагає до себе особливої обережності та роздуманості. Треба вводити в репертуар тільки ті пьєси, які мають високу літературну вартість, які відповідають інтересам громадянства в сучасний момент, будять його думку до активної роботи, революціонізують його думку або, нарешті, ті пьєси, які належать признаним авторитетам світової драми: Шекспіру, Мюссе, Мірбо, Ібсену, Гаунтману, Горькому, Андрєєву, Чехову і ин. Для всякої макулатури, перекладної січки, не може бути місця на українській сцені, особливо тепер, коли вона переживає певний кризіс і вимагає цілючого бальзаму. Минули ті часи,

¹⁾ Див. «Сирець» Е. Чірікова в перекладі .І. Пахаревського з передмовою С. Петлюри. Київ 1907

коли українська драма могла захоплювати українську публіку, збагачувати її певними естетичними цінностями і бути осередком національного життя. Український театр з його в значній мірі перестарілим репертуаром, для виконання своєї високої місії, мусить розширити свої межі, мусить увести до свого репертуару ті пьєси, які в артистичних малюнках подають нам «змагання наших народніх масс, героїчні моменти їх життя, артистичні проби розв'язання тих різноманітних проблем, які являються тепер для них проблемами першорядної ваги і значіння» (Дивись передмову до «Сирейв» Чірікова стр. XV). Правда, творчість українських драматургів мало реагує на потреби нових часів, мало одбиває на собі те, що хвилює нашу масу, що являється для них справами «першорядної ваги і значіння». Теж, що є відповідного серед нових українських драм з цього боку, не знавши, через цензурні здебільшого умовини, шляху на українську сцену. Ну, в такому разі скажемо ми словами, які вже раз доводилось говорити з цього приводу: «нехай приходять з своєю допомогою перекладники і дадуть те, чого не хватає нашому репертуару, в змалюванні чужих письменників. «Нехай тоді перекладні твори драматичні скрашують убогий репертуар українського театру і задовольняють потребу нашої публіки в новій драмі. То нічого, що фарби, що колорит перекладних пьєс матимуть вищий національний характер. Без порівняння більше значіння в даннім разі має те, що ці твори, малюючи драматичні моменти з життя чужих народів, будуть збуджувати думку і наших масс. «Ліше тоді, коли *такі* пьєси (з широким соціальним змістом) прибуватимуть до нашого театрального репертуару, можна сподіватись, що це стане на користь нашому театру: вони допоможуть реформувати його, створити нову живу течію в театральному репертуарі, яка, злившись зі дном з рідним джерелом української драми, заллє будином потоком застарілий і в значній частині наскрізь цвітлий сьогочасний репертуар». (Ibid. стр. XVII).

З другого боку реформа українського репертуару театрального лежить і в інтересах самих акторів українських. Яким би талановитим не був український актор, коли він з дня на день,

з року на рік, і так протягом цілих десятиліттів, грає завжди в одних і тих самих пьесах, він притупляє свій таланти, вьязнуть крила артистичної творчості, замість того, щоб розвиватись та буюти, він привчається до байдужого відношення до своїх ролей, взагалі до сцени і, таким чином, стає ходячим манекеном, а не «вмѣстплещемъ пламенихъ емоцій». Байдужим виконавцем своїх ролей, а не творцем їх. Різномагітність репертуара, особливож, коли в ньому є пьеси з складною психологічною композицією, вимагають од нього глибокої вдумливості в психологію персонажа, постійної творчої роботи над собою, піддержування свого артистичного патхнення, без яких і артист—не артист, які грають роллю *conditio sine qua non* розвитку кожного талану. Український сьогочасний репертуар не може з цього боку задовольнити українського актьора, і через це не можна не вітати ініціативи д. Садовського, який пішов на зустріч некучій потребі і українського театра, і безпосередне зацікавленнх в розвитку останнього актьорів, поставивши в октябрі «Ревізора». Вистава випала дуже щасливою для трупи. Артисти вилили в ній певну інтелігентність, колективну творчість, дали чудовий ансамбль і показали, що вони можуть вільно і з успіхом виступати в пьесах не тільки обмеженого репертуара українського, а і світового.

Нам залишається тільки побажати, щоб ініціатива д. Садовського не зупинилася на «Ревізорі», а пішла далі в тому ж бажаному, при сьогочасних умовах існування українського театра, напрямку прищеплювання до української сцени вдатних пьес світової драматургії.

Діяльність наших «Просвіт», не дивлячись на всі несприятелі умовини починає все більш і більш набувати поважности та відповідности до головних завданнів культурно-просвітної національної роботи. Не кажучи вже про видання популярних книжок для народа, яке найкраще, порівняючи, поставлено при Київській «Просвіті» — всі «Просвіти» починають звертати поважну увагу і на такі форми своєї діяльності, як уряджування рефератів, популярних відчитів то що. Найкраще з цього боку стоїть справа в Одеській Просвіті, де з перших же кроків своєї діяльності

просвітяне поставили справу відчитів на досить міцний ґрунт. Реферати почали читати з цього року і на вечорах, які уряджує Київська «Просвіта». Звичайно, такі вечора присвячуються якось певному українському письменникові. Вечор складається із співів, декламацій, викопання музичних творів, так чи інакше звязаних з творчістю письменника; в початку ж вечора, звичайно, читається реферат, присвячений характеристикі літературної творчості письменника, разом з висенням біографічних дат з його життя. Починаючи з нового академічного року, Київська «Просвіта» влаштувала три таких вечора, присвячених таким українським письменникам: М. Вовчкові, Карпенку-Карому і Самійленку. Референтом на перших двох вечорах виступив д. Д. Дорошенко, на третьому Ф. Матушевський. Далі буде улаштовано вечора, присвячені письменникам: М. Коцюбинському, Кулешіві, Старицькому, Кримському, Франко і Грабовському. З рефератами про цих письменників мають виступити: д. Старицька-Черняхівська, Грінченко, Сфрезов і Стешенко. Крім того Київська «Просвіта» схвалила розпочати ряд лекцій (популярно-наукових) з історії українського письменства. Лекції ці, на думку «Просвіти», повинні складати з себе короткий огляд української літератури, починаючи з Котляревського і кінчаючи письменниками останнього часу. «Кожна лекція, окремий реферат про якогось відатного письменника, буде викладатись з таким рахунком, щоб вона мала антиціпіний звязок як з дальнішими, так із попередніми. й таким способом весь цікл викладів буде складати звязний, більш-менш повний курс історії української літератури. Весь цей курс буде складатись приблизно з 20 лекцій». (Див. «Рада» № 242). Лекторами мають виступити: д. д. В. Науменко, Д. Дорошенко, С. Сфрезов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський і І. Стешенко.

Такого наміру Київської «Просвіти» не можна не привитати: потреба знайомити ширші маси українського громадянства з літературною діяльністю найвизначніших його письменників є

одним із чергових завдань української інтелігенції, і київська культурно-просвітна організація добре чинить, що йде на зустріч цій потребі.

«Українське Наукове Товариство» починає що далі все більш жваво розвивати свою діяльність. За останні три місяці воно уряджує зібрання з рефератами, які починають, що далі—більше і більше зацікавувати ширші круги українського громадянства, що живе у Києві: на зібранні ходять залюбки не тільки члени товариства, але й ширша публіка, що цікавиться творчою науковою роботою останнього. Досп на зібраннях Товариства відчитано було такі реферати: *проф. М. Грушевським* «Хазяйство польського магната на Західній перед Хмельницькою». *Ів. Стешенком* «Марко-Вовчок і його українські твори». *Ол. Грушевським* «Нові матеріали до біографії Костомарова». *Б. Грінченком* «Пісня про Дорошенка та Сагайдачного».

З приводу кожного із рефератів члени наукового товариства обмінюються думками. Дискусії приймають іноді досить живий характер і до них уважно прислухається численна стороння публіка. Взагалі, можна сказати, «Українське Наукове Товариство» стає справді центром наукових інтересів українського громадянства, і треба тільки побажати, щоб той інтерес, яке викликало товариство у останнього, був піддержаний товариством і на далі. Для цього, на нашу думку, Товариству треба б було трохи розширити свої наукові інтереси шляхом влаштування рефератів по питанням, що мають tener подвійний інтерес для українського громадянства. Ми маємо на увазі питання про вивчення економічних відносин на Україні. Ці відносини, як доводилось уже нам раз говорити на сторінках нашого журналу, не освітлені світом наукового досліджування і ждуть великої праці над собою. І безумовно така праця не по силам буде окремим людям науки,—її може викопати тільки колективна робота цілої наукової інституції. Не треба й доводити, що з усіх інституцій українських найбільше данних для того, щоб здійснити це ве-

лике завдання, має Українське Наукове Товариство. З початку організації товариства член його, д. Василенко, порушив було питання про заснування навіть спеціальної секції, яка головним своїм завданням поставила вивчення правничих та економічних відносин на Україні, але пропозиція ця, хоч і прийнята була Товариством, та про запровадження її ще й досі не чути. На нашу думку Товариству варто було б виявити ініціативу: що до реалізації пропозиції д. Василенка, тим більше, що така секція мала б чимало активних прихильників і серед української університетської молоді, інтерес якої до соціально-економічних питань взагалі, а до українських зокрема, є безумовно великий, та тільки нема кому керувати ним так, щоб він виїшов на користь збагаченню українознавства в його соціально-економічній галузі.

Ціком несподівано св. Синод видав 12 октября указ про заведення української мови в церковно-преходських школах подільської губернії. Повний текст цього *suī generis* історичного документа в перекладі такий:

Указ св. Синода

на імя пресвященнаго Парфенія, епископа подільскою й брѣславскою що до викладів української та молдаванської мови по церковно-наг школах, науки української мови (граматики) по церковно-учительських школах та пристосовання підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю

З наказу Його Царської Величності св. правительствующій синод слухали: поданий н. обер-прокурором св. синода, 10-го сентября 1907 року за № 5667, журнал Шкільної при св. синоді Ради, за № 446, з резолюцією Ради на поданому Вашим Пресвященством проханні духовенства з Поділля: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку української мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було при-

стосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю. Звільни: обміркувавши це подане Вашим Преосвященством прохання єпархіального з'їзду депутатів духовенства подільської єпархії: а) щоб було заведено по церковних школах викладати українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обов'язковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку української мови (граматики) по второкласових школах та в вишницькій церковно-учительській школі й в) щоб було пристосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю, і вислухавши резолюцію на це прохання Шкільної при с. синоді Ради, св. синод постановляє: 1) дозволити учителям по церковних школах, що лежать в місцевостях з українською та молдаванською людністю, користуватись українською та молдаванською мовою, особливо з самого початку науки із дітьми, що тільки поступили в школу, але так, щоб викладовою мовою по школах усієї науки була мова загально-російська, і 2) дати можливість Вашому Преосвященству, як що ви признасте за можливе, завести по второкласових школах та в вишницькій церковно-учительській школі науки української мови (граматики) після звичайних лекцій і на місцевий кошт і 3) доручити Шкільній Раді при св. синоді, коли буде зібрано потрібні відомості й уваги єпархіальних Шкільних Рад південно-західного краю, обміркувати, як би пристосувати шкільні книжки й підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности. Щоб же було виконано цей наказ, послати Вашому Преосвященству указ, а в Шкільну Раду при св. синоді передати виписку з цієї постанови.

Октября 12 дня 1907 року.

Св. Синод виявив себе, можно сказати, більш поступовим, що до признання прав української мови в народних школах, ніж Міністерство Народної Просвіти. Правда, ця ж сама найвища в Росії духовна інституція ще до останніх часів ворує становилась до того, що тепер вводить, як правило. Ще до остан-

ніх часів учителів за те, що вони читали дітям в школі українські книжки, або користувались рідною мовою для того, щоб пояснити дітям незрозумілі російські слова, гнали з посади і часто залпшали без куска хліба.

За українською мовою не визнавалось абсолютно ніяких прав.

Звиняйтесь докладно над критикою указа св. Сінода немає рації, хоч всеж не можна мпнути де-яких суперечностей його, які просто кидаються на очи і викликають здивування своєю нелогічністю. Дивним перш за все є вже те, що св. Сінод дозволяє «на бажання місцевих громад» заводити українську мову тільки в церковно-приходських школах на одному Поділлі. Чому цього права за українською мовою ніх не признає на всі спарції, що територіально лежать в межах України? Аджеж умовини народної просвіти на Україні скрізь однакові, аджеж українські діти більше зрозуміють науку на своїй рідній мові, ніж на російській, не тільки на Поділлі, а і в кожному місті України, все Ідно чи буде це Полтавщина, чи Кубань, чи Харківщина. Далі: через що кошти для заведення науки української мови по второкласних церковно-приходських школах та в Вінницькій церковно-учительській школі мусять бути місцеві? Аджеж подільське населення дає й без того в загально-державну казну податки та налоги і має право на те, щоб ці податки повертались назад, між иншим і в формі удержання національної школи, або зрештійшій в формі субсидій, необхідних на організації викладів української мови в відповідних школах? Св. Сінод, наче не знає цього і накладає на місцеві громади певний грошовий тягар. Не думасмо ми також, щоб ті інституції, до яких св. Сінод має звернутись, щоб обміркувати, «як би пристосувати шкільні підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности», були компетентними в тій справі, про яку од них забирають відповідні уваги та виводи. В значній мірі ці інституції мало або й зовсім не обзнайомлені з місцевими національними умовинами, з інтересами української нації і з самою мовою

Поки св. Сінод дбає про те, щоб запровадити українську мову в народні школи і, таким чином, повернути їй назад ті права, якими вона колись користувалась, полтавська адміністрація тим часом змагається одібрати у неї й те, що вона здобула останніми часами. Взагалі, можна сказати, полтавська адміністрація, мабуть чи не найбільш з усіх вишніх місцевих урядів, виявляє своє вороже становище до всього, що українське. Через її переслідування «Рідний Край» примушений був тікати до Києва: в Полтаві конфісковувались ті видання, в яких потім не знаходили «состава преступлення» і т. д. Не вдовольняючись такою діяльністю що до «искоренення» українства, полтавська адміністрація звернула увагу на те, що українські трупи дрюкували свої афиши українською мовою, і заборонила користуватись останньою, пояснивши, що для цих справ можна вживати тільки «державственну» російську мову. З приводу цієї заборони, антрепренер української трупи, що перебуває зараз в Полтаві, д. Саксаганський подав заяву полтавському губернаторові, в якій доводив незаконність такої заборони і прохав дати дозвіл на вживання в афишах української мови. Наслідком цієї заяви було те, що заборону було скасовано і театральні афиши в Полтаві тепер дрюкуються мовою українською.

З інших фактів утисків над українським словом значимо такі. Театральна цензура не дозволила до вистави на українській сцені пьєси В. Винниченка — «Діагармонія», М. Левіцького і Попова — «В клуні», С. Черкасенка — «Без просвітку» (переробка з пьєси «В старім гнізді»). В Лубнах місцева адміністрація не дозволила влаштувати вечір, присвячений вшануванню пам'яті І. Карпенка-Карого.

В Києві Судова палата затвердила постанову прокурора притягти до суду по § 129 «правил о печати» автора пьєси «Весняні хвилі» П. Нісненко-Ярового. Потягнуто також до суда редактора української щотижневої газети «Слово» С. Петлюру за його власну статтю в ч. 24 газети «Нова Дума і національно питання». Автору інкримінується п. 2 і п. 6 ст. 129 «правил о печати». № 24 «Слова» кївським цензурним комітетом новпр.-дек. 1907.

том був сконфіскований. Редактора газети «Рада» за цей час було двічі оштрафовано на 100 кар. кожного разу: в перший раз за статтю (№ 220) «Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині», другого разу за статтю С. Сфремова «Темної ночі» (№ 248).

Редактора колишньої «Вільної України» д. А. Шабленка. поліція розшукує, аби потягти його до відповідальности по ст. 126 і 129.

Лекції проф. Сумцова в харківському університеті з історії української літератури задоволили міністерство народної освіти і воно звернулось з „запросом“ до ректора університета: чи справді ці лекції читались українською мовою і хто дозволив їх?

На це запитання, як повідомляє харківський кореспондент «Ради», ректор університета проф. Багалій відповів міністрові, що лекція проф. Сумцова була першою з цілого курсу, присвяченого українській народній словесности, котрий проф. Сумцов думав увесь викладати українською мовою. Про це він повідомив рапортом, який подав під час складання огляду викладів та розклада лекцій на 1907—8 академічний рік; цей рапорт був ухвалений факультетом та, через професорську раду укупі з проспектом огляда викладів та розклада лекцій, був поданий міністрові народної освіти; в проспекті розклада лекцій так саме було зазначено, що курс української народної словесности професор що-п'ятницю викладатиме на українській мові (а що-четверга—на російській). Огляд викладів і розклад лекцій було затвержено міністерством і повернуто ректорові 20 сентября, а з 28 сентября проф. розпочав читання того курсу. А що читання курсу українською мовою, каже далі ректор, розпочалося після законного дозволу, то воно провадиться і тепер. Далі ректор зауважує, що курс проф. Сумцова, як він переконався сам, прослухавши першу лекцію та переглянувши рукопис, має на меті виключно наукові завдання й вибудований весь на наукових підвалинах. Що до української мови, якою викладається курс

проф. Сумцова, то ректор зауважує, що саму по собі в наші часи її не лічуть шкодливою або небезпечною, а надто по вищих школах; в данному ж разі вона як найбільше відповідає вкладам, бо ці останні на три чвертки складатимуться з українських текстів; з боку ж наукової вартості повний курс проф. Сумцова, вважачи на науковий авторитет та визнані заслуги останнього на полі українського фольклора, буде корисним вкладом і в загальну скарбницю руської народної словесности. 1)

Чи задовольниться після такої відповіді міністерство просвіти— хто знає, але разом з тим його запитання дає яскравий приклад до того, що міністерство піднімає часто цілу бурю з приводу своїх же власних постанов та затверджень.

В кінці нашого огляда українського життя не можемо не занотувати такого видатного факта з життя галицьких українців, як заклик Болгарським урядом галицьких українських учених на кафедри професорів у вищу наукову школу в Софії. Такі заклики одержали: д-р. Іван Франко на професора історії славянських літератур; д-р професор Загребського університета І. Зобків на професора права; пр.-доц. Львівського університета Іван Добринський теж на кафедру права і судовий ад'юнкт львівського суду Вергановський. Через різні причини, головню через те, що болгарський уряд, закликаючи чужоземних учених на професорів Софійської школи, хоче таким способом поладити той конфлікт, який виник у нього з болгарськими професорами, українські учені пропозиції Болгарського уряду не прийняли, але разом з тим самий факт звертання згаданого уряду до українських учених являється певним доказом їх наукових заслуг та авторитета в наукових кругах. Цей факт набуває особливої ваги, коли ми пригадаємо, що такі учені, як д.д. Франко та Зобків, даремно сподіюються заняти українські кафедри в львівському університеті. Представники польської науки в останньому за всілякі способи не

1) Див. «Розв.» № 214.

пускають їх сюди і в своєму націоналістичному шовінізмі діїшли до того, що «забракували» габілітаційну працю д. Зобківа, якого швидко після цього Засребський університет покликав на посаду професора кримінального права.

Д-р І. Франко має всі дані для того, щоб стати професором. Як відомо, харківський університет, з огляду на його наукові заслуги, обібрав його *honoris causa* доктором літератури. Можно сподіватись, що деяка зміна в політичному житті галицьких українців, яка наступає разом з побільшенням числа парламенських депутатів в Віденському рехстазі і з тими «уступками», які правительство має зробити русинам в університетській справі, дасть можливість д-ру Франку стати професором університета, а українській молоді львівського університета користуватись його признанням авторитетом в питаннях історії української літератури. В цім напрямку висловилась і університетська українська молодь на зібранню своєму, яке шперше відбулось в октязрі в присутности ректора львівського університета і було присвячено питанню про українські кафедри на останньому.

С. Петлюра.

Збір грошей на постанову пам'ятника Т. Шевченку.

В № 9-му журналу «Україна» ми подали звістку про те, що діло з збором грошей на постанову пам'ятника Т. Г. Шевченку іде поки-що дуже мляво, бо ні одна з двох комісій (золотоношська та київська) не зробили ще нічого для того, щоб енергично повести це діло. За останні часи в газетах були звістки про те, що київська комісія почала хоч принаймні збиратись і обговорювати це діло, а золотоношське земство, в якому з цього года змінився состав гласних, вибрало нових членів в комісію і теж може жвавіш ввійметься за здійснення своєї постанови про пам'ятник. Як буде — побачимо; а поки-що — знов кажемо — землякам нашим слід було-б і тепер вже засилати свої ленти хоч до редакцій, хоч до Київської городської управи, де заведена вже спеціальна каса для цього, хоч до Золотоношської земської управи, яка теж має вже, як ми чули, більш 3 тисяч карбованців, зібраних на пам'ятник. Між іншим надіслалось гроши і до нашої редакції, і ми в свій час подавали звістки про це: останню таку звістку подали ми в № 9, де показано було, що всіх грошей на пам'ятник Т. Г. Шевченку постушило в редакцію 1125 карб. 50 коп. З того часу знов прислано нам: 1) од Українського землячества при Москов. Унив. — 4 р. 75 к.; 2) од А. Я. Майданчевського 2 р., — всіх грошей в редакції 1132 карб. 25 коп. Ці гроши будуть передані нами до тої комісії, яка в кінці кінців мусить скластись, як центральна, а такою повинна бути, по нашій думці, комісія київська, бо в Київі буде поставлений і пам'ятник.

Передплата на рік 1908.

УКРАЇНСЬКЕ БЖІЛЬНИЦТВО.

(Другий рік видання).

Виходить 8 разів на рік номінами до 1¹/₂ арнуша. з наліюнками.

„Українське Бжільництво“—орган українських пасічників і службам по потребам бжільництва на Україні.

ПРОГРАМА ЖУРНАЛА:

- 1) Ог редактора.—2) Хроніка.—3) Статті практичні.—4) Статті наукові.—5) Про діяльність бжільницьких і сільсько-господарських громад та земств.—6) Заходи та постанови уряду про бжільництво.—7) Про пасіках.—8) Огляд бжільницької літератури.—9) Бібліографія.—10) Усячина.—11) Запитання і відповіді.—12) Видання, надіслані до редакції.—13) Почтова скринька.—14) Справочний відділ.—15)—Оповідки.

В журналі будуть писати: С. Архипенко, К. Горбачов, М. Дернов, Ган. Сфремова, І. Коробльов, проф. П. Кулагин, свящ. І. Ляхно, свящ. о. М. Вишальнич, Ф. Немоловський, А. Смирненко, П. Сніжневський, О. Степаник.

Ц І Н А.

На рік . . . . 1 карб. — коп. | з пересильною.
На 1/2 року . . . . „ 50 „

Накладним платіжем на 20 коп. дорожче.

Окреме число коштує 15 коп.

Гроші надіслати: Петербург, Коннан. 5. Редакція журналу „Українське Бжільництво“.

Редактор-відповідає С. Архипенко.

Приймається передплата.

на 1908 рік.

„РІДНИЙ КРАЙ“

українська тижнева часопись.

При Рідному Красві виходитиме додатком

„МОЛОДА УКРАЇНА“⁶⁰

щомісячна часопись для дітей старшого й меншого віку.

ПЛАТА на рік за обидва видання—4 карб., на півроку—2 карб., на 3 місяці—1 карб. За границю на рік 6 карб., на півроку—3 карб.

Передплата на „Рідний Край“ без „Молодої України“—не приймається.

Передплата на „Молоду Україну“ окреме від „Рідного Краю“ на рік—2 карб., на півроку—1 карб. За границю на рік—3 карб.

Адреса контори і редакції: Київ, Маріїнсько-Ближній, д.л., 97.

Обидва видання виходитимуть під редакцією **О. Носач (Олеви Пчілки)**.

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кієвскої Старини», складається з двох частин, які будуть входить у кожну щомісячну книжку: наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усілякі матеріали до неї, як то: особливі цінні історичні документи, мемуари, хроніки, дневники, записки, спомины, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи річкових пам'яток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народне життя на Україні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. п., данні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. п.; бібліографічні звістки про нові видання в Росії і заграницею, книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають зв'язок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друкуватимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою російською*.

Журнал буде виходити щомісяцями книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба — скорочуватимуться та змінятимуться. Рукописи, які узначено буде до друку непридатними, зберігаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обов'язку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надіслати книжки та брошури на рецензію.

„УКРАЇНА“

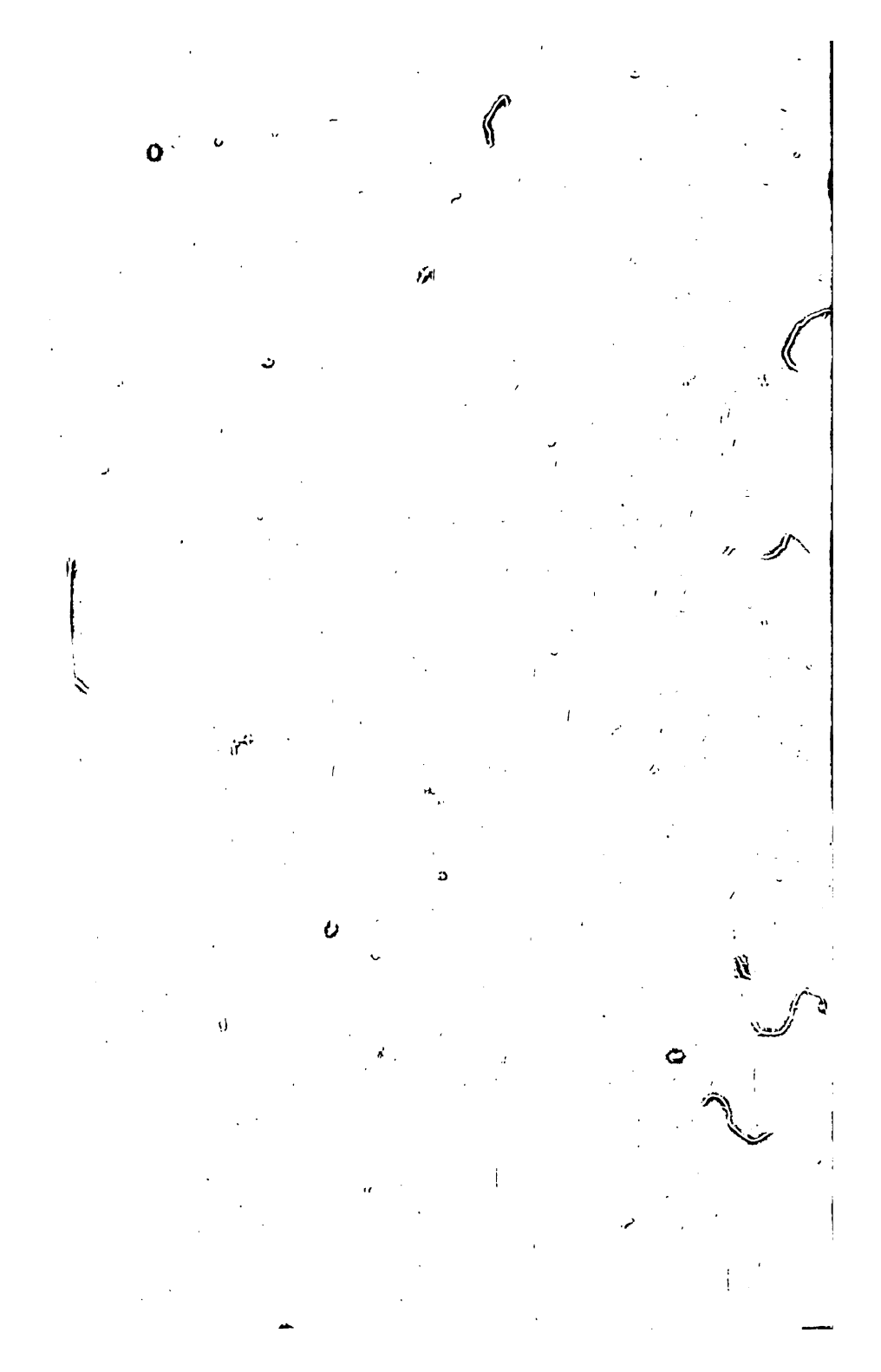
в 1908 році виходить не буде.

Редакція «України» (раніш «Кіевская Старина») не зачинає по-п. що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити розпочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома вислається на днях, а 3-ій і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплатував в 1907 році журнал «Україну», мав право получить усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів; хто передплатив тільки «Словарь» без журналу, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

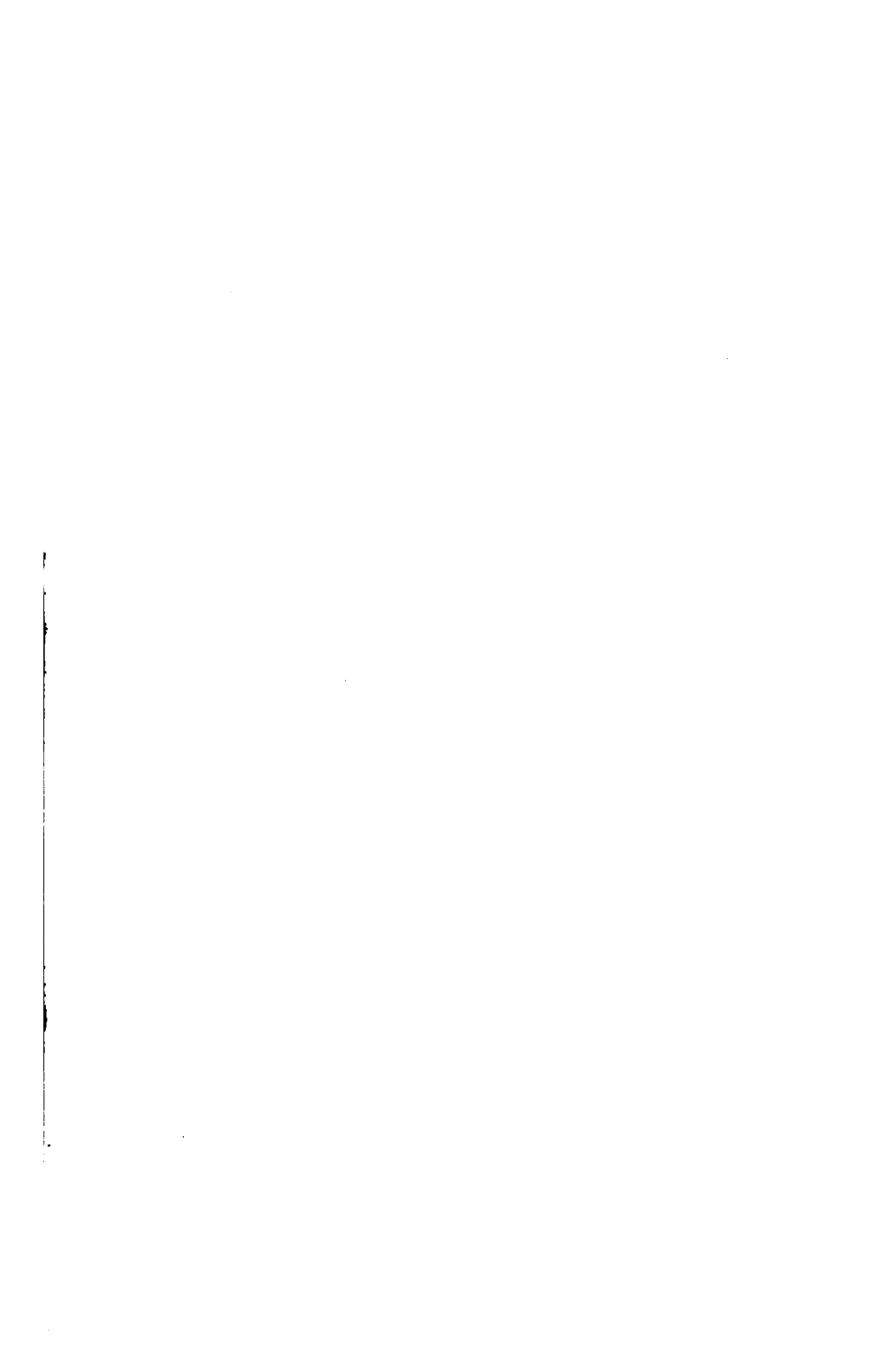
Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року; після виходу в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можна вислати на адресу: Київ, редакція журналу «Україна».

В редакції «України» можна купувати комплекти журналу «Кіевская Старина» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904 і 1906, а також журнал «Україну» за 1907 р. по 5 рублів за рік, а з пересилкою — 6 рублів. При покупці за всі роки — скидається 25%. Окремі книжки журналу по 1 руб.

Редактор-видавець В. Науменко.

3 2044 014 843 874

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

STALL-STUDY CHARGE
1973

STALL-STUDY CHARGE

STALL-STUDY CHARGE

WIDENER BOOK DUE CANCELLED
774939
OCT 2 1984

STALL-STUDY CHARGE

WIDENER BOOK DUE CANCELLED
OCT 1 1986
200976

